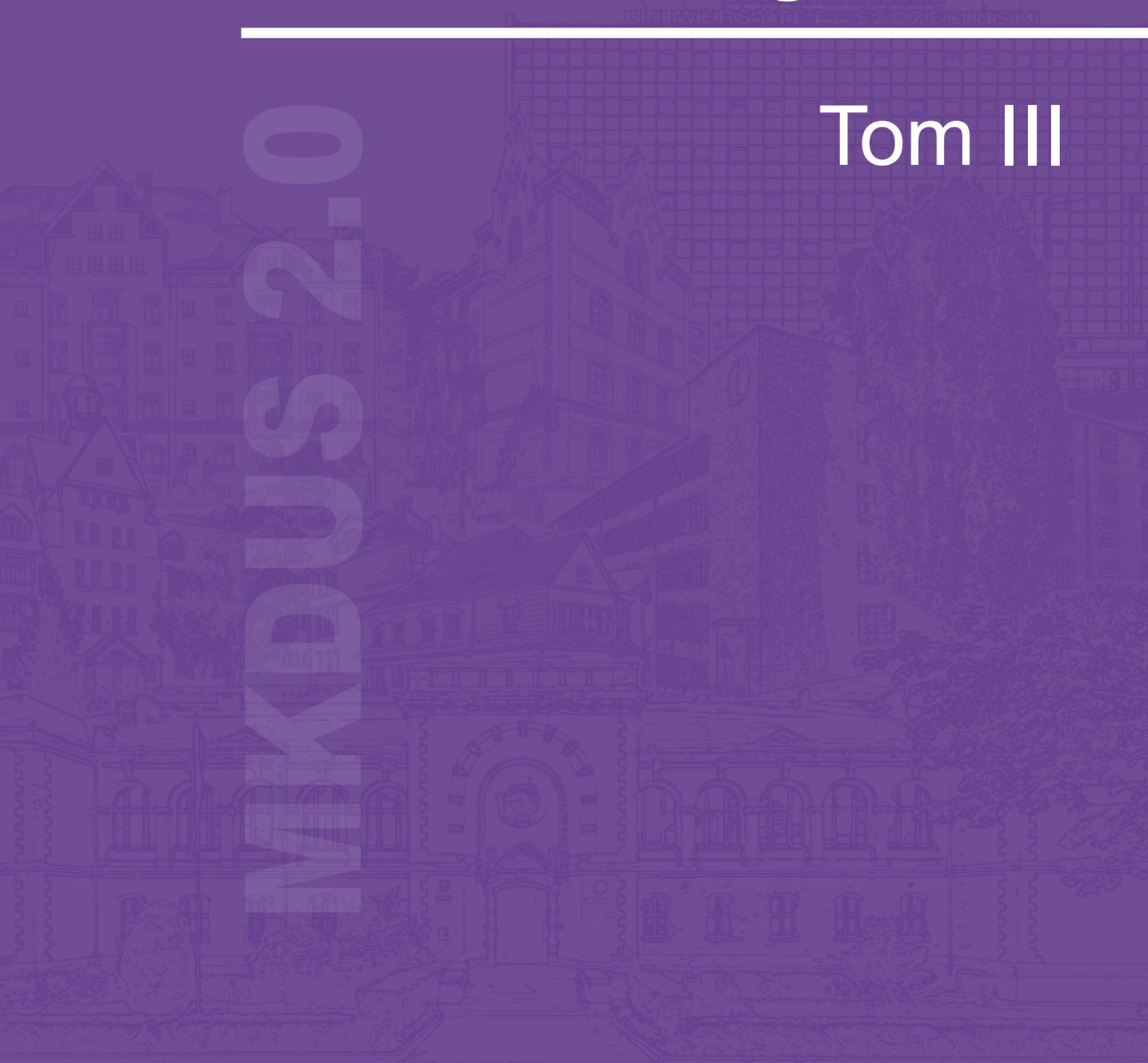


Młodzi Naukowcy 2.0

Tom III

Młodzi Naukowcy 2.0



Młodzi Naukowcy 2.0

Tom III

Pod redakcją
Jarosława Korpysy, Pauliny Niedźwiedzkiej-Rystwej,
Artura Łabuza i Patrycji Bełtowskiej

Fundacja Centrum Badań Socjologicznych
Szczecin, kwiecień 2024

Young Scientists 2.0

Volume III

Edited by
Jarosław Korpysa, Paulina Niedźwiedzka-Rystwej,
Artur Łabuz, Patrycja Bełtowska

Centre of Sociological Research
Szczecin, April 2024

RECENZJA

prof. dr hab. Ewa Bochno
prof. dr hab. Maria Czerepaniak-Walczak
prof. dr hab. Leonard Nowak
prof. dr hab. Maciej Tarnowski
dr hab. Andrzej Aksamitowski, prof. US
dr hab. Michał Balcerzak, prof. US
dr hab. Agnieszka Bień-Kacała, prof. US
ks. dr hab. Andrzej Draguła, prof. US
dr hab. Wioleta Dudzińska, prof. US
dr hab. Beata Hukowska-Szematowicz, prof. US
dr hab. Jolanta Ignatowicz-Skowrońska, prof. US
dr hab. Przemysław Kledzik, prof. US
dr hab. Jarosław Korpysa, prof. US
ks. dr hab. Cezary Korzec, prof. US
dr hab. Anna Kosińska, prof. US
dr hab. Maciej Kowalewski, prof. US
dr hab. Piotr Krupiński, prof. US
dr hab. Iwona Markowicz, prof. US
dr hab. Anna Murawska, prof. US
dr hab. Paulina Niedzwiedzka-Rystwej, prof. US
dr hab. Maria Nowak, prof. US
dr hab. Marta Stępień-Słodkowska, prof. US
dr hab. Tomasz Szutkowski, prof. US
dr hab. Ewa Tierling-Śledź
dr Artur Łabuz
dr Daniel Dąbrowski
dr Łukasz Dubiński
dr Konrad Garnowski
dr Sebastian Gnat
dr Ewa Hendryk
dr Janusz Jartyś
dr Dominika Kordela
dr inż. Anna Krajewska-Pędzik
dr Natalia Maksymowicz-Mróz
dr Ewa Michałkiewicz-Kądziała
dr Ewa Milczarek
dr Edyta Mioduchowska-Jaroszewicz
dr Michał Romańczuk
dr Dominika Skoczylas
dr Piotr Szkudlarek
dr n. med. Patrycja Tomasiak
dr Małgorzata Wałęjko
mgr Oleksandr Veretilnyk

SKŁAD, ŁAMANIE I PROJEKT OKŁADKI

mgr Hubert Kocur
mgr inż. Marta Gołębiewska

KOREKTA

mgr inż. Patrycja Beltowska
mgr inż. Paulina Małkowska

MONOGRAFIA POKONFERENCYJNA

III Międzynarodowa Multidyscyplinarna Konferencja
Doktorantów Uniwersytetu Szczecińskiego MKDUS 2.0

Szczecin, 24-26 czerwca 2023 r.

www.mkdus.usz.edu.pl



UNIWERSYTET SZCZECIŃSKI
SZKOŁA DOKTORSKA



UNIWERSYTET SZCZECIŃSKI
**UCZELNIANA RADA
SAMORZĄDU DOKTORANTÓW**

ISBN: 978-83-968258-9-6
DOI: 10.14254/978-83-968258-9-6/2024



Wydawnictwo Fundacji Centrum Badań Socjologicznych
ul. Bolesława Śmiałego 22 lok. 27
70-347 Szczecin, Poland
tel. +48 91 3285 464

SŁOWO WSTĘPU

Szanowni Czytelnicy!

Po raz trzeci oddajemy w Państwa ręce monografię pokonferencyjną, będącą pokłosiem III Międzynarodowej Multidyscyplinarnej Konferencji Doktorantów Uniwersytetu Szczecińskiego „MKDUS 2.0”. Niniejsza monografia ma charakter interdyscyplinarny, gdzie czytelnik odnajdzie wartościowe treści spośród wielu dyscyplin nauk społecznych, humanistycznych, medycznych i nauk o zdrowiu, ścisłych i przyrodniczych, a także teologicznych. Poszczególne rozdziały monografii, autorstwa doktorantów z całej Polski oraz różnych regionów świata, ukazują różnorodność i wielowymiarowość poruszanych zagadnień, bez ograniczeń w zakresie dziedzin oraz dyscyplin naukowych.

Niniejsza publikacja jest efektem pracy Dyrekcji Szkoły Doktorskiej Uniwersytetu Szczecińskiego, a także doktorantów III stopnia i kształcących się w Szkole Doktorskiej Uniwersytetu Szczecińskiego. Zarówno przedłożona monografia, jak i tegoroczna konferencja z cyklu „MKDUS 2.0” mają na celu stworzenie platformy dla rozwoju naukowego młodych badaczy oraz integrację lokalnego, polskiego i zagranicznego środowiska doktorantów. Cieszymy się, iż już po raz trzeci Uniwersytet Szczeciński mógł gościć uczestników Międzynarodowej Multidyscyplinarnej Konferencji Doktorantów Uniwersytetu Szczecińskiego „MKDUS 2.0”, jak również zapewnić młodym naukowcom możliwość zaprezentowania badań naukowych, dyskusji i zdobycia nowych doświadczeń.

Jako redaktorzy niniejszej monografii chcielibyśmy podziękować wszystkim osobom, które przyczyniły się do organizacji III Międzynarodowej Multidyscyplinarnej Konferencji Doktorantów Uniwersytetu Szczecińskiego „MKDUS 2.0”, a także do powstania przedłożonej publikacji. Zakładamy, iż monografia ta stanie się istotnym źródłem inspiracji oraz punktem wyjścia do opracowywania nowych rozwiązań dla poruszanych problemów naukowych.

Tym samym zapraszamy do lektury kolejnej naukowej publikacji z cyklu „Młodzi Naukowcy 2.0” oraz do uczestnictwa w konferencji z cyklu „MKDUS 2.0” w 2024 roku.

Jarosław Korpysa

Paulina Niedźwiedzka-Rystwej

Artur Łabuz

Patrycja Beltowska

FOREWORD

Dear Readers!

For the third time, we are putting into your hands the post-conference monograph, which is the aftermath of the Third International Multidisciplinary Conference of Doctoral Students of the University of Szczecin "MKDUS 2.0". This monograph is interdisciplinary in nature, where the reader will find valuable content from among many disciplines of social sciences, humanities, medical and health sciences, sciences and natural sciences, as well as theology. The individual chapters of the monograph, authored by doctoral students from all over Poland and various regions of the world, show the variety and multidimensionality of the issues raised, without restriction in terms of fields and scientific disciplines.

The present publication is the result of the work of the Directorate of the Doctoral School of the University of Szczecin, as well as of third-level doctoral students and those studying at the Doctoral School of the University of Szczecin. Both the submitted monograph and this year's conference in the series "MKDUS 2.0" are aimed at creating a platform for the scientific development of young researchers and the integration of the local, Polish and foreign doctoral community. We are pleased that this is the third time that the University of Szczecin has been able to host the participants of the International Multidisciplinary Conference of Doctoral Students of the University of Szczecin "MKDUS 2.0", as well as to provide young researchers with the opportunity to present their research, discuss and gain new experiences.

As editors of this monograph, we would like to thank all those who contributed to the organization of the Third International Multidisciplinary Conference of Doctoral Students of the University of Szczecin "MKDUS 2.0", as well as to the submitted publication. We assume that this monograph will become an important source of inspiration and a starting point for developing new solutions to the scientific problems raised.

Thus, we invite you to read the next scientific publication in the series "Young Scientists 2.0" and to participate in the conference in the series "MKDUS 2.0" in 2024.

Jarosław Korpysa

Paulina Niedźwiedzka-Rystwej

Artur Łabuz

Patrycja Bełtowska

PANEL ZIELONY

Matematyka | Nauki biologiczne | Nauki chemiczne | Nauki fizyczne | Nauki medyczne
Nauki o Ziemi i środowisku | Nauki o kulturze fizycznej | Nauki socjologiczne

Marta Gołębiewska, <i>Health effects of sauna bathing</i>	13
Mateusz Kulasza, Lidia Skuza, <i>Wpływ karbamazepiny na organizmy wodne</i>	19
Paulina Małkowska, <i>Apoptotic response to intense physical activity - potential to identify biomarkers of skeletal muscle damage</i>	31
Justyna Radzka, Julita Kulbacka, <i>Wpływ wybranych substancji pochodzenia naturalnego na żywotność komórek prawidłowych i nowotworowych pochodzenia mięśniowego</i>	43
Anna Rzepiela – Podlecka, <i>Wpływ aktywności fizycznej na jakość życia osób w wieku dojrzałym i senioralnym</i>	56
Patryk Wiśniewski, Anna Zadernowska, <i>Występowanie 'cichych' genów oporności na antybiotyki u szczepów <i>Listeria monocytogenes</i> pochodzących z żywności</i>	66

PANEL CZERWONY

Filozofia | Historia | Językoznawstwo | Literaturoznawstwo | Pedagogika
Nauki teologiczne i nauki o kulturze i religii

Anna Aderek, <i>Żaloba pani Schatzmann – ekologiczna i pocieszycielska wartość seansów spirytystycznych w powieści E.E. Olgi Tokarczuk</i>	75
Assel Zhaman, <i>Frazeologia somatyczna w języku kazachskim i polskim na przykładzie leksemów: АРҚА (АРТ, СЫІРТ / ТҮЛ) / ПЛЕСЫ</i>	83
Katarzyna Buganik, „ <i>Bądź wola Twoja!</i> ”. <i>Obozowe wiersze religijne Zofii Posmysz</i>	95
Wiktoria Chojnacka, <i>Metafizyczne trajektorie współjedności</i>	108
Edyta Karczmarska, <i>Kryzys w Kościele według Bernarda Sesboüé SJ</i>	118
Maria Janusz, <i>Eponimy jako narzędzie wartościowania rzeczywistości</i>	127
Paulina Mencil, <i>Specyfika wsparcia zapośredniczonego- osoba przewlekle chora w świecie online</i>	138
Paulina Model, <i>Katolewica: hybryda, nadzieja czy paradoks?</i>	148
Alicja Neumann-Karpińska, <i>Znaczenie wiary katolickiej i modlitwy w procesie stawania się matką</i>	161
Maria Skoczyńska, <i>Bachtin spotyka Braidotti. Karnawalizacja i nomadyzm w twórczości Atheny Farrokhzad i Małgorzaty Lebdy</i>	171

PANEL FIOLETOWY

Ekonomia i finanse | Nauki o zarządzaniu i jakości | Geografia społeczno-ekonomiczna i gospodarka przestrzenna | Nauki o polityce i administracji | Nauki prawne | Psychologia

Aleksandra Bołoz, <i>Prawo do intymności</i>	185
Aleksandra Cholewa – Domanagić, <i>Leveraging blockchain technology for traceability and ESG data reporting in the mining industry</i>	194
Martyna Fira, <i>Strategia rozszerzania marki na produkty ekologiczne a zachowania konsumentów: Czy zielona transformacja marki zawsze się opłaca?</i>	202
Jan Gagacki, <i>Pamięć społeczna a dyskursy o muzyce: przypadek Muzeum Ludowych Instrumentów Muzycznych w Szydłowcu</i>	213
Małgorzata Golańska, <i>Determinanty zaufania do systemu pomiaru dokonań</i>	226
Milena Juchniewicz, <i>Forma listu przewozowego w krajowym transporcie towarów</i>	237
Przemysław Kot, <i>Rola propagandy w wojnie kognitywnej</i>	247
Kinga Krzysztofa Kramarz, <i>Wpływ ryzyka operacyjnego na proces decyzyjny w organizacji</i>	256
Łukasz Kryśkiewicz, <i>Chat GPT a rynek pracy – rewolucja czy ewolucja?</i>	267
Ludmila Lozova, Biruta Sloka, <i>Challenges of transition to “green” economy in Latvia</i> ..	277
Marcin Malecko, <i>Wpływ orzecznictwa Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej na zakres wolności wyznania w aspekcie instytucjonalnym</i>	287
Bartosz Murat, Ireneusz Żuchowski, <i>Kontrola zarządcza jako narzędzie controllingu w funkcjonowaniu policji</i>	296
Muhammad Nazir, Hina Imran, <i>Phases of Firm Life Cycle Theory and Profit Policy. An Analysis of Non-Financial Firms in Pakistan Stock Exchange</i>	307
Tymoteusz Ochrymiuk, Agnieszka Łopatka, <i>Mnożnik wydatków autonomicznych w Polsce w latach 2018-2022</i>	320

Michał Rudzki, <i>Central Bank Digital Currency – is Poland ready for digitalisation of its currency?</i>	329
Magda Sajdak, <i>Koncepcja produktu politycznego a pojęcie produktu w klasycznym marketingu</i>	337
Karol Starowicz, <i>Polityka nuklearna Kim Dzong-Una w latach 2012-2022</i>	347
Edyta Wojciechowska, <i>Zjawisko raportowania niefinansowego ESG wśród banków komercyjnych w Europie w latach 2015-2021</i>	358
Jacek Prokop, <i>Czynniki wpływające na kartelizację gałęzi</i>	369

Marta Gołębiewska

Szkoła Doktorska Uniwersytetu Szczecińskiego, Instytut Nauk o Kulturze Fizycznej

marta.golebiewska@phd.usz.edu.pl

ORCID: 0000-0003-2587-1710

Health benefits of sauna bathing

Korzyści zdrowotne kąpiele saunowych

Abstract:

Sauna bathing is a wellness and heat therapy activity that is mainly used for relaxation. Several types of sauna bathing include Finnish sauna baths, steam baths (also known as Turkish baths), and infra-red saunas. This article outlines the scientifically proven health benefits of Finnish sauna use, which is the most widely studied and used (in the Western world) type of sauna bathing. Finnish sauna bathing involves exposing the body several times to brief (from 5 to 15 minutes) high temperatures (up to 95-110° C) in the room with humidity varying from 10% to 20% and then cooling the body by pouring cold water over it and resting for about 10-15 minutes. Although this type of activity has been known since at least the seventh century BC, its advantages and disadvantages and its effects on health beyond relaxation are still the subjects of scientific research.

Many novel studies link regular sauna use with a broad range of health benefits, such as the reduced risk of hypertension, cardiovascular disease mortality, stroke, sudden cardiac death, neurocognitive and psychotic disorders, pulmonary diseases, and all-cause mortality. The most examined effect of sauna bathing is its influence on the cardiovascular system. According to studies, increased frequency and duration of sauna bathing are inversely associated with the risk of sudden cardiac disease and other cardiovascular disease outcomes, as well as all-cause mortality. Evidence also suggests that sauna bathing has a positive mid-term effect on systolic blood pressure levels. In studies that considered both the introduction of sauna baths and mild exercise in people with low physical activity levels, a positive effect was noted in terms of lowering total cholesterol and systolic blood pressure. Sauna exposure may also have protective potential in neurocognitive disorders such as dementia and Alzheimer's disease. Sauna bathing could be also helpful in patients with pulmonary diseases such as asthma, chronic bronchitis, or obstructive pulmonary disease by improving lung functions, and was also associated with a lower risk of pneumonia and common colds. Other health benefits of regular sauna baths relate to reducing pain experienced with various musculoskeletal diseases and mood enhancement. Finally, sauna bathing is used as a way for better, more effective convalescence after traumas and injuries to the musculoskeletal system.

In conclusion, the potential health benefits of using sauna baths appear to be multifaceted. The results of ongoing research are promising, given that the sauna is a non-invasive, relatively widely available, and inexpensive method of improving health and well-being. However, further research, particularly prospective cohort studies, is needed.

Keywords: sauna, heat therapy, sauna bathing

Streszczenie: Kąpiel saunowa (saunowanie) to zabieg z zakresu odnowy biologicznej i terapii ciepłem, stosowany głównie w celach relaksacyjnych. Wśród nich wyróżnia się m.in. sauny fińskie, łaźnie parowe (znane również jako łaźnie tureckie) i sauny na podczerwień. Niniejszy artykuł przedstawia naukowo udowodnione korzyści zdrowotne wynikające z korzystania z sauny fińskiej, która jest najczęściej badanym i stosowanym (w świecie zachodnim) rodzajem kąpiele saunowej. Kąpiel w saunie fińskiej polega na kilkukrotnym wystawieniu ciała na krótkotrwałe (od 5 do 15 minut) działanie wysokiej temperatury (do 95-110° C) w pomieszczeniu o wilgotności wahającej się od 10% do 20%, a następnie schłodzeniu ciała poprzez polewanie go zimną wodą i odpoczynek przez około 10-15 minut. Mimo iż ten rodzaj aktywności znany jest od co najmniej VII wieku p.n.e., zalety i wady saunowania oraz wpływ na zdrowie poza relaksem są nadal przedmiotem badań naukowych.

Wiele nowych badań łączy regularne korzystanie z sauny z szerokim zakresem korzyści zdrowotnych, takich jak zmniejszone ryzyko nadciśnienia tętniczego, śmiertelności z powodu chorób układu krążenia, udaru mózgu, nagłej śmierci sercowej, zaburzeń neurokognitywnych i psychotycznych, chorób płuc i śmiertelności z jakiegokolwiek przyczyny. Najczęściej badanym efektem saunowania jest jego wpływ na układ sercowo-naczyniowy. Według badań, zwiększona częstotliwość i czas trwania kąpiele w saunie są odwrotnie proporcjonalne do ryzyka nagłej choroby sercowej i innych chorób układu krążenia, a także śmiertelności z jakiegokolwiek przyczyny. Dowody sugerują również, że kąpiel w saunie ma pozytywny wpływ na układ krążenia. W badaniach, w których rozważano zarówno wprowadzenie kąpiele w saunie, jak i łagodnych ćwiczeń fizycznych u osób o niskim poziomie aktywności fizycznej, odnotowano pozytywny wpływ na obniżenie całkowitego cholesterolu i skurczowego ciśnienia krwi. Saunowanie może mieć również potencjał ochronny w

przypadku zaburzeń neurokognitywnych, takich jak demencja i choroba Alzheimera. Kąpiele w saunie mogą być również pomocne u pacjentów z chorobami płuc, takimi jak astma, przewlekłe zapalenie oskrzeli lub obturacyjna choroba płuc, poprzez poprawę funkcji płuc, a także mogą być powiązane z niższym ryzykiem zapalenia płuc i przeziębienia. Inne korzyści zdrowotne wynikające z regularnego saunowania dotyczą zmniejszenia bólu odczuwanego w przypadku różnych chorób układu mięśniowo-szkieletowego i poprawy nastroju. Wreszcie, kąpiele w saunie są wykorzystywane jako sposób na lepszą, bardziej efektywną rekonwalescencję po urazach i kontuzjach układu mięśniowo-szkieletowego.

Podsumowując, potencjalne korzyści zdrowotne płynące z kąpiele w saunie wydają się być wieloaspektowe. Wyniki trwających badań są obiecujące, biorąc pod uwagę, że sauna jest nieinwazyjną, stosunkowo szeroko dostępną i niedrogą metodą poprawy zdrowia i samopoczucia. Potrzebne są jednak dalsze badania, zwłaszcza prospektywne badania kohortowe.

Słowa kluczowe: sauna, terapia ciepłem, kąpiele saunowe

1. Introduction

Sauna bathing is a wellness and heat therapy activity that is mainly used for relaxation. Several types of sauna bathing include Finnish (dry) sauna baths, steam baths (also known as Turkish baths), and infra-red saunas. Finnish sauna bathing involves exposing the body several times to brief (from 5 to 15 minutes) high temperatures (up to 95-110° C) in the room with humidity varying from 10% to 20% and then cooling the body by pouring cold water over it and resting for about 10-15 minutes. Finnish sauna baths take place in a fully wooden facility. (Heinonnen and Laukkanen, 2018). Turkish (steam) baths involve humidity higher than in the Finnish sauna (from 25% even up to 40%) and temperature varying from 70 to 90 Celsius degrees. The Turkish sauna facility is tiled; it is needed to rinse the tiles with water before sitting on a bench. Another type is the infrared sauna, which is also wooden made, but the traditional heater has been replaced by radiant heaters that emit infrared waves. It maintains a temperature of 40-50 °C without steam. Although this type of activity has been known since at least the seventh century BC (Pawłowski et al., 2015), its advantages and disadvantages and its effects on health beyond relaxation are still the subjects of scientific research. The aim of the study was to review the existing literature focused on sauna baths and the health benefits coming from them, with particular emphasis on the effects of sauna on the circulatory, respiratory, and nervous systems. Because, as mentioned above, there are various types of baths using high temperatures (for example Turkish or infrared sauna), as well as many ways of heat therapy, this paper is focused only on health benefits coming from Finnish sauna baths.

2. Methods

The author searched the observational studies, randomized controlled trials (RCTs), and non-RCT articles focused on Finnish sauna baths in Google Scholar and PubMed base,

published from 1990 onwards, using search terms such as: “heat therapy”, “sauna health benefits”, “sauna bathing health benefits”, “sauna baths health benefits”, “sauna cardiovascular”, “sauna neurocognitive”, “sauna pulmonary”, “sauna bronchitis”, “sauna asthma”, “sauna blood pressure”, “sauna dementia”, “sauna depression”, “sauna brain”, “sauna heart”. Searches were limited to those written in English and Polish, in which full text was available on the Internet. The author excluded studies that were conducted on professional or semi-professional athletes.

3. Cardiovascular benefits

There is some evidence suggesting that taking regular sauna baths may impact protectively against the occurrence of cardiovascular diseases, such as sudden cardiac arrest, fatal coronary heart and cardiovascular disease (Laukkanen, Khan, Zaccardi, et al. 2015). In the study mentioned above, the higher frequency of sauna bathing (4-7 times/week) was related to a considerably decreased risk of SCDs, fatal CHDs, fatal CVDs, and all-cause mortality events independently from conventional risk factors. Risk reduction was higher in the group of participants who used sauna baths frequently and longer but was also observed in groups who used saunas less frequently and for shorter periods. Studies by Imamura et al. (2001) and Ohori, Nozawa, Ihori, et al. (2012) suggest that taking regular sauna baths improves endothelial function in patients with coronary heart disease risk factors and heart failure. Changes in blood pressure levels may be also observed with sauna-goers. A significant decrease in systolic and diastolic blood pressure in healthy adults was observed in both Podstawski et al. (2021) and Laukkanen et al. (2017) studies. Zaccardi, Laukkanen, Willeit et al. (2017) also found that regular sauna baths are associated with a reduced risk of hypertension. Gayda et al. (2012) found that exercise followed by a sauna bath resulted in a significant decrease in daytime and 24-hour systolic blood pressure in patients with untreated hypertension, while sauna alone had no effects on long-term blood pressure levels. Those studies suggest that sauna bathing may become a form of noninvasive, nonpharmacological, relatively cheap, and pleasurable method of preventing hypertension, as it is the major cause of premature death worldwide (WHO, 2023).

During a sauna session heart rate of a participant may vary from 100 beats/minute during moderate sauna bathing even up to 150 beats/minute during intense sauna bath, which may be compared to physical activity of low – and moderate intensity (Kukkonen-Harjula, Oja, Laustiola et. al., 1989). Those similarities of cardiovascular benefits between sauna bathing and physical activity may lead to the conclusion that, in some cases (for example, in

injured people), sauna baths may replace at some levels low-to-moderate physical activity (Pawłowski et al. 2015).

Sauna baths may also influence changes in lipid profile. In studies by Gryka et al. (2015) reduction of total cholesterol and LDL cholesterol fraction was observed during 3 weeks of sauna treatment and in the week afterward, as well as a decrease of triacylglycerols, but the initial levels of fraction mentioned above returned to the initial level the second week after the sauna treatment. Changes in lipid profile after sauna use were also observed in the studies of Pilch et al. (2010), where the plasma free fatty acid and HDL cholesterol concentration significantly increased, but the triacylglycerols and total cholesterol concentration did not. Another Pilch et al. (2014) study showed the reduction of total cholesterol and LDL levels after repeated sauna use for 2 weeks, but it should be noted that the study sample was small (N=9).

4. Effects on the respiratory system.

Frequent sauna baths may be associated with a reduced risk of acute and chronic respiratory conditions, such as chronic obstructive pulmonary disease, asthma, or pneumonia, especially by those sauna-goers who participate in more than 2 sauna sessions per week (Kunutsor, Laukkanen, and Laukkanen, 2017). Also, results from studies conducted by Kunutsor and Laukkanen (2022) suggest that frequent sauna sessions (3–7 sessions/week) could potentially reduce the incidence of chronic obstructive pulmonary disease (COPD) in middle-aged men. It is worth emphasizing that the association between the frequency of sauna bathing and COPD was not modified by smoking status (current smokers and nonsmokers). Ernst et al. (1990) noted a significant difference in the frequency of common colds between the group that visited the sauna at least once a week for six months and the control group, leading to the conclusion, that sauna baths may play an important role in prevention of common colds. The results from this study stay opposite to the result of Pach et al. (2010) RCT study, where no significant differences between groups were observed. Also, the sympathetic activity, peak nasal respiratory flow, and forced expiratory volume in one second (FEV1) increased significantly in the group of patients with allergic rhinitis after six weeks of repeated sauna treatment (Kubootsri et al., 2013). The beneficial effects on the respiratory system are thought to be since sauna air will hydrate respiratory tract mucus (Greco, 2021).

5. Neurocognitive and mental health benefits

Sauna bathing frequency was related to a reduced risk of dementia and Alzheimer's disease after adjustment for the potential sociodemographic, lifestyle, and metabolic risk

factors of dementia considered. It is suggested that those benefits may come from improved blood supply, improved quality of sleep, reduced inflammation, stress reduction, or social activity, which relates to sauna bathing (Knekt et al., 2020, Laukkanen et al. 2016). Also, taking regular sauna baths was related to reduced headaches intensity among patients suffering from chronic tension-type headache (Kanji et al., 2015) and the decreased risk of psychosis in a middle-aged male population (Laukkanen, Laukkanen and Kunutsor, 2019).

6. Summary

Some evidence suggests that sauna bathing may have a positive impact on health, especially on the cardiovascular system. Nevertheless, more evidence is needed. Interestingly, there is limited number of studies where the subject was the impact of regular sauna baths on patients with depression and no studies were done using Finnish sauna baths, although using sauna is socially associated with relaxation and well-being. It should be mentioned that the literature may list more health benefits than those mentioned in this article; however, most of these studies were beyond the time frame taken in the writing of this article and possibly outdated. Some studies including the health benefits of sauna bathing were non-English or full text was unavailable, therefore it was not possible to include them in this paper.

7. References

- Gayda, M., Paillard, F., Sosner, P., Juneau, M., Garzon, M., Gonzalez, M., ... Nigam, A. (2012). Effects of sauna alone and postexercise sauna baths on blood pressure and hemodynamic variables in patients with untreated hypertension. *The Journal of Clinical Hypertension*, 14(8), 553–560. doi:10.1111/j.1751-7176.2012.00637.x
- Greco, F. A. (2021). How does sauna bathing improve respiratory tract function? *The American Journal of Medicine*, 134(10). doi:10.1016/j.amjmed.2020.11.032
- Gryka, D., Pilch, W., Szarek, M., Szygula, Z., & Tota, Ł. (2014). The effect of sauna bathing on lipid profile in young, physically active, male subjects. *International Journal of Occupational Medicine and Environmental Health*, 27(4). doi:10.2478/s13382-014-0281-9
- Heinonen, I., & Laukkanen, J. A. (2018). Effects of heat and cold on health, with special reference to Finnish Sauna Bathing. *American Journal of Physiology-Regulatory, Integrative and Comparative Physiology*, 314(5). doi:10.1152/ajpregu.00115.2017
- Kanji, G., Weatherall, M., Peter, R., Purdie, G., & Page, R. (2015). Efficacy of regular sauna bathing for chronic tension-type headache: a randomized controlled study. *Journal of alternative and complementary medicine (New York, N.Y.)*, 21(2), 103–109. <https://doi.org/10.1089/acm.2013.0466>
- Knekt, P., Järvinen, R., Rissanen, H., Heliövaara, M., & Aromaa, A. (2020). Does sauna bathing protect against dementia? *Preventive Medicine Reports*, 20, 101221. doi:10.1016/j.pmedr.2020.101221
- Kunbootsri, N., Janyacharoen, T., Arrayawichanon, P., Chainansamit, S., Kanpittaya, J., Auvichayapat, P., & Sawanyawisuth, K. (2013). The effect of six-weeks of sauna on treatment autonomic nervous system, peak nasal inspiratory flow and lung functions of allergic rhinitis Thai patients. *Asian Pacific journal of allergy and immunology*, 31(2), 142–147. <https://doi.org/10.12932/AP0262.31.2.2013>
- Kukkonen-Harjula, K., Oja, P., Laustiola, K., Vuori, I., Jolkkonen, J., Siitonen, S., & Vapaatalo, H. (1989). Haemodynamic and hormonal responses to heat exposure in a Finnish sauna bath. *European Journal of Applied Physiology and Occupational Physiology*, 58(5), 543–550. doi:10.1007/bf02330710

- Kunutsor, Setor K., & Laukkanen, J. A. (2022). Frequent sauna bathing may reduce chronic obstructive pulmonary disease risk: A prospective study. *European Journal of Clinical Investigation*, 53(5). doi:10.1111/eci.13940
- Kunutsor, S. K., Laukkanen, T., & Laukkanen, J. A. (2017). Sauna bathing reduces the risk of respiratory diseases: A long-term prospective cohort study. *European Journal of Epidemiology*, 32(12), 1107–1111. doi:10.1007/s10654-017-0311-6
- Laukkanen, T., Khan, H., Zaccardi, F., & Laukkanen, J. A. (2015). Association between sauna bathing and fatal cardiovascular and all-cause mortality events. *JAMA Internal Medicine*, 175(4), 542. doi:10.1001/jamainternmed.2014.8187
- Laukkanen, T., Kunutsor, S. K., Zaccardi, F., Lee, E., Willeit, P., Khan, H., & Laukkanen, J. A. (2017). Acute effects of sauna bathing on cardiovascular function. *Journal of Human Hypertension*, 32(2), 129–138. doi:10.1038/s41371-017-0008-z
- Laukkanen, T., Kunutsor, S., Kauhanen, J., & Laukkanen, J. A. (2016). Sauna bathing is inversely associated with dementia and Alzheimer's disease in middle-aged Finnish men. *Age and Ageing*, 46(2), 245–249. doi:10.1093/ageing/afw212
- Laukkanen, T., Laukkanen, J. A., & Kunutsor, S. K. (2018). Sauna Bathing and Risk of Psychotic Disorders: A Prospective Cohort Study. *Medical principles and practice : international journal of the Kuwait University, Health Science Centre*, 27(6), 562–569. <https://doi.org/10.1159/000493392>
- Pilch, W., Szyguła, Z., Klimek, A. T., Pałka, T., Cisoń, T., Pilch, P., & Torii, M. (2010). Changes in the lipid profile of blood serum in women taking sauna baths of various duration. *International journal of occupational medicine and environmental health*, 23(2), 167–174. <https://doi.org/10.2478/v10001-010-0020-9>
- Podstawski, R., Borysławski, K., Pomianowski, A., Krystkiewicz, W., Boraczyński, T., Mosler, D., ... Jaszczur-Nowicki, J. (2021). The effects of repeated thermal stress on the physiological parameters of young physically active men who regularly use the sauna: A multifactorial assessment. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(21), 11503. doi:10.3390/ijerph182111503
- Zaccardi, F., Laukkanen, T., Willeit, P., Kunutsor, S. K., Kauhanen, J., & Laukkanen, J. A. (2017). Sauna Bathing and Incident Hypertension: A Prospective Cohort Study. *American journal of hypertension*, 30(11), 1120–1125. <https://doi.org/10.1093/ajh/hpx102>

Mateusz Kulasza

Instytut Biologii, Uniwersytet Szczeciński

mpkulasza@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1813-8617

Lidia Skuza

Centrum Biologii Molekularnej i Biotechnologii, Instytut Biologii, Uniwersytet Szczeciński

lidia.skuza@usz.edu.pl

ORCID: 0000-0002-6362-844X

Wpływ karbamazepiny na organizmy wodne

Effects of carbamazepine on aquatic organisms

Streszczenie

Powszechne stosowanie środków farmaceutycznych wiąże się z ich przedostawaniem do środowiska w postaci frakcji niezmetabolizowanej i nieprawidłowo utylizowanych odpadów. Substancje czynne dostające się do wód stwarzają zagrożenie dla organizmów je zasiedlających poprzez wywieranie toksycznego wpływu na funkcjonowanie komórek, tkanek i narządów. Jednym z leków stanowiącym często dużą frakcję zanieczyszczeń wód jest karbamazepina, osiągająca przykładowo stężenie 81-1100 ng L⁻¹ w wodach powierzchniowych na terenie Niemiec, 2-172 ng L⁻¹ w USA i 0,7-126 ng L⁻¹ w wodach kanadyjskich. Niniejsza praca poświęcona jest omówieniu wpływu karbamazepiny na organizmy wodne. W tym celu dokonano przeglądu literatury skupiającej się na badaniu tego zjawiska. Karbamazepina jest substancją wykorzystywaną w leczeniu przede wszystkim epilepsji, ale znalazła zastosowanie również w terapii choroby afektywnej dwubiegunowej i różnego rodzaju neuralgii. Jej działanie obejmuje trzy mechanizmy. Wykazuje powinowactwo do nieaktywnych kanałów sodowych bramkowanych napięciem, co uniemożliwia generację potencjału czynnościowego i depolaryzację komórki. Substancja ta jest również agonistą receptorów GABA i dzięki wiązaniu się z nimi umożliwia jonom chloru przebycie błony lipidowej, co blokuje generację potencjału czynnościowego. Wykazano również, że karbamazepina pomaga zwiększyć zawartość serotoniny w szczelinach synaptycznych. Badania wskazują, że karbamazepina obecna w wodach wywiera toksyczny wpływ na różne organizmy w szerokim zakresie objawów. Rozwielitka wielka (*Daphnia magna*) wykazuje zaburzenia linienia i procesów rozrodczych. W przypadku danio przęgowanego (*Danio rerio*) widoczne są zaburzenia funkcjonowania układu nerwowego, stres oksydacyjny, zmiany w poziomach ekspresji genów i tak, jak w przypadku *D. magna*, upośledzenie rozrodu. Krab wełnistoszczypcy (*Eriocheir sinensis*) pod wpływem karbamazepiny wykazuje znaczne opóźnienia w zrzucaaniu starego pancerza i, co się z tym wiąże, zahamowanie wzrostu organizmu. Wątroba *Gobiocypris rarus* wykazuje defekty strukturalne, deformacje hepatocytów i zaburzenia ekspresji genów odpowiedzialnych za prawidłowe funkcjonowanie tego narządu, a plemniki karpia (*Cyprinus carpio*) w medium zawierającym karbamazepinę poruszają się wolniej. U innych organizmów poddanych badaniom nad ich odpowiedzią na karbamazepinę w środowisku najpowszechniejsze są uszkodzenia oksydacyjne, nieprawidłowości rozrodcze, zaburzenia funkcji układu rozrodczego. Dostępne dane literaturowe bezsprzecznie donoszą o toksycznym potencjale karbamazepiny na organizmy zasiedlające środowisko wodne, a jednymi z najmniejbezpieczniejszych dla przeżywania gatunków efektami są zaburzenia rozrodu.

Słowa kluczowe: karbamazepina; toksykologia środowiskowa; toksykologia wody

Abstract

The widespread use of pharmaceuticals causes their release into the environment in the form of unmetabolized fractions, production and laboratory waste and improperly utilized pills. Active substances entering bodies of water pose a risk to the organisms inhabiting them by having toxic effects on the cells, tissues, and organ function. One of the drugs contributes significantly to water pollution is carbamazepine, reaching, for example, concentrations of 81-1100 ng L⁻¹ in surface waters in Germany, 2-172 ng L⁻¹ in the USA and 0.7-126ng L⁻¹ in Canadian waters. This paper is devoted to discussing the effects of carbamazepine on aquatic organisms. To achieve this goal, a review of the literature focusing on the study of this phenomenon was conducted. Carbamazepine is a substance used primarily in the treatment of epilepsy, but it has also been used in the treatment of bipolar disorder and neuropathic pain. Its mechanisms of action involve three methods. It has an affinity for inactive voltage-gated sodium channels, which prevents the generation of action potentials and cell depolarization. Carbamazepine is also an agonist of GABA receptors and by binding to them, it allows chloride

ions to cross the lipid membrane, which blocks the generation of action potentials. Additionally, carbamazepine has been shown to increase serotonin levels in the postsynaptic clefts. Studies indicate that carbamazepine present in water exerts toxic effects on a wide range of organisms. *Daphnia magna* shows problems with proper molting and reproductive processes. In the case of zebrafish (*Danio rerio*), visible symptoms include nervous system disorders, oxidative stress, changes in gene expression levels, and reproductive impairment, similar to *Daphnia magna*. The Chinese mitten crab (*Eriocheir sinensis*) shows significant delays in the process of shedding the old carapace and inhibition of organism growth when exposed to carbamazepine. The livers of *Gobiocypris rarus* exposed to carbamazepine treatment are characterized by structural defects, deformations of hepatocytes, and disruptions in the expression of genes responsible for the proper functioning of this organ. Carp (*Cyprinus carpio*) spermatozoa move more slowly in a medium containing carbamazepine. In other studied organisms, oxidative damage, reproductive abnormalities, and reproductive system dysfunction are common. The available literature data unquestionably report the toxic potential of carbamazepine on organisms inhabiting the aquatic environment, and one of the most significant risks to the survival of species is the occurrence of reproductive disorders.

Key words: carbamazepine; environmental toxicology; aquatic toxicology

1. Wstęp

Intensywne użytkowanie przez społeczeństwo farmaceutyków doprowadza nieuchronnie do ich przedostawania się do środowiska wodnego. Substancje czynne dostają się do środowiska w postaci frakcji niezmetabolizowanych jako odpady produkcyjne i laboratoryjne oraz jako nieodpowiednio zutylizowane leki (Ford & Herrera, 2019). Jedną z substancji czynnych często występującą w środowisku wodnym jest karbamazepina, osiągająca przykładowo stężenie 81-1100 ng L⁻¹ w wodach powierzchniowych na terenie Niemiec, 2-172 ng L⁻¹ w USA i 0,7-126 ng L⁻¹ w wodach kanadyjskich (Hai et al., 2018). Jej obecność w środowisku życiowym organizmów wodnych stwarza zagrożenie dla ich prawidłowego funkcjonowania, a nawet przeżycia. Stwierdzone są m.in. zaburzenia rozrodu, wzrostu, czynności systemu antyoksydacyjnego, uszkodzenia wątroby oraz funkcjonowania układu nerwowego (Dong et al., 2019). Karbamazepina jest lekiem wykorzystywanym w leczeniu epilepsji, neuralgii, zaburzeń afektywnych dwubiegunowych, schizofrenii oraz napadów psychiatrycznych. W 2020 roku z karbamazepiny korzystało szacunkowo 440198 osób w USA i przepisano szacunkowo 1858880 recept (Tolou-Ghamari et al., 2013). Wyróżnia się trzy mechanizmy działania karbamazepiny. Substancja wykazuje powinowactwo do nieaktywnych kanałów sodowych bramkowanych napięciem i blokuje ich funkcjonowanie. Skutkuje to uniemożliwieniem depolaryzacji błony i wygenerowaniem potencjału czynnościowego. Karbamazepina działa również jako agonista receptorów kwasu γ -aminomasłowego (GABA) i wiążąc się z nimi powoduje napływ jonów chloru do komórek, blokując ostatecznie generację potencjału czynnościowego. Dzięki działaniu karbamazepiny zwiększa się również zawartość serotoniny, ważnego neuroprzekaźnika w poprawnym funkcjonowaniu układu nerwowego, w szczelinach synaptycznych (Ambrósio et al., 2002).

Niedobory serotoniny są jednymi z postulowanych mechanizmów występowania napadów epileptycznych (Bagdy et al., 2007)

Niniejsza praca stanowi przegląd literatury poświęconej wpływowi karbamazepiny na organizmy wodne.

2. Toksyczność karbamazepiny względem organizmów wodnych

2.1. Rozwielitka wielka (Daphnia magna) i Daphnia similis

Chroniczna ekspozycja *D. magna* na karbamazepinę znacznie upośledziła zdolność rozrodu oraz liczbę wylinek w stężeniu 200 $\mu\text{g L}^{-1}$. Zwiększyła się liczba zarodków męskich, upośledzona była również gastrulacja oraz organogeneza (Oropesa et al., 2016). Zwiększeniu uległa także śmiertelność osobników dorosłych (Tongur & Yildiz, 2020). Tian i in. (Tian et al., 2019) z kolei wykryli zmniejszenie częstotliwości przystępowania do rozrodu po 21 dniach ekspozycji na karbamazepinę i zmniejszenie liczby składanych jaj. Zarodki miały mniejszą długość ciała i rosły wolniej niż zarodki w próbie kontrolnej.

Daphnia similis zareagowała na ekspozycję na karbamazepinę upośledzeniem procesu linienia, zmniejszeniem liczby wylinek i inhibicją uwalniania chitobiasu, czynnika zaangażowanego w zrzucanie wylinki, przy stężeniach przekraczających 6,255 $\mu\text{g L}^{-1}$ (Chen, Gu, Zeng, & Mao, 2019).

2.2. Scrobicularia plana i Diopatra neapolitana

Freitas i in. (Freitas et al., 2015) w badaniu wykorzystali dwa gatunki bezkręgowców, *S. plana*, małża z rodziny Semelidae (Rodríguez-Rúa et al., 2003), oraz *D. neapolitana*, skąposzczeta z rodziny Onuphidae (Pires et al., 2012) poddanych ekspozycji na karbamazepinę przez 28 dni. U obu gatunków zanotowano spadek całkowitej zawartości białka oraz glikogenu. Karbamazepina indukowała peroksydację lipidów oraz spadek stosunku GSH do GSSG (glutation zredukowany i glutation utleniony). Oba gatunki charakteryzowały się intensywniejszą peroksydacją lipidów oraz zwiększoną aktywnością dysmutazy ponadtlenkowej.

2.3. Tigriopus fulvus

W przypadku skorupiaka *T. fulvus* z rodziny Harpacticidae i podgromady widłonogów (*WoRMS - World Register of Marine Species - Tigriopus Norman, 1869, n.d.*) przeprowadzono badanie wpływu karbamazepiny inkubując osobniki w roztworach zawierających 0,16; 1,26; 8,8 i 95,6 $\mu\text{g L}^{-1}$. Po ekspozycji zarodków na rosnące stężenia karbamazepiny opóźnił się

proces wykluwania i spadła liczba rozwijających się samic. Z kolei przy najwyższym stężeniu karbamazepiny zwiększyła się śmiertelność zarodków (Prato et al., 2023).

2.4. *Krab wełnistoszczypcy (Eriocheir sinensis)*

Badania nad toksycznym działaniem leku na *E. sinensis* wskazały na negatywny wpływ na linienie i wzrost organizmu. Wykryto spadek aktywności chitynazy w naskórku, która jest enzymem zaangażowanym w degradację chityny obecnej w pancerzu, a także 20-hydroksyekdysonu, który jest hormonem biorącym udział w kontroli linienia. Dodatkowo zwiększył się poziom ekspresji hormonu blokującego linienie i jednocześnie zmniejszył poziom ekspresji receptora ekdysonu. Zablokowanie procesu zrzucania starego pancerza ostatecznie skutkuje zahamowaniem wzrostu organizmu. Dodatkowo w badaniu wykryto zwiększoną ekspresję hormonu hiperglikemicznego skorupiaków (Chen, Gu, Zeng, Mao, et al., 2019).

2.5. *Racicznica zmienna (Dreissena polymorpha)*

Contardo-Jara i in. (Contardo-Jara et al., 2011) w badaniu przeprowadzonym na *D. polymorpha* skupili się na zmianach w poziomie ekspresji genów zaangażowanych w obronę organizmu przed stresem. Przy krótkiej inkubacji w roztworze karbamazepiny, w skrzelach zwiększyła się zawartość mRNA białka szoku cieplnego 70 (białko chaperonowe zaangażowane w obronę przed stresem). Przy dłuższej inkubacji poziom ekspresji białka szoku cieplnego 70 uległ spadkowi poniżej wartości kontrolnej, dodatkowo taki sam efekt wykazała ekspresja dysmutazy ponadtlenkowej, enzymu biorącego udział w obronie przed stresem oksydacyjnym.

2.6. *Corbicula fluminea*

C. fluminea to małż zamieszkujący wody słodkie. Należy do rodziny Cyrenidae i wywodzi się z Azji (Crespo et al., 2015). W badaniu przeprowadzonym przez Chen i in. (Chen et al., 2014) karbamazepina obniżyła współczynnik filtracji wody oraz aktywność dysmutazy ponadtlenkowej i reduktazy glutationu. Z kolei w skrzelach i gruczole trawiennym wzrosła aktywność katalazy, ale także dialdehydu malonowego, markera peroksydacji lipidów. Większą zawartością charakteryzowały się transkrypty genów białek szoku cieplnego 22, 40 i 70. W samych skrzelach poziom ekspresji białek szoku cieplnego 60 i 90 był hamowany, tak samo jak białka szoku cieplnego 60 w gruczole trawiennym.

2.7. *Gobiocypris rarus*

W przypadku ryby *G. rarus* zbadano wpływ karbamazepiny na wątrobę osobników tego gatunku. Wykryto uszkodzenia struktury hepatocytów, wakuolizację i deformację jąder komórkowych oraz zwiększenie objętości komórek. Substancja wywołała zmiany w poziomach ekspresji białek zaangażowanych w procesy metaboliczne, utrzymanie struktury przestrzennej narządu i replikację DNA oraz onkogenów (Yan et al., 2018).

2.8. *Danio pręgowane (Danio rerio)*

Karbamazepina spowodowała zaburzenia w prawidłowym wzroście i rozwoju embrionów oraz larw *D. rerio*. Dodatkowo zarodki po traktowaniu karbamazepiną były wrażliwsze na światło i dotyk niż zarodki z próby kontrolnej i wykazywały zaburzoną ekspresję genów, których produkty białkowe powiązane są z prawidłowym funkcjonowaniem układu nerwowego. Inkubacja w roztworze karbamazepiny o stężeniu $1 \mu\text{g L}^{-1}$ z kolei promowała wskaźnik wylęgu, elongację ciała larw, czas pojawienia się woreczka żółtkowego oraz jego absorpcję (Qiang et al., 2016). Ribbenstedt i in. (Ribbenstedt et al., 2022) również zanotowali toksyczny wpływ karbamazepiny na zarodki *D. rerio*, z których 33% cechowało się obrzękiem ciała 120 h po zapłodnieniu. Wyklucie jaj było znacznie opóźnione przy 0,46; 3,85 i $445 \mu\text{g L}^{-1}$ badanej substancji w porównaniu z grupą kontrolną. W badaniu przeprowadzonym przez Chen i in. (Chen et al., 2020) wykryto opóźnienie wystąpienia pierwszych ruchów zarodków przy $10 \mu\text{g L}^{-1}$ karbamazepiny po 28-29 h po zapłodnieniu. Zwiększyła się zawartość substancji wpływających na funkcjonowanie układu nerwowego, takich jak acetylocholinesteraza oraz GABA, a stężenie glutaminianu z kolei spadło. To samo stężenie spowodowało także spadek poziomu ekspresji transaminazy GABA i dekarboksylazy kwasu glutaminowego. Aktywność systemu antyoksydacyjnego osobników *D. rerio* również została upośledzona przez karbamazepinę. Poziom ekspresji genów kodujących dysmutazę ponadtlenkową 1 i 2, katalazę, S-transferazę glutationu A i białka szoku cieplnego 70 był niższy niż w przypadku próby kontrolnej. Po 45 dniach ekspozycji aktywność dysmutazy ponadtlenkowej, katalazy i S-transferazy glutationu została zahamowana. Zaobserwowano również wakuolizację komórek wątroby (Jia et al., 2020). W jądrach *D. rerio* poddanych działaniu $10 \mu\text{g L}^{-1}$ obniżyła się zawartość ważnego androgenu, 11-ketotestosteronu, co wpłynęło na upośledzenie zdolności rozrodczych samców oraz funkcjonowania struktur zależnych od androgenów (Fraz et al., 2018).

2.9. Łosoś atlantycki (*Salmo salar*)

Po pięciodniowej ekspozycji na karbamazepinę wykryto 373 genów, które uległy zmienionej ekspresji w tkance mózgowej w porównaniu z próbą kontrolną. Najwięcej różnic w zawartości transkryptów wykazały geny kodujące somatolaktynę, prolaktynę i somatotropinę. Karbamazepina indukowała także ekspresję genów kodujących kinazy ogniskowo-adhezyjne i receptory biorące udział w interakcji z macierzą pozakomórkową (Hampel et al., 2014).

2.10. Karp (*Cyprinus carpio*)

W badaniu przeprowadzonym na plemnikach *C. carpio* stwierdzono znaczny spadek liczby poruszających się komórek oraz ich prędkości, dwóch parametrów, które są kluczowe przy procesie rozrodu organizmów wodnych o zapłodnieniu zewnętrznym. Karbamazepina ponadto spowodowała stres oksydacyjny i w następstwie peroksydację lipidów. Zmniejszyła się również aktywność enzymów antyoksydacyjnych – dysmutazy ponadtlenkowej, peroksydazy glutationu i reduktazy glutationu, co zmniejszyło zdolność komórek do obrony przed reaktywnymi formami tlenu (Li et al., 2010).

Karbamazepina miała również wpływ na aktywność aminotransferazy asparaginianowej oraz aminotransferazy alaninowej, biorących udział w przemianach białek, a także dehydrogenazy mleczanowej, enzymu katalizującego ostatni etap szlaku glikolitycznego. W skrzelach, wątrobie i mięśniach spadła aktywność aminotransferazy asparaginianowej odpowiednio w przeciągu 7-28; 7-35 oraz 7-35 dni. W przypadku transaminazy alaninowej aktywność wzrosła w przeciągu 7-21 dni w wątrobie, ale w 28 dniu efekt był odwrotny; w mięśniach również aktywność tego enzymu wzrosła w odpowiednio w dniach 7-28; 7-35 oraz 7-35. Aktywność dehydrogenazy mleczanowej z kolei była niższa niż w próbie kontrolnej we wszystkich trzech narządach w przeciągu 7-35 dni (Malarvizhi et al., 2012).

Syntezę informacji zawartych w niniejszej sekcji przedstawiono w Tabeli 1.

Tab. 1. Toksyczność karbamazepiny.

Gatunek	Cel oddziaływania w organizmie	Efekt toksyczny	Bibliografia
<i>Danio rerio</i>	Zarodki i larwy	Zaburzony wzrost i rozwój Obrzęk Promocja elongacji ciała zarodków Wcześniejsze pojawienie się woreczka żółtkowego Wcześniejsza absorbcja woreczka żółtkowego Zwiększenie czułości na dotyk i światło Zaburzona ekspresja genów zaangażowanych w poprawne funkcjonowanie UN Opóźnione czas wystąpienia pierwszych ruchów zarodków Zwiększenie zawartości acetylocholinesterazy i transaminazy GABA Spadek stężenia glutaminianu	(Chen et al., 2020; Fraz et al., 2018; Jia et al., 2020; Qiang et al., 2016; Ribbenstedt et al., 2022)
	Jądra	Spadek produkcji 11-ketotestosteronu Spadek poziomu ekspresji kodujących dysmutazę nadadtlenkową 1 i 2, katalazę, S-transferazę glutationu A, <i>heat shock protein 70</i> Spadek aktywności dysmutazy nadadtlenkowej, katalazy i S-transferazy glutationu	
	Wątroba	Wakuolizacja komórek	
<i>Daphnia magna</i>	Zarodki i larwy	Zwiększenie liczby zarodków męskich Zaburzona gastrulacja i organogeneza Opóźnienie wzrostu Mniejsza długość ciała	(Oropesa et al., 2016; Tian et al., 2019; Tongur & Yildiz, 2020)
	Organizm osobników dorosłych	Zwiększona śmiertelność Zmniejszona produkcja jaj Rzadsze przystępowanie do rozrodu	
<i>Daphnia similis</i>	Cały organizm	Upośledzenie linienia Zmniejszenie liczby wylinek Inhibicja uwalniania chitobiasu	(Chen, Gu, Zeng, & Mao, 2019)
<i>Eriocheir sinensis</i>	Naskórek i pancerz	Spadek aktywności chitynazy Spadek aktywności 20-hydroksyekdysonu Zwiększenie poziomu ekspresji hormonu blokującego linienie Zmniejszenie poziomu ekspresji receptora ekdysonu	(Chen, Gu, Zeng, Mao, et al., 2019)

	Cały organizm	Zahamowanie wzrostu Zwiększenie ekspresji hormonu hiperglikemicznego	
<i>Dreissena polymorpha</i>	Skrzela	Wzrost zawartości mRNA białka szoku cieplnego 70 Spadek ekspresji hsp70 przy dłuższej inkubacji Spadek poziomu ekspresji dysmutazy nadtlenkowej	(Contardo-Jara et al., 2011)
<i>Cyprinus carpio</i>	Plemniki	Spadek odsetku poruszających się komórek Spadek prędkości ruchu Peroxysydacja lipidów Spadek aktywności dysmutazy nadtlenkowej, peroksydazy glutationu i reduktazy glutationu	(Li et al., 2010; Malarvizhi et al., 2012)
	Skrzela	Spadek aktywności aminotransferazy asparaginianowej Spadek aktywności dehydrogenazy mleczanowej	
	Wątroba	Spadek aktywności aminotransferazy asparaginianowej Wzrost aktywności transaminazy alaninowej w przeciągu 7-21 dni w wątrobie, w 28 dniu spadek Spadek aktywności dehydrogenazy mleczanowej	
	Mięśnie	Spadek aktywności aminotransferazy asparaginianowej Wzrost aktywności transaminazy alaninowej Spadek aktywności dehydrogenazy mleczanowej	
<i>Gobiocypris rarus</i>	Wątroba	Uszkodzenia struktury hepatocytów i wakuolizacja Deformacja jąder komórkowych Zwiększenie objętości komórek Zmiany w poziomach ekspresji białek zaangażowanych w procesy metaboliczne, utrzymanie struktury przestrzennej narządu i replikację DNA oraz onkogenów	(Yan et al., 2018)
<i>Corbicula fluminea</i>	Cały organizm	Oslabienie procesu filtracji Zmniejszenie aktywności dysmutazy nadtlenkowej Zmniejszenie aktywności reduktazy glutationu Zwiększenie zawartości mRNA hsp22, hsp40 i hsp70	(Chen et al., 2014)
	Skrzela	Wzrost aktywności katalazy	

		Wzrost zawartości dialdehydu malonowego Represja ekspresji hsp60 i hsp90	
	Gruczoł trawienny	Wzrost aktywności katalazy Represja aktywności hsp60	
<i>Scrobicularia plana</i>	Cały organizm	Spadek całkowitej zawartości białka Spadek zawartości glikogenu Peroxysydacja lipidów Spadek stosunku GSH do GSSG Zwiększona aktywność dysmutazy ponadtlenkowej	(Freitas et al., 2015)
<i>Diopatra neapolitana</i>	Cały organizm	Spadek całkowitej zawartości białka Spadek zawartości glikogenu Peroxysydacja lipidów Spadek stosunku GSH do GSSG Zwiększona aktywność dysmutazy ponadtlenkowej	(Freitas et al., 2015)
<i>Salmo salar</i>	Tkanka mózgowa	Zmieniona ekspresja 373 genów; największą zmianą wzoru ekspresji charakteryzowały się geny kodujące somatolaktynę, prolaktynę i somatotropinę Wzrost poziomu ekspresji kinazy ogniskowo-adhezyjne i receptorów biorących udział w interakcji z macierzą pozakomórkową	(Hampel et al., 2014)
<i>Tigriopus fulvus</i>	Zarodki	Opóźniony proces wykluwania Zmniejszenie liczby wykluwających się samic Wyższa śmiertelność zarodków	(Prato et al., 2023)

3. Wnioski

Dane literaturowe przedstawiają, że karbamazepina ma potencjalny toksyczny wpływ na organizmy wodne zależny od stężenia i czasu ekspozycji. Powszechne są zaburzenia rozrodu i opóźnienia wykluwania jaj. Zarodki poddane działaniu tej substancji są często zdeformowane lub obumierają. Karbamazepina może zagrażać także plemnikom uwolnionym do środowiska, powodując spadek ich prędkości i odsetku poruszających się komórek. U organizmów, których wzrost wiąże się z zrzucaniem starego pancerza proces linienia po ekspozycji na karbamazepinę jest opóźniony lub całkowicie zahamowany.

Toksyczność karbamazepiny dotyczy również zaburzeń w funkcjonowaniu układu antyoksydacyjnego i indukcji peroksydacji lipidów; następują zmiany w poziomach ekspresji genów kodujących enzymy oksydacyjne a także zaangażowanych w wiele innych procesów fizjologicznych. Powszechne są uszkodzenia hepatocytów i zaburzenia funkcjonowania wątroby.

4. Bibliografia

- Ambrósio, A. F., Soares-da-Silva, P., Carvalho, C. M. & Carvalho, A. P. (2002). Mechanisms of action of carbamazepine and its derivatives, oxcarbazepine, BIA 2-093, and BIA 2-024. *Neurochemical Research*, 27(1–2), 121–130. <https://doi.org/10.1023/A:1014814924965>
- Bagdy, G., Kecskemeti, V., Riba, P. & Jakus, R. (2007). Serotonin and epilepsy. *Journal of Neurochemistry*, 100(4), 857–873. <https://doi.org/10.1111/J.1471-4159.2006.04277.X>
- Chen, H., Gu, X., Zeng, Q. & Mao, Z. (2019). Acute and Chronic Toxicity of Carbamazepine on the Release of Chitinase, Molting, and Reproduction in *Daphnia similis*. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(2). <https://doi.org/10.3390/IJERPH16020209>
- Chen, H., Gu, X., Zeng, Q., Mao, Z., Liang, X. & Martyniuk, C. J. (2019). Carbamazepine disrupts molting hormone signaling and inhibits molting and growth of *Eriocheir sinensis* at environmentally relevant concentrations. *Aquatic Toxicology*, 208, 138–145. <https://doi.org/10.1016/j.aquatox.2019.01.010>
- Chen, H., Yang, H., Zhao, Y., Gu, X. & Martyniuk, C. J. (2020). Development and Molecular Investigation into the Effects of Carbamazepine Exposure in the Zebrafish (*Danio rerio*). *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(23), 1–11. <https://doi.org/10.3390/IJERPH17238882>
- Chen, H., Zha, J., Liang, X., Li, J. & Wang, Z. (2014). Effects of the human antiepileptic drug carbamazepine on the behavior, biomarkers, and heat shock proteins in the Asian clam *Corbicula fluminea*. *Aquatic Toxicology*, 155, 1–8. <https://doi.org/10.1016/J.AQUATOX.2014.06.001>
- Contardo-Jara, V., Lorenz, C., Pflugmacher, S., Nützmann, G., Kloas, W. & Wiegand, C. (2011). Exposure to human pharmaceuticals Carbamazepine, Ibuprofen and Bezafibrate causes molecular effects in *Dreissena polymorpha*. *Aquatic Toxicology*, 105(3–4), 428–437. <https://doi.org/10.1016/J.AQUATOX.2011.07.017>
- Crespo, D., Dolbeth, M., Leston, S., Sousa, R. & Pardal, M. Â. (2015). Distribution of *Corbicula fluminea* (Müller, 1774) in the invaded range: a geographic approach with notes on species traits variability. *Biological Invasions*, 17(7), 2087–2101. <https://doi.org/10.1007/S10530-015-0862-Y/FIGURES/9>
- Dong, H., Girmatsion, M., Wang, R., -, al, Goetten de Lima, G., Shin Chee, B., Froés Moritz, V., Oldenkamp, R., W Beusen, A. H. & J Huijbregts, M. A. (2019). Aquatic risks from human pharmaceuticals—modelling temporal trends of carbamazepine and ciprofloxacin at the global scale. *Environmental Research Letters*, 14(3), 034003. <https://doi.org/10.1088/1748-9326/AB0071>

- Ford, A. T. & Herrera, H. (2019). 'Prescribing' psychotropic medication to our rivers and estuaries. *BJPsych Bulletin*, 43(4), 147–150. <https://doi.org/10.1192/bjb.2018.72>
- Fraz, S., Lee, A. H. & Wilson, J. Y. (2018). Gemfibrozil and carbamazepine decrease steroid production in zebrafish testes (*Danio rerio*). *Aquatic Toxicology*, 198, 1–9. <https://doi.org/10.1016/J.AQUATOX.2018.02.006>
- Freitas, R., Almeida, Â., Pires, A., Velez, C., Calisto, V., Schneider, R. J., Esteves, V. I., Wrona, F. J., Figueira, E. & Soares, A. M. V. M. (2015). The effects of carbamazepine on macroinvertebrate species: Comparing bivalves and polychaetes biochemical responses. *Water Research*, 85, 137–147. <https://doi.org/10.1016/J.WATRES.2015.08.003>
- Hai, F. I., Yang, S., Asif, M. B., Sencadas, V., Shawkat, S., Sanderson-Smith, M., Gorman, J., Xu, Z. Q. & Yamamoto, K. (2018). Carbamazepine as a Possible Anthropogenic Marker in Water: Occurrences, Toxicological Effects, Regulations and Removal by Wastewater Treatment Technologies. *Water* 2018, Vol. 10, Page 107, 10(2), 107. <https://doi.org/10.3390/W10020107>
- Hampel, M., Bron, J. E., Taggart, J. B. & Leaver, M. J. (2014). The antidepressant drug Carbamazepine induces differential transcriptome expression in the brain of Atlantic salmon, *Salmo salar*. *Aquatic Toxicology*, 151, 114–123. <https://doi.org/10.1016/J.AQUATOX.2013.12.018>
- Jia, D., Li, X., Du, S., Xu, N., Zhang, W., Yang, R., Zhang, Y., He, Y. & Zhang, Y. (2020). Single and combined effects of carbamazepine and copper on nervous and antioxidant systems of zebrafish (*Danio rerio*). *Environmental Toxicology*, 35(10), 1091–1099. <https://doi.org/10.1002/TOX.22945>
- Li, Z.-H., Li, P., Rodina, M. & Randak, T. (2010). Effect of human pharmaceutical Carbamazepine on the quality parameters and oxidative stress in common carp (*Cyprinus carpio* L.) spermatozoa. *Chemosphere*, 80(5), 530–534. <https://doi.org/10.1016/J.CHEMOSPHERE.2010.04.046>
- Malarvizhi, A., Kavitha, C., Saravanan, M. & Ramesh, M. (2012). Carbamazepine (CBZ) induced enzymatic stress in gill, liver and muscle of a common carp, *Cyprinus carpio*. *Journal of King Saud University - Science*, 24(2), 179–186. <https://doi.org/10.1016/J.JKSUS.2011.01.001>
- Oropesa, A. L., Floro, A. M. & Palma, P. (2016). Assessment of the effects of the carbamazepine on the endogenous endocrine system of *Daphnia magna*. *Environmental Science and Pollution Research*, 23(17), 17311–17321. <https://doi.org/10.1007/s11356-016-6907-7>
- Pires, A., Gentil, F., Quintino, V. & Rodrigues, A. M. (2012). Reproductive biology of *Diopatra neapolitana* (Annelida, Onuphidae), an exploited natural resource in Ria de Aveiro (Northwestern Portugal). *Marine Ecology*, 33(1), 56–65. <https://doi.org/10.1111/J.1439-0485.2011.00463.X>
- Prato, E., Biandolino, F., Grattagliano, A., Ruscito, A., Lofrano, G., Libralato, G., Trifuoggi, M., Albarano, L. & Parlapiano, I. (2023). Individual and combined effects of amoxicillin and carbamazepine to the marine copepod *Tigriopus fulvus*. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(22), 61672–61681. <https://doi.org/10.1007/S11356-023-26498-0/FIGURES/3>
- Qiang, L., Cheng, J., Yi, J., Rotchell, J. M., Zhu, X. & Zhou, J. (2016). Environmental concentration of carbamazepine accelerates fish embryonic development and disturbs larvae behavior. *Ecotoxicology (London, England)*, 25(7), 1426–1437. <https://doi.org/10.1007/S10646-016-1694-Y>
- Ribbenstedt, A., Posselt, M. & Benskin, J. P. (2022). Toxicometabolomics and Biotransformation Product Elucidation in Single Zebrafish Embryos Exposed to Carbamazepine from Environmentally-Relevant to Morphologically Altering Doses. *Chemical Research in Toxicology*, 35(3), 431–439. https://doi.org/10.1021/ACS.CHEMRESTOX.1C00335/ASSET/IMAGES/LARGE/TX1C00335_0006.JPEG
- Rodríguez-Rúa, A., Prado, M. A., Romero, Z. & Bruzón, M. (2003). The gametogenic cycle of *Scrobicularia plana* (da Costa, 1778) (Mollusc: Bivalve) in Guadalquivir estuary (Cádiz, SW Spain). *Aquaculture*, 217(1–4), 157–166. [https://doi.org/10.1016/S0044-8486\(02\)00052-2](https://doi.org/10.1016/S0044-8486(02)00052-2)
- Tian, Y., Xia, X., Wang, J., Zhu, L., Wang, J., Zhang, F. & Ahmad, Z. (2019). Chronic Toxicological Effects of Carbamazepine on *Daphnia magna* Straus: Effects on Reproduction Traits, Body Length, and Intrinsic Growth. *Bulletin of Environmental Contamination and Toxicology*, 103(5), 723–728. <https://doi.org/10.1007/s00128-019-02715-w>
- Tolou-Ghamari, Z., Zare, M., Habibabadi, J. M. & Najafi, M. R. (2013). A quick review of carbamazepine pharmacokinetics in epilepsy from 1953 to 2012. *Journal of Research in Medical Sciences : The Official Journal of Isfahan University of Medical Sciences*, 18(Suppl 1), S81.

Tongur, S. & Yildiz, S. (2020). Toxicological evaluation of carbamazepine active pharmaceutical ingredient with lepidium sativum, daphnia magna and vibrio fischeri toxicity test methods. *Desalination and Water Treatment*, 201, 438–442. <https://doi.org/10.5004/DWT.2020.25969>

WoRMS - World Register of Marine Species - *Tigriopus Norman, 1869*. (n.d.). Retrieved June 30, 2023, from <https://www.marinespecies.org/aphia.php?p=taxdetails&id=115351>

Yan, S., Wang, M., Liang, X., Martyniuk, C. J., Zha, J. & Wang, Z. (2018). Environmentally relevant concentrations of carbamazepine induce liver histopathological changes and a gender-specific response in hepatic proteome of Chinese rare minnows (*Gobiocypris rarus*). *Environmental Pollution (Barking, Essex : 1987)*, 243(Pt A), 480–491. <https://doi.org/10.1016/J.ENVPOL.2018.09.009>

Paulina Małkowska

Institute of Physical Culture Sciences, Doctoral School, University of Szczecin

paulina.malkowska@phd.usz.edu.pl

ORCID: 0000-0003-2430-5020

Apoptotic response to intense physical activity - potential to identify biomarkers of skeletal muscle damage

Odpowiedź apoptotyczna na intensywną aktywność fizyczną – potencjał do określenia biomarkerów uszkodzenia mięśni szkieletowych

Abstract

Intense physical activity induces significant stress on skeletal muscle tissues, resulting in cellular damage and the activation of various signaling pathways involved in tissue repair and remodeling. Among these pathways, apoptosis, a tightly regulated form of programmed cell death, has emerged as a critical process in the context of skeletal muscle damage and repair. Understanding the apoptotic response to intense physical activity and identifying reliable biomarkers of skeletal muscle damage hold great promise for optimizing recovery strategies and assessing the severity of muscle injury. This review article aims to provide a comprehensive overview of the apoptotic response to intense physical activity and its potential to identify biomarkers of skeletal muscle damage. The article explores the intricate signaling cascades involved in exercise-induced apoptosis, elucidates the molecular mechanisms driving muscle cell death and survival, and discusses the relevance of apoptotic markers in assessing muscle damage severity.

Keywords: apoptosis; physical activity; skeletal muscle; biomarkers; signaling pathways; cellular damage.

Streszczenie

Intensywna aktywność fizyczna wywołuje znaczny stres w tkankach mięśni szkieletowych, powodując uszkodzenie komórek i aktywację różnych szlaków sygnałowych zaangażowanych w naprawę i przebudowę tkanek. Wśród tych szlaków, apoptoza, ściśle regulowana forma zaprogramowanej śmierci komórki, pojawiła się jako krytyczny proces w kontekście uszkodzenia i naprawy mięśni szkieletowych. Zrozumienie odpowiedzi apoptotycznej na intensywną aktywność fizyczną i identyfikacja wiarygodnych biomarkerów uszkodzeń mięśni szkieletowych są bardzo obiecujące dla optymalizacji strategii regeneracji i oceny ciężkości urazów mięśni. Niniejszy artykuł przeglądowy ma na celu zapewnienie kompleksowego przeglądu odpowiedzi apoptotycznej na intensywną aktywność fizyczną i jej potencjału do identyfikacji biomarkerów uszkodzenia mięśni szkieletowych. Artykuł bada skomplikowane kaskady sygnałowe zaangażowane w apoptozę indukowaną wysiłkiem fizycznym, wyjaśnia mechanizmy molekularne napędzające śmierć i przeżycie komórek mięśniowych oraz omawia znaczenie markerów apoptotycznych w ocenie ciężkości uszkodzenia mięśni.

Słowa kluczowe: apoptoza; aktywność fizyczna; mięśnie szkieletowe; biomarkery; szlaki sygnałowe; uszkodzenia komórkowe.

1. Introduction

Exercise scientists use three terms in their work. "Physical activity," "exercise," and "physical fitness" are three different terms whose definitions differ, but are still erroneously used interchangeably. In 1985, Caspersen et al. proposed official definitions for these three terms. Physical activity is defined as any bodily movement produced by skeletal muscles that results in energy expenditure. The energy expenditure can be measured in kilocalories. Physical activity in daily life can be categorized into occupational, sports, conditioning, household, or other activities. Exercise is a subset of physical activity that is planned, structured, and repetitive and has as a final or an intermediate objective the improvement or

maintenance of physical fitness. Physical fitness is a set of attributes that are either health- or skill-related. The degree to which people have these attributes can be measured with specific tests (Caspersen et al., 1985).

The benefits of regular moderate exercise are well known. Improvements in cardiovascular health and increased calorie burning are observed with aerobic exercise such as jogging, cycling or swimming (Mersy, 1991); improved muscle strength and maintenance of bone density with strength training such as weightlifting (Seguin & Nelson, 2003); improved mobility and reduced risk of injury with flexibility exercises such as yoga or stretching (Lim & Hyun, 2021). In addition, alleviation of prenatal depression through supervised moderate exercise is observed (Perales et al., 2015). It also contributes to shortening the first period of labour and improving auditory memory related to sound differentiation in newborns (Labonte-Lemoyne et al., 2017; Perales et al., 2016). Physical activity may also have beneficial effects on attention skills and cognitive function among adolescents (de Greeff et al., 2018; Vanhelst et al., 2016). However, intense physical activity, such as high-intensity exercise or prolonged endurance training, imposes significant stress on skeletal muscle tissues. This stress often leads to the disruption of muscle homeostasis, resulting in cellular damage and the activation of various signaling pathways involved in tissue repair and remodeling (Burnley, 2017). Among these pathways, apoptosis, a tightly regulated form of programmed cell death, has emerged as a critical process in the context of skeletal muscle damage and repair.

Apoptosis serves as a fundamental mechanism for removing damaged or unwanted cells, allowing for the maintenance of tissue integrity and function. In the context of intense physical activity, the apoptotic response in skeletal muscle represents a complex interplay between pro-apoptotic and anti-apoptotic signals, triggered by a multitude of factors such as mechanical stress, reactive oxygen species (ROS) generation, inflammatory mediators, and metabolic imbalances (Mooren et al., 2002). Consequently, understanding the intricate network of apoptotic signaling pathways in response to exercise-induced muscle damage holds great promise for identifying valuable biomarkers that can assess the extent of skeletal muscle injury and aid in optimizing recovery strategies.

This review article aims to explore the current understanding of the apoptotic response to intense physical activity and its potential implications for identifying reliable biomarkers of skeletal muscle damage. By examining key studies in the field, we will delve into the intricate signaling cascades involved in exercise-induced apoptosis, elucidate the molecular

mechanisms driving muscle cell death and survival, and discuss the relevance of apoptotic markers in assessing muscle damage severity.

2. Apoptosis

Apoptosis, also known as programmed cell death, is a tightly regulated physiological process that plays a crucial role in tissue development, homeostasis, and elimination of damaged or unwanted cells (Steller, 1995; Williams, 1991). It is characterized by distinct morphological and biochemical changes that distinguish it from other forms of cell death, such as necrosis (Fig. 1) (Carraro & Franceschi, 1997). Apoptosis is a highly orchestrated process that involves the activation of specific signaling pathways and the activation of effector molecules known as caspases. The caspases cleave key cellular proteins, leading to the dismantling of the cell and its eventual removal by phagocytic cells without causing an inflammatory response (Phaneuf & Leeuwenburgh, 2001).

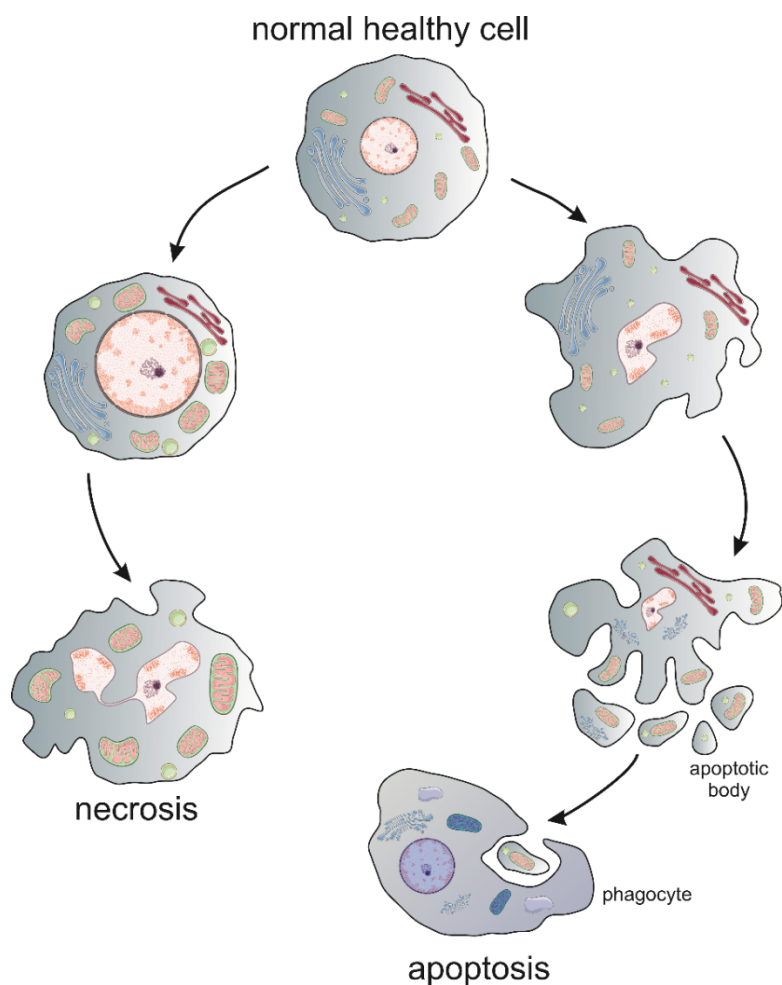


Fig. 1. Illustrative diagram showing differences between necrosis and apoptosis processes. The Figure was partly generated using Servier Medical Art, provided by Servier, licensed under a Creative Commons Attribution 3.0 unported license.

A cell dying through apoptosis reduces its volume through gradual loss of water and electrolytes. The reduction in volume leads to the loss of the cell's connections to neighbouring cells and the matrix. The chromatin of the cell nucleus undergoes peripheral condensation, which is characteristic for this process. The cytoplasm becomes thickened, while the cell organelles remain unchanged. In the final stages of apoptosis, the cell nucleus and the compacted cytoplasm are fragmented. Eventually, the entire cell disintegrates into so-called apoptotic bodies. These contain fragments of compacted nuclear chromatin, cytoplasm and unchanged cell organelles. Apoptotic bodies are surrounded by a cell membrane, which prevents their contents from leaking out and causing inflammatory reactions. The activation of apoptosis in the cell membrane results in the translocation of phosphatidylserine from the intracellular surface to the extracellular surface, which enables neighbouring cells or macrophages to immediately recognise the dying cell and phagocytose the apoptotic cells (Podhorska-Okolów, 2006).

Numerous intrinsic and extrinsic signals regulate the expression of genes controlling the initiation of apoptosis. Internally, genes such as Bax, Fas or p53 will stimulate the initiation of apoptosis, while proteins such as Bcl-2, Bcl-XL will inhibit it. The ratio of genes expressed will influence whether a cell dies or survives (Phaneuf & Leeuwenburgh, 2001).

There are two types of apoptosis: extrinsic and intrinsic. External is initiated by disruption of the external microenvironment (Ashkenazi & Dixit, 1998). In contrast, intrinsic apoptosis is caused by various perturbations of the microenvironment, including but not limited to growth factor withdrawal, DNA damage, endoplasmic reticulum (ER) stress, reactive oxygen species (ROS) overload, replicative stress, microtubule alterations or mitotic defects (Galluzzi et al., 2018). It is intrinsic apoptosis that interests us in the context of exercise.

A critical step in intrinsic apoptosis is the irreversible and widespread mitochondrial outer membrane permeabilisation (MOMP) (Tait & Green, 2010). It is controlled by pro- and anti-apoptotic members of the BCL2, apoptosis regulator (BCL2) protein family, a group of proteins sharing one to four BCL2 homology (BH) domains (i.e., BH1, BH2, BH3, and BH4) (Galluzzi et al., 2018; Moldoveanu et al., 2014). In response to apoptotic stimuli, MOMP is mediated by a regulator of apoptosis (BAX) and/or a BCL2 1 antagonist (BAK1; best known as BAK) (Delbridge et al., 2016; Luna-Vargas & Chipuk, 2016). Under physiological conditions, BAX continuously circulates between the outer mitochondrial membrane and , where it exhibits a quiescent monomeric or inactive dimeric conformation (Garner et al., 2016). This is different for BAK, which is constitutively located in the outer mitochondrial

membrane (Naghdi et al., 2015). After induction of apoptosis, BAX retrotranslocation ceases when the mitochondrial pools of BAX and BAK are directly or indirectly activated (see below) by proapoptotic proteins containing only BH3 (Galluzzi et al., 2018).

2.1. Effects of exercise on apoptosis

Intense exercise modulates several factors that can alter apoptosis in different tissues. Currently, there is limited evidence of exercise-induced apoptosis occurring in skeletal muscle. Although the mechanism of apoptosis after exercise is not fully understood, publications highlight the role of oxidative stress and angiotensin II (Ang II) in the induction of apoptosis after physical activity. Oxidative stress occurs as a result of an imbalance between the production of reactive oxygen species (ROS) and the so-called intracellular antioxidant defence systems (DiBona, 2001; Phaneuf & Leeuwenburgh, 2001).

ROS cause oxidation of various cellular components (lipids, proteins or DNA), leading to loss of their biological function (Gwinner & Gröne, 2000; Ji, 1999). ROS can lead to DNA damage. Significant amounts of DNA damage can alter the expression of anti- and pro-apoptotic proteins and initiate apoptosis. Indirectly, it can also affect the activation or inhibition of transcription factors of genes that regulate the apoptosis process, e.g. from the TNF- α , Bcl-2 gene family (Gwinner & Gröne, 2000; Tylicki et al., 2003). Oxidative stress during physical exertion can occur not only in the organs directly involved (e.g. skeletal muscle), but also in distant organs not directly involved in the exertion (e.g. liver, kidneys). During intensive exercise, skeletal muscles consume up to 100 times more oxygen. This increased oxygen consumption can lead to increased production of ROS by the mitochondrial respiratory chain (Fehrenbach & Northoff, 2001). In non-working remote organs, ROS formation also occurs, which is probably related to changes in the distribution of blood flow in the body. Physical exertion activates the parasympathetic part of the autonomic system, resulting in an increased release of catecholamines that affect, among other things, the regulation of the vascular system and blood flow (Di Meo & Venditti, 2001). Increased levels of catecholamines affect myocardial contractility and lower the excitability threshold of the conduction fibres located in the ventricles of the heart. They make the blood flow through the vessels makes vascular blood flow more dynamic and in some places turbulent (Bidzan, 2012; Guzik, 2003).

Angiotensin II is also a factor that may be involved in the initiation of apoptosis in some organs. An increase in sympathetic nervous system activity and blood redistribution during exercise stimulate the renin-angiotensin system. Increased Ang II concentrations in

many organs can cause cell damage, even leading to cell death by apoptosis (Bhaskaran et al., 2003; Bonnet et al., 2001). Ang II acts on cells via specific AT1 and AT2 receptors, the activation of which leads to different effects. The AT1 receptor is involved in the classical physiological actions of Ang II: regulation of blood pressure, electrolyte and water balance, thirst, hormone secretion, and renal function. AT2 appears to act as a modulator of complex biological programmes involved in embryonic development, cell differentiation, tissue repair and programmed cell death (Kaschina & Unger, 2003). Several studies have confirmed that both the process of apoptosis and proliferation are result from the simultaneous interaction of both receptors (Cao et al., 2000; Podhorska-Okolow et al., 2004).

2.2. Apoptosis in skeletal muscles

Skeletal muscle is unique in terms of apoptotic processes, given its multinucleated morphology and apoptosis-related differences related to muscle type, fibres, as well as mitochondrial content (Quadrilatero et al., 2011). Classical apoptosis has been described in mononuclear cells, so the inevitable death of the whole cell as a result of damage to its nucleus is understandable. Reports to date on the possibility that apoptosis may occur in multinucleated myofibres are still controversial (Podhorska-Okolow, 2006). However, several papers describe the occurrence of apoptosis in mature muscle fibres in pathological conditions and those resulting from intense exercise. Prolonged physical activity can cause damage to skeletal muscle, with eccentric activity being more damaging than isometric activity. Previously, damage was thought to be largely due to inflammatory and necrotic processes, but recent evidence suggests an important role for apoptosis in adult muscle fibres during and after eccentric exercise (Phaneuf & Leeuwenburgh, 2001).

In general, acute and eccentric exercise is associated with a proapoptotic phenotype and increased DNA fragmentation, a hallmark of apoptosis. In contrast, regular training or physical activity is associated with an anti-apoptotic environment and reduced DNA fragmentation in skeletal muscle (Quadrilatero et al., 2011). DNA fragmentation was detected in the muscles of dystrophin-deficient (mdx) mice 48 hours after an overnight spontaneous run by gel electrophoresis. Bcl-2 levels were also found to be lower in mdx mice after exercise. In addition, myonuclear ubiquitination increased in both normal mice and mdx runners compared to normal, sedentary mice, which is a signal to the cell that the proteins to which ubiquitin has attached should be degraded (Sandri et al., 1995, 1997). Reduced levels of Bcl-2 relative to Bax in normal mouse muscle immediately after exercise were also demonstrated by western blotting. The ratio of these proteins was reversed 96 hours after

exercise. In addition, DNA fragmentation was detected using electron microscopy to detect morphological features of apoptotic nuclei, TUNEL staining and gel electrophoresis (Podhorska-Okolow et al., 1998; Podhorska-Okolow et al., 1999). Electron microscopy revealed the presence of morphological changes typical of apoptosis only in single myofilament nuclei. No cytoplasmic changes or the presence cytoplasmic changes or the presence of apoptotic bodies were never observed (Podhorska-Okolow, 2006).

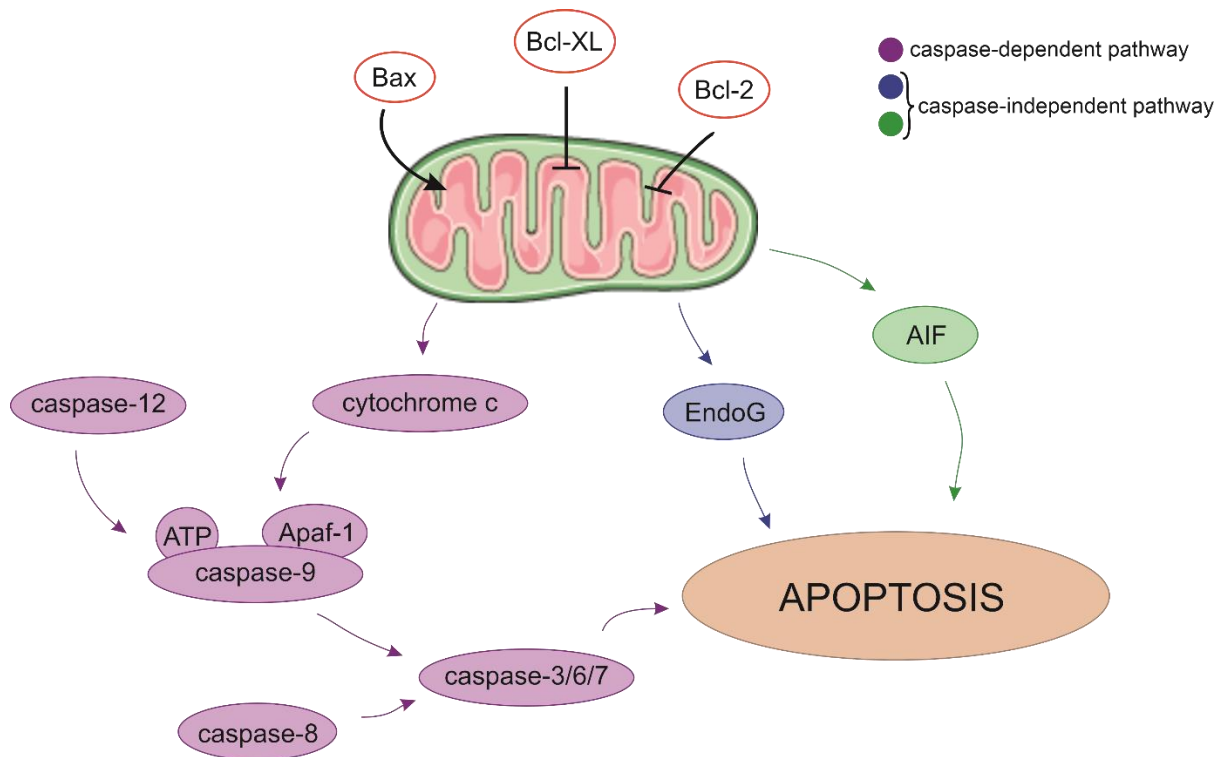


Fig. 2. Illustrative diagram showing the caspase-dependent and caspase-independent pathways involved in apoptosis in skeletal muscle (based on Dupont-Versteegden, 2006).

It is likely that caspase-dependent and -independent pathways are involved in apoptotic nuclear loss during skeletal muscle atrophy. The activation of caspase-3 and subsequent apoptosis occur through the release of cytochrome-c from mitochondria in response to changes in the ratio of pro- and anti-apoptotic members of the Bcl-2 family of proteins or through the activation of initiator caspases, such as as caspase-8 or -12. Based on the available studies, caspase-independent pathways, such as the release of EndoG and/or AIF, may be more important in skeletal muscle because they directly induce DNA fragmentation (Dupont-Versteegden, 2006). EndoG is a protein released from mitochondria through proapoptotic stimulation. It is capable of inducing DNA fragmentation without involving caspases (Prunet et al., 2005). According to the results of this study, EndoG colocalisation with nuclei was increased in muscles that had atrophied in response to both

hind limb suspension and age (Dupont-Versteegden et al., 2006; Leeuwenburgh et al., 2005). A diagram showing the pathways involved in apoptosis in skeletal muscle is shown in Figure 2.

3. Apoptotic biomarkers in skeletal muscle damage

Apoptosis, as a fundamental process in skeletal muscle damage and repair, holds immense potential as a source of biomarkers for assessing the extent and severity of muscle damage. By examining the apoptotic response to intense physical activity, researchers can identify specific biomarkers that reflect the underlying cellular and molecular changes associated with muscle damage. Creatine kinase, lactate dehydrogenase, aldolase, myoglobin, troponin, aspartate aminotransferase, and carbonic anhydrase CAIII are the most useful serum markers of muscle injury, but apoptosis in muscle tissues subsequent to strenuous exercise may be also triggered by increased oxidative stress (Brancaccio et al., 2010). Therefore, several biomarkers of apoptosis are useful in the assessment of skeletal muscle damage. These biomarkers should cover different aspects of apoptotic signalling and cellular changes associated with apoptosis. The first should be DNA fragmentation, which is a hallmark of apoptosis and can be quantified using techniques such as the dUTP-terminal deoxynucleotidyltransferase (TUNEL) strand-end labelling assay or gel electrophoresis. The presence of fragmented DNA can serve as a reliable indicator of apoptotic cell death in skeletal muscle tissue. Another indicator can be the detection of activated caspases by immunohistochemistry or western blotting, which provides valuable information on the occurrence of apoptosis and its magnitude in response to intense physical activity. In addition, assessment of the expression levels of pro- and anti-apoptotic proteins can be used, which can give information on whether the cell is biased towards death or survival.

It is also worth noting that the use of apoptotic biomarkers in a clinical setting has significant potential for assessing the severity of exercise-induced muscle damage and optimising recovery strategies. By correlating apoptotic biomarkers with established indicators of muscle damage, such as creatine kinase levels or muscle soreness, clinicians can gain a more comprehensive understanding of the extent of muscle damage. Monitoring apoptotic biomarkers can also aid in the early detection of muscle damage, enabling rapid intervention and tailored recovery protocols. Personalised recovery strategies based on apoptotic markers can improve rehabilitation outcomes and optimise training adaptations. Furthermore, apoptotic biomarkers may have applications beyond exercise-induced muscle damage, for example in pathological conditions characterised by muscle damage. By

identifying and monitoring apoptotic markers, clinicians can better assess disease progression and response to therapeutic interventions.

4. Conclusion

The apoptotic response to intense physical activity represents a significant aspect of skeletal muscle damage and repair. By understanding the intricate signaling pathways and molecular mechanisms involved in exercise-induced apoptosis, researchers can identify specific biomarkers that reflect the severity and extent of muscle damage. Apoptotic biomarkers, such as DNA fragmentation, caspase activation and assessment of the expression levels of pro- and anti-apoptotic proteins, offer valuable insights into the occurrence and magnitude of apoptosis in skeletal muscle tissue. Various techniques, including immunohistochemistry, flow cytometry, molecular assays, and fluorescence microscopy, allow for the detection and quantification of these apoptotic biomarkers.

The clinical implications of apoptotic biomarkers in skeletal muscle damage are far-reaching. They provide a means to assess exercise-induced muscle damage severity, optimize recovery strategies, and monitor the effectiveness of therapeutic interventions. Furthermore, apoptotic biomarkers hold promise in pathological conditions characterized by muscle damage, enabling better disease assessment and treatment monitoring.

In conclusion, the apoptotic response to intense physical activity serves as a potential source of biomarkers for identifying and evaluating skeletal muscle damage. The utilization of apoptotic biomarkers offers valuable insights into the extent of muscle damage, facilitating early intervention, personalized recovery protocols, and optimization of musculoskeletal health. Further research and validation of apoptotic biomarkers are warranted to fully exploit their potential in clinical practice and enhance our understanding of skeletal muscle damage and repair. However, despite the many potential benefits of using apoptotic factors as biomarkers for detecting skeletal muscle damage during intense physical activity, there are also several limitations. The main obstacle to measuring the expression of apoptosis-regulating proteins may be the lack of reference values for individual proteins. If this is the case, it would seem necessary to perform first measurements in each person before training, which would represent resting values and to which results obtained after training could be compared. Of course, this also involves raising the cost of such tests. A second limitation may be that the biomarkers proposed in the publication may not seem affordable to many, due to the methods used to determine them. However, the potential benefits that can be obtained from continuing research in this direction seem important enough to make it worthwhile to

extend the study for a better understanding of the process of apoptosis occurring in response to intense exercise, and to develop advantageous methods to enable the use of these studies as routine measurements especially in professional athletes.

5. Bibliography

- Ashkenazi, A., & Dixit, V. M. (1998). Death receptors: Signaling and modulation. *Science (New York, N.Y.)*, *281*(5381), 1305–1308. <https://doi.org/10.1126/science.281.5381.1305>
- Bhaskaran, M., Reddy, K., Radhakrishanan, N., Franki, N., Ding, G., & Singhal, P. C. (2003). Angiotensin II induces apoptosis in renal proximal tubular cells. *American Journal of Physiology. Renal Physiology*, *284*(5), F955-965. <https://doi.org/10.1152/ajprenal.00246.2002>
- Bidzan, L. (2012). Układ krążenia a zaburzenia psychopatologiczne. *Geriatrics*, *6*, 249–253.
- Bonnet, F., Cao, Z., & Cooper, M. E. (2001). Apoptosis and angiotensin II: Yet another renal regulatory system? *Experimental Nephrology*, *9*(5), 295–300. <https://doi.org/10.1159/000052624>
- Brancaccio, P., Lippi, G., & Maffulli, N. (2010). Biochemical markers of muscular damage. *Clinical Chemistry and Laboratory Medicine*, *48*(6), 757–767. <https://doi.org/10.1515/CCLM.2010.179>
- Burnley, M. (2017). The stress of exercise. *Physiology News*, *108*, 31–35. <https://doi.org/10.36866/pn.108.31>
- Cao, Z., Kelly, D. J., Cox, A., Casley, D., Forbes, J. M., Martinello, P., Dean, R., Gilbert, R. E., & Cooper, M. E. (2000). Angiotensin type 2 receptor is expressed in the adult rat kidney and promotes cellular proliferation and apoptosis. *Kidney International*, *58*(6), 2437–2451. <https://doi.org/10.1046/j.1523-1755.2000.00427.x>
- Carraro, U., & Franceschi, C. (1997). Apoptosis of skeletal and cardiac muscles and physical exercise. *Aging (Milan, Italy)*, *9*(1–2), 19–34. <https://doi.org/10.1007/BF03340125>
- Caspersen, C. J., Powell, K. E., & Christenson, G. M. (1985). Physical activity, exercise, and physical fitness: Definitions and distinctions for health-related research. *Public Health Reports*, *100*(2), 126–131.
- de Greeff, J. W., Bosker, R. J., Oosterlaan, J., Visscher, C., & Hartman, E. (2018). Effects of physical activity on executive functions, attention and academic performance in preadolescent children: A meta-analysis. *Journal of Science and Medicine in Sport*, *21*(5), 501–507. <https://doi.org/10.1016/j.jsams.2017.09.595>
- Delbridge, A. R. D., Grabow, S., Strasser, A., & Vaux, D. L. (2016). Thirty years of BCL-2: Translating cell death discoveries into novel cancer therapies. *Nature Reviews. Cancer*, *16*(2), 99–109. <https://doi.org/10.1038/nrc.2015.17>
- Di Meo, S., & Venditti, P. (2001). Mitochondria in exercise-induced oxidative stress. *Biological Signals and Receptors*, *10*(1–2), 125–140. <https://doi.org/10.1159/000046880>
- DiBona, G. F. (2001). Peripheral and central interactions between the renin-angiotensin system and the renal sympathetic nerves in control of renal function. *Annals of the New York Academy of Sciences*, *940*, 395–406. <https://doi.org/10.1111/j.1749-6632.2001.tb03693.x>
- Dupont-Versteegden, E. E. (2006). Apoptosis in skeletal muscle and its relevance to atrophy. *World Journal of Gastroenterology : WJG*, *12*(46), 7463–7466. <https://doi.org/10.3748/wjg.v12.i46.7463>
- Dupont-Versteegden, E. E., Strotman, B. A., Gurley, C. M., Gaddy, D., Knox, M., Fluckey, J. D., & Peterson, C. A. (2006). Nuclear translocation of EndoG at the initiation of disuse muscle atrophy and apoptosis is specific to myonuclei. *American Journal of Physiology. Regulatory, Integrative and Comparative Physiology*, *291*(6), R1730-1740. <https://doi.org/10.1152/ajpregu.00176.2006>
- Fehrenbach, E., & Northoff, H. (2001). Free radicals, exercise, apoptosis, and heat shock proteins. *Exercise Immunology Review*, *7*, 66–89.
- Galluzzi, L., Vitale, I., Aaronson, S. A., Abrams, J. M., Adam, D., Agostinis, P., Alnemri, E. S., Altucci, L., Amelio, I., Andrews, D. W., Annicchiarico-Petruzzelli, M., Antonov, A. V., Arama, E., Baehrecke, E. H., Barlev, N. A., Bazan, N. G., Bernassola, F., Bertrand, M. J. M., Bianchi, K., ... Kroemer, G. (2018). Molecular mechanisms of cell death: Recommendations of the Nomenclature Committee on Cell Death 2018. *Cell Death & Differentiation*, *25*(3), Article 3. <https://doi.org/10.1038/s41418-017-0012-4>

- Garner, T. P., Reyna, D. E., Priyadarshi, A., Chen, H.-C., Li, S., Wu, Y., Ganesan, Y. T., Malashkevich, V. N., Cheng, E. H., & Gavathiotis, E. (2016). An Autoinhibited Dimeric Form of BAX Regulates the BAX Activation Pathway. *Molecular Cell*, *63*(3), 485–497. <https://doi.org/10.1016/j.molcel.2016.06.010>
- Guzik, P. (2003). Wpływ stresu na układ krążenia. *Pomorski Magazyn Lekarski*, *126*(2), 29–32.
- Gwinner, W., & Gröne, H. (2000). Role of reactive oxygen species in glomerulonephritis. *Nephrology Dialysis Transplantation*, *15*(8), 1127–1132. <https://doi.org/10.1093/ndt/15.8.1127>
- Ji, L. L. (1999). Antioxidants and oxidative stress in exercise. *Proceedings of the Society for Experimental Biology and Medicine. Society for Experimental Biology and Medicine (New York, N.Y.)*, *222*(3). <https://doi.org/10.1046/j.1525-1373.1999.d01-145.x>
- Kaschina, E., & Unger, T. (2003). Angiotensin AT1/AT2 receptors: Regulation, signalling and function. *Blood Pressure*, *12*(2), 70–88. <https://doi.org/10.1080/08037050310001057>
- Labonte-Lemoyne, E., Curnier, D., & Ellemberg, D. (2017). Exercise during pregnancy enhances cerebral maturation in the newborn: A randomized controlled trial. *Journal of Clinical and Experimental Neuropsychology*, *39*(4), 347–354. <https://doi.org/10.1080/13803395.2016.1227427>
- Leeuwenburgh, C., Gurley, C. M., Strotman, B. A., & Dupont-Versteegden, E. E. (2005). Age-related differences in apoptosis with disuse atrophy in soleus muscle. *American Journal of Physiology. Regulatory, Integrative and Comparative Physiology*, *288*(5), R1288-1296. <https://doi.org/10.1152/ajpregu.00576.2004>
- Lim, E.-J., & Hyun, E.-J. (2021). The Impacts of Pilates and Yoga on Health-Promoting Behaviors and Subjective Health Status. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, *18*(7), Article 7. <https://doi.org/10.3390/ijerph18073802>
- Luna-Vargas, M. P. A., & Chipuk, J. E. (2016). Physiological and Pharmacological Control of BAK, BAX, and Beyond. *Trends in Cell Biology*, *26*(12), 906–917. <https://doi.org/10.1016/j.tcb.2016.07.002>
- Mersy, D. (1991). Health benefits of aerobic exercise. *Postgraduate Medicine*, *90*(1). <https://doi.org/10.1080/00325481.1991.11700983>
- Moldoveanu, T., Follis, A. V., Kriwacki, R. W., & Green, D. R. (2014). Many players in BCL-2 family affairs. *Trends in Biochemical Sciences*, *39*(3), 101–111. <https://doi.org/10.1016/j.tibs.2013.12.006>
- Mooren, F. C., Blöming, D., Lechtermann, A., Lerch, M. M., & Völker, K. (2002). Lymphocyte apoptosis after exhaustive and moderate exercise. *Journal of Applied Physiology*, *93*(1), 147–153. <https://doi.org/10.1152/japplphysiol.01262.2001>
- Naghdi, S., Várnai, P., & Hajnóczky, G. (2015). Motifs of VDAC2 required for mitochondrial Bak import and tBid-induced apoptosis. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, *112*(41), E5590-5599. <https://doi.org/10.1073/pnas.1510574112>
- Perales, M., Calabria, I., Lopez, C., Franco, E., Coteron, J., & Barakat, R. (2016). Regular Exercise Throughout Pregnancy Is Associated With a Shorter First Stage of Labor. *American Journal of Health Promotion: AJHP*, *30*(3), 149–154. <https://doi.org/10.4278/ajhp.140221-QUAN-79>
- Perales, M., Refoyo, I., Coteron, J., Bacchi, M., & Barakat, R. (2015). Exercise during pregnancy attenuates prenatal depression: A randomized controlled trial. *Evaluation & the Health Professions*, *38*(1), 59–72. <https://doi.org/10.1177/0163278714533566>
- Phaneuf, S., & Leeuwenburgh, C. (2001). Apoptosis and exercise. *Medicine & Science in Sports & Exercise*, *33*(3), 393.
- Podhorska-Okołów, M. (2006). Apoptoza w mięśniach szkieletowych i nerkach po ostrym i przewlekłym wysiłku fizycznym. *Postępy Biologii Komórki*, *33*(3), 453–471.
- Podhorska-Okołów, M., Dziegiel, P., Gomułkiewicz, A., Dolińska-Krajewska, B., Murawska-Ciałowicz, E., Jethon, Z., & Zabel, M. (2004). The role of AT1 and AT2 angiotensin receptors in the mechanism of apoptosis in renal tubular cells after physical exercise. *Roczniki Akademii Medycznej W Białymstoku (1995)*, *49 Suppl 1*, 8–10.
- Podhorska-Okołów, M., Krajewska, B., Carraro, U., & Zabel, M. (1999). Apoptosis in mouse skeletal muscles after physical exercise. *Folia Histochemica Et Cytobiologica*, *37*(2), 127–128.

- Podhorska-Okolow, M., Sandri, M., Zampieri, S., Brun, B., Rossini, K., & Carraro, U. (1998). Apoptosis of myofibres and satellite cells: Exercise-induced damage in skeletal muscle of the mouse. *Neuropathology and Applied Neurobiology*, *24*(6), 518–531. <https://doi.org/10.1046/j.1365-2990.1998.00149.x>
- Prunet, C., Lemaire-Ewing, S., Ménétrier, F., Néel, D., & Lizard, G. (2005). Activation of caspase-3-dependent and -independent pathways during 7-ketocholesterol- and 7beta-hydroxycholesterol-induced cell death: A morphological and biochemical study. *Journal of Biochemical and Molecular Toxicology*, *19*(5), 311–326. <https://doi.org/10.1002/jbt.20096>
- Quadrilatero, J., Alway, S. E., & Dupont-Versteegden, E. E. (2011). Skeletal muscle apoptotic response to physical activity: Potential mechanisms for protection. *Applied Physiology, Nutrition, and Metabolism*, *36*(5), 608–617. <https://doi.org/10.1139/h11-064>
- Sandri, M., Carraro, U., Podhorska-Okolow, M., Rizzi, C., Arslan, P., Monti, D., & Franceschi, C. (1995). Apoptosis, DNA damage and ubiquitin expression in normal and mdx muscle fibers after exercise. *FEBS Letters*, *373*(3), 291–295. [https://doi.org/10.1016/0014-5793\(95\)00908-r](https://doi.org/10.1016/0014-5793(95)00908-r)
- Sandri, M., Podhorska-Okolow, M., Geromel, V., Rizzi, C., Arslan, P., Franceschi, C., & Carraro, U. (1997). Exercise induces myonuclear ubiquitination and apoptosis in dystrophin-deficient muscle of mice. *Journal of Neuropathology and Experimental Neurology*, *56*(1), 45–57. <https://doi.org/10.1097/00005072-199701000-00005>
- Seguin, R., & Nelson, M. E. (2003). The benefits of strength training for older adults. *American Journal of Preventive Medicine*, *25*(3, Supplement 2), 141–149. [https://doi.org/10.1016/S0749-3797\(03\)00177-6](https://doi.org/10.1016/S0749-3797(03)00177-6)
- Steller, H. (1995). Mechanisms and genes of cellular suicide. *Science (New York, N.Y.)*, *267*(5203), 1445–1449. <https://doi.org/10.1126/science.7878463>
- Tait, S. W. G., & Green, D. R. (2010). Mitochondria and cell death: Outer membrane permeabilization and beyond. *Nature Reviews. Molecular Cell Biology*, *11*(9), 621–632. <https://doi.org/10.1038/nrm2952>
- Tylicki, L., Rutkowski, B., & Hörl, W. H. (2003). Antioxidants: A possible role in kidney protection. *Kidney & Blood Pressure Research*, *26*(5–6), 303–314. <https://doi.org/10.1159/000073936>
- Vanhelst, J., Béghin, L., Duhamel, A., Manios, Y., Molnar, D., De Henauw, S., Moreno, L. A., Ortega, F. B., Sjöström, M., Widhalm, K., Gottrand, F., & Healthy Lifestyle in Europe by Nutrition in Adolescence (HELENA) Study Group. (2016). Physical Activity Is Associated with Attention Capacity in Adolescents. *The Journal of Pediatrics*, *168*, 126–131.e2. <https://doi.org/10.1016/j.jpeds.2015.09.029>
- Williams, G. T. (1991). Programmed cell death: Apoptosis and oncogenesis. *Cell*, *65*(7). [https://doi.org/10.1016/0092-8674\(91\)90002-g](https://doi.org/10.1016/0092-8674(91)90002-g)

Justyna Radzka

Zakład Fizjologii i Neurobiologii Molekularnej, Wydział Nauk Biologicznych, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, Polska

ORCID: 0000-0001-5052-7642

Julita Kulbacka

Katedra i Zakład Biologii Molekularnej i Komórkowej, Wydział Farmacji, Uniwersytet Medyczny we Wrocławiu, Wrocław, Polska

ORCID: 0000-0001-8272-5440

Wpływ wybranych substancji pochodzenia naturalnego na żywotność komórek prawidłowych i nowotworowych pochodzenia mięśniowego

The influence of selected substances of natural origin on the viability of normal and cancer cells of muscle origin

Streszczenie

Inhibitory NF- κ B to związki hamujące aktywność czynnika transkrypcyjnego NF- κ B, który bierze udział w wielu procesach biologicznych, w tym w stanach zapalnych, odpowiedziach immunologicznych i apoptozie. Ze względu na to, że niektóre nowotwory mięśni są związane z nieprawidłową aktywnością czynnika NF- κ B to badania wpływu naturalnych inhibitorów na te komórki może prowadzić do nowych metod leczenia nowotworu. Badanie wpływu naturalnych inhibitorów NF- κ B na prawidłowe komórki mięśniowe i komórki nowotworowe pochodzenia mięśniowego w modelu *in vitro* jest istotnym zagadnieniem ze względu na jego potencjalne zastosowanie w leczeniu guzów mięśniowych. Badania prowadzone na modelu *in vitro* pozwalają na kontrolę warunków eksperymentu i precyzyjne określenie wpływu inhibitorów NF- κ B i mogą dostarczyć cennych informacji na temat skuteczności i bezpieczeństwa stosowania inhibitorów w leczeniu guzów mięśniowych.

Celem niniejszej pracy jest ocena działania cytotoksycznego pięciu wybranych substancji pochodzenia naturalnego – kukurbitacyny E (CurE), biochaniny A, estru fenetylowego kwasu kawowego (CAPE), berberyny i kurkuminy. Jako model wykorzystano dwie linie komórkowe, tj. komórki nowotworowe WEHI-164 i prawidłowe komórki mięśni szkieletowych - L6. Do oceny żywotności komórek po ekspozycji przez 24 i 48 h zastosowano test MTT..

Otrzymane wyniki wskazują, że badane związki naturalne mogą mieć zastosowanie jako potencjalne substancje wykorzystywane w leczeniu guzów mięśni. Największą aktywność przeciwnowotworową wykazały kurkumina, ester fenetylowy kwasu kawowego (CAPE) oraz biochanina A. Wykorzystanie naturalnych leków hamujących wobec nowotworów mięśniowych daje nowe możliwości dla bezpiecznych i ukierunkowanych terapii.

Słowa kluczowe: nowotwory mięśniowe, kurkumina, berberyna, biochanina A, ester fenetylowy kwasu kawowego, kukurbitacyna E, test żywotności MTT

Abstract

NF- κ B inhibitors are compounds that inhibit the activity of the NF- κ B transcription factor, which is involved in many biological processes, including inflammation, immune responses, and apoptosis. Due to the fact that some muscle cancers are associated with abnormal activity of the NF- κ B factor, research on the effect of natural inhibitors on these cells may lead to new methods of cancer treatment. Studying the effect of natural NF- κ B inhibitors on normal muscle cells and tumor cells of muscle origin in an *in vitro* model is an important issue due to its potential use in the treatment of muscle tumors. Research conducted on an *in vitro* model allows for control of experimental conditions and precise determination of the effect of NF- κ B inhibitors and may provide valuable information on the effectiveness and safety of using inhibitors in the treatment of muscle tumors.

The aim of this study is to analyse the cytotoxic effects of five selected substances of natural origin - cucurbitacin E (CurE), biochanin A, caffeic acid phenethyl ester (CAPE), berberine and curcumin. Two cell lines were used as a model, i.e. WEHI-164 cancer cells and normal skeletal muscle cells - L6. The MTT assay was used to assess cell viability after exposure for 24 and 48 h.

The obtained results indicate that the tested natural compounds may be used as potential substances used in the treatment of muscle tumors. The greatest anticancer activity was demonstrated by curcumin, caffeic acid phenethyl ester (CAPE) and biochanin A. The use of natural drugs against muscle derived cancers provides new opportunities for safe and targeted therapies.

Key words: muscle cancer, curcumin, berberine, biochanin A, caffeic acid phenyl ester, cucurbitacin E, MTT viability test

1. Włókniakomięsak, przyczyny i aktualne leczeni

Włókniakomięsak (fibrosarcoma) stanowi rzadko diagnozowany nowotwór, reprezentujący jedynie około 3% mięsaków u dorosłych. Włókniakomięsak jest nowotworem, którego budują fibroblasty o zmiennej produkcji kolagenu. Znacznie częściej występuje u osób w średnim wieku i starszych, niż u dzieci i młodzieży, z reguły dotycząc częściej mężczyzn. Nowotwór ten charakteryzuje się on powolnym wzrostem, tworząc rozległe, głębokie, zbite masy w tkankach, co sprawia, że często upływa wiele lat zanim zostanie zdiagnozowany. Około 20% przypadków tego nowotworu rozwija się wtórnie do wcześniejszych zmian kości, takich jak choroba Pageta lub wtórnie do zawału kości. Włókniakomięsak typowo rozwija się w przy nasadach kości długich, kościach płaskich oraz w tkankach głębokich kończyn dolnych, ale może występować w każdej części organizmu. Możemy wyróżnić kilka typów włókniakomięsaka, m.in. włókniakomięsak typu dorosłych, włókniakomięsak typu niemowlęcego, śluzakowłókniakomięsak, włókniakomięsak śluzowaciejący oraz włókniakomięsak śluzowaciejący z komórek nabłonkowych (Davis et al., 2023), (Folpe, 2014).

Jak dotąd, przyczyna powstawania włókniakomięsaka nie jest dokładnie znana, jednak niektóre dane wskazują, że jest to choroba dziedziczna. Istnieją także czynniki zwiększające ryzyko zachorowania, takie jak wcześniejsza radioterapia czy ekspozycja na niektóre substancje chemiczne. Nowotwór ten jest najczęściej diagnozowany u osób dorosłych w przedziale wiekowym od 20 do 60 lat. Obecnie, najczęściej w leczeniu tego nowotworu stosuje się łączone podejście chirurgii, chemioterapii, radioterapii lub też ostatnio terapii protonowej. Z uwagi na rzadkie występowanie i charakterystykę wzrostu, badania nad mechanizmami powstawania oraz leczenia włókniakomięsaka są istotne dla poprawy wyników terapeutycznych i dalszego zrozumienia tej choroby (Davis et al., 2023), (Papagelopoulos et al., 2002).

2. Antynowotworowe działanie substancji pochodzenia naturalnego

Substancje pochodzenia naturalnego to związki, które w ostatnich latach były i są intensywnie analizowane i badane przez naukowców z całego świata. Pozyskuje się je m.in. z roślin, grzybów, stawonogów, kręgowców wyższych, bezkręgowców morskich oraz wydzielin mikroorganizmów. Produkty naturalne wykazują liczne działanie przeciwnowotworowe, takie jak proapoptotyczne, antyproliferacyjne i przeciwprzerzutowe,

a także regulują autofagię (Luo et al., 2019). Wykorzystanie ekstraktów pochodzenia naturalnego w celu leczenia chorób ma wielowiekową tradycję, która trwa do dziś. Strategia terapeutyczna opierająca się na łączeniu związków naturalnych z chemio- czy radioterapią, może efektywnie wzmacniać działanie leków przeciwnowotworowych, ograniczać rozwój oporności na leki w komórkach nowotworowych oraz łagodzić poważne skutki uboczne chemioterapii u pacjentów, co przyczynia się pozytywnie do procesu leczenia nowotworów (Wu et al., 2003)

W przypadku nowotworów mięśniowych obiecujące wydają się substancje, które są inhibitorami czynnika NF- κ B. Pierwszy taki modulator czynnika NF- κ B odkryto w 1994 roku przez Kopp i Ghosh, zidentyfikowany jako salicylan sodu i jego półsyntetyczna pochodna, aspiryna (Ghosh et al., 1998). Duża liczba związków jest obecnie znana jako modulatory NF- κ B i obejmuje izoprenoidy, kilka związków fenolowych w tym kurkuminę czy sylibinę. Substancje pochodzenia naturalnego wykorzystywane w moim projekcie (biochanina A, kukurbitacyna E (CurE), berberyna, ester fenetylowy kwasu kawowego (CAPE), kurkumina) również wpływają na czynnik NF- κ B.

2.1. Kurkumina

Kurkumina to związek polifenolowy występujący w roślinie ostrzyż długi (*Curcuma longa*). Wykazano, że hamuje sygnalizację NF- κ B w różnych typach nowotworu, również w mięśniakomięsakach (Salucci et al., 2023). Kurkumina, jako naturalny lek chemioterapeutyczny, może hamować inicjację i postęp karcynogenezy. Charakteryzuje się także działaniem przeciwutleniającym i przeciwzapalnym (Shishodia et al., 2003). Substancja ta posiada właściwości hamujące wobec czynników odpowiedzialnych m.in. za proliferację, np. COX-2, AP-1 czy NF- κ B (Ramasamy et al., 2015). Działa poprzez hamowanie aktywacji kompleksu IKK, który jest odpowiedzialny za aktywację NF- κ B (Jobin et al., 1999). Dodatkowo badania z wykorzystaniem tenocytów wykazały, że kurkumina degradowuje czynnik jądrowy I κ B α i powoduje translokację p65 do jądra (Buhrmann et al., 2011).

2.2. Berberyna

Berberyna to związek należący do grupy alkaloidów izochinolinowych. Występuje naturalnie w wielu roślinach m.in. z rodzajów *Annonaceae*, *Berberidaceae* lub *Menispermaceae*. Wykazano, że substancja ta ma właściwości przeciwutleniające, wpływa na kurczliwość serca oraz działa przeciwnowotworowo, również na nowotwory pochodzenia mięśniowego (Neag et al., 2018). Działanie berberyny polega na hamowaniu fosforylacji czynnika jądrowego I κ B α odpowiedzialnego za aktywację NF- κ B. Ponadto udowodniono, że

po leczeniu berberyną następuje zahamowanie fosforylacji czynnika transkrypcyjnego p65 (Jia et al., 2012).

2.3. *Ester fenetylowy kwasu kawowego (CAPE)*

Ester fenetylowy kwasu kawowego (CAPE) jest jednym ze składników występujących w propolisie. Liczne doniesienia naukowe wskazują, że CAPE działa przeciwutleniająco, przeciwzapalnie i cytotoksycznie na komórki nowotworowe. Jednym z proponowanych mechanizmów działania przeciwnowotworowego jest fakt, że substancja ta może hamować sygnalizację NF- κ B poprzez zapobieganie aktywacji kinaz upstream, takich jak kinaza I κ B (IKK) i kinaza aktywowana przez TGF- β (TAK1), które biorą udział w aktywacji szlaku NF- κ B (Wang et al., 2010). Wykazano również, że ester fenetylowy kwasu kawowego (CAPE) hamuje translokację jądrową NF- κ B i jego wiązanie z DNA, które są niezbędnymi etapami aktywacji transkrypcyjnej docelowych genów NF- κ B (Abdel-Latif et al., 2005). Dodatkowo doniesiono, że ester fenetylowy kwasu kawowego (CAPE) aktywuje szlak sygnalizacyjny NRF2, który odgrywa kluczową rolę w obronie komórkowej przed stresem oksydacyjnym i stanem zapalnym. Aktywacja NRF2 może prowadzić do zwiększenia aktywności enzymów przeciwutleniających, takich jak oksygenaza hemowa-1 (HO-1), która może chronić komórki przed uszkodzeniami oksydacyjnymi i stanami zapalnymi (Liu et al., 2021).

2.4. *Kukurbitacyna E (CurE)*

Kukurbitacyna E (CurE) to związek triterpenoidowy występujący w różnych roślinach, w tym w gorzkim melonie (*Momordica charantia*) i ogórku (*Cucumis sativus*) (Chanda et al., 2020). Wykazano, że kukurbitacyna E (CurE) ma właściwości przeciwzapalne i przeciwnowotworowe poprzez hamowanie proliferacji i indukowanie apoptozy, a jednym z proponowanych mechanizmów działania jest modulacja szlaku sygnałowego NF- κ B (Alghasham, 2013). Dowiedziono, że kukurbitacyna E (CurE) moduluje sygnalizację NF- κ B poprzez hamowanie jego aktywacji oraz translokacji jądrowej (Qiao et al., 2013).

2.5. *Biochanina A*

Biochanina A to izoflawon izolowany z koniczyny czerwonej (*Trifolium pratense*), ciecierzycy (*Cicer arietinum* L.) i soi (*Glycine* Willd.) (Sarfaz et al., 2020). Jest silnym inhibitorem cytochromu P450, a zatem może być użyteczny jako środek chemoprewencyjny przeciwko karcynogenezie wywołanej węglowodorami (Chen et al., 2019). Substancja ta znacząco zmniejsza syntezę prostaglandyny E2 i tromboksanu B2, prowadząc do hamowania cyklooksygenazy-2 (COX-2) (Lim et al., 2013). Wykazano, że przewlekła aktywacja lub

nadekspresja COX-2 jest skorelowana z rozwojem raka, szczególnie w miejscach zapalenia. Hamowanie COX-2 powiązано ze zmniejszonym rozwojem niektórych typów nowotworów (Dannenberget al., 2003). Działanie biochaniny A hamuje również fosforylację czynnika NF- κ B (p65) oraz reakcję zapalną poprzez blokowanie szlaku sygnałowego NF- κ B (Bai et al., 2019).

3. Materiały i metody

3.1. Hodowla komórek

W badaniach *in vitro* wykorzystano dwie linie komórkowe: L6 – komórki mioblastyczne wyizolowane z mięśni szkieletowych szczura (CRL-1458) i WEHI-164 – komórki włókniamięsa pochodzące od myszy (CRL-1751). Obie linie komórkowe są komercyjne i pozyskano je z American Type Culture Collection (ATCC). Linie komórkową L6 hodowano w pożywce hodowlanej DMEM (Sigma-Aldrich) z dodatkiem 10% płodowej surowicy bydlęcej (FBS, Sigma-Aldrich), antybiotyków (penicylina, streptomycyna, Sigma-Aldrich) oraz glukozy w 37°C i 5% CO₂. Standardową pożywką hodowlaną dla linii komórkowej WEHI-164 było RPMI (Sigma-Aldrich) z dodatkiem antybiotyków (penicylina, streptomycyna, Sigma-Aldrich) oraz glukozy w 37°C i 5% CO₂. Do eksperymentów komórki płukano PBS oraz usuwano przez trypsynizację (trypsyna 0,025% i EDTA 0,02%).

3.2. Przygotowywanie roztworów leków

Kurkumina (C1386), berberyna (B3412), ester fenetylowy kwasu kawowego (CAPE) (C8221), kukurbitacyna E (CurE) (SML0577) i biochanina A (D2016) otrzymano z firmy Sigma-Aldrich. Odczynniki rozpuszczono zgodnie z protokołami producenta. Jako rozpuszczalnik zastosowano DMSO, który w finalnym rozcieńczeniu nie przekraczał 1%. Następnie bezpośrednio przed eksperymentem substancje były rozcieńczone w DMEM (dla linii L6) i RPMI (dla linii WEHI-164) w celu uzyskania stężeń niezbędnych do testów MTT. Kurkumina i berberyna były rozcieńczone do stężeń 50-5 μ M. Ester fenetylowy kwasu kawowego (CAPE) do stężeń 50-1 μ M. Kukurbitacyna E (CurE) do stężeń 5-0.5 μ M a biochanina A do 30-0.5 μ M. DMEM/RPMI bez leków były używane jako kontrola.

Tab. 1. Stężenia leków wykorzystywane w teście cytotoksyczności MTT.

Naturalna substancja cytotoksyczna	Stężenie (μM)
Kurkumina	50, 25, 20, 15, 10, 5
Berberyna	50, 25, 20, 15, 10, 5
Ester fenetylowy kwasu kawowego (CAPE)	50, 25, 15, 10, 5, 1
Kukurbitacyna E (CurE)	5, 3, 2.5, 2, 1, 0.5
Biochanina A	30, 20, 10, 5, 2, 0.5

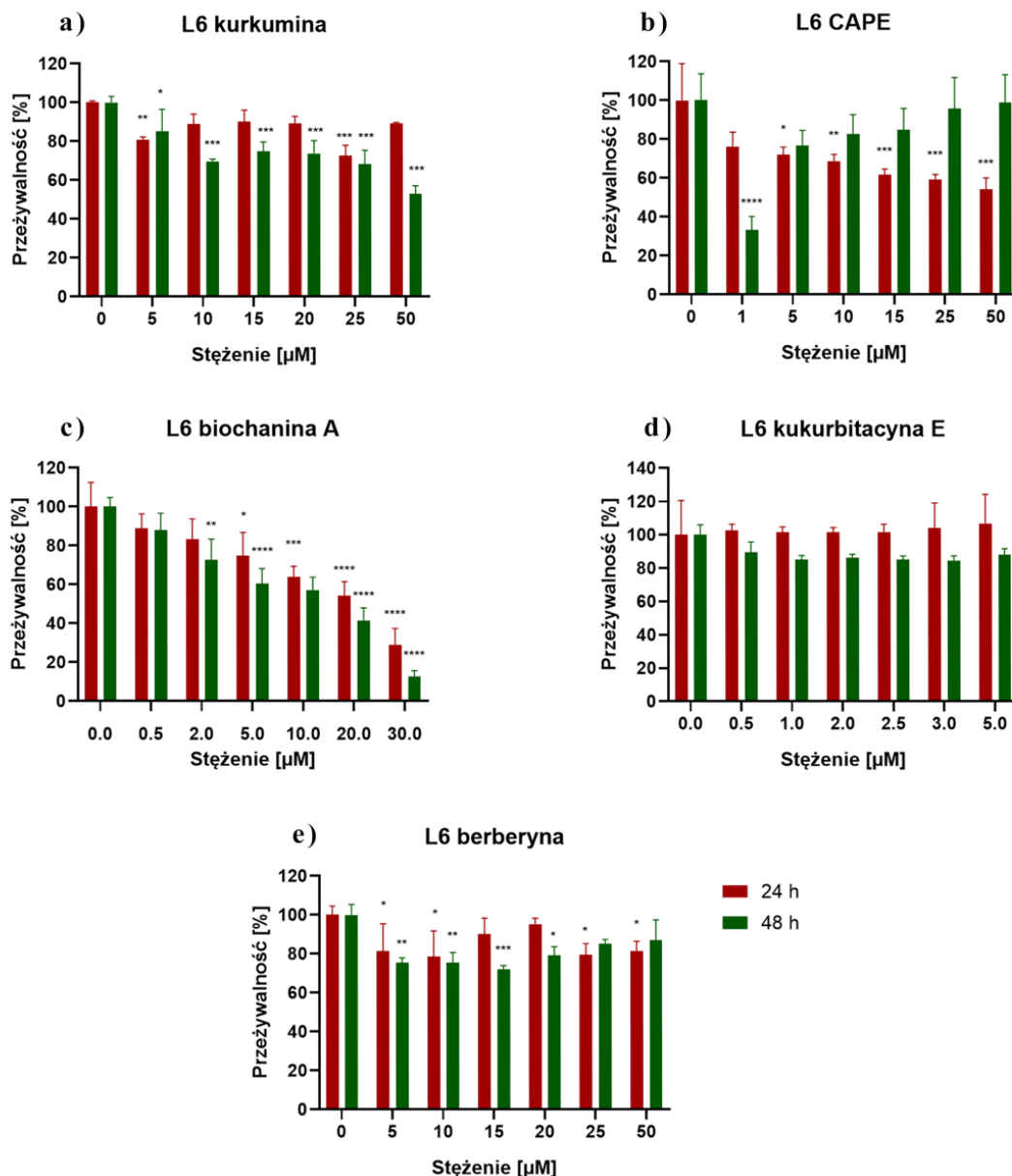
3.3. Test cytotoksyczności MTT

Do oceny żywotności komórkowej zastosowano test MTT (bromek 3-(4,5-dimetylotiazol-2-ilo)-2,5-difenylo-tetrazoliowy) (Sigma-Aldrich). Po ekspozycji na naturalne substancje w odpowiednich stężeniach, usuwano medium z komórek i dodawano po 100 μl , 0.5mg/ml reagentu. Po 1,5 godziny inkubacji w temperaturze 37°C i 5% CO₂, powstałe kryształy formazanu rozpuszczano zakwaszonym izopropanolem (100 μL , 0.04 M HCl w 99.9% izopropanolu). Absorbancję mierzono przy długości 560 nm przy użyciu czytnika płytkowego (GloMax, Promega, Madison, WI, USA). Wyniki wyrażono jako procent żywych komórek w stosunku do nietraktowanych komórek kontrolnych.

4. Wyniki

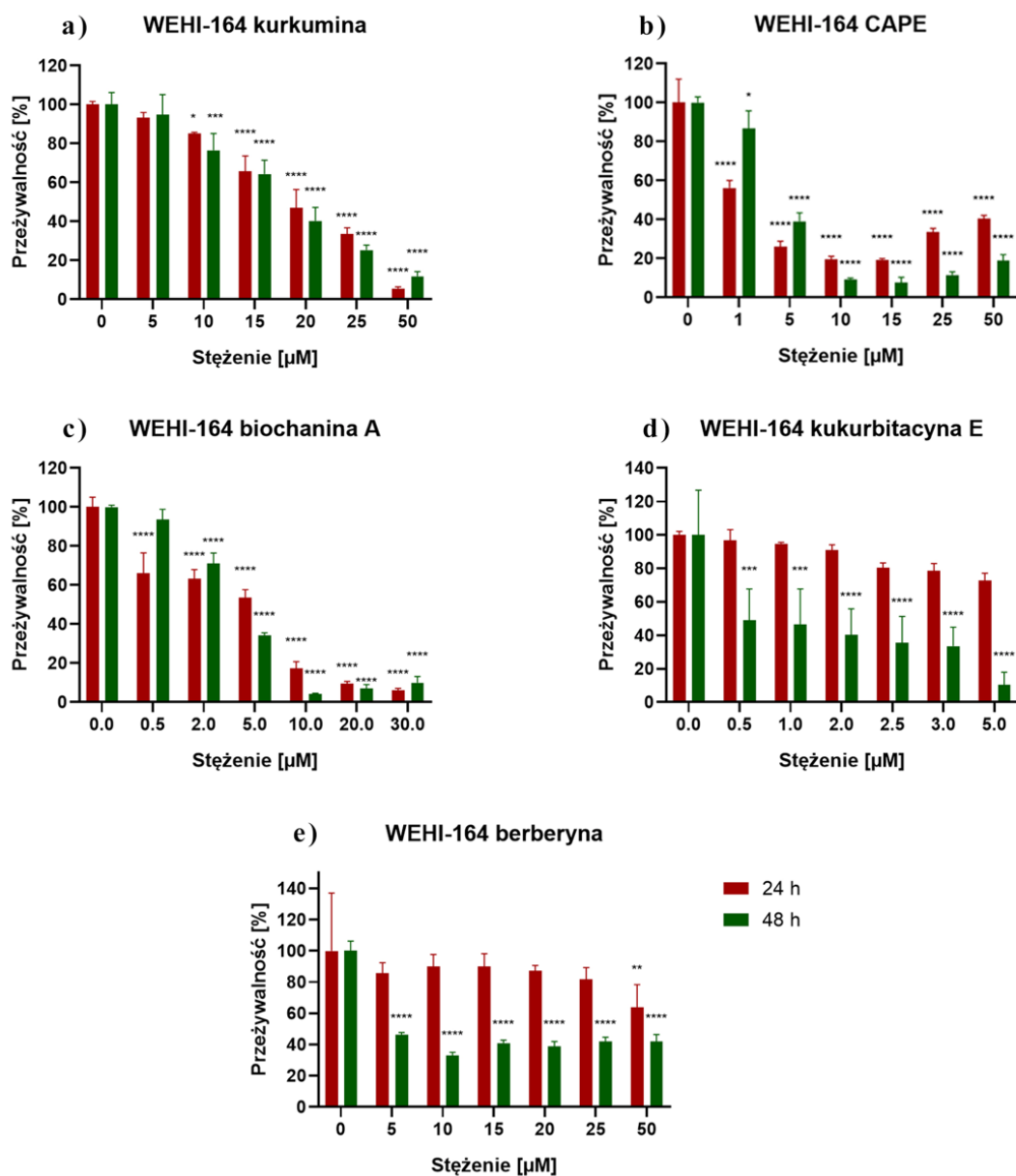
4.1. Test cytotoksyczności MTT

Test MTT oceniał żywotność komórek L6 i WEHI-164 po 24 i 48 godzinnej ekspozycji na substancje pochodzenia naturalnego. Uzyskane wyniki wyrażono jako procent żywych komórek w stosunku do nietraktowanych komórek kontrolnych. Rys. 1 przedstawia zmiany żywotności komórek L6 po 24 i 48 godzinach inkubacji z lekami. Najbardziej wyraźny spadek żywotności po 24 godzinnym traktowaniu kurkumina (a) zaobserwowano między 20 a 25 μM . W przypadku berberyny (e) najistotniejszy spadek przeżywalności obserwowano przy stężeniu 15 μM po 48 godzinnej inkubacji. Ester fenetylowy kwasu kawowego (CAPE) (b) największy spadek żywotności komórek L6 powodował przy stężeniu 1 μM po 48 godzinach ekspozycji na substancję.



Rys. 1. Wyniki testu żywotności MTT po 24 i 48 godzinnej inkubacji z kurkumina, estrem fenetylowym kwasu kawowego (CAPE), biochaniną A, kukurbitacyną E (CurE) oraz berberyną na linii komórkowej L6.

Rys. 2 przedstawia zmiany żywotności komórek WEHI-164 po 24 i 48 godzinach inkubacji z badanymi substancjami. Najbardziej wyraźny spadek żywotności po 24 godzinnym traktowaniu biochaniną A (c) zaobserwowano między 5 a 10 μM . W przypadku inkubacji z kukurbitacyną E (CurE) (d) i berberyną (e) zaobserwowano znaczącą różnicę w spadku żywotności komórek WEHI-164 po zastosowaniu wydłużonej inkubacji (48 godzin). Silne działanie na komórki WEHI-164 i znaczny spadek żywotności komórek wraz ze wzrastającym stężeniem można zaobserwować w przypadku inkubacji komórek z kurkumina (a) i estrem fenetylowym kwasu kawowego (CAPE) (b).



Rysunek 2. Wyniki testu żywotności MTT po 24 i 48 godzinnej inkubacji z kurkumina, estrem fenetylowym kwasu kawowego (CAPE), biochaniną A, kukurbitacyną E (CurE) oraz berberyną na linii komórkowej WEHI-164.

Ta. 2. Parametr IC_{50} ustalony dla linii komórkowych L6 i WEHI-164

Linia komórkowa/substancja	Biochanina A	CAPE	CurE	Berberyna	Kurkumina
L6	5,903 [μM]	13,694 [μM]	10,38 [μM]	12,075 [μM]	29,305 [μM]
WEHI-164	6,395 [μM]	7,018 [μM]	66,476 [μM]	27,043 [μM]	14,049 [μM]

W oparciu o wyniki testu MTT, ustalono parametr IC_{50} dla każdej z analizowanych substancji i dla obu linii komórkowych L6 i WEHI-164. IC_{50} jest to parametr określający stężenie, przy którym żywotność komórek jest zahamowana o 50% w stosunku do kontroli.

4.2. Analiza statystyczna

Test przeżywalności komórek MTT wykonano w trzech powtórzeniach. Analizę statystyczną przeprowadzono przy użyciu programu GraphPad Prism 7.03. Słupki błędów to średnie \pm SD dla $n = 3$. Istotność statystyczną dla grupy komórek kontrolnych określono za pomocą testu Sidaka gdzie: * istotne statystycznie dla $p < 0,05$, ** istotne statystycznie dla $p < 0,01$, *** istotne statystycznie dla $p < 0,001$, **** istotne statystycznie dla $p < 0,0001$.

5. Dyskusja

Zastosowanie naturalnych substancji w leczeniu nowotworów wydaje się obiecującą alternatywą w leczeniu nowotworów mięśniowych. W niniejszej pracy oceniono wpływ naturalnie występujących substancji, takich jak berberyna, kurkumina, biochanina A, kukurbitacyna E (CurE) i ester fenetylowy kwasu kawowego (CAPE) na żywotność komórek nowotworowych pochodzenia mięśniowego. Wybrane substancje naturalne, jak wskazują dostępne dane literaturowe mają zdolność do regulacji ekspresji NF- κ B (Singh et al., 1995), (Sharif-Rad et al., 2020), (Radzka et al., 2023). Dostępne dane naukowe sugerują udział czynnika NF- κ B w powstawaniu i progresji różnych nowotworów, w tym pochodzenia mięśniowego. Dlatego tak ważne jest rozpoznanie zmian w komórkach nowotworowych powodujących m.in. nadekspresję czynnika NF- κ B. Zaangażowanie NF- κ B w indukcję i proliferację komórek nowotworowych poprzez przerzuty, angiogenezę, regulację sygnałów wzrostu i hamowanie apoptozy – to sprawia, że jest to odpowiedni cel terapeutyczny przeciwko nowotworowi (Peterson et al., 2011), (Li et al., 2008). Przykładowo badania z wykorzystaniem linii komórkowych oraz badania *in vivo* na zwierzętach laboratoryjnych wykazały, że czynnik NF- κ B bierze udział w degradacji białek mięśniowych (Wyke et al., 2004). Wykorzystanie inhibitora NF- κ B (SP100030) i białka aktywującego-1 (AP-1) okazało się skuteczne wobec raka wątrobowo-komórkowego (AH-130). Ta metoda z wykorzystaniem zwierząt laboratoryjnych okazała się również skuteczna w leczeniu zaników mięśni szkieletowych (Moore-Carrasco et al., 2007). Badania pokazują, że zanik mięśni towarzyszy starzeniu się i stanom patologicznym w tym nowotworzeniu. Badanie z wykorzystaniem mysiego modelu sugerowało, że poziomy NF- κ B w tkankach mięśni szkieletowych były podwyższone u zwierząt z rakiem płuc Lewisa (LLC). Natomiast hamowanie aktywności NF- κ B przez transgeniczną nadekspresję supresorowego zmutowanego białka I κ B α (tj.

I κ B α SR) znacznie osłabiało mięśnie szkieletowe i utratę masy ciała u myszy z rakiem płuca Lewisa (Cai et al., 2004).

W odpowiedzi na poszukiwanie nowych terapeutyków pojawiają się naturalne substancje, które mogą być alternatywą dla klasycznej chemioterapii i syntetycznych inhibitorów. Otrzymane przez nas wyniki pokazują przeciwnowotworowy potencjał kurkuminy, berberyny, estru fenetylowego kwasu kawowego (CAPE) i kukurbitacyny E (CurE) wobec komórek WEHI-164. Przykładowo kurkumina indukowała apoptozę w komórkach włóknakiomęsaka poprzez obniżenie poziomu NF- κ B, IL-6 i IL-11, zmieniając w ten sposób działanie TGF- β . Ponadto kurkumina hamowała ekspresję Erk i Bcl2, tłumiła ekspresję MMP-13 i indukowała apoptozę w liniach komórkowych raka kości (Giordano i Tommonaro, 2019). Natomiast Navis i in. (1999), zastosowali kurkuminę z cisplatyną na szczurzym modelu włóknakiomęsaka, wykazując spadek aktywności enzymów: aminotransferazy, dehydrogenazy mleczanowej, transpeptydazy gamma-glutamylowej, fosfatazy alkalicznej i 5'-nukleotydazy (Navis et al., 1999). Badania z zastosowaniem berberyny i jej pochodnych wobec ludzkich komórek włóknakiomęsaka (HT1080), wykazały cytotoksyczność wobec komórek nowotworowych, oraz zmiany ekspresji genu dysmutazy ponadtlenkowej (Pongkittiphan et al., 2015). Yahuafai i in. również badali potencjał przeciwnowotworowy berberyny, ale w połączeniu z PEGylovaną liposomalną doksorubicyną (glikol polietylenowy (PEG)-lip-DOX) na komórkach śródbłonna (HUVEC) oraz komórkach mięsaka (Meth A). Autorzy wykazali, że berberyna lub PEG-lip-DOX wykazywały działanie antyproliferacyjne przeciwko komórkom Meth A. Natomiast leczenie mieszaniną berberyny i PEG-lip-DOX hamowało wzrost guza silniej niż leczenie samą berberyną lub PEG-lip-DOX (Yahuafai et al., 2018). Badania z zastosowaniem CAPE wykazały, że związek ten znacząco zmniejszał żywotność różnych typów komórek nowotworowych, m.in. raka płuc, włóknakiomęsaka, czerniaka, kostniakiomęsaka, raka piersi i raka jamy ustnej. W innych badaniach wykazano również, że CAPE znacząco indukował zatrzymanie cyklu komórkowego i apoptozę (Wadhwa et al., 2014). W odniesieniu do zastosowania biochaniny A i kukurbitacyny E (CurE), nie ma doniesień w związku z jej aktywnością wobec włóknakiomęsaka. Naukowcy wykazali natomiast, że kukurbitacyna B ma hamujący wpływ na adhezję komórek ludzkiego włóknakiomęsaka HT1080 za pośrednictwem integriny (Touihri-Barakati et al., 2018)

6. Podsumowanie

W niniejszej publikacji podkreśliśmy naturalnie występujące substancje, o których wiadomo, że regulują ekspresję NF- κ B i omówiliśmy ich mechanizm hamowania, który można dalej badać jako potencjalną przyszłą terapię przeciwnowotworową. Substancje te przeanalizowano z wykorzystaniem testu przeżywalności komórek MTT na liniach komórkowych WEHI-164 i L6 oraz wyznaczono dla nich parametr IC₅₀. Substancje te są naturalnymi związkami, które mają przewagę nad istniejącymi syntetycznymi inhibitorami NF- κ B pod względem bezpieczeństwa i skuteczności. Zastosowanie tych substancji jako chemioterapii uzupełniającej wraz z konwencjonalnym leczeniem raka może stanowić ulepszoną strategię terapeutyczną. Konieczne są jednak dalsze badania nad mechanizmami działania tych substancji oraz ich potencjalnymi interakcjami z innymi lekami. W rezultacie, otrzymane przez nas wyniki stanowią kolejny krok w kierunku identyfikacji nowych potencjalnych terapii przeciwnowotworowych, ale wymagają dalszej weryfikacji i eksploracji przed potencjalnym zastosowaniem klinicznym.

7. Bibliografia

- Abdel-Latif MMM., Windle HJ., Homasany BS. et al. (2005). Caffeic acid phenethyl ester modulates Helicobacter pylori-induced nuclear factor-kappa B and activator protein-1 expression in gastric epithelial cells. *Br J Pharmacol*.
- Alghasham AA. (2013). Cucurbitacins – a promising target for cancer therapy. *Int J Health Sci (Qassim)*.
- Bai Y., Li Z. Liu W. et al. (2019). Biochanin A attenuates myocardial ischemia/reperfusion injury through the TLR4/NF- κ B/NLRP3 signaling pathway. *Acta Cir Bras*.
- Buhrmann C., Mobasheri A., Busch F. et al. (2011). Curcumin modulates nuclear factor kappaB (NF-kappaB)-mediated inflammation in human tenocytes in vitro: role of the phosphatidylinositol 3-kinase/Akt pathway. *J Biol Chem*.
- Cai D., Frantz JD., Tawa NE Jr. et al. (2004). IKKbeta/NF-kappaB activation causes severe muscle wasting in mice. *Cell*.
- Chanda J., Biswas S., Kar A. et al. (2020). Determination of cucurbitacin E in some selected herbs of ayurvedic importance through RP-HPLC. *J Ayurveda Integr Med*.
- Chen Y., Zhang P., Lou L. et al. (2019). Perspectives Regarding the Role of Biochanin A in Humans. *Front Pharmacol*
- Colotta F., Allavena P., Sica A. et al. (2009). Cancer-related inflammation, the seventh hallmark of cancer: links to genetic instability. *Carcinogenesis*.
- Dannenberg AJ., Subbaramaiah K. (2003). Targeting cyclooxygenase-2 in human neoplasia: rationale and promise. *Cancer Cell*
- Davis DD., Shah SJ., Kane SM. (2023). Fibrosarcoma. *Bone Tumors Diagnosis Ther. Today*.
- Elinav E., Nowarski R., Thaiss CA. et al. (2013). Inflammation-induced cancer: crosstalk between tumours, immune cells and microorganisms. *Nat Rev Cancer*.
- Folpe AL. (2014). Fibrosarcoma: a review and update. *Histopathology*.
- Ghosh S., May MJ., Kopp EB. (1998). NF-kappa B and Rel proteins: evolutionarily conserved mediators of immune responses. *Annu Rev Immunol*.
- Giordano A., Tommonaro G. (2019). Curcumin and cancer. *Nutrients*.

- Huang S., Pettaway CA., Uehara H. et al. (2001). Blockade NF-kappaB activity in human prostate cancer cells is associated with suppression of angiogenesis, invasion, and metastasis. *Oncogene*.
- Jia L., Liu J., Song Z. et al. (2012). Berberine suppresses amyloid-beta-induced inflammatory response in microglia by inhibiting nuclear factor-kappaB and mitogen-activated protein kinase signalling pathways. *J Pharm Pharmacol*.
- Jobin C., Bradham CA., Russo MP. et al. (1999). Curcumin blocks cytokine-mediated NF-kappa B activation and proinflammatory gene expression by inhibiting inhibitory factor I-kappa B kinase activity. *J Immunol*.
- Kucharczak J., Simmons MJ., Fan Y. et al. (2003). To be, or not to be: NF-kappaB is the answer-role of Rel/NF-kappaB in the regulation of apoptosis. *Oncogene*.
- Li H., Malhotra S., Kumar A. (2008). Nuclear factor-kappa B signaling in skeletal muscle atrophy. *J. Mol. Med.*
- Lim TG., Kim JE., Jung SK. Et al. (2013). MLK3 is a direct target of biochanin A, which plays a role in solar UV-induced COX-2 expression in human keratinocytes. *Biochem. Pharmacol*
- Liu Y., Yang X., Liu Y. et al. (2021). NRF2 signalling pathway: New insights and progress in the field of wound healing. *J Cell Mol Med*.
- Luo H., Vong CT., Chen H. et al. (2019). Naturally occurring anti-cancer compounds: shining from Chinese herbal medicine. *Chin Med*.
- Moore-Carrasco R., Busquets S., Almendro V. et al. (2007). The AP-1/NF-kappa B double inhibitor SP100030 can revert muscle wasting during experimental cancer cachexia. *Int J Oncol*.
- Navis I., Sriganth P., Premalatha B. (1999). Dietary curcumin with cisplatin administration modulates tumour marker indices in experimental fibrosarcoma. *Pharmacol. Res*.
- Neag MA., Mocan A., Echeverria J. et al. (2018). Berberine: Botanical Occurrence, Traditional Uses, Extraction Methods, and Relevance in Cardiovascular, Metabolic, Hepatic, and Renal Disorders. *Front Pharmacol*.
- Papagelopoulos PJ., Galanis EC., Trantafyllidis P. et al. (2002). Clinicopathologic features, diagnosis, and treatment of fibrosarcoma of bone. *Am. J. Orthop. (Belle Mead. NJ)*.
- Peterson JM., Bakkar N., Guttridge DC. (2011). Chapter four - NF-κB Signaling in Skeletal Muscle Health and Disease. *Myogenesis*.
- Pongkittiphan V., Chavasiri W., Supabphol R. (2015). Antioxidant Effect of Berberine and its Phenolic Derivatives Against Human Fibrosarcoma Cells. *Asian Pac. J. Cancer*.
- Qiao J., Xu LH., He J. et al. (2013). Cucurbitacin E exhibits anti-inflammatory effect in RAW 264.7 cells via suppression of NF-κB nuclear translocation. *Inflamm Res*.
- Radzka J., Łapińska Z., Szwedowicz U. et al., (2023). Alternations of NF-kappaB Signaling by Natural Compounds in Muscle-Derived Cancers. *International Journal of Molecular Sciences*.
- Ramasamy TS., Ayob AZ., Myint HH. et al. (2015). Targeting colorectal cancer stem cells using curcumin and curcumin analogues: insights into the mechanism of the therapeutic efficacy. *Cancer Cell Int*.
- Salucci S., Bavelloni A., Stella AB. et al. (2023). The Cytotoxic Effect of Curcumin in Rhabdomyosarcoma Is Associated with the Modulation of AMPK, AKT/mTOR, STAT and p53 Signaling. *Nutrients*.
- Sarfaz A., Javeed M., Shah MA. et al. (2020). Biochanin A: A novel bioactive multifunctional compound from nature. *Science of The Total Environment*
- Sharifi-Rad J., et al. (2020). Turmeric and Its Major Compound Curcumin on Health: Bioactive Effects and Safety Profiles for Food, Pharmaceutical, Biotechnological and Medicinal Applications. *Front. Pharmacol*.
- Shishodia S., Potdar P., Gairola CG., Aggarwal BB. (2003). Curcumin (diferuloylmethane) down-regulates cigarette smoke-induced NF-kappaB activation through inhibition of IkappaBalpha kinase in human lung epithelial cells: Correlation with suppression of COX-2, MMP-9 and cyclin D1. *Carcinogenesis*
- Singh S., Aggarwal BB. (1995). Activation of transcription factor NF-κB is suppressed by curcumin (diferulolylmethane). *J. Biol. Chem*.
- Suttana W., Mankhetkorn S., Poompimon W. et al. (2010). Differential chemosensitization of P-glycoprotein overexpressing K562/Adr cells by withaferin A and Siamois polyphenols. *Mol Cancer*.

Touihri-Barakati I., Kallech-Ziri O., Ayadi W. et al. (2018). Human Fibrosarcoma Targetting Integrins with Cucurbitacin B Purified from Ecballium elaterium (L.) A. Rich BT - Recent Advances in Environmental Science from the Euro-Mediterranean and Surrounding Regions.

Wadhwa R. et al. (2016). Molecular Characterization and Enhancement of Anticancer Activity of Caffeic Acid Phenethyl Ester by γ Cyclodextrin. J Cancer.

Wang LC., Chu KH., Liang YC. et al. (2010). Caffeic acid phenethyl ester inhibits nuclear factor- κ B and protein kinase B signalling pathways and induces caspase-3 expression in primary human CD4⁺ T cells. Clin Exp Immunol.

Wang Z., Zhang L., Ni Z. et al. (2015). Resveratrol induces AMPK-dependent MDR₁ inhibition in colorectal cancer HCT₁₁₆/L-OHP cells by preventing activation of NF- κ B signaling and suppressing cAMP-responsive element transcriptional activity. Tumour Biol.

Wu J., Li Y., He Q., et al. (2023). Exploration of the Use of Natural Compounds in Combination with Chemotherapy Drugs for Tumor Treatment. Molecules.

Wyke SM., Russell ST., Tisdale MJ. (2004). Induction of proteasome expression in skeletal muscle is attenuated by inhibitors of NF- κ B activation. Br J Cancer.

Yahuaifai J., Asai T., Oku N. et al. (2018). Anticancer Efficacy of the Combination of Berberine and PEGylated Liposomal Doxorubicin in Meth A Sarcoma-Bearing Mice. Biol. Pharm. Bull.

Finansowanie: Studenckie Koło Naukowe Zakładu Biologii Molekularnej i Komórkowej Uniwersytetu Medycznego we Wrocławiu, SKN nr 148 oraz Subwencja Katedry i Zakładu Biologii Molekularnej i Komórkowej SUBZ.D260.24.076.

Anna Rzepiela-Podlecka

Szkoła Doktorska Uniwersytetu Szczecińskiego, Instytut Nauk o Kulturze Fizycznej

anna.rzepiela-podlecka@phd.usz.edu.pl

ORCID: 0000-0002-7777-2629

Wpływ aktywności fizycznej na jakość życia osób w wieku dojrzałym i senioralnym

The impact of physical activity on the quality of life of mature and senior citizens

Streszczenie

W światowym systemie informacji funkcjonuje pojęcie *physical activity*, czyli aktywność fizyczna. Jest to bardzo ważny aspekt ludzkiego życia, który wiąże się z wykonywaniem codziennych obowiązków, obowiązków zawodowych oraz uprawianiem sportu. Na przestrzeni lat prowadzono różnorodne badania, które z czasem umożliwiły określenie wytycznych dotyczących intensywności ćwiczeń oraz czasu ich trwania w określonych grupach wiekowych. Najnowsze z zaleceń zostały przygotowane przez Światową Organizację Zdrowia (WHO, ang. *World Health Organization*) w okresie pandemii. Wytyczne zawierają zalecenia dla dzieci od 5 roku życia do okresu późnej starości, uwzględniają również po raz pierwszy kobiety w ciąży i w okresie połogu. Aktywność fizyczna przynosi wiele korzyści w sferze zdrowia psychicznego i fizycznego, opóźnia starzenie się, podnosi odporność, a także wpływa na eliminację wielu chorób cywilizacyjnych. Pojęcie, o którym mowa jest ściśle związane z jakością życia – jest ona elementem składającym się na utrzymywanie prawidłowego zdrowia, kondycji, sił witalnych, co warunkuje bycie samodzielnym przez długie lata. Należy przy tym uściślić, że obydwa pojęcia nabierają szczególnego znaczenia w grupie osób dojrzałych i seniorów, którzy wraz z wiekiem narażeni są na obniżenie aktywności fizycznej i jakości życia z powodu niedostatecznych zasobów materialnych, ograniczonych kontaktów z bliskimi czy z powodu pogorszenia się stanu zdrowia.

Praca ma charakter przeglądowy, koncentruje się na badaniach z lat 2014-2023 – część z nich pochodzi jeszcze sprzed okresu pandemii, kiedy można było podejmować aktywność dość swobodnie. Moment załamania nastąpił na przełomie lat 2019/2020 – w tym czasie podejmowanie aktywności okazało się być niemożliwe z powodu nałożonych obostrzeń i izolacji. Wiele z ówczesnych badań podejmuje tematykę w określonych grupach wiekowych, bardzo trudno jest jednak dotrzeć do badań dotyczących podejmowania aktywności przez osoby starsze. W związku z tym konieczne jest podjęcie działań mających na celu wsparcie osób w wieku senioralnym i wdrażanie ich do prowadzenia zdrowego stylu życia, z uwzględnieniem odpowiedniej ilości ruchu.

Słowa kluczowe: aktywność fizyczna, aktywność fizyczna osób starszych, aktywność fizyczna u seniorów.

Summary

In the world information system there is the term physical activity, or physical activity. It is a very important aspect of human life, which involves the performance of daily chores, professional duties and sports. Various studies have been conducted over the years, which over time have made it possible to define guidelines for exercise intensity and duration in specific age groups. The most recent of the recommendations were prepared by the World Health Organization (WHO) during the pandemic period. The guidelines include recommendations for children from age 5 to old age, and also include pregnant and postpartum women for the first time. Physical activity brings many benefits in the sphere of mental and physical health, delays aging, boosts immunity, and also influences the elimination of many diseases of civilization. The concept in question is closely related to quality of life - it is a component of maintaining proper health, fitness, vitality, which determines being independent for many years. At the same time, it should be specified that both concepts take on special significance in the group of mature people and seniors, who, as they age, are exposed to a decrease in physical activity and quality of life due to insufficient material resources, limited contacts with loved ones or due to deterioration of health.

The paper is a review, focusing on studies from 2014-2023 - some of them are from before the pandemic period, when it was possible to undertake activity quite freely. The moment of collapse came in 2019/2020 - at that time it became impossible to undertake activity due to imposed restrictions and isolation. Many of the studies of the time take up the topic in specific age groups, but it is very difficult to reach research on activity taking by older people. Therefore, it is necessary to take measures to support senior citizens and implement them to lead healthy lifestyles, including an adequate amount of exercise.

Key words: physical activity, physical activity in the elderly, physical activity in seniors.

1. Wprowadzenie

Aktywność fizyczna powinna być nieodłącznym elementem życia każdego człowieka. Regularne podejmowanie aktywności ma wpływ nie tylko na nasze ciało, ale również na zdrowie psychiczne, na procesy zachodzące w organizmie, na samopoczucie, czy na kształtowanie się odporności. Według wielu źródeł podejmowana przez nas aktywność jest niedostateczna, a problemom zdrowotnym sprzyja tempo życia, które dyktuje nam rzeczywistość. Niejednokrotnie aktywność fizyczna wiązana jest wyłącznie ze sportem, co oznacza błędną interpretację, ponieważ jest ona związana również z tym co robimy na co dzień, tj. z pracą zawodową oraz czynnościami wykonywanymi w domu (prasowanie, sprzątanie itp.). To, co najważniejsze – wszystkie czynności oraz działania, które podejmujemy od najmłodszych lat, mają wpływ na to jak będziemy funkcjonować w wieku dojrzałym (Osiński 2003).

Definicja aktywności fizycznej na przestrzeni lat dość mocno ewaluowała. Pierwsza z definicji pochodzi z 1985 roku, i oznaczała „każdy ruch ciała wyzwalany przez mięśnie szkieletowe, który powodował wydatek energetyczny” (Osiński 2003) – Caspersen 1985. Kolejna definicja, ale nie jedyna (było ich wiele), została określona jako „aktywność fizyczna odnosząca się do ruchów ciała wykonywanych dzięki mięśniom szkieletowym i wymagająca wydatku energetycznego na poziomie przynoszącym korzyści zdrowotne” (Osiński 2003) – Howley i Franks 1997. Najbardziej aktualną definicją jest ta, którą wprowadziła Światowa Organizacja Zdrowia, uznawana za „ruch ciała wywołany przez mięśnie szkieletowe, który wymaga nakładu energii” (WHO Guidelines on Physical Activity and Sedentary Behaviour 2020). Najprościej ujmując na aktywność fizyczną składają się czynności związane z wykonywaniem codziennych obowiązków, np. wyjście do pracy, wchodzenie po schodach, odkurzenie, przycinanie krzaków i czynności związane z wyzwalaniem ruchu w warunkach domowych, jak również aktywność podejmowana w czasie wolnym, tj. bieganie, jazda na rowerze, pływanie czy taniec. Podane definicje są na bieżąco aktualizowane w odniesieniu do pojawiających się badań nad aktywnością fizyczną, co umożliwia wysnuć nowych spostrzeżeń oraz przygotowywanie nowych wytycznych związanych z podejmowaną tematyką.

Aktywność fizyczna człowieka przejawia się:

1. W pracy (zwłaszcza fizycznej),
2. W trakcie przemieszczania się (spacer lub jazda rowerem, także do pracy),
3. Podczas wykonywania obowiązków domowych (sprzątanie, gotowanie, rąbanie drewna itp.),

4. W trakcie spędzania czasu wolnego (uczestnictwo w zajęciach sportowych lub rekreacyjnych) – Raport o stanie zdrowia na świecie 2002-2003.

W definicjach aktywności fizycznej podkreśla się, iż jej poziom zależy od poziomu życia materialnego, cywilizacyjnego, kulturowego, społeczeństwa. Niektóre definicje aktywności fizycznej, zwłaszcza te, które podkreślają jej rekreacyjny charakter, wiążą ją ze stylem życia i traktują jako istotny element zdrowego stylu życia. Tak też m.in. uzasadnia używanie tego pojęcia Drabik. Autor sytuuje aktywność fizyczną w zdrowym stylu życia, uważając ją „... za kluczowy i integrujący składnik ...” (Drabik 1996, s. 215) mający wpływ na utrzymanie i pomnażanie zdrowia, a jej niedostatek traktuje jako czynnik ryzyka wielu chorób. Aktywność fizyczna związana ze zdrowiem była także przedmiotem licznych badań i rozważań nad jej znaczeniem dla stylu życia ludzi w różnym wieku (Żukowska 1990a, 2000; Łobożewicz 1991; Drabik 1997b; Hodań, Żukowska 1996; red. Woynarowska 2000; Woynarowska 2007). Na koniec, należy również zauważyć, iż dotychczas nie dopracowano się definicji aktywności fizycznej uznawanej na całym świecie (Van Der Wilk, Jansen 2005).

W zakresie zaleceń związanych z aktywnością fizyczną najbardziej aktualne pochodzą z czasów pandemii (przełom 2020/2021 roku). Wtedy też kładziono szczególny nacisk na jakiegokolwiek formy podejmowania aktywności, których celem było wyeliminowanie sedynteryjnego trybu życia spowodowanego lockdownem. Zalecenia te dotyczą dzieci od 5 roku życia do czasów późnej starości. Nowe zalecenia po raz pierwszy przygotowano również dla kobiet w ciąży i kobiet w okresie połogu. To, co ważne – stanowisko WHO w kwestii zaleceń jest bardzo jasne, jednak w dalszym ciągu nie ma jasnych wytycznych, co do form ćwiczeń jakie można podejmować. Problemem są również choroby przewlekłe i problemy zdrowotne, ponieważ każdą podejmowaną aktywność należy konsultować ze specjalistami, a wysiłek dostosowywać do indywidualnych predyspozycji (WHO Guidelines on Physical Activity and Sedentary Behaviour 2020).

Jak już wcześniej wspomniano, aktywność fizyczna powinna być dostosowana do indywidualnych możliwości. Oznacza to, że zanim ją podejmiemy powinniśmy rozważyć wszystkie argumenty przemawiające za i przeciw. Podczas wdrażania aktywności szczególnie ważne jest dostosowywanie intensywności ćwiczeń – po długiej przerwie zaleca się stopniowe zwiększanie obciążeń, tak żeby nadmiernie nie przeciążać naszego ciała, naszego organizmu. W zakresie doboru różnych form ruchu ważna jest ocena stanu zdrowia: uwzględnienie chorób przewlekłych, kontuzji, urazów, wydolności organizmu. Niekiedy wymagana jest konsultacja specjalistyczna, która umożliwi wykonanie dodatkowych badań – dotyczy to osób znajdujących się w grupie ryzyka, a także kobiet w ciąży i w okresie połogu.

Często nie ma możliwości, żeby dokonać oceny własnych predyspozycji samodzielnie – w oparciu o konkretne kryteria związane ze stanem zdrowia (Kubińska i Pańczuk 2018).

Aktywność fizyczna niesie ze sobą wiele korzyści. Wiele z nich jest bardzo oczywistych, ale są również takie, których na pierwszy rzut oka nie widać. Należy tu ująć odpowiednie przemiany metaboliczne, uzyskiwanie odpowiednich parametrów wydolnościowo-krażeniowych, poprawę samopoczucia, ale również wpływ na zdrowie psychiczne i fizyczne, czy podwyższenie odporności oraz opóźnienie procesów starzenia się. To, na co należy zwrócić uwagę, to także wydłużenie wieku życia i możliwość samodzielnego funkcjonowania dłużej niż w przypadku braku podejmowania aktywności (Rottermund i wsp. 2015).

Bardzo ważnym aspektem jest podejmowanie aktywności fizycznej jak najwcześniej. Niestety wciąż obserwuje się jej spadek już w najmłodszych grupach wiekowych. Należy w tym miejscu zwrócić uwagę na fakt, że aktywność fizyczna jest ściśle powiązana ze zdrowiem oraz jakością życia. Regularne ćwiczenia o średnim obciążeniu są dla organizmu ludzkiego najkorzystniejsze. Odpowiednia ilość ruchu jest niejako gwarancją wejścia w okres starości z satysfakcją, w pełni sił, z poczuciem samodzielności i zaradności, a także z poczuciem odpowiedzialności za samego siebie (Husejko 2021).

Wg WHO jakość życia (*ang. Quality of Life*) to „postrzeganie jednostek i ich pozycji w życiu w kontekście kultury i systemu wartości, w których żyją, a w odniesieniu do ich celów – oczekiwań, standardów i trosk” (Babicz-Zielińska i wsp. 2021). Na jakość życia składają się następujące wymiary:

- zdrowie fizyczne,
- wymiar psychologiczny,
- poziom niezależności,
- więzy społeczne,
- środowisko (rozumiane jako otoczenie),
- wymiar duchowy (religia, przekonania).

Jakość życia na początkowym etapie wiązano jedynie ze sferą konsumpcji, jednak stopniowo zaczęto wprowadzać nowe kryteria związane ze zdrowiem, sprawnością funkcjonalną organizmu, czy sytuacją rodzinną i ekonomiczną. Należy przy tym zauważyć, że jakość życia obniża się wraz z wiekiem – często ma to związek z niedostatecznymi zasobami materialnymi (niemożność podejmowania pracy zawodowej), pogorszeniem zdrowia psychicznego i fizycznego (choroby, urazy itp.) oraz obniżeniem samodzielności (Babicz i wsp. 2021, s. 53).

Przedstawiona tematyka nabiera szczególnego znaczenia w czasie pandemii Covid-19. W tym okresie na zmniejszenie aktywności fizycznej były narażone wszystkie grupy wiekowe, jednak ze względu na pewne predyspozycje związane z wiekiem, a także na częste występowanie chorób współistniejących lub chorób psychicznych, osoby w wieku dojrzałym i senioralnym prawdopodobnie odczuły to bardziej. Ponadto lockdown spotęgował nieaktywność w grupie seniorów, a także całkowicie pozbawił mobilizacji z powodu poczucia odosobnienia i towarzyszącej samotności. Dlatego też konieczne jest skoncentrowanie się na problemie i motywowanie osób starszych do podejmowania większej aktywności fizycznej. Oprócz tego należy zadbać o edukację osób w zakresie zasad związanych z właściwym odżywianiem i wypoczynkiem szczególnie w tej grupie wiekowej (Czarnecki 2022).

2. Przegląd badań

W literaturze przedmiotu istnieje wiele opracowań skupiających się wokół poruszanej tematyki dotyczącej aktywności fizycznej osób starszych i seniorów. Część z badań prowadzonych przed wybuchem pandemii uwypukla problem związany z brakiem samodzielności u tych osób, zaś badania pochodzące z okresu pandemii umożliwiają na spostrzeżenia związane z barierami w podejmowaniu aktywności fizycznej spowodowane zakazem wychodzenia z domu. Trudno jednak przy tym nie wspomnieć, że piśmiennictwo wykazuje jeszcze duże braki w okresie ostatnich 4-5 lat, a badania, jeżeli są dostępne, to są trudne do odnalezienia. Często również dotyczą innych grup wiekowych niż seniorzy.

Ćwirlej-Sozańska w swoim artykule „Aktywność fizyczna a stan zdrowia osób starszych” skupia się na ocenie wpływu aktywności fizycznej na utrzymanie wyższych parametrów związanych z funkcjonowaniem osób starszych (Ćwirlej-Sozańska 2014). Badanie obejmowało 220 osób, jednak tylko 198 z nich zakwalifikowało się do dalszej analizy. Badana grupa znajdowała się w przedziale wiekowym 60–70 lat, pod uwagę wzięto 102 kobiety i 96 mężczyzn. 65 osób zakwalifikowano jako aktywne fizycznie na poziomie przeciętnym (aktywność fizyczna trwająca 75 min./tydzień związana ze spacerowaniem, jazdą na rowerze, gimnastyką itp.), grupa kontrolna stanowiła 133 osoby i była nieaktywna lub mało aktywna ruchowo. W badaniu oceniono zależności pomiędzy aktywnością fizyczną a stanem zdrowia, samopoczuciem, oceną jakości życia oraz poziomem energii życiowej. Zastosowanie znalazł Międzynarodowy Kwestionariusz Aktywności Fizycznej (IPAQ, *ang. International Physical Activity Questionnaire*), który ma jasne oceny aktywności fizycznej wyrażane w MET oraz standaryzowana ankieta opracowania własnego. Na podstawie przeprowadzonego badania stwierdzono, iż osoby aktywne fizycznie zdecydowanie lepiej

oceniały swoje zdrowie niż osoby nieaktywne. Osoby należące do grupy badanej w większości oceniły swój stan zdrowia jako dobry i bardzo dobry (52,3%). W grupie porównawczej tak wysoko swój stan zdrowia określiło jedynie 28,4% badanych. Osoby z grupy porównawczej zdecydowanie częściej oceniały swój stan zdrowia jako zły lub bardzo zły – aż 33,6%. Stwierdzono istotną zależność pomiędzy aktywnością fizyczną a oceną stanu zdrowia.

Kubińska i Pańczuk w 2018 roku podjęły badania, które opisały w swoim artykule „Potrzeby zdrowotne realizowane przez aktywność fizyczną osób starszych” (Kubińska, Pańczuk 2018). Badania przeprowadzono w 2016 roku na 221 osób w wieku 60-90 lat z powiatu bialskiego i okolic. Wśród badanych przeważały kobiety (65,6%) oraz mieszkańcy wsi (56,9%). W badaniach wykorzystano autorski kwestionariusz ankiety. Zawierał on metryczkę (płeć, wiek, miejsce zamieszkania) oraz pytania dotyczące stopnia realizacji jedenastu potrzeb zdrowotnych poprzez podejmowaną obecnie aktywność fizyczną z uwzględnieniem skali od 0-4. Spośród analizowanych potrzeb zdrowotnych, realizowanych wśród badanych seniorów przez podejmowaną aktywność fizyczną, na pierwszym miejscu uplasowały się potrzeby prorodzinne. Potrzeby profilaktyczne okazały się drugimi w kolejności potrzebami zdrowotnymi, na ostatnim miejscu uplasowały się potrzeby ruchu, funkcjonalno-czynnościowe i rewitalizacji. Badani seniorzy, przez aktywność fizyczną, realizowali wszystkie analizowane potrzeby zdrowotne. Najliczniejsza grupa realizowała potrzeby prorodzinne, profilaktyczne, ruchu, antyinwolucyjne oraz aktywności turystycznej. W największym stopniu zaspokajane były potrzeby prorodzinne, profilaktyczne oraz ruchu, natomiast w najmniejszym potrzeby aktywnej niepełnosprawności i rekreacji ruchowej.

W 2019 roku, w momencie wybuchu pandemii Covid-19, zostały podjęte ciekawe badania nad aktywnością fizyczną (Parfin i wsp. 2019). Autorzy pracy badali „Wpływ izolacji społecznej na poziom aktywności fizycznej oraz samopoczucie i stan psychiczny ludzi podczas pandemii koronawirusa”. Badania miały na celu określenie w jaki sposób pandemia wpłynęła na wybrane aspekty życia ludzkiego (nawyki, powiązania z dobrostanem psychicznym i stanem emocjonalnym) i prowadzone były w ramach międzynarodowego projektu grupy „IRG on COVID and exercise”. Zastosowanie znalazł standaryzowany kwestionariusz ankiety – przygotowany w polskiej wersji, rozpowszechniony drogą internetową w okresie od maja do kwietnia 2021 roku. W badaniu wzięło udział 65 osób (49 kobiet i 16 mężczyzn) w przedziale wiekowym 17-52 lata, z czego 9% osób stanowiła grupa 44-54 lata. Pytania zawarte w ankiecie związane były z aktywnością fizyczną oraz stanem emocjonalnym i samopoczuciem osób badanych w okresie izolacji. 65% osób badanych

pochodziło z miasta, reszta osób mieszkała na wsi. Większa część osób badanych nie kwalifikuje się do grupy seniorów, dlatego też pod uwagę została wzięta jedynie grupa, o której mowa. Wyniki badań u osób w grupie wiekowej 44-54 lata świadczą o tym, że badane osoby uznają swoje samopoczucie jako dobre – połowa badanych osób; i dobre – co 3 osoba. Ankietowani deklarowali również podejmowanie aktywności fizycznej jeszcze przed pandemią, uwzględniając bieg i spacer, ćwiczenia siłowe i jazdę na rowerze. Wyniki badań świadczą o tym, że podejmowanie aktywności fizycznej nie było zależne od samopoczucia osób badanych – test χ^2 Pearsona ($p=0,36$). Większość osób deklarujących podejmowanie aktywności zadeklarowało, że po ćwiczeniach zawsze czuło się lepiej, jedynie 4% kobiet nie odczuło różnicy. Zestawione wyniki nie wykazały istotnych statystycznie różnic ze względu na wiek oraz płeć osób badanych.

Kolejne badania pochodzą z 2022 roku. Czarnecki i współautorzy w artykule „Aktywność fizyczna seniorów warunkiem zdrowia i dobrej jakości życia” zwraca uwagę na korzyści zdrowotne wynikające z podejmowania aktywności fizycznej przez osoby starsze (Czarnecki i wsp. 2022). Badania przeprowadzono wśród 100 osób w wieku 60–90 lat zamieszkałych w powiatach starogardzkim i tczewskim. Średnia wieku wyniosła 69,9 lat. Wśród badanych 57% ogółu stanowiły kobiety, a 43% mężczyźni. W badaniach wykorzystano autorski kwestionariusz ankiety, który zawierał pytania zamknięte dotyczące samooceny obecnego stanu zdrowia, dotychczasowego uczestnictwa w aktywności fizycznej oraz pytania dotyczące korzyści zdrowotnych czerpanych z podejmowanej aktywności fizycznej. Spośród analizowanych korzyści zdrowotnych aktywności fizycznej, najwięcej osób wskazało utrzymanie samodzielności funkcjonalno-czynnościowej (95%). Wśród korzyści z aktywności fizycznej czerpanych w dość dużym, dużym i największym stopniu dominowały: utrzymanie samodzielności funkcjonalno-czynnościowej (95%), dobrostanu zdrowotnego (90%), wydolności fizycznej (89%) oraz zapobieganie chorobom, schorzeniom (92%). Osoby deklarujące większe uczestnictwo w aktywności fizycznej w większym stopniu doceniały takie korzyści zdrowotne jak: utrzymanie wydolności i sprawności fizycznej; utrzymanie samodzielności funkcjonalno-czynnościowej; zapobieganie chorobom, schorzeniom oraz zachowanie dobrostanu zdrowotnego.

Najnowsze badania pochodzą z 2023 i zawierają dane dot. aktywności fizycznej i stylu życia w trakcie pandemii koronawirusa (Badziński, Smoleńska 2023). Celem pracy było wykazanie jak Covid-19 wpłynął na sport i aktywność fizyczną w grupie seniorów oraz jakie były jego konsekwencje. Zastosowaną metodą badań był sondaż diagnostyczny, informacje zgromadzono przy użyciu ankiety, w której respondenci odpowiadali na pytania zawarte

w kwestionariuszu (metryczka, pytania otwarte, pytania wymagające uszeregowania). Do badania przystąpiło 46 seniorów: 22 mężczyzn i 24 kobiety w przedziale wiekowym powyżej 60 lat i 70-79 lat. Zestawienie wyników dotyczyło różnych elementów, najważniejsze z nich dotyczyły: wpływu pandemii Covid-19 na ograniczenie uprawiania aktywności fizycznej – 37 odpowiedzi twierdzących; czasu przeznaczonego na ćwiczenia – jedynie 14 osób zadeklarowało, że ćwiczy 15-30 minut, 11 osób 30-60 minut, pozostali 15 minut; wpływu pandemii Covid-19 na zmianę trybu życia na siedzący – 38 odpowiedzi twierdzących, z czego 29 osób przestało podejmować aktywność fizyczną ze względu na obawę przed zarażeniem się; poziomu aktywności fizycznej (w tym miejscu udzielały odpowiedzi również osoby nie podejmujące aktywności) – 38 ankietowanych określiło swój poziom aktywności jako przeciętny, niski i bardzo niski, jedynie 8 osób jako wysoki i bardzo wysoki. Pozostałe pytania dotyczyły: regularnego uprawiania sportu w przeszłości, aktywności fizycznej podczas pandemii Covid-19, rodzaju uprawianej aktywności przed pandemią, miejsc do podejmowania ćwiczeń w okresie pandemii i motywacji do ćwiczeń w okresie pandemii.

W zakresie uwzględnionych badań można zauważyć ich niejednorodność. W żadnym z przypadków nie można porównać grup docelowych, ponieważ w każdym artykule badane są inne parametry, a także stosowane są inne metody badań. Celem omówienia wyników nie była jednak analiza porównawcza, a jedynie zwrócenie uwagi na istotność wynikającą z niedostatecznego podejmowania aktywności fizycznej wśród osób starszych. Najistotniejszym faktem jest tutaj odnotowanie jeszcze większego spadku aktywności związanego z wybuchem pandemii w odniesieniu do ubiegłych lat.

3. Podsumowanie

Aktywność fizyczna to element, który ma wpływ na wiele sfer ludzkiego życia, a jej regularne podejmowanie umożliwia utrzymanie organizmu w odpowiednim zdrowiu przez długi czas. W obecnych czasach odnotowuje się znaczny spadek aktywności, który spowodowany jest postępowaniem technologicznym i cywilizacyjnym – wzrost udogodnień w sferze życia codziennego powoduje, że współczesny człowiek określany jest jako homo sedentarius. Okazuje się, że przeciętny obywatel częściej wybiera bierny tryb życia i rezygnuje z podejmowania regularnego uprawiania sportu lub wycieczek, na rzecz przyjemności związanych np. z oglądaniem telewizji czy surfowaniem w Internecie. Następstwami bezruchu jest pojawienie się chorób cywilizacyjnych takich jak przewlekły stres, schorzenia kardiologiczne, przewlekłe dolegliwości bólowe itp., a także zwiększenie urazów i kontuzji w okresie starości.

Jedynym godnym życiem, to samodzielne życie – niestety, okazuje się, że wciąż zapominamy o podstawowej potrzebie naszego ciała, jaką jest aktywność fizyczna. W tym celu jak najszybciej należałoby podjąć działania związane z promowaniem aktywnego stylu życia – doskonałym rozwiązaniem byłoby nie tylko mówienie o zaletach wynikających z podejmowania aktywności, ale organizowanie grup wsparcia dla seniorów i umożliwienie korzystania z różnych form aktywności w sposób nieodpłatny, ogólnodostępny. Stopniowe wdrażanie do podejmowania regularnych ćwiczeń powinny być związane z upodobaniami, ważną przy tym jest również odpowiednia motywacja, a propozycje konkretnych ćwiczeń mogłyby jeszcze bardziej zachęcić do podejmowania ruchu.

4. Bibliografia

- Osiński W.: Antropomotoryka (wydanie II rozszerzone), Wyd. Akademia Wychowania Fizycznego im. Eugeniusza Piaseckiego, Poznań, 2003, s. 273-284, 302-320.
- <https://ncez.pzh.gov.pl/aktywnosc-fizyczna/nowe-zalecenia-who-dotyczace-aktywnosci-fizycznej/> (WHO Guidelines on Physical Activity and Sedentary Behaviour 2020) – data dostępu: 30.06.2023.
- Rottermund J.: Społeczeństwo i Rodzina – Aktywność fizyczna a jakość życia osób starszych, nr 42 (1/2015), Stalowa Wola 2015, s. 78-98.
- Husejko J. i wsp.: Medical Rehabilitation – Physical Activity of The Elderly in Light of The 2020 WHO Guidelines 25 (1), Akademia Wychowania Fizycznego w Krakowie, 2021, s. 30-35.
- Ćwirlej-Sozańska A.: Przegląd Medyczny – Aktywność fizyczna a stan zdrowia osób starszych, Wyd. Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów 2014, s. 173-181.
- Kubińska Z., Pańczuk A.: Rozprawy Społeczne – Potrzeby zdrowotne realizowane przez aktywność fizyczną osób starszych (tom 12, nr 1), Biała Podlaska 2018, s. 73-39.
- Parfin i wsp.: nPol J Public Health: Wpływ izolacji społecznej na poziom aktywności fizycznej oraz samopoczucie i stan psychiczny ludzi podczas pandemii koronawirusa COVID-19, Numer Specjalny – SARS CoV-2 129 (4), 2019, s. 127-131.
- Czarnecki D.: Zeszyty Naukowe Rehabilitation & Recreation – Aktywność fizyczna seniorów warunkiem zdrowia i dobrej jakości życia (nr 12), Ukraina 2022, s. 105-112.
- Badziński M., Smoleńska O.: Aktywność sportowa i turystyczna w czasie pandemii Covid-19 - Aktywność fizyczna i sport seniorów w czasie pandemii Covid-19, Instytut Rozwoju, Sportu i Edukacji, Toruń-Warszawa 2023, s. 19-36.
- Witkowska A., Grabara M.: Aktywność fizyczna i trening zdrowotny seniorów, Akademia Wychowania Fizycznego im. Jerzego Kukuczki, Katowice 2021, s. 28-45.
- Kubicki P., Szweida-Lewandowska Z.: Wsparcie osób starszych w czasie pandemii – raport z badania na temat sytuacji osób w wieku 60+ w czasie pandemii Covid-19 w Polsce, Rzecznik Praw Obywatelskich, Warszawa 2022, s. 7-31.
- Nowotny J., Nowotny-Czupryna O., Czupryna K. i wsp.: Wpływ aktywności fizycznej na organizm [w:] Edukacja i reedukacja ruchowa, pod red. Nowotny J., Wydawnictwo KASPER, Kraków 2003, s. 46-47.
- Drabik J.: Aktywność fizyczna w treningu zdrowotnym osób dorosłych – część II, Akademia Wychowania Fizycznego, Gdańsk 1996, s. 215.
- Caspersen C.J., Powell K.E., Meritt R.K.: Measurement of Health Status and Well-Being. [In:] Physical Activity, Fitness and Health. International Proceedings and Consensus Statement. Pod red. Bouchard W.C., Shephard R.J., Stephens T. Champaign III: Human Kinetics Publishers 1994, s. 180-202.
- Howley E.T., Franks B.D.: Health Fitness Instructors. Handbook. Champaign III: Human Kinetics 1997.
- Van Der Wilk E.A., Jansen J.: Lifestyle-related risks: are trends in Europe converging? Public Health, 1 (119), 2005, s. 55-66.

Wiśniewski Patryk

Katedra Mikrobiologii Żywności, Technologii i Chemii Mięsa, Wydział Nauki o Żywności,
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

patryk.wisniewski@uwm.edu.pl

ORCID: 0000-0001-7002-5957

Zadernowska Anna

Katedra Mikrobiologii Żywności, Technologii i Chemii Mięsa, Wydział Nauki o Żywności,
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

anna.zadernowska@uwm.edu.pl

ORCID: 0000-0002-6273-1031

Występowanie 'cichych' genów oporności na antybiotyki u szczepów *Listeria monocytogenes* pochodzących z żywności

Occurrence of 'silent' antibiotic resistance genes in *Listeria monocytogenes* strains from foods

Streszczenie

Według doniesień Światowej Organizacji Zdrowia (WHO) rosnąca oporność patogenów bakteryjnych na antybiotyki (AMR) stanowi obecnie jedno z największych wyzwań dla zdrowia publicznego na całym świecie. Coraz częstsze występowanie AMR u patogenów podkreśla potrzebę szybkiego i dokładnego badania wrażliwości na środki przeciwdrobnoustrojowe (AST) wśród mikroorganizmów pochodzenia klinicznego oraz żywnościowego. Mikroorganizmy wykazują oporność na wiele różnych klas antybiotyków w wyniku nabywania wielu genetycznych determinantów oporności na antybiotyki przenoszonych m.in. na mobilnych elementach genetycznych. W większości przypadków obecność genu kodującego oporność na konkretny antybiotyk związana jest z odpowiadającą mu opornością fenotypową. Istnieją jednak przypadki, gdy bakterie posiadające geny oporności na antybiotyki wykazują jednocześnie wrażliwość na nie. Geny te określane są mianem cichych genów oporności na antybiotyki. W odpowiednich warunkach ciche geny oporności na antybiotyki mogą stać się aktywne i ulegać ekspresji wpływając w konsekwencji na fenotyp oporności. Geny te, choć uspione w szczepie nosicielskim w przypadku transferu do szczepu biorecy mogą wywoływać u niego fenotyp oporności, co może prowadzić do niepowodzeń terapeutycznych.

Obecne badania koncentrują się wyłącznie na szczepach opornych, natomiast pomijane są kwestie związane ze szczepami wrażliwymi, które mogą nieść wiele genetycznych determinantów oporności na antybiotyki. W związku z tym celem niniejszych badań była analiza wrażliwości na wybrane antybiotyki (klindamycynę, ciprofloksacynę, gentamycynę i trimetoprim/sulfametaksazol) czterdziestu szczepów *Listeria monocytogenes* wyizolowanych z żywności i środowiska jej produkcji (z wykorzystaniem metody dyfuzyjno-krażkowej wg Kirby-Bauer) oraz określenie obecności cichych genów oporności na antybiotyki (*mefA*, *lnuA*, *lnuB*, *Lde*, *aadB*, *sull*) u izolatów wykazujących wrażliwość na dany antybiotyk (z wykorzystaniem metody PCR).

W przeprowadzonych badaniach stwierdzono największą wrażliwość wśród izolatów na: gentamycynę (n=40; 100.0%), ciprofloksacynę (n=38; 95.0%) i trimetoprim/sulfametaksazol (n=36; 90.0%). Obecność cichych genów oporności na antybiotyki stwierdzono wśród wszystkich szczepów wrażliwych na ciprofloksacynę (n=38; 100.0%), a także wśród izolatów wykazujących wrażliwość na trimetoprim/sulfametaksazol (n=32; 88.9%) i gentamycynę (n=28; 70.0%). W badaniach wyróżniono 9 różnych wzorców genotypowej wrażliwości związanej z obecnością cichych genów oporności na antybiotyki – najczęściej występowały genotypy *Lde*-*aadB*-*sull* (n = 20; 50.0%) i *Lde*-*sull* (n = 6; 15.0%). Na podstawie przeprowadzonych badań można stwierdzić, że żywność i środowisko jej produkcji stanowi rezerwuuar szczepów *L. monocytogenes* niosących ciche geny oporności na antybiotyki. Biorąc pod uwagę fakt, że *L. monocytogenes* jest jednym z najgroźniejszych patogenów występujących w żywności kontrola obecności cichych genetycznych determinantów oporności na antybiotyki u szczepów wrażliwych powinna być uwzględniona podczas rutynowych badań wrażliwości na antybiotyki.

Słowa kluczowe: ciche geny; geny antybiotykooporności; antybiotykooporność; *Listeria monocytogenes*; żywność.

Abstract

According to the information provided by the World Health Organization (WHO), antimicrobial resistance (AMR) is currently one of the most serious public health challenges worldwide. The increasingly frequent occurrence of AMR in pathogens stresses the need for rapid and accurate antimicrobial susceptibility testing (AST) among microorganisms of clinical and food origin. Microorganisms exhibit resistance to many different classes of antibiotics as a result of the acquisition of many genetic determinants of antibiotic resistance transferred, for example, on mobile genetic elements. In most cases, the presence of a gene encoding resistance to a particular antibiotic is associated with an associated phenotypic resistance. However, cases are observed of bacteria possessing antibiotic-resistant genes while also exhibiting antibiotic susceptibility. These genes are known as silent antibiotic resistance genes. Such genes are known as silent antibiotic resistance genes. Under the appropriate conditions, silent antibiotic resistance genes can become active and become expressed, consequently affecting the resistance phenotype. Although silent in the carrier strain, such genes can induce a resistant phenotype in them if transmitted to the recipient strain, which can lead to therapeutic failures. Due to the overuse of antibiotics in animal husbandry, the lack of supervision of their use, and the presence of multiple different bacterial species in food (including foodborne pathogens such as *Listeria monocytogenes*) food is the main environment for the spread of antibiotic resistance genes, and thus of the antibiotic resistance itself, which makes this threat more widespread and difficult to control.

Current research focuses only on resistant strains, while issues related to susceptible strains, which may carry many genetic determinants of antibiotic resistance, are ignored. Therefore, this study aimed to analyze susceptibility to selected antibiotics (clindamycin, ciprofloxacin, gentamicin, and trimethoprim/sulfamethoxazole) of forty strains of *L. monocytogenes* isolated from food and food production environments (using the Kirby-Bauer disk-diffusion method) and to determine the presence of silent antibiotic resistance genes (*mefA*, *lnuA*, *lnuB*, *Lde*, *aadB*, *sulI*) in isolates exhibiting susceptibility to a particular antibiotic (using PCR).

The study observed the highest susceptibility among isolates to gentamicin (n=40; 100.0%), ciprofloxacin (n=38; 95.0%), and trimethoprim/sulfamethoxazole (n=36; 90.0%). The presence of silent antibiotic resistance genes was found among all ciprofloxacin-susceptible strains (n=38; 100.0%), as well as among isolates exhibiting susceptibility to trimethoprim/sulfamethoxazole (n=32; 88.9%) and gentamicin (n=28; 70.0%). In the study, there were 9 different patterns of genotypic susceptibility associated with the presence of silent antibiotic resistance genes - the most frequent genotypes were *Lde-aadB-sulI* (n = 20; 50.0%) and *Lde-sulI* (n = 6; 15.0%). According to the study, it can be concluded that food and the food production environment is a reservoir of *L. monocytogenes* strains with silent antibiotic resistance genes. Considering that *L. monocytogenes* is one of the most dangerous pathogens found in food, control of the presence of silent genetic determinants of antibiotic resistance in susceptible strains should be considered during routine antibiotic susceptibility testing.

Keywords: silent genes; antibiotic resistance genes; antibiotic resistance; *Listeria monocytogenes*; food.

1. Wstęp

Żywność i środowisko jej produkcji, ze względu na obecność wielu różnych gatunków bakterii, stanowi istotne środowisko rozprzestrzeniania się genów oporności na antybiotyki. Obecnie rośnie zainteresowanie badaniami nad antybiotykoopornością mikroorganizmów związanych z żywnością, w tym przede wszystkim nad patogenami takim jak *L. monocytogenes* (EFSA 2022).

Oporność na antybiotyki wśród mikroorganizmów jest problemem rosnącym i stanowi obecnie jedno z największych wyzwań dla zdrowia publicznego na całym świecie. Rozwijająca się oporność na działanie wielu środków przeciwdrobnoustrojowych (AMR) utrudnia skuteczną terapię i zwiększa ryzyko rozwoju poważnych infekcji. Aby zwalczyć rosnący problem AMR, konieczne jest przeprowadzanie szybkich i precyzyjnych badań wrażliwości na antybiotyki (AST) wśród bakterii. Tradycyjne metody AST opierają się na

ocenie fenotypowego zahamowania wzrostu bakterii przez określony antybiotyk (Kahlmeter i in., 2003). Badania AST obejmują również metody uwzględniające wykrywanie nabytych genetycznych determinantów oporności na antybiotyki. Czynniki genetyczne kodujące mechanizmy oporności na antybiotyki są często przenoszone na mobilnych elementach genetycznych, takich jak plazmidy, co zwiększa ryzyko przenoszenia oporności na antybiotyki między bakteriami. W większości przypadków obecność genu oporności wywołuje oporność fenotypową, jednakże obserwuje się przypadki bakterii posiadających geny oporności na antybiotyki, a jednocześnie wykazujących wrażliwość na nie (Kime i in., 2019; Vek i in., 2019; Boolchandani i in., 2019). Różnice pomiędzy genotypem a fenotypem oporności na antybiotyki wynikają z obecności tzw. 'cichych' genów oporności na antybiotyki. Mianem cichych genów określa się sekwencje DNA, które nie ulegają normalnej ekspresji lub ulegają ekspresji na bardzo niskim poziomie. Wiadomo, że nie każdy gen bakteryjny ulega ekspresji, ale ciche geny pozostają uśpione nawet wtedy, gdy powinny ulec ekspresji. Geny oporności na antybiotyki powinny ulegać ekspresji w obecności antybiotyku, a brak ich ekspresji prowadzi do braku ochrony przed ich działaniem. Faktem, który czyni ciche geny interesującymi jest to, że mogą one stać się aktywne po mutacji (Stasiak i in., 2021).

Obecne testy stosowane w badaniach przeciwdrobnoustrojowych pomijają szczepy wrażliwe na antybiotyki, skupiając się jedynie na izolatach opornych. Aby dokładniej zrozumieć rolę poszczególnych genów oporności w nadawaniu oporności na dany antybiotyk, niezależnie od liczby genów, należy włączyć zarówno szczepy odporne, jak i wrażliwe do badań nad opornością na antybiotyki. W związku z powyższym celem niniejszych badań była analiza wrażliwości na wybrane antybiotyki (klindamycynę, ciprofloksacynę, gentamycynę i trimetoprim/sulfametaksazol) czterdziestu szczepów *L. monocytogenes* wyizolowanych z żywności i środowiska jej produkcji oraz określenie obecności cichych genów oporności na antybiotyki (*mefA*, *lnuA*, *lnuB*, *Lde*, *aadB*, *sull*) u izolatów wykazujących wrażliwość na dany antybiotyk.

2. Materiał i metodyka

2.1. Szczepy bakteryjne

Szczepy do analizy pozyskano z kolekcji Katedry Mikrobiologii Żywności, Technologii i Chemii Mięsa Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie. Do badań wybrano 40 szczepów *L. monocytogenes*. Każdy z izolatów został wcześniej zidentyfikowany fenotypowo na podłożu ALOA agar (Agar Listeria Ottaviani and Agosti, Merck, Niemcy). Dodatkowo przynależność gatunkowa i rodzajowa wszystkich szczepów została potwierdzona

przy użyciu dwóch metod – metody MALDI-TOF MS (matrix-assisted laser desorption/ionisation time-of-flight mass spectrometry) (bioMérieux, Marcy l'Etoile, Francja) zgodnie z badaniami Zakrzewski i in. (2022) oraz metody genotypowej (reakcja łańcuchowa polimerazy (PCR)) opisaną wcześniej przez Ryu i wsp. (2013). Szczepy zostały scharakteryzowane we wcześniej prowadzonych badaniach (Wiśniewski i in., 2022).

2.2. Analiza fenotypowej oporności na antybiotyki

Wrażliwość szczepów *L. monocytogenes* określono metodą dyfuzyjno-krażkową wg Kirby-Bauera zgodnie ze standardową procedurą opisaną przez Clinical and Laboratory Standards Institute (CLSI) i European Committee on Antimicrobial Susceptibility Testing (EUCAST). Sprawdzano wrażliwość szczepów na cztery antybiotyki (Oxoid, Wielka Brytania) – klindamycynę (2 µg), ciprofloksacynę (5 µg), gentamycynę (10µg) i trimetoprim/sulfametaksazol (25 µg). Po zaszczepieniu podłoża Mueller-Hinton agar (Merck, Darmstadt, Niemcy) zawiesiną drobnoustrojów (0.5° McFarland) naniesiono krążki z antybiotykami za pomocą dozownika krążków, po czym były inkubowane w 37°C przez 24 godziny. Po inkubacji zmierzono strefy zahamowania i zinterpretowano je jako "oporne (R), pośrednio oporne (I) lub wrażliwe (S)" przy użyciu standardowych wartości referencyjnych zgodnie z EUCAST dla *L. monocytogenes*. Dodatkowo, ze względu na brak standardów dla antybiotyków nieuwzględnionych w EUCAST dla *L. monocytogenes* zastosowano standardy dla gronkowców wg CLSI.

2.3. Wykrywanie genów oporności na antybiotyki

Izolaty wykazujące wrażliwość na antybiotyki zostały wybrane do analiz wykrywania genów oporności na antybiotyki. Szczepy wykazujące oporność i oporność pośrednią nie były poddawane analizom. Geny oporności przeciwdrobnoustrojowej zostały zbadane przy użyciu techniki PCR zgodnie z Wiśniewski i in. (2022). Badaniom poddano wykrywanie obecności sześciu genów oporności na antybiotyki, w tym genów oporności na klindamycynę (*mefA*, *lnuA*, *lnuB*), ciprofloksacynę (*Lde*), gentamycynę (*aadB*) i trimetoprim/sulfametaksazol (*sulI*).

Wizualizację produktów reakcji PCR uzyskano w wyniku przeprowadzenia elektroforezy produktów PCR w 1.5% żelu agarozowym wybarwionym bromkiem etydyny. Rozdział zachodził w 1x stężonym buforze TBE dwuetapowo – pierwszy etap trwający 6 min przy napięciu 100 V, drugi etap trwający 1 h przy napięciu 80 V. W celu dokładnego określenia wielkości uzyskanych amplikonów rozdzielni elektroforetycznemu poddawano także marker mas molekularnych 100 bp – 1 kb. Po zakończeniu rozdzielni produkty PCR uwidacziano w świetle UV z zastosowaniem systemu do analizy i dokumentacji żeli G-BOX

(Syngene, Wielka Brytania). Charakterystykę użytych starterów jak również warunki w jakich prowadzono reakcję PCR zestawiono w Tabeli 1.

Tab. 1. Warunki cyklu PCR oraz sekwencje primerów wykorzystywanych w badaniu.

Antybiot.	Gen	Sekwencja primera (5'–3')	Produkt (bp)	Warunki PCR			
				Cykle	Etap	Temp. [°C]	Czas [min.]
DA	<i>hnuA</i>	F: GGTGGCTGGGGGGTAGATGTATTAAGTGG R: GCTTCTTTTGAAATACATGGTATTTTTCGATC	323	1	Wstępna denaturacja	94	5
				35	Denaturacja	94	1
					Przyłączenie	59	1
					Wydłużanie	72	2
				1	Wydłużanie końcowe	72	5
	<i>hnuB</i>	F: CCTACCTATTGTTTGTGGAA R: ATAACGTTACTCTCCTATTC	405	1	Wstępna denaturacja	94	5
				35	Denaturacja	94	1
					Przyłączenie	54	1
					Wydłużanie	72	2
1				Wydłużanie końcowe	72	5	
<i>mefA</i>	F: AGTATCATTAATCACTAGTGC R: TTCTTCTGGTACTAAAAGTGG	345	1	Wstępna denaturacja	95	3	
			35	Denaturacja	95	1	
				Przyłączenie	50	3/4	
				Wydłużanie	72	1	
			1	Wydłużanie końcowe	72	5	
CIP	<i>Lde</i>	F: ATCGTGAACCTAATGGTGG R: ATCCTCATATAACTCAAGCG	1518	1	Wstępna denaturacja	95	3
				35	Denaturacja	95	1
					Przyłączenie	45	3/4
					Wydłużanie	72	1
				1	Wydłużanie końcowe	72	5
CN	<i>aadB</i>	F: GAGCGAAATCTGCCGCTCTTG R: CTGTTACAACGGACTGGCCGC	310	1	Wstępna denaturacja	95	5
				40	Denaturacja	95	1
					Przyłączenie	53	0.5
					Wydłużanie	72	0.5
				1	Wydłużanie końcowe	72	5
SXT	<i>sulI</i>	F: CGGCGTGGGCTACCTGAACG R: GCCGATCGCGTGAAGTTCCG	433	1	Wstępna denaturacja	94	5
				30	Denaturacja	94	0.5
					Przyłączenie	65	0.5
					Wydłużanie	72	2
				1	Wydłużanie końcowe	72	10

DA – Klindamycyna; CIP – Ciprofloksacyna; CN – gentamycyna; SXT – trimetoprim/sulfametaksazol

3. Wyniki i dyskusja

Obecne badania wrażliwości na środki przeciwdrobnoustrojowe pomijają szczepy wrażliwe na antybiotyki koncentrując się jedynie na izolatach opornych (Kahlmeter i in., 2003). W badaniach własnych zidentyfikowano izolaty *L. monocytogenes* wykazujące fenotypową wrażliwość na antybiotyki posiadające ciche geny oporności na antybiotyki. Wszystkie analizowane szczepy wykazały wrażliwość na gentamycynę. Zaobserwowano również wysoką częstotliwość występowania wrażliwości na ciprofloksacynę (n=38; 95.0%) i trimetoprim/sulfametaksazol (n=36; 90.0%). Najmniejszy odsetek szczepów wrażliwych wykryto wobec klindamycyny (n=5; 12.5%). Wśród wszystkich szczepów wrażliwych na ciprofloksacynę zidentyfikowano gen kodujący oporność na ten antybiotyk (*Lde*). U 32 izolatów (88.9%) wykazujących wrażliwość na trimetoprim/sulfametaksazol oraz u 28 szczepów (70.0%) wrażliwych na gentamycynę zidentyfikowano odpowiednie geny kodujące oporność (odpowiednio *sull* i *aadB*). Wśród szczepów wrażliwych na klindamycynę wykryto obecność dwóch z trzech oznaczanych genów – gen *mefA* (n=2; 40.0%) i *lnuA* (n=3; 40.0%).

Tab. 2. Charakterystyka szczepów *L. monocytogenes* pod kątem fenotypowej wrażliwości na antybiotyki oraz obecności cichych genów oporności na antybiotyki.

Lp.	Fenotyp wrażliwości				Geny oporności na antybiotyki						Ciche geny oporności na antybiotyki	Fenotypowa wrażliwość na antybiotyki – obecność cichych genów oporności na antybiotyki	
	DA	CIP	CN	SXT	DA			CIP	CN				SXT
					<i>mefA</i>	<i>lnuA</i>	<i>lnuB</i>		<i>Lde</i>	<i>aadB</i>			
1								+	+	+	<i>Lde, aadB, sull</i>	CIP, CN, SXT	
2								+	+	+	<i>Lde, aadB, sull</i>	CIP, CN, SXT	
3								+	-	-	<i>Lde</i>	CIP	
4							nd	+	+	+	<i>Lde, aadB, sull</i>	CIP, CN, SXT	
5							nd	+	+	-	<i>Lde, aadB</i>	CIP, CN	
6							nd	+	+	+	<i>Lde, aadB, sull</i>	CIP, CN, SXT	
7							nd	+	-	-	<i>Lde</i>	CIP	
8							nd	+	-	+	<i>Lde, sull</i>	CIP, SXT	
9					+	+	-	+	+	nd	<i>Lde, mefA, lnuA</i>	CIP, DA	
10					-	+	-	+	+	+	<i>Lde, aadB, lnuA, sull</i>	CIP, CN, DA, SXT	
11								+	-	nd	<i>Lde</i>	CIP	
12								+	-	+	<i>Lde, sull</i>	CIP, SXT	
13								+	+	+	<i>Lde, aadB, sull</i>	CIP, CN, SXT	
14								+	+	+	<i>Lde, aadB, sull</i>	CIP, CN, SXT	
15					-	-	-	+	+	+	<i>Lde, aadB, sull</i>	CIP, CN, SXT	
16								nd	-	+	<i>sull</i>	SXT	
17							nd	+	+	+	<i>Lde, aadB, sull</i>	CIP, CN, SXT	
18								+	+	+	<i>Lde, aadB, sull</i>	CIP, CN, SXT	
19					-	+	-	+	+	+	<i>Lde, aadB, lnuA, sull</i>	CIP, CN, DA, SXT	
20								+	+	+	<i>Lde, aadB, sull</i>	CIP, CN, SXT	
21								nd	+	+	<i>aadB, sull</i>	CN, SXT	
22							nd	+	-	+	<i>Lde, sull</i>	CIP, SXT	
23								+	+	-	<i>Lde, aadB</i>	CIP, CN	
24								+	-	+	<i>Lde, sull</i>	CIP, SXT	

25					+	+	+	<i>Lde, aadB, sull</i>	CIP, CN, SXT
26					+	+	+	<i>Lde, aadB, sull</i>	CIP, CN, SXT
27					+	+	+	<i>Lde, aadB, sull</i>	CIP, CN, SXT
28					+	+	+	<i>Lde, aadB, sull</i>	CIP, CN, SXT
29					+	+	+	<i>Lde, aadB, sull</i>	CIP, CN, SXT
30		+	-	-	+	+	+	<i>Lde, aadB, mefA</i>	CIP, CN, DA
31					+	+	+	<i>Lde, aadB, sull</i>	CIP, CN, SXT
32					+	+	+	<i>Lde, aadB, sull</i>	CIP, CN, SXT
33					+	+	+	<i>Lde, aadB, sull</i>	CIP, CN, SXT
34					+	-	nd	<i>Lde</i>	CIP
35				nd	+	-	+	<i>Lde, sull</i>	CIP, SXT
36				nd	+	-	nd	<i>Lde</i>	CIP
37					+	+	+	<i>Lde, aadB, sull</i>	CIP, CN, SXT
38					+	-	+	<i>Lde, sull</i>	CIP, SXT
39					+	+	+	<i>Lde, aadB, sull</i>	CIP, CN, SXT
40					+	+	+	<i>Lde, aadB, sull</i>	CIP, CN, SXT

nd – nie dotyczy; kolory: czerwony – oporność; pomarańczowy – oporność pośrednia; zielony – wrażliwość.

W badaniach wyróżniono 9 różnych wzorców genotypowej wrażliwości związanej z obecnością cichych genów oporności na antybiotyki – najczęściej występowały genotypy *Lde–aadB–sull* (n = 20; 50.0%) i *Lde–sull* (n = 6; 15.0%) (Tabela 2). Zgodnie z uzyskanymi wynikami patogeny żywnościowe takie jak *L. monocytogenes* wykazujące wrażliwość fenotypową na antybiotyki posiadają ciche genetyczne determinanty oporności na antybiotyki. Istnieje wiele badań, w których wśród patogenów wykrywano ciche geny oporności na antybiotyki (Deekshit i in., 2022). Badania donoszą o obecności 44 różnych cichych genetycznych determinantów oporności na antybiotyki odpowiedzialnych za kodowanie oporności na 23 różne antybiotyki reprezentujących 12 różnych klas antybiotyków wśród 10 różnych gatunków patogenów, w tym patogenów bezpośrednio związanych z żywnością (w tym m.in. *Salmonella* sp.) (Deekshit i in., 2022). Żadne z tych badań nie koncentrowało się nad patogenami wyizolowanych bezpośrednio z żywności. Brak również jakichkolwiek badań w tym kierunku wśród *L. monocytogenes*. Wskazuje to na potrzebę badania potencjału obecności cichych genów oporności na antybiotyki u tych patogenów żywnościowych.

W badaniach prowadzonych przez Deekshit i in. (2012) udowodniono, że ciche geny oporności na antybiotyki mogą stać się aktywne po przeniesieniu do nowego gospodarza (m.in. *aadA*). Badacze wskazują również na fakt, że ciche geny oporności na antybiotyki mogą być źródłem nowych fenotypów oporności, a ich występowanie jest częste, co jest zgodne z wynikami niniejszej pracy. W związku z tym w badaniach nad opornością na antybiotyki koniecznym staje się uwzględnienie nie tylko szczepów wykazujących fenotypową oporność na antybiotyki, ale też szczepów wykazujących wrażliwość na nie (Stasiak i in., 2021). Wyciszanie genów oporności na antybiotyki związane jest z mutacjami

oraz mobilnymi elementami genetycznymi drobnoustrojów, które odgrywają kluczową rolę w przechwytywaniu, gromadzeniu i rozprzestrzenianiu się genów AMR wpływając na zmianę genomu patogenu i rozwoju oporności na antybiotyki (Partridge i in., 2018).

4. Podsumowanie

Zgodnie z przeprowadzonymi badaniami żywność stanowi źródło obecności wrażliwych szczepów *L. monocytogenes* niosących ciche geny oporności na antybiotyki. Biorąc pod uwagę fakt, że *L. monocytogenes* jest jednym z najgroźniejszych patogenów występujących w żywności, a obecność cichych genów kodujących antybiotykooporność u szczepów wykazujących fenotypową wrażliwość jest bardzo częsta, kontrola ich występowania u szczepów wrażliwych powinna być uwzględniona podczas rutynowych badań wrażliwości na antybiotyki.

5. Bibliografia

- EFSA (European Food Safety Authority) and ECDC (European Centre for Disease Prevention and Control), (2022) The European Union Summary Report on Antimicrobial Resistance in zoonotic and indicator bacteria from humans, animals and food in 2019–2020. *EFSA Journal*, 20(3):7209, 197 pp. DOI: 10.2903/j.efsa.2022.7209
- Kahlmeter, G., Brown, D.F.J., Goldstein, F.W. (2003) European harmonization of MIC breakpoints for antimicrobial susceptibility testing of bacteria. *Journal of Antimicrobial Chemotherapy*. 52: 145–8. DOI: 10.1093/jac/dkg312
- Kime, L., Randall, C.P., Banda, F.I., Coll, F., Wright, J., Richardson, J. i in. (2019) Transient silencing of antibiotic resistance by mutation represents a significant potential source of unanticipated therapeutic failure. *mBio*, 10(5), e01755-19. DOI: 10.1128/mbio.01755-19.
- Vk, D., Srikumar, S., Shetty, S., van Nguyen, S., Karunasagar, I. Fanning, S. (2019) Silent antibiotic resistance genes: a threat to antimicrobial therapy. *International Journal of Infectious Diseases*, 79, 20. DOI: 10.1016/j.ijid.2018.11.063.
- Boolchandani, M., D’Souza, A.W., Dantas, G. (2019) Sequencing-based methods and resources to study antimicrobial resistance. *Nature Reviews Genetics*. 20: 356–70. DOI: 10.1038/s41576-019-0108-4
- Stasiak, M., Maćkiw, E., Kowalska, J., Kucharek, K., Postupolski, J. (2021) Silent Genes: Antimicrobial Resistance and Antibiotic Production. *Polish Journal of Microbiology*. 70(4): 421-429. DOI: 10.33073/pjm-2021-040.
- Wiśniewski, P., Zakrzewski, A.J., Zadernowska, A., Chajęcka-Wierzchowska, W. (2022) Antimicrobial Resistance and Virulence Characterization of *Listeria monocytogenes* Strains Isolated from Food and Food Processing Environments. *Pathogens*. 11, 1099. DOI: 10.3390/pathogens1110109.
- Clinical and Laboratory Standards Institute (CLSI). M100Ed30: Performance Standards for Antimicrobial Susceptibility Testing, 30th ed.; Clinical and Laboratory Standard Institute: Wayne, PA, USA, 2020; ISBN 1-56-23883-8X.
- The European Committee on Antimicrobial Susceptibility Testing. Breakpoint Tables for Interpretation of MICs and Zone Diameters, Version 12.0. Available online: http://www.eucast.org/clinical_breakpoints/ (dostęp: 15.06.2023).
- Deekshit, V.K. Srikumar, S. (2022) ‘To be, or not to be’—The dilemma of ‘silent’ antimicrobial resistance genes in bacteria. *Journal of Applied Microbiology*, 133, 2902–2914. DOI: 10.1111/jam.15738.
- Deekshit, V.K., Kumar, B.K., Rai, P., Srikumar, S., Karunasagar, I. Karunasagar, I. (2012) Detection of class 1 integrons in *Salmonella* Weltevreden and silent antibiotic resistance genes in some seafood-associated

nontyphoidal isolates of *Salmonella* in south-west coast of India. *Journal of Applied Microbiology*. 112, 1113–1122.

Partridge, S.R., Kwong, S.M., Firth, N. (2018) Mobile genetic elements associated with antimicrobial resistance. *Clinical Microbiology Review*. 31: e00088-17. DOI: 10.1128/CMR.00088-17.

Wiśniewski, P., Zakrzewski, A. J., Zadernowska, A. (2022). Antimicrobial Resistance and Virulence Characterization of *Listeria monocytogenes* Strains Isolated from Food and Food Processing Environments. *Pathogens*, 11(10), 1099. DOI: 10.3390/pathogens11101099.

Zakrzewski, A.J., Zarzecka, U., Chajęcka-Wierzchowska, W., Zadernowska, A. (2022) A Comparison of Methods for Identifying *Enterobacterales* Isolates from Fish and Prawns. *Pathogens*, 11, 410. DOI: 10.3390/pathogens11040410.

Ryu, J., Hong, S., Seok, Y., Shrivastav, A., Lee, S., Kim, Y., Kim, H. (2013) Simultaneous Detection of *Listeria* Species Isolated from Meat Processed Foods Using Multiplex PCR. *Food Control*, 32, 659–664. DOI: 10.1016/j.foodcont.2013.01.048.

Finansowanie: Badania zostały sfinansowane przez Narodowe Centrum Nauki (Kraków, Polska) – projekt numer 2018/29/B/NZ9/00645 (OPUS-15).

Anna Aderek

Instytut Literatury i Nowych Mediów, Szkoła Doktorska, Uniwersytet Szczeciński

anna.aderek@phd.usz.edu.pl

ORCID: 0000-0002-4433-3814

Żałoba pani Schatzmann – ekologiczna i pocieszycielska wartość seansów spirytystycznych w powieści *E.E.* Olgi Tokarczuk

Mrs. Schatzmann's Mourning – the ecological and consolatory value of spiritualist séances in Olga Tokarczuk's novel *E.E.*

Streszczenie

Celem artykułu jest wskazanie podobieństw praktyki pisarskiej Olgi Tokarczuk i badawczych rozpoznaw Vinciane Despret. Zarówno Tokarczuk w powieści *E.E.*, jak i Despret w książce *Wszystko dla naszych zmarłych. Opowieści tych, co zostają* eksplorują obecność zmarłych w życiu żywych. W obu analizowanych przypadkach rolę szczególną odgrywa seans spirytystyczny. Tokarczuk stwarza obraz seansu jako mechanizmu terapeutycznego, którego głównym celem jest próba nawiązania kontaktu ze zmarłym i doświadczenia jego obecności. Dzięki temu seans nabiera wartości pocieszycielskiej i ekologicznej. Żałoba pani Schatzmann wpisuje się w rozpoznania Despret, ponieważ nie oznacza zrywania kontaktu ze zmarłym, lecz wprost przeciwnie – w przyjaznym spirytystycznym środowisku jej relacja ze zmarłym mężem intensyfikuje się.

Słowa kluczowe: żałoba, seans spirytystyczny, Olga Tokarczuk, Vinciane Despret

Summary

The aim of this paper is to bear out the similarities between Olga Tokarczuk's writing practice and Vinciane Despret's research. Both Tokarczuk in her novel *E.E.* and Despret in her book *Our Grateful Dead: Stories of Those Left Behind* exploring of the presence of the dead in the lives of the living. In both of the cases analyzed, a spiritualistic séance plays a particular role. Tokarczuk creates an imagery of the séance as a therapeutic mechanism, the main purpose of which is to try to engage with the dead and experience their presence. This gives the séance a consolatory and ecological value. Mrs. Schatzmann's mourning fits into Despret's views, as it does not mean cutting off contact with the dead, but on the contrary – in a friendly spiritualistic environment, her relationship with dead husband intensifies.

Key words: mourning, spirit séance, Olga Tokarczuk, Vinciane Despret

„Spirytyzm jest mechanizmem, w którym otacza się troską zmarłych i żyjących, i to w najbardziej ekologiczny, najlepiej pomyślany sposób; powierza się jednemu opiekę nad drugimi, i na odwrót. Z tej perspektywy jest mechanizmem terapeutycznym. Często podkreśla się fakt, że praktyki spirytystyczne mają wartość pocieszycielską. Miały ją zawsze i nadal tak jest” (Despret, 2021, s. 165).

Vinciane Despret, belgijska filozofka i antropolożka w swojej książce *Wszystko dla naszych zmarłych. Opowieści tych, co zostają* przygląda się relacjom ludzi z ich bliskimi zmarłymi oraz temu, jak zmarli są obecni, bądź jak pojawiają się w życiu żywych. Do swoich obserwacji wykorzystuje warsztat antropologii nauki, a swoje badania lokuje w obszarze ekologii – ponieważ rozpoznaje środowisko istnienia zmarłych i relacje, które są z nimi nawiązywane. Postrzega praktyki spirytystyczne jako sprzeciw wobec dominujących teorii psychologicznych osoby i żałoby. „Teoria żałoby, na przykład, ponieważ zasadza się na

wymogu zerwania więzów i oferuje relacjom jedynie zamkniętą przestrzeń psychiki, może stanowić środowisko zabójcze” (Despret, 2021, s. 20) – zaś mechanizm spirytystyczny według Despret wytwarza środowisko przyjazne. Antropolożka w rozdziale 7. *Zaufać duchom. Badanie trybów nagabywania* opisuje swoje doświadczenia udziału we współczesnych seansach spirytystycznych, podczas których obserwuje relacje mediów z uczestnikami i zmarłymi.

Wywoływanie duchów jest jednym z przykładów XIX-wiecznego uspołecznienia wyobraźni. Uczestnicy seansów tworzą wspólnotę afektu, niecodzienne zgrupowanie społeczne wyczułone na swoje emocje. Belgijska badaczka zwraca uwagę na szczególne nastawienie uczestników seansu: „Można wyróżnić jeden czynnik społeczny, mianowicie fakt, że grupa żywych jest, przynajmniej w czasie spotkania, aktywna i przyjazna, otwarta i zainteresowana” (Despret, 2021, s. 172). Pojawiające się na seansie medium uruchamiało wyobraźnię zgromadzonych – badaczka w opisie mechanizmu spirytystycznego używa również pojęcia „mobilizowania”:

„Do tego też mobilizuje mechanizm spirytystyczny. Jego celem nie jest rozbudzenie wierzeń, lecz stworzenie doświadczeń. I zachęcenie do uczestnictwa w nich tych, którzy przychodzą na seanse. Każdego na swój sposób” (Despret, 2021, s. 173).

Niektórzy uczestnicy seansów zarówno w wieku XIX, jak i we współczesności, wyrażają konkretne życzenia skomunikowania się ze swoimi zmarłymi. Antropolożka bada współczesne seanse spirytystyczne, jak sama pisze: „istnieje mnóstwo historii spirytyzmu, ale nie zamierzam do nich wracać: nie taki jest mój cel. To co mnie interesuje to sam mechanizm. Co on robi?” (Despret, 2021, s. 160). Olga Tokarczuk w powieści *E.E.* umieszcza narrację na początku XX w., kiedy seanse organizowane w prywatnych domach zyskiwały wielu zainteresowanych - ale jej głównym założeniem nie jest wracanie do historii spirytyzmu, jej wariantywnie odtwarzanie. Tokarczuk wykorzystuje sytuację seansu przede wszystkim do ukazania metamorfozy i stawania-się uczestników.

Główną osią rozpoznania Vinciane Despret jest doświadczanie obecności zmarłych przez uczestników seansów i próba nawiązania z nimi relacji: „Każdy z tych momentów sprawia z pewnością, że zmarli stają się obecni, lecz przede wszystkim stwarza się doświadczenie obecności. Jest to główny gest terapeutyczny tego mechanizmu” (Despret, 2021, s. 172). U Tokarczuk komunikowanie się z konkretnymi zmarłymi nie jest dominującym wątkiem powieści, choć w przypadku jednej bohaterki – pani Schatzmann, mamy do czynienia z podjęciem próby nawiązania dialogu ze zmarłym mężem Gustawem. Pisarka stwarza przez ten zabieg narracyjny obraz seansu spirytystycznego jako mechanizmu

terapeutycznego, stawiającego w centrum próbę nawiązania kontaktu ze zmarłym mężem i doświadczenie jego obecności – co jest pokrewne rozpoznaniom Despret. Żałoba pani Schatzmann stanowi przykład tworzenia relacji ze zmarłym i jest jedną z „opowieści tych, co zostają”, w wielu miejscach zbliżoną do przypadków analizowanych przez belgijską badaczkę.

Anna Spólna badając topikę żałobną pisze o pytaniach, jakie zadaje sobie człowiek wobec umierania, a zatem człowiek pogrążony w żałobie: „Gdzie i jak istnieją ci, którzy odeszli? Czym było dla nich przekroczenie granicy życia i śmierci? Jak mogą pocieszyć nas, żywych?” (Spólna, 2007 s. 52). Despret zwracając uwagę na wymiar praktyczny kwestii środowiska również odnosi się do potrzeby „umiejscowienia zmarłego” – „Często zaczyna się od pytania: gdzie on jest?” (Despret, 2021, s. 20). W przypadku żałoby pani Schatzmann następuje przesunięcie z pytań o zmarłych – do pytań kierowanych bezpośrednio do zmarłego, a odpowiedzią na poszukiwanie sposobu uzyskania pocieszenia od tych, „którzy odeszli” staje się mechanizm spirytystyczny. Pytanie Spólnej o pocieszenie niesione od umarłych dla żywych jest pytaniem, które jest obecne w obu analizowanych przypadkach.

Na seansach u państwa Eltznerów zmarli przychodzący skontaktować się z bliskimi nie występowali powszechnie. Takim mówiącym duchem był Gustaw Schatzmann. Pani Eltzner w trakcie jednego z seansów w głosie córki-medium rozpoznała śląski akcent swojej babki, a w opisie wyglądu jednego z duchów dopatrywała się swojego zmarłego ojca.

Niezależnie od intencji i potrzeb uczestników, postacią centralną każdego seansu spirytystycznego jest medium. W powieści Tokarczuk to Erna Eltzner, piętnastoletnia dziewczyna, która „wyłoniła się z mgły nieokreślenia” (Tokarczuk, 2005, s. 7) jako średnia córka w wielodzietnej rodzinie. Vinciane Despret w swoim eseju pisze o osobie medium i jej działaniu:

„Przebywa w nim inny byt, a ono przekazuje jego intencje. Jest ktoś, kto w nim mówi i kto każe mu mówić. (...) Poza tym medium nie przestaje eksplorować miejsc, które antropolog Maurice Bloch nazywa wyłomami w opozycji między byciem i nie-byciem (...) Oto, czego nauczyłam się, uczestnicząc w seansach: media uprawiają całkiem inny sposób myślenia i odczuwania” (Despret, 2021, s. 163).

Erna, jak i wszyscy uczestnicy seansów, także uprawiają odmienny rodzaj myślenia i odczuwania. Żałoba pani Schatzmann również przybiera odmienną formę w trakcie seansu, ale nie tylko. Po powrocie do domu po jednym z seansów nie mogła zasnąć i udała się do pokoju swojego męża:

„Wsluchiwała się w ciszę, próbując znaleźć w niej coś niezwykłego. – Jesteś tu? – zapytała szeptem i zaraz zawstydzila się swojego pytania. (...) Wiem, że tu jesteś – powiedziała już śmielej i głośniejsze, stawiając wszystko na jedną kartę. – Moglibyśmy się tu spotkać, ale musiałbyś mi powiedzieć, jak to zrobić. Jeżeli nie mogę, to nie muszę cię słyszeć, ale chciałabym jakiegoś znaku, że ty mnie słyszysz, że rozumiesz, co przeżywam... Jest mi tak ciężko bez ciebie, Gustawie... (...) Nie musisz dawać mi znaku – powiedziała nagle. – I tak wiem, że jesteś wciąż ze mną. Jesteś ze mną, choć umarłeś. Po prostu to wiem” (Tokarczuk, 2005, s. 54).

Żałoba pani Schatzmann nie oznacza odchodzenia i zrywania kontaktu z mężem, lecz wprost przeciwnie, tak jak pisze Despret, żałoba jest „procesem budowania i intensyfikacji stosunków, w którym zmarły aktywnie uczestniczy” (Despret, 2021, s. 172). Taka forma żałoby wpisuje się także w „życie utratą”, któremu jeden z fragmentów poświęca Krystyna Kłosińska w *Miniaturach*. Odwołując się do tego co mówi Hélène Cixous o kobiecej żałobie, literaturoznawczyni pisze: „w żałobie kobieta otwiera się na świat, także świat tych, którzy odeszli, wychodzi ku światu żyjących” (Kłosińska, 2006, s. 22). Agnieszka Kwiatkowska o żałobie bohaterki powieści Krystyny Kofty pisze w podobnym tonie: „Kobiety kontaktują się z umarłymi, mówią do nich, czują ich obecność bardziej intensywnie niż za ich życia. Żałoba wiąże się z poczuciem straty, ale nie jest tożsama z rozstaniem” (Kwiatkowska, 2021, s. 165). Zwraca również uwagę na sprawczość zmarłych „podobnie jak żywi – mogą wpływać na jej (Adeli) życie, wybory, decyzje” (Kwiatkowska, 2021, s. 165). Bohaterki *Suk* Kofty, jak i pani Schatzmann reprezentują żałobę, która intensyfikuje relacje ze zmarłym.

Akurat w pokoju Gustawa Schatzmanna, pomimo wsluchiwania się w ciszę, zmarły nie przyszedł spotkać się z żoną, ale w niej samej zaszła jakaś zmiana „czuła się tak, jakby podjęła ważną decyzję. Teraz wszystko wydawało się inne niż pół godziny temu” (Tokarczuk, 2005, s. 55) – antropolożka identyfikuje takie gesty osób w żałobie jako „wzięcie się do pracy”:

„Usiąść przy biurku, przechadzać się w naturze czy też włączyć radio i ściszyć dźwięki: ci co zostają, muszą wziąć się do pracy. Wprawiają się w sztuce zasadzki: poznają etologię tych, którzy odeszli, i sposoby ich przyjmowania” (Despret, 2021, s. 185).

Pani Schatzmann w pokoju męża wypróbowuje inny wariant obecności, o którym belgijska badaczka pisze jako o „rozszerzaniu duszy” (Despret, 2021, s. 164). Bohaterka pogrążona w żałobie mierzy się z odmiennym rodzajem bycia, rozszerza swoją wrażliwość, wyostreza swoją czujność, wsluchuje się w siebie i w dźwięki nocnego otoczenia. „Wzięcie się do pracy” w przypadku pani Schatzmann wiąże się z determinacją w podejmowaniu próby

skomunikowania się ze swoim mężem w salonie państwa Eltznerów. Skomunikowanie zakłada uważność, konieczną do możliwości rozpoznania obecności męża w głosie i gestach medium. Pani Schatzmann uzyskuje przekonanie o doświadczeniu obecności męża, kiedy zwraca się on do niej zwrotem, który należał do ich intymnego języka – „Nie mogła uwierzyć w istnienie tu, w tym cudzym domu słowa: »Wiewiórko«. A jednak Erna wymówiła je po raz drugi” (Tokarczuk, 2005, s. 57). Wspomina o tym relacjonując seansową sytuację swojemu synowi Arturowi:

„– Wiewiórko – powiedział Gustaw-Erna – nic mnie nie boli. Nie wiem, gdzie jestem. Wszystko jest podzielone. Nie wiem, gdzie jest moja fajka. (...)

– Arturze, ona miała z nim kontakt! Skąd mogła wiedzieć, że Gustaw nazywał mnie kiedyś Wiewiórką? On nie umarł!” (Tokarczuk, 2005, s. 57).

Erna przemawiająca jako zmarły Gustaw, dokonuje według Despret „prezentyfikacji”: „zmarły nie tylko jest uobecniiony, lecz także »prezentuje się«, aktywnie z racji tego, że ona wymazuje swoją własną obecność” (Despret, 2021, s. 163). Antropolożka zastępuje termin „nawiedzenie” – idąc za propozycją Tobiego Nathana – terminem „prezentyfikacja”. Uznaje go za bardziej odpowiedni do charakteru seansów spirytystycznych, w których uczestnicy spotykają się ze zmarłymi, ponieważ panuje podczas nich towarzyska atmosfera oraz uprzejmość. Medium zaś „prezentuje” zmarłego, konkretnej osobie, która o to prosi i zmarły sam dokonuje prezentacji siebie, stając się tym samym obecnym (Despret, 2021, s. 165). „Tyle mniej więcej powiedział i zaraz zniknął z bladej twarzy Erny. Potem nastąpiły potoki słów, ale pani Schatzmann już nic nie rozumiała” (Tokarczuk, 2005, s. 57) - prezentyfikacja Gustawa Schatzmanna przez medium nazwane przy tej sytuacji łączonym imieniem: Gustawem-Erną jest wyjątkiem podczas seansów Erny.

Istotne w mechanizmie spirytystycznym, jak pisze Christine Berge, której słowa cytuje Despret, jest to że pozwala on „zrozumieć i uspołecznić ból”, gdzie „medium pełni funkcję „wrażliwego interpretatora” bólu świata i cierpienia (Despret, 2021, s. 166). Erna, przynajmniej dla pani Schatzmann, staje się tym „wrażliwym interpretatorem”.

Monika Ładoń w recenzji *Zamiast żałoby?* (Ładoń, 2022) zwraca uwagę na jedną z tez książki *Wszystko dla naszych zmarłych*, a mianowicie na ostracyzm ciążyący na doświadczeniu obecności zmarłego – „delikatniej mówiąc o niezrozumieniu czy posądzeniu o nieracjonalność, które dochodzą do głosu, gdy ujawnimy swoje kontakty ze zmarłymi” (Ładoń, 2022). Na seanse pani Schatzmann postanawia zaprosić swojego syna Artura, który manifestuje na rozmaite sposoby swój sceptycyzm wobec zachowań i rozpoznań swojej matki. Kiedy ta relacjonuje mu jeden z seansów „Artur zmieszał się”. To właśnie on posądza

swoją matkę o nieracjonalność odpowiadając jej: "On umarł, mamó", bądź „Mamo, nie wierzę w duchy, wybac mi. (...) Nie powinnaś tam chodzić, mamó” (Tokarczuk, 2005, s. 59).

Innym punktem wspólnym powieści Tokarczuk i rozpoznania Despret jest banalność komunikatów zmarłych:

„Podczas badań na Islandii Christophe Pons zauważył, że gdy słucha się wiadomości przekazywanych przez zmarłych, uderza ich całkowita banalność. To samo wrażenie mieli wszyscy moi rozmówcy. Zmarli często nie mówią nic wielkiego. Najczęściej pocieszają lub udzielają rad” (Despret, 2021, s. 167).

W trakcie jednego z seansów, w których uczestniczył syn pani Schatzmann, medium Gustaw-Erna przemówiło. Wówczas Artur Schatzmann dostrzegł banalność komunikatu, która wykluczała rozpoznanie w nim swojego zmarłego ojca:

„Pojawiające się zdania mówiły o tolerancji i miłości bliźniego. Zdziwiła ich banalność, jakby wyjęto je z jakiejś prymitywnej umoralniającej książki. (...) Artur słuchał tego z niedowierzaniem i niesmakiem. Jego ojciec nigdy nie opowiadałby takich banałów. Ale widział, że matka jest bardzo przejęta” (Tokarczuk, 2005, s. 85).

Nawiązując do części tytułu jednego z esejów Despret - *Badanie trybów nagabywania* – chciałabym omówić jeszcze formułowanie bezpośrednich wypowiedzi pani Schatzmann do zmarłego męża, które wpisują się w „specyficzny tryb eksperymentowania” (Despret, 2021, s. 158). W przypadku żony pograżonej w żałobie, są to pytania zadawane zmarłemu. Na jednym z początkowych seansów w którym uczestniczyła: „pani Schatzmann poczuła się ośmielona i poprosiła Ernę, żeby przemówił jej mąż. Zapytała czy ma z nim kontakt, gdzie on jest i... jak się czuje” (Tokarczuk, 2005, s. 57). Pytania wówczas były kierowane jeszcze do pośrednika, do medium, a nie do męża. Dopiero w trakcie kolejnych seansów „tryb nagabywania” stał się trybem bezpośrednim:

„– Jak ci tam jest? – zapytała pani Schatzmann drżącym głosem. (...)

– Czy jest coś, czego nie zdążyłeś mi powiedzieć... Coś ważnego... – Głos pani Schatzmann załamał się” (Tokarczuk, 2005, s. 85).

Pani Schatzmann nie uzyskuje jednak odpowiedzi na wszystkie swoje pytania, ale sama próba podjęcia kontaktu ze zmarłym mężem, moment uczestniczenia w seansie stworzył jej możliwość doświadczenia obecności partnera.. Konstrukcja narracji Tokarczuk w scenach seansów, w których aktywnie uczestniczyła pograżona w żałobie pani Schatzmann, wskazuje na nadanie wartości pocieszycielskiej i ekologicznej seansowi spirytystycznemu.

„Pytanie ekologiczne jest inne. To pytanie o potrzeby, jakie muszą być uwzględnione w nieustannym tworzeniu związków. Zagadnienie „środowiska” będzie zatem kluczowe dla

naszych rozważań. Od tego, czy okaże się ono przyjazne, czy też nie, zależą w dużym stopniu sposoby bycia, sposoby traktowania doświadczeń i radzenia sobie z nimi” (Despret, 2021, s. 20).

Despret pisząc o ekologii i środowisku, zwraca szczególną uwagę na ekologię odczuć. Bazując na badaniach Christophe Pons’a używa terminu „dobrego środowiska”: tj. takiego, „w którym uznaje się i pielęgnuje relacje ze zmarłymi” (Despret, 2021, s. 51). Ten rodzaj środowiska Tokarczuk wytwarza w literackiej narracji scen seansu. Antropolożka w obszarze ekologicznych kategorii sięga również do rozpoznań Isabelle Stengers po jeszcze jedno określenie środowiska relacji żywych ze zmarłymi – „nieszkodliwe” (Despret, 2021, s. 52).

Belgijska badaczka pisząc o nieszkodliwości, odwołuje się do zabiegu przepędzania natrętnego zmarłego. W prozie Olgi Tokarczuk wyganiane natrętnej zjawy ma miejsce w przypadku bohatera Takiego-a-Takiego w powieści *Dom dzienny, dom nocny*. Bohatera nawiedzała zjawy Marka Marka, który popełnił samobójstwo. Gdy zmarły zjawiał się koło pieca przez dwie noce, Taki-a-Taki zdenerwowany mówił do niego: „Ja cię bardzo proszę, idź sobie stąd. To mój dom. Ty masz swój” (Tokarczuk, 2020, s. 16). „Wynoś się stąd. (...) Niech cię szlag trafi, czemu nie dajesz mi spać? (...) Proszę mi stąd iść! – wrzasnął i duch zniknął” (Tokarczuk, 2020, s. 18). „Nieszkodliwość” środowiska w *Domu dziennym, domu nocnym* reprezentuje dwa wymiary – przyjaznego nawiedzenia oraz „otwarcie negocjowalnej” (Despret, 2021, s. 52) zróżnicowanej formy kontaktów ze zmarłymi.

W kontekście pisarskich strategii autorki *E.E.* warto jednak powrócić do medium – centralnej postaci seansów spirytystycznych. W metaliterackim dyskursie Tokarczuk występuje figura pisarza jako „medium” (Kantner, 2019, s. 25) – figura ta jest spokrewniona z nawiedzeniem, a wręcz jest przez nie ukonstytuowana. W wypowiedziach pisarki cytowanych przez Katarzynę Kantner w książce *Jak działać za pomocą słów?* wielokrotnie pojawia się motyw przeczuwania tekstu, przychodzenia tekstu z zewnątrz, doświadczenia „jakiejś medialności”, czy też „pisma automatycznego” (Kantner, 2019, s. 25). Literaturoznawczyni zwraca uwagę na zabieg pisarski noblistki, równocześnie stwierdzając: „Czasem można odnieść wrażenie, że Tokarczuk powtarza pewne gesty charakterystyczne dla medium, któremu podsuwa się różne przedmioty, by mogło poprzez dotyk wychwycić wibracje, nawiązać kontakt” (Kantner, 2019, s. 25). Gesty pisarki w tym kontekście można uznać za tożsame ze „specyficznymi trybami nagabywania” zmarłych, o których we wspomnianym już rozdziale 7. pisze belgijska badaczka. Przyjmując figurę pisarki „medium” Tokarczuk jest nie tylko „czułą narratorką”, ale przede wszystkim, tak jak bohaterka Erna – staje się „wrażliwą interpretatorką” (Despret, 2021, s. 166).

Zarówno Tokarczuk, jak i Despret przyglądają się nieoczywistym miejscom spotkań świata żywych i umarłych. W obu przypadkach, w ich polu praktyk pisarskich i badawczych pojawia się seans spirytystyczny. Żałoba pani Schatzmann wpisuje się w rozpoznania Despret, gdzie seans stwarza możliwość doświadczenia obecności zmarłego, dzięki czemu nabiera wartości pocieszczeniowej. W zabiegu narracyjnym, w którym Tokarczuk tworzy dobre i przyjazne środowisko seansu spirytystycznego można również dostrzec wartość ekologiczną – wzajemne oddziaływanie na siebie uczestników seansu z medium oraz ze zmarłymi wpisują się w ekologię odczuwania, która sprzyja i wpływa na możliwość doświadczenia obecności zmarłych.

Bibliografia

- Spólna, A. (2007). Nowe „Treny”? Polska poezja żałobna po II wojnie światowej a tradycja literacka. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Despret, V. (2021). Wszystko dla naszych zmarłych. Opowieści o tych co zostają. (U. Kropiwek, Tłum.). Kraków: Karakter.
- Kantner, K. (2019). Jak działać za pomocą słów? Proza Olgi Tokarczuk jako dyskurs krytyczny, Kraków: UNIVERSITAS.
- Kłosińska, K. (2006). Miniatury. Czytanie i pisanie „kobiece”, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Kofta, K. (2015). Suki, Warszawa: Świat Książki.
- Kwiatkowska, A. (2021). „Jest tylko teraźniejszość i właśnie jej nie ma”. Żałoba w prozie Krystyny Kofty. W: Fragmenty dyskursu żałobnego (s. 160-170), M. Ganczar, M. Ładoń, G. Olszański (red.). Gdańsk: Fundacja Terytoria Książki.
- Tokarczuk, O. (2005). E.E., Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Tokarczuk, O. (2020). Dom dzienny, dom nocny, Kraków: Wydawnictwo Literackie.

Strona internetowa:

- Ładoń, M. (2022). <<http://artpapier.com/index.php?page=artykul&wydanie=431&artykul=8763>> (dostęp: 20.06.2023).

Assel Zhaman

Uniwersytet Warszawski, Wydział Orientalistyczny, Zakład Turkologii i Ludów Azji Środkowej

a.zhamanova@uw.edu.pl

ORCID: 0009-0003-6261-0103

Frazeologia somatyczna w języku kazachskim i polskim na przykładzie leksemów: *APҚА (APT, СЫІPT / TYŁ) / PLECY*

Somatic phraseology in Polish and Kazakh on the example of lexemes: *APҚА (APT, СЫІPT / TYŁ) / PLECY*¹

Streszczenie

Artykuł jest poświęcony kontrastywnemu badaniu kazachskich i polskich frazeologizmów z komponentem: *APҚА / PLECY (APT, СЫІPT / TYŁ)*. Frazeologia kontrastywna pozwala nie tylko badać skład wyrażeń w kilku językach, ale także porównywać wyniki. Zgodnie z językoznawstwem kognitywnym pozwala to rzucić światło na osobliwości tkwiące w mentalności badanych grup etnicznych. W niniejszym artykule przedmiotem porównania jest mentalność rodzimych użytkowników języka kazachskiego i polskiego. Przeprowadzone zostało badanie statystyczne jednostek frazeologicznych z somatyzmami: *PLECY, TYŁ*. Jego rezultatem było wyszczególnione około 79 jednostek frazeologii somatycznej w języku polskim i ponad 87 jednostek w języku kazachskim. Somatyzm *PLECY* również znalazł odzwierciedlenie we frazeologii somatycznej, gdy analizowane były różne zjawiska związane z tą częścią. Autorka doszła do wniosku, że mają one nie tylko podstawy semantyczne, ale także naukowe (medyczne). Uzyskane wyniki pracy otwierają szerokie perspektywy dla dalszych badań naukowych związanych z frazeologią somatyczną w aspekcie porównawczym w języku kazachskim i polskim.

Słowa kluczowe: frazeologia, somatyzm, językowy obraz świata.

Abstract

This article is dedicated to a contrastive study of Kazakh and Polish phraseologisms with the components: *APҚА (APT, СЫІPT / TYŁ) / PLECY*. Contrastive phraseology allows not only to study the composition of expressions in several languages, but also to compare the results. According to cognitive linguistics, it allows to shed light on peculiarities inherent in the mentality of the ethnic groups under study. In this article, the subject of comparison is the mentality of native speakers of Kazakh and Polish. A statistical study of phraseological units with somatisms was conducted: *APҚА (APT, СЫІPT / TYŁ) / PLECY*. Its result was the listing of about 79 units of somatic phraseology in Polish and more than 87 units in Kazakh. In addition to phraseologisms, gestures and customs associated with somatisms were examined: *APҚА (APT, СЫІPT / TYŁ) / PLECY*. Different phenomena related to BACK that are reflected in the phraseology were also analysed. The author concluded that they have not only a semantic basis, but also a scientific (medical) basis. The high degree of use of Polish and Kazakh units of somatic phraseology determined the accuracy of this work.

Key words: phraseology, somatism, linguistic image of the world.

W ostatnim czasie językoznawstwo znacznie rozszerzyło zakres badanych obiektów i zjawisk. Jednym z nich jest ludzkie ciało. Słownictwo somatyczne należy do najważniejszych obszarów danego języka, a jego analiza pozwala prześledzić tworzenie i rozwój ludzkiego doświadczenia. Służy nie tylko do opisu stanu biologicznego, percepcji fizycznej, stanów fizycznych oraz reakcji na wpływy zewnętrzne i wewnętrzne, ale także charakteryzuje człowieka, jego aktywność intelektualną, stan emocjonalny oraz opisuje sferę mowy, zachowania, sposób myślenia i przynależność do warstw społecznych. Pomimo sporej

¹ The human back is the large posterior area of the human body.

liczby prac poświęconych analizie słownictwa somatycznego i frazeologii żaden z autorów nie podjął się jak dotąd przeprowadzenia monograficznego studium pola nominatywno-metaforycznego pojęcia „przestrzeń somatyczna” w polskim i kazachskim językowym obrazie świata (JOS). Zasadność zgłębienia danej tematyki wiąże się z koniecznością wykorzystania teorii językoznawstwa kognitywnego w badaniu somatyzmów, nie tylko jako przejawów właściwego poziomu językowo-kulturowego, ale także jako jednostek ujawniających obszary antropocentryczne, związane z przestrzenią. należy zauważyć, że polski JOS ma bogatszą historię badań i niż kazachski JOS. O ile w polskiej nauce termin JOS po raz pierwszy pojawił się w 1978 r.², o tyle w kazachskim językoznawstwie został zdefiniowany dopiero 2006 r.³. JOS odzwierciedla cechy poznawcze, kulturowe i społeczne osób, które posługują się danym językiem na co dzień⁴. Jeśli chodzi o terminu „frazologia”, on jest różnie interpretowane w literaturze przedmiotu. W języku kazachskim (JK) mianem związków frazeologicznych określa się: *„jednostki językowe utworzone przez połączenie co najmniej dwóch słów, które mają wyłącznie (jedno) znaczenie, skład i strukturę, które są używane w stanie utrwalonym”*⁵.

Sposób definiowania związków frazeologicznych (ZF) w języku polskim (JP) jest bardziej zróżnicowany. W dominujących ujęciach mianem tym określa się powtarzalne, skonwencjonalizowane połączenia wyrazowe, składające się z co najmniej dwóch elementów, których znaczenie nie jest sumą znaczeń poszczególnych składników⁶. Jak wynika z powyższego, znaczenie pojęcia „frazologia” w JP, jak i kazachskim jest dosyć zbliżone.

Celem artykułu było porównawcze badanie frazeologizmów z somatyzmem *APQA* / *PLECY* we frazeologii JK i polskiego. Aby powyższy cel został osiągnięty, zostały wykonane następujące czynności badawcze: 1) sporządzenie listy polskich i kazachskich związków frazeologicznych (ZF) zawierających komponenty somatyczne; 2) podział frazeologii somatycznej (FS) według tematyki; 3) przedstawienie semantycznej analizy porównawczej polskich i kazachskich FS; 4) opisanie podobieństw i różnic między polskimi i kazachskimi stałymi ZF zawierającymi komponenty somatyczne, w celu ustalenia specyfiki postrzegania świata przez użytkowników obu analizowanych języków. Razem z tym somatyzmem zostały zbadane leksemy *СБИПТ* i *АРТ*, które oznaczają TYŁ. Najważniejszymi cechami *PLECÓW* w obu JOS są następujące wskaźniki: 1. W pierwszej kolejności są one „nośnikiem ciężaru”

² (Bartmiński 2016, 1).

³ (Тілеубердиев 2007,15).

⁴ (Bartmiński 2016, 14).

⁵ (Аханов 1993, 1).

⁶ (Szerszunowicz, Frąckiewicz, Awramiuk 2007, 33).

i „obowiązków”; 2. Zawiera się w nich znaczenie „patronat”, „mentor”; 3. Ta część ciała (CC) jest trudna do obserwacji, ponadto trudno ją zabezpieczyć przed negatywnym wpływem świata zewnętrznego; 4. Z tego powodu łatwo je zdradzić i przysporzyć im bólu; 5. Z jednej strony PLECY służą do obrony, z drugiej zaś same potrzebują wsparcia i ochrony; 6. Frazeologizmy zawierające ten somatyzm wskazują na ciężką pracę, co symbolizuje widoczny wysiłek; 7. Sytuacyjnie motywowane są w obu językach frazeologizmy, których atutem są fizjologiczne odczucia chłodu lub stany emocjonalne; 8. Najliczniejszą grupę stanowią jednostki oparte na lokalnej cesze somatyzmu itd.

W badaniu zastosowano następujące metody badawcze: metodę opisowo-porównawczą, za pomocą której można zidentyfikować specyfikę narodowo-kulturową polskich i kazachskich frazeologizmów; po spisaniu ZF zawierających dany somatyzm został ich podział ze względu na tematykę, do której się odnoszą.

W JK i polskim za pomocą somatyzmu PLECY można zwerbalizować pojęcie „przestrzeń wokół człowieka”. Ludzkie wyobrażenia o poziomym modelu przestrzennym pozwalają wyróżnić podstawowe koncepcje percepcyjne „blisko – daleko”. Jak zauważa E. Kubrykowa, przestrzeń postrzegana przez człowieka jest rozszerzalna. Oznacza to, że ludzki wzrok może zatrzymać się na tym, co bezpośrednio go otacza, ale zarazem ogranicza się do tego wycinka. Wzrok może się kierować w dal, do „krawędzi ziemi”, do horyzontu, a to tłumaczy możliwość przypisywania przestrzeni różnych rozmiarów i skal, co wiąże się z identyfikowaniem jej z wszechświatem lub odwrotnie – ograniczaniem jej do bezpośredniego pola widzenia i nadania jej znaczenia bardzo małego pojemnika⁷.

Człowiek interesuje się przede wszystkim przestrzenią, która bezpośrednio przylega do jego ciała. Stąd też standardami współrzędnych przestrzennych są nazwy widocznych CC. Ludzkie wyobrażenia o poziomym modelu przestrzeni są udoskonalane poprzez pojęcie „przód – tył”, „bok”. Te pojęcia opisują kontaktowe położenie obiektów, przy czym każdej z płaszczyzn (przedniej, tylnej, bocznej) odpowiada konkretny punkt odniesienia, czyli pewna część ludzkiego ciała. Polski i kazachski JOS odkrywają konceptualną jedność percepcji podczas reprezentowania pojęcia „odległej przestrzeni” i „bliskości człowieka”. Dla lokalizacji rzeczy w przestrzeni punktami orientacyjnymi tylnej płaszczyzny będzie somatyzm PLECY, a dokładnie FS z leksemami PLECY, TYŁ / *APҚА*, *АPT*, *СБИPT*. To, co mieści się za plecami, znajduje się jak najbliżej, ale poza zasięgiem wzroku, a niewidoczność dla człowieka jest porównywana do czegoś nieznanego, niejasnego.

⁷ (Кубрякова 2004, 15)

Metaforyczny obraz kazachskich i polskich somatycznych jednostek frazeologicznych (SJF) reprezentujących lokalizację powstaje poprzez połączenie słów w mianowniku z przyimkiem „za”, „z” w języku polskim (JP) i w JK zakończeniami miejscownika „-de”, „-de”, „-ta”, „-te” i ablatywu „-dan”, „-den”, „-tan”, „-ten”, „-nan”, „-nen” w JK. Oprócz tego końcówki miejscownika i ablatywu łączą się ze słowem *СЫРТ*, które w rzeczywistości nie jest CC w JK, ale po zmianie końcówek przypadków w wielu idiomach można zauważyć, że wyraz *сырт* występuje zamiennie ze słowem *АРҚА*. Przykładowo: „zostać za plecami”, „z tyłu” albo *біреудің арқасында* [(dzięki komuś; z czyjś wsparciem i pomocą (dosł. na czyjś plecach)], *сыртынан өсек айту* [(plotkować (dosł. plotkować za czyjś tyłem / za czyjś plecami)].

Słowo *СЫРТ* oznacza PLECY i TYŁ w wielu językach turkijskich (tatarskich, kirgiskich, bałkarskich, tureckich, gagauskich, karaimskich, kumyckich)⁸. Oprócz słowa *СЫРТ* w JK funkcjonuje też określenie *АРТ*, które też oznacza TYŁ. Istotne dla mentalności kazachskiej jest przenośne znaczenie pojęcia *АРҚА* (plecy) i jego synonimów *СЫРТ* (strona zewnętrzna) i *АРТ* (strona tylna). Można je odnaleźć w szeregu przysłów i frazeologizmów, ale nie występuje jako CC.

АРТ w starożytnym słowniku turkijskim ma kilka znaczeń: 1. plecy. 2. tylna strona.

3. słowo służebne, które oznacza „za”, „po”. 4. wyżyna, przejście przez grzbiet górski⁹.

АРҚА zawiera wiele znaczeń: 1. plecy; *przen.* wsparcie, pomocnik. 2. zbiór, pewna liczba; tłum, grupa¹⁰.

СЫРТ ma dwa znaczenia: 1. wzgórze, 2. szczecina¹¹.

E. V. Sevortian podaje aż 11 znaczeń słowa *СЫРТ*, w tym PLECY¹². Posługując się somatyczną terminologią, języki turkijskie opisywały anatomię, struktury społeczne, topografię, parametry czasowe itp. Podobnego zdania jest A. Dybo. W opinii tej badaczki użycie słowa *СЫРТ* w znaczeniu „zad”, „tył” zakłada pierwotną wartość „plecy człowieka”, a w znaczeniach „góra” i „strona zewnętrzna” – pierwotną wartość „plecy zwierzęcia”¹³. Wskazuje na to ostatnie znaczenie i metaforyczne przeniesienie „plecy” – „górnym grzbiet”. Ponieważ możliwe jest swobodne użycie słowa oznaczającego plecy człowieka w odniesieniu

⁸ (Дыбо 1996, 385)

⁹ (Наделяев *et all* 1968, 94)

¹⁰ Тамże, s. 53.

¹¹ Тамże, s. 543.

¹² (Севоротян 2003, 447)

¹³ (Дыбо 1996, 369)

do pleców zwierzęcia i odwrotnie, pierwotne znaczenie można określić tylko przez obecność takich frazeologicznych zastosowań¹⁴. Góra jako coś podobnego do żywego stworzenia jest postrzegana jako człowiek plecami obrócony na północ; wskazane są: kark, plecy, policzki, ramiona, pachy, żebra, kolana. Taka metaforyzacja ma być bezpośrednio związana z ideą ducha – właściciela góry¹⁵.

W JP *APQA* jest określana za pomocą somatyizmu PLECY i słowa TYŁ. PLECY nie oznaczały całych pleców, czyli CC od karku do pośladków, obie łopatki¹⁶. Wyraz TYŁ funkcjonuje od XIV w. jako „część przeciwległa od przodu; CC po stronie pleców (u człowieka), CC położona najdalej od głowy (u zwierząt)”¹⁷.

Jeśli chodzi o etymologię słowa PLECY, pierwotne znaczenie brzmiało: „szeroka, płaska CC”. Występują jako liczba mnoga od psł. *plet'i – „dwa ramiona”, „dwa barki”¹⁸.

W pierwszej kolejności w obu obrazach świata PLECY są symbolem „wysiłku”. Muszą bowiem znosić różnego typu trudności i ciężary. Przykładowo: *қарғыс арқалау* (być przeklętym; dosł. nosić klątwę na plecach), *тауқыметін арқалау* (trudne życie; dosł. nosić na plecach ciążoty, nieszczęście, udrękę, trudności), *арқасынан жүк түсу* (pozbyć się obowiązków, uwolnić się, poczuć ulgę; dosł. brzemień / ciężar spadł z pleców), *арқаға салу* (o brzemieniu / ciężarze; dosł. włożyć na plecy) albo: „coś spada na czyjeś plecy”, „włożyć na plecy”, „na plecach coś dźwigać” itd.

W obrazach świata Polaka i Kazacha somatyzm PLECY służy także do wyrażenia uczucia chłodu i gęsiej skórki spowodowanych przeżywaniem silnych emocji, szczególnie „strachu”: *арқадан бұрди* (zmarznąć; dosł. mróz szczytał plecy), *арқасынан құмырсқа жүрпін өткендей болу* (mrowienie, drżenie; dosł. jakby mrówki przeszły przez plecy), *арқасы мұздап қоя беру* (bać się; dosł. plecy zaczęły lodowacieć) albo: „dreszcz, mróz, ziab chodzi komuś po plecach”, „ciarki, mrówki chodzą komuś po plecach”, „dreszcze kogoś przenikają, wstrząsają kimś, dają się odczuć w plecach”. W ten sposób polski i kazachski językowy model poznawczy ujawnia jednolitą konceptualną percepcję podczas reprezentowania uczucia „strachu” i tworzy również model metamorficzny somatyzm→chłód. Interesującym faktem w psychologii jest to, że gdy człowiek znajduje się pod wpływem strachu, jego górna CC, czyli PLECY sygnalizują te emocje (rys. 1). Oprócz tego naukowcy zbadali psychiczne schorzenia piersiowej części kręgosłupa i ich skutki (rys.

¹⁴ Tamże, s. 185.

¹⁵ Tamże, s. 384.

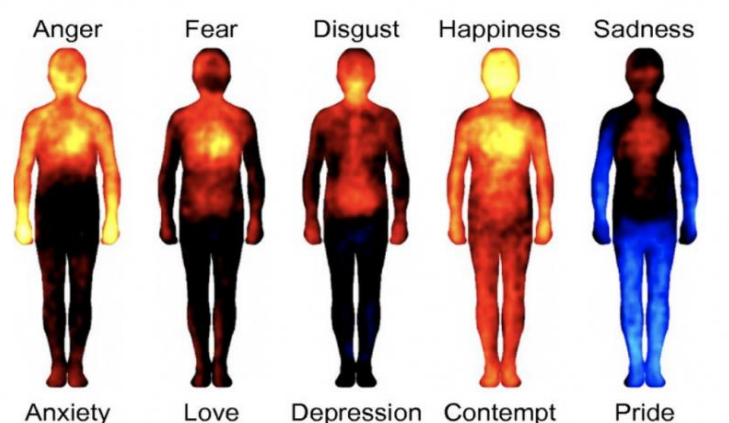
¹⁶ WSJP: <https://wsjp.pl/> [dostęp: 27.11.2021]

¹⁷ (Borys 2005, 658)

¹⁸ Tamże, s. 440.

2). Na rysunku 2 kręgi pod nazwą T2 „odczuwa” chłód wewnętrzny, co znalazło swoje odzwierciedlenie we frazeologii. Oprócz tego „strach” przed niebezpieczeństwem też został dobrze opisany na tym rys., gdzie kręgi nr T6 odpowiada za „lęk przed przyszłością”, kręgi nr T11 za „lęk przed ludźmi”, a kręgi nr T12 za „lęk przed miłością”.

W znaczeniu symbolicznym PLECY stanowią miejsce, które człowiek kontroluje najmniej ze wszystkich. Zarówno dla użytkowników JP, jak i kazachskiego PLECY w pewnych sytuacjach są niezabezpieczoną CC, którą należy chronić, ponieważ może ona zostać łatwo „zdradzona” i „okaleczona” albo „oczerniana” i „przeklinana”.



Rys. 1. Mapowanie emocji na ciele. Źródło: (Jones 2019), [Online] <http://www.openculture.com/2019/05/mapping-emotions-in-the-body.html> [accessed: 23.01.2021].

<p style="writing-mode: vertical-rl; transform: rotate(180deg);">KRĘGOSŁUP PIERSIOWY</p>	T1	Zbyt wiele spraw na głowie; Izolacja; Zagubienie.
	T2	Urazy; Cierpienie duchowe; Zaprzeczanie odczuciom Chłód wewnętrzny.
	T3	Chaotyczność; Pamiętliwość; Zranienie emocjonalne; Zamknięcie się w sobie.
	T4	Osady; Zawziętość; Wytykanie błędów innym.
	T5	Wzburzenie; Niechęć do przepracowania emocji
	T6	Lęk przed przyszłością; Nadopiekuńczość; Sarkazm; Czarnowidztwo; Troska o wszystko.
	T7	Brak radości; Kodowanie żalu; Rozpamiętywanie.
	T8	Zaprzeczanie pozytywnym cechom; Rozbicie.
	T9	Rozczarowanie; Żal do innych; Czucie się ofiarą.
	T10	Zarzuty; Brak odpowiedzialności; Oczernianie.
	T11	Lęk przed ludźmi; Niska samoocena; Kompleksy.
	T12	Umartwianie się; Lęk przed miłością; Nieufność

Rys. 2. Schorzenia kręgosłupa piersiowego i ich skutki dla zdrowia psychicznego. Źródło: (bez aut. 2008), [Online] <http://maya.net.pl/opinie.php?LANG=pl&sub=zdrowie&id=252> [dostęp: 27.11.2021].

Brak zabezpieczenia PLECÓW można zauważyć w następującej polskiej FS: „nóż w plecy”, „cios w plecy”, tj. stać się ofiarą zdradzieckiego działania. W JK „zdrady” nie opisuje się za pomocą „ostrego przedmiotu”, ale tylko na poziomie słów, czyli plotek lub

klątw: *артына топырақ шаашты* (przeklinać; dosł. ktoś rozrzucił ziemię w czyjeś plecy), *артынан сөз айту* (mówić za plecami, plotkować; dosł. powiedzieć słowo za plecami), *сыртынан өсек айту* (plotkować; dosł. plotkować za czyimś tyłem / za czyimiś plecami). Podobny zwrot istnieje w JP: „mówić za czyimiś plecami”. W kazachskiej kulturze nikt nie starał się zabijać człowieka ciosem noża w plecy, ponieważ według praw stepowych tylko tchórz postępował w taki sposób. Dlatego w JK na próżno szukać FS związanej z wbiciem noża w plecy. W polskiej kulturze zdrada także jest kojarzona z nieuczciwą walką. Toteż dla Kazacha somatyzm PLECY nigdy nie był CC, która służyła do opisywania śmierci. Zarówno dla Kazacha, jak i dla Polaka ta CC stanowi najsłabsze miejsce: wszystko, co się dzieje za plecami, jest skryte i potajemne. Przykładowo: „robić coś za czyimiś plecami” (robić coś, ukrywając się przed kimś, w tajemnicy przed kimś).

W pozytywnym sensie w obu obrazach świata PLECY są symbolem „podpory”, „wsparcia”. Przykładowo: *арқа тіпеді* (czuć wsparcie; dosł. podpierał plecy) *біреудің арқасында* (dzięki komuś, z czyimś wsparciem i pomocą; dosł. na czyjs plecach) albo „dawać / dać sobie plecy” (wspierać się wzajemnie plecami), „mieć (dobre, silne, mocne itp.) plecy” (mieć poparcie) itd. Somatyzm PLECY w JK i polskim służy więc do werbalizacji fragmentu poznawczego „pomoc”, „wsparcie”, „podpora”. Oprócz tego realizują się kolejne znaczenia w językowym modelu poznawczym: „chronić kogoś lub coś”, „chęć poświęcenia się dla kogoś lub czegoś”, „opieka”. Przykładowo: *арқа сүйеу* (pomagać i wspierać kogoś; dosł. plecy były podporą), *біреудің арқасында күн көру* (żyć dzięki czyjemuś wsparciu; dosł. widzieć słońce / jasność / dzień na czyjs plecach) itd.

PLECY jako „obrona” i „ochrona”: „chować się, kryć się za czyjeś plecy” albo *арқа сүйеушілік* (*sarkazm.* zerowanie na kimś; dosł. wspieranie pleców), *арқа тіпепі бар* (człowiek, który ma swojego obrońcę, mentora; dosł. plecy mają podporę), albo: „mieć w kimś plecy” (mieć w kimś protektora), „mieć wiatr w plecy” (pomoc, wsparcie w drodze do celu).

PLECY służą do wymierzania kary. Przykładowo: *арқасы таяқ жеді* (być bitym, karany; dosł. plecy zjadły patyk), *арқасы қышу* (zrobić coś, co zasługuje na różgę; dosł. plecy swędzą), *арқасын сылды* (być mocno pobitym; dosł. ktoś obdarł czyjeś plecy) albo w JP: „kolanem w plecy”, „brać po plecach”.

Wyznacznikiem pięknego męskiego ciała jest postawna sylwetka, duże i silne ramiona, szerokie plecy. W JP ten standard dobrze opisują PLECY: „mieć (silne, mocne itp.) plecy”, „atletyczne, barczyste, szerokie plecy”, „szeroki, rozrosły w plecach” itd. Jednak w JK taki standard opisują tylko „ramiona”. Kazachskie frazeologizmy z somatyzmem *АРҚА*

mogą opisać tylko chudego albo grubego człowieka, np. *арқасы нышақтай* (bardzo chudy; dosł. plecy jak nóż), *арқасы қамырдай* (gruby; dosł. plecy jak ciasto).

W kazachskiej kulturze językowej PLECY symbolizują „wysiłek”, „pracowitość” i „zdolność do pracy”. Dlatego plecy Kazacha bolą od pracy, np.: *арқа емі – арша, борбай емі – борша болу* (wybić się z sił, wylewać siódme poty; dosł. mięso na plecach i biodrze było w strzępach), *арқасы жауыр болды* (być bardzo zmęczonym; dosł. plecy się otarły). Oprócz tego w JK istnieje frazeologizm z somatyzmem PLECY, który powstał w toku rozwoju tradycji Kazachów: *азан арқа* (doświadczać udręki; dosł. udręczone plecy) – podarunek kawałka mięsa dla człowieka, który pomagał zabić bydło. W późniejszych czasach mianem tym określano pracę, która wymaga wysiłku i dużego doświadczenia. W JP istnieje kilka frazeologizmów z leksemem PLECY o znaczeniu: „pracować”: „pochylić plecy”, „zgiąć plecy”, „przygarbić plecy”.

Ciężka praca wykonana z udziałem pleców, która czeka na pochwałę, spotyka się z gestem: „bić, klepać kogoś po plecach”, a w JK: *арқасынан қақты* (chwalić, uspokoić, wspierać; dosł. klepał po czyichś plecach). SJF z leksemem PLECY, które opisują różne gesty, są podobne w obu obrazach świata, np., „pokazać (komuś) plecy” – *арқасын беру* (odwrócić się plecami; dosł. oddać plecy).

Fragment poznawczy „lekceważenie” również jest reprezentowany poprzez somatyzm PLECY: *арқасын беру* (odwrócić się plecami; dosł. oddać plecy) albo: „ktoś pokazał plecy komuś (okazać komuś obojętność, niechęć), „odwrócić się / obrócić się plecami do / od kogoś / czegoś”.

W kazachskim JOS PLECY mogą służyć jako „jednostka miary”: *бір арқа* (tyle, ile można założyć na plecy; dosł. jedno plecy). W ten sposób mierzona jest np., wiązka drewna opałowego, którą można położyć na plecy.

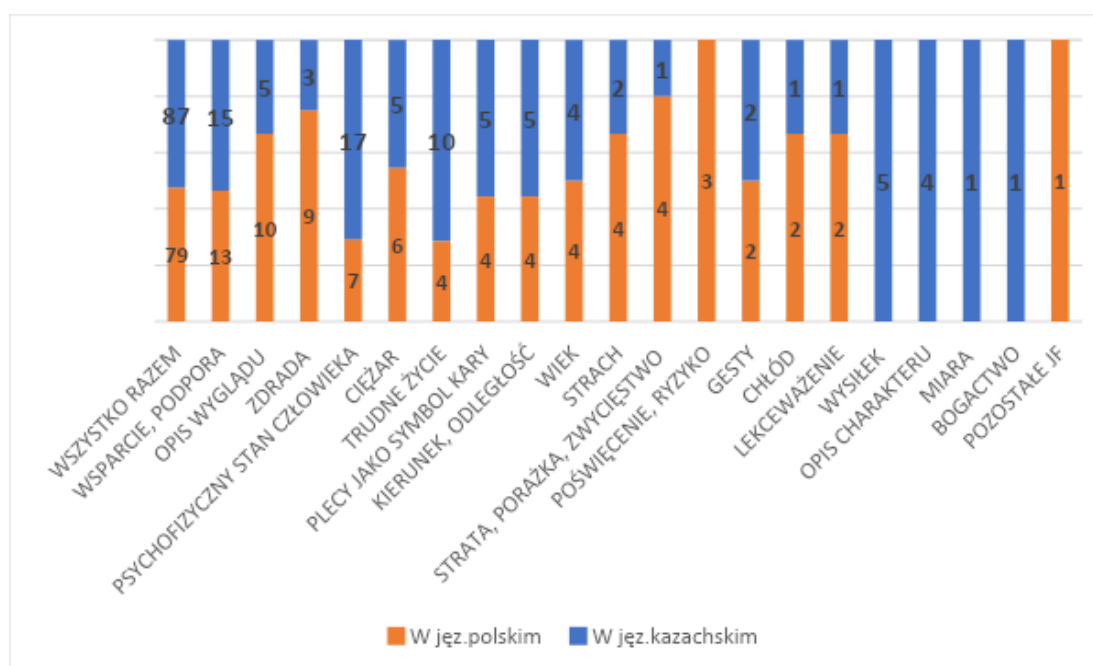
Somatyzm *АРҚА* może wyróżnić grupę FS, które reprezentują fragment poznawczy FS „wiek człowieka”. Przykłady kazachskie: *бесік табы арқасынан кетпегу* (o bardzo młodej osobie; dosł. podstawa kołyski nie znika z pleców), *арқаға салу* (o latach; dosł. nałożyć na plecy), *арқаға тастау* (o latach; dosł. rzucić na plecy), *арқасы қатпады* (o młodej osobie; dosł. plecy nie stwardniały). Fragment poznawczy „wiek człowieka” w kazachskim JOS zawiera pojęcie „stopniowego rozwoju człowieka” w cyklu życia od urodzenia do śmierci i ukazuje ścisły związek z pojęciami „młodość”, „starość”. W JP „wiek człowieka” można określić przez somatyzm KARK¹⁹.

¹⁹ (Zhamanova 2019, [Online] <https://www.actaturcica.org> [dostęp: 16.12.2022])

W niniejszym badaniu znaleziono 79 somatycznych frazeologizmów z leksemami PLECY, TYŁ w JP i 87 somatycznych frazeologizmów z leksemami АРҚА, АРТ i СЫРТ w JK. Ogólnie frazeologizmy z somatyzmem PLECY mają bardzo dużo wspólnych pojęciowych fragmentów w obu językach, nie licząc tematów „miara”, „wiek”.

W naukowym obrazie świata integralność kręgosłupa i kręgosłupa lędźwiowego, które są ważnymi częściami ludzkiego ciała, określa się mianem pleców. Plecy mogą stanowić silne podparcie, pozwalające ciału obracać się i zginać, podpierać, umożliwiając swobodne poruszanie się. Są tarczą chroniącą przed zimnem, negatywnym wpływem środowiska, ostoją niosącą ciężar ról społecznych. Dzięki „plecom” osoba zyskuje siłę i unika niebezpiecznych upadków, które mogłyby uszkodzić miękkie organy człowieka. W JK występowanie frazeologizmów, w których PLECY oznaczają „obronę”, „wsparcie”, wynika z pełnienia ochronnej funkcji przez tę CC. Jeśli jakikolwiek kazachski albo polski frazeologizm oznaczający „wsparcie” występuje w trybie rozkazującym, wówczas PLECY symbolizują nośnik jakiegoś „brzemienia”. Dla przykładu Kazachowie często mówią: *елиңнің арқа сүйепі бол* (bądź wsparciem dla swojego narodu; dosł. bądź podporą pleców swojego narodu), co oznacza, że każdy obywatel musi ponosić odpowiedzialność i chronić swoją rodzinę, kraj. Polak powie natomiast: „stój za czyimiś plecami”, tj. trzymaj, podpieraj kogoś.

Łącznie FS związane z piersiowym odcinkiem kręgosłupa zostały podzielone na 17 grup, z czego w 11 grupach miały wspólną tematykę, czyli odzwierciedlenie w JOS kazachskim i polskim (rysunek 3).



Rys. 3. Przykłady polskich i kazachskich frazeologizmów zawierające somatyzmy odcinka piersiowego.

Podsumowując, zarówno dla Kazacha, jak i dla Polaka PLECY w pierwszej kolejności są symbolem „wsparcia i podpory” (13 JF pol., 15 JF kaz.), ponieważ przestrzeń za człowiekiem, za jego PLECAMI jest potencjalnie niebezpieczna, „obca”, i kojarzy się z wyobrażeniem o niewidzialnym, niezbadanym obszarze, który trzeba wspierać i chronić. Lęk przed niebezpieczeństwem został dobrze opisany na rysunku pod tytułem “Schorzenia kręgosłupa piersiowego i ich skutki dla zdrowia psychicznego”, gdzie kręgi nr T6 odpowiada za „lęk przed przyszłością”, kręgi nr 11 za „lęk przed ludźmi”, a kręgi nr 12 za „lęk przed miłością”. W obydwu językach najczęściej SJF na ten temat funkcjonuje z leksemem PLECY.

Metaforyzacja z daną CC znalazła odzwierciedlenie w różnych przedmiotach. Przykładowo Kazachowie nazywają oparcie krzesła „plecami”, czyli *орындықтың арқасы* („plecy krzesła”), bo plecy człowieka potrzebują ochrony przed niebezpieczeństwem (małe dziecko nigdy nie będzie siedziało na krześle bez „pleców”, czyli bez oparcia); podporą, jeśli człowiek jest zmęczony (oparcie krzesła będzie „wspierało”, czyli pomagało) itd.²⁰ Podobnie jest w przypadku polskiej szafy – tylna część szafy jest określana mianem „pleców”. Innym przykładem jest określenie „suknia / sukienka bez pleców”. Nie jest tajemnicą, że sukienka bez pleców, jest piękna, kobieca i bardzo zmysłowa. W psychologii kobieta z otwartymi plecami kojarzy się w oczach mężczyzn jako bezbronna istota, którą trzeba ochraniać i wspierać²¹.

Na drugim miejscu w kazachskim JOS somatyzm PLECY został wyróżniony w aspekcie psychofizjologicznym bardziej niż w polskim JOS (7 JF pol., 17 JF kaz.). Wspólne znaczenia JF obejmuje następująca tematyka: „trudne życie” (4 JF pol., 10 JF kaz.), „opis wyglądu” (10 JF pol., 5 JF kaz.), „zdrada” (9 JF pol., 3 JF kaz.), „ciężar” (6 JF pol., 5 JF kaz.), „plecy jako symbol kary” (4 JF pol., 5 JF kaz.), „kierunek, odległość” (4 JF pol., 5 JF kaz.), „strach” (4 JF pol., 2 JF kaz.), „strata, porażka, zwycięstwo” (4 JF pol., 1 JF kaz.), „gesty” (2 JF pol., 2 JF kaz.), „chłód” (2 JF pol., 1 JF kaz.). Polski JOS odróżnia się od kazachskiego JOS tematem „poświęcenie, ryzyko” (3 JF pol.), natomiast w kazachskim JOS znalazły swoje miejsce tematy: „wysiłek” (5 JF), „opis charakteru” (4 JF), „miara” (1 JF), „bogactwo” (1 JF) we FS z leksemami *APQA / PLECY (APT, CЫPT/ TYŁ)*.

²⁰ *Oparcie krzesła służy, jako narzędzie obronne i może zmienić go w agresywnego, atakującego wojownika. Wielkość osób kochających siedzieć na krzesłach jest odrzucana przez dominujące typy, które próbują kontrolować i dominować ludzi, jeśli znudzi im się temat rozmowy, a oparcie krzesła służy jako dobra obrona przed wszelkimi atakami ze strony innych [w]: (Пиз 2003, 70).*

²¹ (Haley 2020, *The double life of backless dresses*, [dostęp 01.05.2023] <https://www.ssense.com/en-us/editorial/fashion/how-low-can-you-go-the-double-life-of-backless-dresses>)

Prawie wszystkie wcześniej wyróżnione JF są reprezentowane zarówno w polskim, jak i w kazachskim językowym modelu poznawczym²², co może świadczyć o jednolitym pojęciowym postrzeganiu przestrzeni emocjonalnej człowieka. Uniwersalność tych modeli może wynikać z bliskiego związku z fizjologią.

Najważniejszym odkryciem jest zidentyfikowanie związku FS z medycyną i psychologią, zwłaszcza o te dolegliwości, które nie mają swojego odzwierciedlenia w chorobach. Poprzez mapowanie ciała, które określa emocje człowieka, udało się odkryć przyczyny strachu i chłodu, które znajdują swoje odzwierciedlenie we FS. Wyniki tych badań mogą być wykorzystane podczas wykładów z zakresu językoznawstwa, teorii przekładu oraz w praktyce leksykograficznej, takiej jak tworzenie dwujęzycznych słowników frazeologicznych.

Bibliografia

- Аханов, К. (1993). *Тіл білімнің негіздері*, Алматы: Санат.
- Aqtaу, G., Jankowski, H. (2001). *Słownik kazachsko-polski*, Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Bartmiński, J. (2016). *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej.
- Borys, W. (2005). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Дыбо, А. (1996). *Семантическая реконструкция Алтайской этимологии. Соматические термины*. Москва: Book on Demand Ltd.
- Кенесбаев, І. (1977). *Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі*, Алматы: Ғылым баспасы.
- Кубрякова, Е. (2004). *Язык и знание: на пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира*. Москва: Наука.
- Lebda, R. (2008). *Wielki słownik frazeologiczny*, Kraków: KWN.
- Müldner-Nieckowski, P. (2003). *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa: Bertelsmann Media - Świat Książki.
- Наделяев, В., Насилов, Д., Тенишев, Э., Щербак, А. (1968). *Древнетюркский словарь*. Ленинград: Наука.
- Пиз, А., Пиз, Б. (2003). *Язык телодвижений (как читать мысли по жестам)*, Москва: Эксмо.
- Севоротян, Э. (2003). *Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Л», «М», «Н», «П», «С»* (Т. 7). Москва: Наука.
- Skorupka, S. (1996). *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Т. 1–2, Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Stockwell, P. (2006). *Poetyka kognitywna*, Kraków: Universitas.
- Szerszunowicz, J., Frąckiewicz, K., Awramiuk, E. (2007). *Frazeologia w kształceniu językowym*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Тілеубердиев, Б. (2007). *Қазақ онамастикасының лингвоконцептологиялық негіздері*, Алматы: Арыс.
- Bez autora (2008). *Co mówią dolegliwości kręgosłupa?* <http://maya.net.pl/opinie.php?LANG=pl&sub=zdrowie&id=252> (dostęp 27.11.2021).

²² Model poznawczy – wyidealizowany i uogólniony wzorzec, który objawia się lub aktualizuje w różnych wyrażeniach językowych. Takie struktury pomagają nam porządkować wiedzę i rozumienie świata, ponieważ składają się z relacji pomiędzy kategoriami (wyznaczanych społecznie i kulturowo, a także biorąc pod uwagę indywidualne doświadczenie) w: (Stockwell 2006, 46).

- Haley, M., *The double life of backless dresses, Hates to See You Leave, But Loves to Watch You Go*, 30. 01. 2022, online: <https://www.ssense.com/en-us/editorial/fashion/how-low-can-you-go-the-double-life-of-backless-dresses>
- Jones, J. (2019). "American Museum of Natural History: Mapping emotions on the body", <http://www.openculture.com/2019/05/mapping-emotions-in-the-body.html> (accessed 23.01.2021).
- Wielki Słownik Języka Polskiego (WSJP): <https://wsjp.pl/> (dostęp 27.11.2021).
- Zhamanova, A. (2019). *Frazeologia somatyczna w języku polskim i kazachskim na przykładzie leksemu 'szyja'*, <https://www.actaturcica.org> (dostęp 16.12.2022).

Katarzyna Buganik

Uniwersytet Szczeciński, Szkoła Doktorska

katarzyna.buganik@phd.usz.edu.pl

ORCID: 0000-0001-9775-9395

„Bądź wola Twoja!”. Obozowe wiersze religijne Zofii Posmysz¹

„Let your will be done!” – the religious poems of Zofia Posmysz as an example of concentration camp poetry

Streszczenie

Artykuł jest próbą omówienia zbioru wierszy obozowych Zofii Posmysz, ze szczególnym uwzględnieniem zawartych w nim utworów religijnych. Autorka tekstu ukazuje fenomen poezji lagrowej, biorąc pod uwagę kryteria tj. czas, miejsce i ekstremalne warunki obozowe, w których powstały utwory. W odniesieniu do innych tekstów Posmysz, ale także różnorodnych świadectw z Auschwitz powstałych w czasie istnienia obozu, ukazuje wyjątkowość poezji byłej więźniarki. Opisując wiersze obozowe szrajberki z Auschwitz podejmuje próbę interpretacji utworu *Ojczy nasz!*, będącego lagrową parafrazą *Modlitwy Pańskiej*. Ponadto na podstawie obozowej poezji o tematyce religijnej rekonstruuje portret kobiety, której udało się ocalić wiarę w lagrze.

Słowa kluczowe: poezja lagrowa, wiersze religijne, Zofia Posmysz, Auschwitz-Birkenau

Summary

The article is an attempt at describing the Zofia Posmysz's collection of poems from a concentration camp with a particular focus on the religious writings included in them. The author of the text shows the phenomenon of the poems from Auschwitz, taking into account the criteria i.e. the time, the place and the extreme conditions of the concentration camp in which the poems were written. The author of the article shows the exceptionality of the former prisoner's lager poetry in reference to other texts by Posmysz but also various testimonies from Auschwitz that were written during the existence of the camp. By describing the poems from the camp which were written by secretary from Auschwitz the author makes an attempt at interpreting the poem *Ojczy nasz!*, which is the lager paraphrase of Lord's Prayer. Moreover, based on the religious poems from the camp, the author reconstructs the portrait of a woman who managed to salvage her faith in the lager.

Key words: concentration camp poetry, religious poems, Zofia Posmysz, Auschwitz-Birkenau

¹ Słowa „Bądź wola Twoja!” umieszczone w tytule szkicu nie są przypadkowe. Dotyczą one twórczości Posmysz, ale także odnoszą się do ważnych religijnych przeżyć byłej więźniarki. „Bądź wola Twoja!” to tytuł jednego z ośmiu religijnych wierszy Zofii Posmysz, spisanych w zeszycie podczas pobytu w KL Auschwitz-Birkenau. To także jeden z wersów omawianej w artykule parafrazy *Modlitwy Pańskiej* napisanej przez byłą więźniarkę i zatytułowanej *Ojczy nasz!* Słowa te wyrażają również ogólny sens religijnych wierszy Posmysz, dotyczący determinacji w dążeniu do ocalenia wiary w lagrze. W utworach tych można odnaleźć poszczególne etapy duchowej przemiany więźniarki. Zaczynając od zwątpienia (świadczy to nim m.in. fragment wiersza „Droga Krzyżowa”: „O Boże! Jeśli jesteś, czemuś zapomniał, opuścił”), do próśb o zmianę rzeczywistości lagrowej, ale także transformację wewnętrzną (w utworze „Chryste!”, w którym padają słowa: „Chryste! Litości! Skłoń głowę z krzyża!/ Swój jasny, dobry rzuć w duszę wzrok – ócz Twych promieniami rozprószy jej mrok”), aż do pełnego zaufania Bogu (w wierszu „Bądź wola Twoja!” znajdziemy następującą wypowiedź: „Chryste! Przebrnęłam już zwątpienia drogi!/Dziś strach o siebie już mnie nie poniża!/Dusza ma wolna z niewiadomej trwogi,/ufnie spoczywa u stóp Twego krzyża;/już się nie szarpie w pragnień niepokojach.../modli z poddaniem się: „Bądź wola Twoja”). Jeszcze innym, bardzo ważnym i mającym bezpośredni związek ze słowami zawartymi w tytule artykułu, wydarzeniem w życiu Posmysz, było spotkanie z więźniem KL Auschwitz Tadeuszem Paolone-Lisowskim. Więźniarka otrzymała od niego medalik z wizerunkiem Chrystusa w cierniowej koronie, z zaleceniem, by ufała Bogu i doniosła obozową pamiątkę do wolności. Szrajberka z Auschwitz wspomina także gryps, który otrzymała od Tadeusza. Wiadomość dotyczyła m.in. dziecięcych wspomnień Zofii z Kalwarii Zebrzydowskiej: „(...) napisałam, że głowa z medalika przypomina mi twarz Ubiczowanego z Piwnicy Piłatowej w Kalwarii. I on mi na to odpisał dwuzdaniowym grypsem. Że Ubiczowany i Ten z medalika mówią jedno: Bądź wola Twoja! I jeszcze mi poradził, abym sobie to powtarzała, ilekroć nań spojrzę. [Zob. Z. Posmysz, *Królestwo za mgłą. Z autorką „Pasażerki” rozmawia Michał Wójcik*, Kraków 2017, s. 248]. Spotkanie z Tadeuszem, słowa otuchy i otrzymany od niego medalik miały dla Zofii ogromne znaczenie, nie tylko w lagrze, ale i w późniejszym, powojennym życiu.

1. Wstęp

Zbiór obozowych wierszy Zofii Posmysz² wśród świadectw lagrowych stanowi fenomen. Na wyjątkowość tekstów byłej więźniarki składa się kilka czynników. Po pierwsze są to utwory poetyckie napisane w niezwykłym czasie i miejscu. Powstały bowiem na terenie KL Auschwitz-Birkenau, w czasie istnienia lagru i w momencie, kiedy Zofia Posmysz była jego więźniarką. Po drugie, nie są to zwykłe, fragmentaryczne zapiski czy pośpieszne notatki, ale wiersze, nad których kompozycją Posmysz zastanawiała się zapewne przez pewien czas. Po trzecie, ważny jest fakt, że utwory te zapisane zostały w jednym brulionie (w grubą linię), za pomocą pióra. Odręczne pismo autorki tekstów jest staranne, a daty, którymi opatrzone zostały każdy z wierszy, wskazują na wielokrotne dokonywanie zapisów. Warto zauważyć, że pierwszy utwór, zatytułowany *Droga krzyżowa*, powstał w czerwcu 1942. Kolejne wiersze tworzone były w roku 1943, aż do grudnia 1944 roku³. W sumie zbiór zawiera czterdzieści trzy utwory. Zeszyt oprawiony został w jutową okładkę, a na jej awersie widnieją inicjały „M S.” [zapis oryginalny]. Nie wiadomo, co one znaczą, można się jedynie domyślać, że jest to skrót od imienia i nazwiska przyjaciółki Zofii z czasów lagrowych, Marty Sawickiej. Pierwszy wiersz w kajecie zatytułowany jest *Do Marty...* i dedykowany jest właśnie jej⁴. W normalnych, codziennych warunkach fakt zapisywania wierszy w zeszycie nie stanowiłby niczego nadzwyczajnego. Jednak dokonywanie osobistych zapisów w obozie koncentracyjnym i zagłady nie jest już oczywistością, a właściwe należy powiedzieć, że jest to rzecz niezwykła. O ile znamy obozowe źródła: oficjalne, jak księgi i spisy (np. listy transportowe) zaliczane do dokumentacji lagru, o tyle intymne notatki więźniów nie miały prawa bytu. Wyjątek stanowiły listy, które poddawane były obozowej cenzurze⁵.

Znane są przypadki łamania obozowych reguł, którego przykład stanowią m.in. lagrowe grypsy czy notatki, poczynione przez członka Sonderkommando Załmena Gradowskiego⁶. Na uwagę zasługują też dwa wyjątkowe źródła: *Bajki z Auschwitz*⁷ oraz *Szkicownik z Auschwitz*⁸.

² Skany obozowego brulionu Zofii Posmysz na potrzeby napisania niniejszego artykułu udostępnione zostały przez Archiwum Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau. Archiwum Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu (APMA-B), Zespół: Materiały, Mat./2120, nr inw. 185810.

³ Posmysz trafiła do KL Auschwitz 30 maja 1942 roku. Obóz opuściła 18 stycznia 1945 roku.

⁴ Marta Sawicka była przyjaciółką Zofii Posmysz z Auschwitz. Tę przyjaźń były więźniarki kontynuowały wiele lat po wojnie. Pisarka poświęciła przyjaciółce kilka utworów, m.in. *Do wolności, do śmierci, do życia*.

⁵ Prawo do korespondencji (raz w miesiącu, później raz na dwa tygodnie) mieli więźniowie Auschwitz, z wyjątkiem Żydów, jeńców sowieckich, więźniów karnej kompanii i tych, których rodziny przebywały na terenach znajdujących się poza wpływami niemieckimi. Listy musiały być napisane w języku niemieckim na specjalnym blankiecie.

⁶ Rękopisy Gradowskiego powstały w czasie istnienia obozu Auschwitz-Birekanu. Pierwszy tekst autor schował na terenie krematorium III. Notatnik liczył 81 stron, zawierał również dwustronicowy list. Tekst w całości

2. Poezja zza drutów

Wiersze Zofii Posmysz to nie jedyny zbiór poezji z oświęcimskiego obozu⁹, jednak o wyjątkowości lagrowych utworów byłej szrajberki, stanowi fakt, że nie są one zapisem zasłyszanych, czy zapamiętanych w obozie tekstów¹⁰, ale stworzonych przez samą więźniarkę. Autentyczny poetycki rękopis Zofii Posmysz mógł powstać tylko dzięki funkcji, którą pełniła więźniarka. Praca w *Schreibstube* (izbie pisarskiej obozu) jako (szrajberka), sekretarka¹¹ umożliwiła jej dostęp do materiałów piśmienniczych, a także warunki do tworzenia zapisów. We wspomnieniach Posmysz spisanych przez Marię Annę Potocką (2018:82) czytamy:

Moją „działalność literacką” zaczęłam od notatek dotyczących dnia codziennego. Szybko jednak przeszłam do pisania wierszy. Dzisiaj nie przypisuję im wielkiej wartości poetyckiej. To były takie uczniowskie wprawki, wierszowane wspomnienia, próby zagłuszenia własnej bezradności, a czasem rozpacz. Szkice tych wierszy, poprawki i zapiski robiłam na oddzielnych kartkach. Ale któregoś dnia dostałam kajet. To był pokaźny, gruby zeszyt, do którego zaczęłam przepisywać poprawione wiersze. Wreszcie mogłam je zebrać wszystkie razem i zapisać na czysto.

spisany w jidysz, traktuje o transporcie do KL Auschwitz. Na drugi rękopis, znaleziony również w 1945 roku, w pobliżu jednego z krematoriów Birkenau, składały się cztery zeszyty zapisane drobnym pismem. Świadectwo Gradowski, opatrzone komentarzami i licznymi przypisami, wydano w formie książki w 2018 roku (Zob. Z. Gradowski, *Znajduję się w sercu piekła. Notatki więźnia z Sonderkommando odnalezione w Auschwitz, Oświęcim* 2018).

⁷ *Bajki z Auschwitz*, to zbiór sześciu reprintów bajek powstałych w obozie, które napisali i zilustrowali nielegalnie polscy więźniowie pracujący przymusowo w esesmańskich biurach. Wśród opowieści dla dzieci znajdują się również pojedyncze wiersze. Więcej o tym wyjątkowym źródle: <https://www.auschwitz.org/muzeum/aktualnosci/bajki-z-auschwitz,1024.html> [data dostępu: 10.06.2023].

⁸ *Szkicownik z Auschwitz* to zbiór rysunków nieznanego autora wykonanych prawdopodobnie w 1943 roku na terenie Birkenau. Dwadzieścia dwie kartki tkwiły w butelce ukrytej w fundamentach baraku odcinka BIIf obozu Birkenau, niedaleko miejsca, gdzie znajdowały się komory gazowe i krematoria IV i V. Szkice wykonano głównie ołówkiem i częściowo podkolorowano kredką oraz tuszem. Prace te znaleziono w 1947 roku. Więcej na ten temat: <https://www.auschwitz.org/ksiegarniaprodukty/karta-produktu/szkicownik-z-auschwitz,194.html#1> [data dostępu: 10.06.2023].

⁹ Znany jest też zeszyt z wierszami obozowymi, będący własnością Bożeny Janiny Zdunek (w obozie pod nazwiskiem Musiewicz). Zeszyt w szerokie linie na 32 stronach zawiera, spisane różnymi charakterami pisma, teksty siedemnastu wierszy obozowych. Są wśród nich utwory autorstwa m.in. Krystyny Żywulskiej: „Marsz”, „Apel”, „List do Matki”, „Taniec”, „Mamo, bądź, zdrowa”. Więcej: www.auschwitz.org/muzeum/aktualnosci/zeszyt-bylej-wiezniarki-bozeny-janiny-zdunek-z-wierszami-obozowymi-w-archiwum-miejsca-pamieci,2174.html [data dostępu: 29.06.2023]. Reprint obozowego kajetu z poezją wydany został w 2023 roku, pod tytułem: „Zeszyt z wierszami z Auschwitz”, jako polsko-angielsko-szwedzka publikacja, więcej: <https://www.auschwitz.org/muzeum/aktualnosci/zeszyt-z-wierszami-z-auschwitz-polsko-angielsko-szwedzka-publikacja-muzeum-zaprezentowana-w-szwecji-,2437.html> [data dostępu: 29.01.2024].

¹⁰ W Auschwitz, z powodu zakazu sporządzania prywatnych notatek i zapisów, istniał zwyczaj recytowania wierszy i tekstów piosenek. Więźniarki z pamięci odtwarzały fragmenty znanej prozy, wiersze poetów romantycznych oraz piosenki i pieśni religijne.

¹¹ Posmysz, zatrudniona przez Aufseherin Anneliese Franz prowadziła obozowe spisy w magazynie chleba.

Pisanie wierszy było dla Posmysz ucieczką od obozowej codzienności. Nawet lepsze warunki lagrowe i praca pod tzw. „dachem”¹², nie były w stanie odizolować więźniarki od tego, co działo się poza biurem, na terenie lagru. W wywiadzie z Sawickim i Mansfeltem (2008:3) świadkini tak opowiada o pisaniu w Auschwitz:

To była chyba ucieczka, niepoddawanie się tej koszmarnej codzienności. (...) Gdybym nie potrafiła oderwać się od tego obozowego koszmaru, to trudno byłoby mi przetrwać w nienaruszonej kondycji psychicznej. To była jakaś próba oporu, żeby nie pozwolić się całkiem zdeptać.

Podobnie, jak Posmysz, myślał Michał Borwicz (1946:71), który zwrócił uwagę na fakt, że pisanie w obozie było próbą zachowania człowieczeństwa, a także sposobem zarejestrowania i spisania faktów z perspektywy ofiar, więźniów. O przejawach życia literackiego w lagrze pisał następująco:

W tych potwornych okolicznościach istniały one dlatego, że ogół skazańców zachłannie ich pragnął. Powszechne były wrywające się wciąż i niezmiennie pytające westchnienia, czy to co się dzieje „ktoś kiedyś opisze”. „Czy to w ogóle można opisać?” (...) Literatura miała by odegrać rolę czujnego i rzetelnego rejestratora, dającego świadectwo prawdzie.

Wiersze Posmysz są indywidualnym, kobiecym źródłem obrazującym rzeczywistość lagrową, przekazem stworzonym w sytuacji wyjątkowej. Jak zauważa Jacek Leociak (2016:83-84) jest to świadectwo spisywane *in extremis*, czyli w warunkach skrajnych, w ukryciu, w systemie zamknięcia, osaczenia i pod presją wydarzeń będących bezpośrednim zagrożeniem życia autorów. Do takich świadectw badacz zalicza teksty powstałe za murami gett i w obozach. Są to m.in. listy, strzępy notatek, zapisy wierszy, chowane w różnych miejscach:

Fenomen tych wszystkich tekstów polega na tym, że są one jednocześnie zapisem doświadczeń granicznych i ekstremalnych warunków, w jakich powstawały. Akt pisania i moment doświadczenia zlewają się ze sobą. Zaciera się dystans czasowy między przeżyciem i jego ekspresją. Chciałoby się powiedzieć, że w takich wypadkach rzeczywistość niejako dotyka do tekstu i zostawia w nim niezatarty ślad. Literatura dokumentu osobistego – ze swej istoty – zanurzona jest w konkretnym tu i teraz momentu powstawania.

¹² Chodzi o pracę w pomieszczeniu, w lepszych warunkach niż np. praca w polu czy przy oczyszczaniu stawów rybnych.

„Tu i teraz” jest niezwykle istotne w odniesieniu do późniejszych tekstów Posmysz, które powstawały już na wolności, wiele lat po wyzwoleniu¹³. Można także powiedzieć, że wiersze obozowe są fenomenem w całej twórczości pisarki, nie tylko z uwagi na czas ich powstania, ale także z powodu epizodyczności i jednorazowości tego gatunku. Po wyzwoleniu już nigdy nie pisała wierszy. W rozmowie z Sawickim i Mansfeltem (2008:3) tłumaczyła: „Uznałam, że to nie jest mój sposób wyrażania się. Poetą trzeba się urodzić. Tego się nie da nauczyć. Skierowałam się w stronę dziennikarstwa. Potem zaowocowało to słuchowiskiem i w tej dziedzinie poczułam się u siebie”.

Piotr Weiser (2013:65) twierdzi, że pisanie w ekstremalnych warunkach, w sytuacji wszechobecnej śmierci, to chęć pozostawienia po sobie śladu¹⁴ i „próba udaremnienia powszechności mordu”. Pisanie w czasie Zagłady było rzeczą niezwykle, ale też ocalenie dokonanych zapisów wiązało się z wieloma trudnościami: „(...) skuteczne zachowanie śladu po sobie wymagało dwóch warunków – dobrze ukrytych zapisków i wzroku życzliwych świadków”.

Posmysz udało się przechować teksty w lagrze. Niezwykła jest historia ocalenia kajetu. Podobnie, jak *Bajki z Auschwitz*, został on wyniesiony z obozu. W książce Potockiej (2018:83) Posmysz w następujący sposób opowiada historię brulionu:

Mniej więcej w połowie 1944 roku wydano w Auschwitz zakaz korespondencji. (...) Funkcję kapo komanda Rosjanek pracujących w polu pełniła moja znajoma Katia. Kilka razy dostała ode mnie chleb i różne produkty żywnościowe, więc któregoś dnia – zapewne chcąc się odwdzińczyć – zaproponowała, żebym napisała list do rodziców, bo ona ma możliwość przesłania go poza obóz. Natychmiast napisałam taki list, ciesząc się, że tym razem mogę pisać po polsku. (...) W końcu zapytałam Katię, czy ktoś mógłby taki zeszyt wynieść z obozu i przesłać do mojego domu. Zareagowała bardzo spontanicznie.

– Dawaj! Dawaj! Zaraz to zrobię!

Nie mam pojęcia, jak wyniosła ten kajet z obozu. (...) Najwyraźniej miała jakiś sposób, bo wzięła ten zeszyt i po wojnie to wszystko – razem z trzema moimi listami pisanymi po polsku – znalazłam w domu w Krakowie.

¹³ Wymienić tu należy m.in. utwory: *Pasażerka* (1962), *Wakacje nad Adriatykiem* (1970) czy *Królestwo za mgłą. Z autorką „Pasażerki” rozmawia Michał Wójcik* (2017).

¹⁴ Wśród śladów ofiar Zagłady Weiser wymienia m.in.: wyrzucone z wagonu rzeczy, napisy wyryte na obozowej pryczy, pożegnalne listy straceńców czy też kroniki i poezje. (Zob. P. Weiser, *„Ręka drży, język zasycha, dech zamiera [...]” Pojęcia pierwsze kultury czasów Zagłady* [w:] *Adlojada. Biografie i świadectwo*, red. J. Brejda, D. Kacprzak, J. Madejski, B.M. Wolska, Szczecin 2013, s. 60). Jako ślady po więźniach Auschwitz traktowane są także m.in. napisy na ścianach lub belkach stropowych w Bloku Śmierci (blok 11). Więcej na ten temat: <https://www.auschwitz.org/muzeum/aktualnosci/pozostal-po-nich-slad-napisy-z-bloku-smierci-na-wystawie-w-google-cultural-institute,1818.html> [data dostępu: 28.06.2023].

3. Lagrowy *Pacierz*

Przyglądając się poszczególnym utworom ze zbioru Posmysz, warto zwrócić uwagę na teksty podejmujące tematykę religijną. Autorka zapisała ich w brulionie osiem. Tytuły tych wierszy brzmią następująco: *Chryste?*, *Ojcie nasz!*, *Credo*, *Bądź wola Twoja*, *Zmartwychwstanie*, *Dzień zaduszny*, *Bóg się rodzi!*, *Droga krzyżowa*. Oprócz tekstów podejmujących kwestie związane z wiarą, w zbiorze znajdują się również utwory o tematyce lagrowej i innej, jak na przykład: *Patrzę za druty...*, *Oświęcim*, *List do matki*, *Westchnienie* czy *Wrzosa*.

W niniejszym artykule podejmę próbę interpretacji jednego¹⁵ z obozowych wierszy Zofii Posmysz, zatytułowanego *Ojcie nasz!*, będącego lagrową parafrazą¹⁶ *Modlitwy Pańskiej*. Jest to utwór, w którym opisane zostały zagadnienia związane z realiami obozu, ale także kwestie dotyczące duchowych zmagani nie tylko samej Posmysz, ale również większej społeczności więźniarskiej¹⁷.

Przed próbą omówienia wiersza Posmysz warto krótko przybliżyć kilka kwestii związanych z tą modlitwą.

Modlitwa Pańska zajmuje szczególne miejsce wśród powszechnych modlitw Kościoła¹⁸. Obok *Pozdrowienia Anielskiego*, *Składu Apostolskiego*, *Dekalogu* i modlitwy do *Anioła Stróża* współtworzy kanon pacierzowy. O jej wyjątkowości stanowi fakt, że posiada swój kanoniczny prototyp w tekście biblijnym. W wersji pełnej przytoczona została w Ewangelii Świętego Mateusza (6, 9-13), natomiast w formie skróconej w Ewangelii Świętego Łukasza (11, 2-4).

Jak zauważa Stanisław Koziara (2011:66):

Tertulian, apologeta chrześcijański z przełomu II i III wieku, nazwał *Modlitwę Pańską* „streszczeniem całej Ewangelii”, a święty Tomasz z Akwinu określił ją jako najdoskonalszą z modlitw. Niepowtarzalność i religijną rangę *Oratio Dominica* zawdzięcza także temu, iż jest

¹⁵ Ze względu na ograniczenia niniejszego artykułu omówiony zostanie tylko jeden wiersz religijny Posmysz.

¹⁶ *Modlitwa Pańska* ma ponad 500 przekładów i parafraz. Teksty te zebrał i opracował Jan A. Choroszy. (Zob. J.A. Choroszy, *Ojcie nasz-nasz. Przekłady, parafrazy i inne literackie opracowania Modlitwy Pańskiej*, Wrocław 2008). Wśród wielu trawestacji *Pacierza*, w opracowaniu Choroszego, znajdują się także wojenne i lagrowe parafrazy tej modlitwy, np. *Ojcie nasz...* anonimowego autora z 1942 roku (s. 637) czy *Pacierz lagrowy Ojcie nasz* Urszuli Wińskiej (s. 636).

¹⁷ Podmiot w wierszu wyraża się w liczbie mnogiej, mówi więc także w imieniu innych więźniarek KL Auschwitz-Birkenau.

¹⁸ Św. Tomasz z Akwinu twierdził, że *Modlitwa Pańska* zajmuje pierwsze miejsce wśród wielu modlitw i posiada pięć doskonałości. Jest pewna, właściwa, uporządkowana, pobożna i pokorna. Rozważania na temat tej modlitwy św. Tomasz zawarł w książce *Wykład pacierza* (Zob. św. Tomasz z Akwinu, *Wykład Modlitwy Pańskiej czyli „Ojcie nasz”*, [w:] Tegoż, *Wykład pacierza*, Poznań 1987, s. 61-90).

jedyną modlitwą Kościoła do Boga Ojca, która została niejako „podyktowana” przez samego Chrystusa, a więc posiada status logionu, to jest wypowiedzi przypisywanych Jezusowi.

Modlitwa Pańska posiada kompozycję złożoną z inwokacji oraz siedmiu prośb, z których trzy pierwsze dotyczą Boga, świętości Jego imienia i władzy królewskiej, a cztery kolejne stanowią prośby dotyczących duchowości i fizyczności człowieka.

Wiersz byłej więźniarki, opatrzony datą: „dnia 29. sierpnia 1943” znajdujący się na dziewiątej i dziesiątej stronie zeszytu, jest parafrazą modlitwy „Ojcze nasz!”. Posmysz do słów *Pacierza* dodaje własne, obozowe przemyślenia, tworząc w ten sposób tekst złożony z ośmiu czterowersowych strof. Autorka wiersza cytuje słowa *Modlitwy Pańskiej*, czasami przytacza je niedosłownie, w formie parafrazy:

*„Bądź wola Twa” mówim w pokorze
tak w niebie, jako też na ziemi.*

Trawestacja znanej, utrwalonej przez wieki modlitwy w warunkach obozowych nabiera szczególnego charakteru. Nie spełnia tylko swojej podstawowej, modlitewnej funkcji, ale staje się niezwykłym wołaniem do Boga z miejsca szczególnego i dotąd nieznanego, którym jest KL Auschwitz-Birkenau¹⁹. Posmysz do słów *Pacierza*, dodaje wersy, tworząc w ten sposób nowe, osobiste rozważania dotyczące jej aktualnej sytuacji życiowej, czyli pobytu w lagrze. Każda ze strof to obraz związany z obozową rzeczywistością. Pierwszy przedstawia świat lagrów. Podmiot mówi:

*„spójrz na świat lagrami usiany –
wejrzyj, że żywych nas, grób grzebie”*

Mówiący prosi, by Bóg, który jest w niebie, spojrział na świat, w którym funkcjonują obozy koncentracyjne i by zlitował się nad ludźmi w nich zamkniętymi, którzy umierają będąc jeszcze żywymi. Ten zwrot może być aluzją do dramatycznych warunków panujących w Auschwitz, ale może także mówić wprost o zjawisku zmułmanienia. Posmysz (2017:110-111) w rozmowie-rzecz wyjaśnia ten problem następująco:

(...) więźniarki, które przebywały w Birkenau od jakiegoś czasu, nie zrobiły na mnie takiego wrażenia jak samo miejsce. (...) ta ogromna przestrzeń! To było bardziej szokujące. Budynki, baraki, ponure, po horyzont. Jeden za drugim. Piętnaście baraków murowanych i kilkanaście drewnianych, kuchnia, łaźnia...To było całe miasto. Miasto żywych trupów.

¹⁹ Wielu parafraz, także holokaustowych, doczekał się wiersza Juliana Tuwima *Lokomotywa*. Przykładami trawestacji traktujących o Zagładzie są m.in.: *Lokomotywa* Stanisława Wygodzkiego oraz *Jeszcze Wisławy Szymborskiej* (Zob. A. Morawiec, *Lokomotywa (do Bełżca)*, [w:] Tegoż, *Literatura polska wobec ludobójstwa: rekonesans*, Łódź 2018, s. 147-163; K. Kuczyńska-Koschany, „*Lokomotywa*” Tuwima: wariacje i konteksty (od wiersza dla dzieci do wiersza o Zagładzie), „*Polonistyka*” 2012, nr 1, s. 6-13).

Czasami niemrawych i ledwie powłóczących nogami, czasami ożywionych i biegnących gdzieś, w jakimś celu.

Strofa druga to obraz „piekła na ziemi”. Podmiot odwołuje się do świętości Boga i woła, by zginęła „moc zła wysłanników szatana”. Nazywa nazistów, załogę obozową za pomocą kategorii demonicznych²⁰. Taka metafora, podobnie, jak określanie z kolejnej strofy: „Występne Lucyfera plemię”, a także nazwanie obozu piekłem jest w świadectwach lagrowych (zarówno poezji i prozie) zjawiskiem bardzo częstym. Stwórcę podmiot nazywa tu natomiast „Królem, Bogiem i Panem”, co można rozumieć jako zaakcentowanie, do kogo należy władza nad światem. Według podmiotu należy ona do Boga, a nie jak w rzeczywistości obozowej, do SS-manów („Panów życia i śmierci”²¹). Trzecia część wiersza ilustruje ziemię przesiąkniętą zbrodnią i nienawiścią, którą ocalić może tylko Boża miłość. O ile trzy pierwsze strofy są wołaniem, błaganiem zanoszonym do Boga, prośbą o przemianę złego i zbrodniczego świata, czwarta przedstawia człowieka pogodzonego z losem i wołą Bożą, którego życzeniem jest godna śmierć. W strofie tej widoczna jest również postawa pokory.

Słowa: „*Bądź wola Twa*” mówim w pokorze, wypowiedane w liczbie mnogiej, w tonie uniżenia i pogodzenia się z rzeczywistością, sugerować mogą, że nie jest to modlitwa indywidualna. Podmiot wypowiada się w imieniu innych, nie prosi tylko dla siebie. Można domniemywać, że jest reprezentantem pewnej (lagrowej) zbiorowości. W dalszych wersach pojawia się sformułowanie świadczące o gotowości przyjęcia śmierci, z prośbą, by umrzeć wśród swoich, również wyrażoną w liczbie mnogiej:

lecz – gdy umrzeć musim – o Boże!

Niech umrzem pomiędzy swoimi.

Chodzi tu zapewne o godną śmierć. Jeśli w lagrze, to w otoczeniu współwięźniów, a nie np. na rewirze, w cierpieniu i samotności²². Jak zauważa Wiesław Jan Wysocki (1999:168-169):

Okoliczności i sposobów pozbawienia życia człowieka w obozie było niewyobrażalnie wiele, począwszy od mnogości zgonów „naturalnych” i gwałtownych a na masowym

²⁰ Podobne określenia spotkać można m.in. w tekście Z. Kossak-Szczuckiej, *Z otchłani*, (Zob. Z. Kossak-Szczucka, *Z otchłani*, Warszawa 2019, np. s. 36, 54, 108, 126, 128).

²¹ Panowie życia i śmierci, władcy tego świata – te określenia stosowane w odniesieniu do SS-manów, często pojawiają się we wspomnieniach i relacjach więźniów KL Auschwitz-Birkenau.

²² O godnej śmierci i towarzyszeniu swojej bratowej podczas ostatnich chwil życia opowiada H. Birenbaum: „Umarła, a mnie znowu zabrali matkę. Hela wytrzymała w Auschwitz trzy miesiące. (...) Ale wiesz, co było najważniejsze? Że zmarła naturalnie, własną śmiercią. Udało mi się jeszcze odwiedzić ją w szpitalu, jak już ją wzięli na rewir. Zaniósłam jej chleb, który odkładałam od kilku dni. Nawet nie tknęła. O jej śmierci dowiedziałam się od Zosi, Polki, zastępczyni blokowej. »Sama umarła«, powiedziała Zosia. To była wtedy najlepsza śmierć”. (Zob. H. Birenbaum, *To nie deszcz, to ludzie. Halina Birenbaum w rozmowie z Moniką Tutak-Goll*, Warszawa 2019 s. 132).

ludobójstwie kończąc. (...) Jest faktem, że wielu häftlingów pragnęło śmierci, która wyzwoliłaby z cierpień, ale żeby to była śmierć spokojna, w czasie snu, a nie męczeńska.

W strofie piątej jest mowa o chlebie. Podmiot wypowiada słowa *Modlitwy Pańskiej*:

„Chleba naszego powszedniego”

daj nam dzisiaj Nasz Dawco i Królu –

Jest to prośba niezwykła, bo wypowiedzana w ekstremalnych warunkach, w których chleb był jedną z najbardziej pożądanых rzeczy. Jest on tu rozumiany w dwojaki sposób. Po pierwsze jako pokarm, do którego więźniowie lagru mieli ograniczony dostęp. Posmysz (2017:385-386) po wielu latach od wyzwolenia z obozu tak opowiada o chlebie:

(...) przez kilka lat... miałam obozowe nawyki. Odkładałam chleb. Pewnego dnia, to był 1949, może 1950 rok, wpadła do nas z wizytą przyjaciółka. (...) I gdy sięgnęłam na szafę, coś musiałam zdjąć, wypadł worek. To był worek pełen chleba, zasuszonego. Suchary takie. Okazał się, że zbierałam resztki, to, co zostało z bochenka. (...) Chleb. W Birkenau za kawałek chleba głodne kobiety były w stanie oddać wszystko.

Chleb, choć w niewielkich ilościach, często suchy i spleśniały, był podstawą lagrowego żywienia. Niewielkie kawałki, dzienne racje, dzielono na jeszcze mniejsze, by spożyć je rano i wieczorem. Niekiedy głód był tak wielki, że więźniarkom nie udawało się powstrzymać łaknienia i zjadały chleb od razu po jego otrzymaniu. Chleb był też „towarem”, który można było wymienić na różne inne rzeczy lub za jego pomocą w rozmaitych sytuacjach przekupić blokowe.

Po drugie, chleb rozumiany może być tu jako chleb Boski, eucharystyczny. Podmiot woła:

Boże! Chleba pragniemy Twój

Słowa te wyrażają potrzebę duchową przyjęcia Komunii świętej. Pragnienie Bożego chleba to nie tylko manifestacja zachowania wiary w lagrze, ale także ocalenia wartości i godności (jak czytamy w ostatnim wersie strofy): „W tej gehennie poniżeń i bólu”. Podmiot ukazuje postawę człowieka, który pomimo uwięzienia i poniżenia nie traci wiary. Nazywa Boga „Dawcą” i „Królem”, wierzy w Opatrzność. Te określenia mogą również sugerować odwołania podmiotu do wielokrotnych gestów miłosierdzia Boga związanych z pokarmem (p. manna z nieba dla Izraelitów, chleb rozmnożony przez Jezusa w celu nakarmienia głodnych, czy dzielenie chleba podczas Ostatniej Wieczerzy, będące wyrazem miłości Boga do człowieka). Ten chleb to pragnienie zjednoczenia z Chrystusem, nie tylko w Jego Ciele, ale i w cierpieniu.

Ważne jest też użyte przez autorkę tekstu słowo *gehenna*, („W tej gehennie poniżeń i bólu”), które można rozumieć jako piekło i miejsce wiecznych cierpień lub ciężkie przejście, wielkie cierpienie²³. W tych dramatycznych warunkach jest jednak miejsce dla Boga.

Następnie podmiot mówi:

*„I odpuść nam nasze winy
jako i my odpuszczamy
naszym winowajcom” przewiny
i jak krzywdy im przebaczymy.*

W tej rzeczywistości pełnej wszechobecnej śmierci i zbrodni zamiast o odwecie i zemście jest mowa o przebaczeniu przewin i krzywd „winowajcom”. To postawa osoby, która pogodzona jest z losem i zgodnie z ewangelicznym przesłaniem o miłości nieprzyjaciół (Por. Mt 5, 43-48), wybacza mordercom i swoim prześladowcom.

Przedostatnia strofa jest prośbą o łaskę siły i oddalenie myśli samobójczych:

*„I nie wódź nas na pokuszenie”
by przez śmierć się uwolnić od męki,
A boskością Twej łaski natchnieniem
Wstrzymaj samobójczej ruch ręki.*

Podmiot ma zapewne na myśli śmierć poprzez rzucenie się na druty lub powieszenie (najczęstsze sposoby samobójstw w obozie)²⁴. Ukazuje także troskę o życie, o zachowanie wartości najwyższej, pomimo bólu, cierpienia i wszechobecnej śmierci. To prośba do Boga Dawcy, i podkreślenie prawdy wiary, według której to Bóg daje życie i tylko On je może odebrać. To także prośba o wytrwanie w wierze, pomoc przy odrzuceniu wszelkich pokus, w tym poddania się i zwątpienia.

Wiersz-modlitwę kończy wołanie do Boga o zbawienie i wolność, o przemianę i uświęcenie świata. Ostatnia strofa ma wymiar patetyczny:

*Niech błysną wolności znów zorze...
W świątynie zmień lagry – o Boże!*

Lagrami przemienionymi w świątynie mogą być miejsca męczeństwa niewinnych ofiar (zarówno chrześcijan, żydów, jak i innych), rozumiane jako ziemie naznaczone,

²³ Zob. *gehenna* [w:] M. Szymczak, *Słownik języka polskiego*, t. I, Warszawa 1983, s. 641.

²⁴ W. J. Wysocki zauważa, że samobójstwa, chociaż w porównaniu z innymi rodzajami śmierci były stosunkowo nieliczne, to jednak istniały: „Dokonywane przez rzucenie się na naelektryzowane druty kolczaste – w gwarze obozowej utarł się nawet zwrot «pójść na druty» – bądź przekroczenie linii posterunków, tzw. postenketty, i zastrzelenie przez strażnika, rzadziej przez powieszenie. Samobójcami stawali się »muzułmani« lub sterroryzowani strachem więźniowie, którzy pod wpływem załamania lub zapowiedzianej kary lub grożącej męczarni podejmowali czyn desperacki”. (Por. W.J. Wysocki, op. cit., s. 182).

uświęcone ludzkim cierpieniem. Można te słowa interpretować również w odniesieniu do przemiany ludzi ze złych i kierujących się nienawiścią w dobrych, przebaczących, świętych. Wszystko to może dokonać się tylko z Bożą pomocą i wyłącznie przez Niego. To Bóg ma moc pokonania śmierci i zła oraz przemiany ludzkich serc i umysłów. To On daje wolność. Zorza może tu być pojmowana jako jasność, światło. To Jezus jest światłością świata, która uwalnia z ciemności, daje światło życia, życie wieczne (Por. J 8, 12).

W tych strofach widoczne są także analogie do romantycznego stylu poetyckiego, poprzez zastosowanie sformułowań: „błyszczą zorze”, czy „w świątynie zmienić”²⁵.

4. Świadectwo wiary

W czasie pisania wiersza Posmysz miała dwadzieścia lat. Jak sama zauważyła w rozmowie z Sawickim i Mensfeltem (2008:3):

To była szkolna poezja. Byłam wychowana na poetach romantycznych. To taka poetyka: rytm, rym, to się dopasowywało, szukało się rymu nie z tej dziedziny, która była odpowiednia. No, ale musiał być rym. To było takie wędzidło. Chociaż niektóre wiersze, nawet i dziś nie są najgorsze.

Tworzenie utworów religijnych mogło wynikać również zapewne z potrzeby uzewnętrznienia swoich duchowych przeżyć. Wiersze te, a szczególnie utwory: *Ojczyzna nasz!*, *Chryste?* i *Bądź wola Twoja!* mogły być nie tylko przejawem zachowania wiary w obozie, ale również wewnętrznych zmagających duchowych i cierpień związanych z lagrową rzeczywistością.

Religijne wiersze Posmysz, pokazują drogę przemiany duchowej: od wołania do Boga o pomoc i przemianę dramatycznej, obozowej rzeczywistości, poprzez pogodzenie się z losem, do pełnego zaufania Opatrzności. Utwory te można traktować jako indywidualne świadectwo wiary w obozie. Religijną postawę i wartości, które udało się Posmysz zachować w lagrze najlepiej oddają słowa modlitwy, a zarazem wiersza o tym samym tytule *Bądź wola Twoja*. Są one wyrazem ufności, ale odnoszą się także do kilku obozowych sytuacji, o których w różnych tekstach²⁶ opowiada pisarka. Słowa te dotyczą m.in. ryngrafu z wizerunkiem Chrystusa w cierniowej koronie, obozowej pamiątki, ofiarowanej przez przyjaciela Posmysz Tadeusza Paolone-Lisowskiego, który rozmawiał z więźniarką o wierze w Boga i dał jej

²⁵ Przykładem takiego utworu może być *Hymn („Bogarodzica! Dziewico...”)* Juliusza Słowackiego, w którym pojawia się m.in. wers: „Wolności błyszczą zorze” [Por. J. Słowacki, *Wiersze*, Wrocław 2013, s. 148, 150 [numeracja podana zgodnie z rozmieszczeniem stron w cyfrowej wersji książki; publikacja pochodzi z: www.ibuk.pl].

²⁶ O wierze i wydarzeniach religijnych w lagrze Posmysz pisze m.in. w książkach: *Pasażerka*, *Wakacje nad Adriatykiem*, *Chrystus Oświęcimski* czy *Królestwo za mgłą*.

medalik, by ufała i doniosła go do wolności²⁷. Odmienny kontekst przybiera ta fraza w odniesieniu do kultu Serca Jezusa i wiary w to, że Zofia nie umrze bez sakramentów²⁸. Jeszcze inny wymiar ma osobista modlitwa więźniarki i jej postawa duchowa w obozie²⁹. Wszystkie przejawy religijności w Auschwitz, pomimo surowych ich zakazów i grożących kar za praktykowanie wiary w kacecie, świadczą o silnym zaufaniu Bogu i oddaniu w Jego ręce życia, także tego lagrowego, pozbawionego nadziei i naznaczonego cierpieniem.

Religijne wiersze Zofii Posmysz stanowią istotne źródło do rozważań nad indywidualnym doświadczeniem wiary w lagrze. W niniejszym tekście interpretacja wszystkich ośmiu utworów, ze względu na ograniczenia artykułu, była niemożliwa. Zagadnienia podjęte w niniejszym szkicu zostaną rozwinięte w czwartym rozdziale mojej dysertacji, zatytułowanej: „Teologie Zagłady. Kobięce doświadczenia obozowe w książkach mówionych (Halina Birenbaum *To nie deszcz, to ludzie*, Alina Dąbrowska *Wiem jak wygląda piekło*, Zofia Posmysz *Królestwo za mgłą*)”.

5. Bibliografia

- Birenbaum H. *To nie deszcz, to ludzie*. Halina Birenbaum w rozmowie z Moniką Tutak-Goll, Warszawa 2019.
- Borwicz M.M., *Literatura w obozie*, Kraków 1946.
- Choroszy J.A., *Ojciec nasz-nasz. Przekłady, parafrazy i inne literackie opracowania Modlitwy Pańskiej*, Wrocław 2008.
- Gradowski Z., *Znajduję się w sercu piekła. Notatki więźnia z Sonderkommando odnalezione w Auschwitz, Oświęcim 2018*.
- Kossak-Szczucka, *Z otchłani*, Warszawa 2019.
- Koziara S., *Modlitwa Pańska (Mt 6, 9-13). Tekst tradycyjny a współczesne przekłady biblijne na język polski*, „*Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis, Studia Linguistica*” VI (2011), s. 66-81.
- Kuczyńska-Koschany K., „*Lokomotywa*” Tuwima: wariacje i konteksty (od wiersza dla dzieci do wiersza o Zagładzie), „*Polonistyka*” 2012, nr 1, s. 6-13.
- Leociak J., *Świadectwo jako strategia autobiograficzna*, [w:] *Literatura polska wobec Zagłady*, pod red. S. Buryły, D. Krawczyńskiej, J. Leociaka, Warszawa 2016, s. 52-91.
- Morawiec A., *Lokomotywa (do Bełżca)*, [w:] *Tegoż, Literatura polska wobec ludobójstwa: rekonesans*, Łódź 2018, s. 147-163.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, Poznań 2002.
- Posmysz Z., *Chrystus Oświęcimski*, Oświęcim 2014, wyd. II rozszerzone.
- Posmysz Z., *Do wolności, do śmierci, do życia*, Warszawa 1996.
- Posmysz Z., *Królestwo za mgłą*. Z autorką „*Pasażerki*” rozmawia Michał Wójcik, Kraków 2017.

²⁷ Historia ryngrafu opisana została w przypisie 1.

²⁸ Nawiązując do kultu Serca Jezusowego była więźniarka opowiada o sytuacji na lagrowym rewirze. Podczas przebywania tyfusu miała określaną przez nią samą „wizję tyfusową”. Widziała unoszący się kielich i hostię. Fakt, że nie umarła w obozie bez sakramentów uważała za spełnienie Bożej obietnicy i cud (Zob. Z. Posmysz, *Królestwo za mgłą...*, s. 133-134).

²⁹ Autorka *Pasażerki* tłumaczyła, że medalik dawał jej siłę do przetrwania w lagrze: „Bądź wola twoja! Nie bałam się. Czułam, że jestem wolna. Ten Tadeuszowy dar był jak eliksir życia. Dawał mi siłę” (Por. Z. Posmysz, *Królestwo za mgłą...*, s. 250).

Posmysz Z., Pasażerka, Warszawa 2019.

Posmysz Z., Wakacje nad Adriatykiem, Kraków 2017.

Posmysz Z., Zeszyt z wierszami obozowymi - Archiwum Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu (APMA-B), Zespół: Materiały, Mat./2120, nr inw. 185810.

Potocka M.A., Zofia Posmysz, szrajberka, 7566, Auschwitz 1942-1945, Kraków 2018.

Sawicki P., Mensfelt J., Byłam dosyć poważną recytatorką (rozmowa z Zofią Posmysz), „Ós-Oświęcim-Ludzie-Historia-Kultura”, nr 4, sierpień 2008.

Słowacki J.

Szymczak M., Słownik języka polskiego, t. I, Warszawa 1983.

Św. Tomasz z Akwinu, Wykład Modlitwy Pańskiej czyli „Ojciec nasz”, [w:] Tegoż, Wykład pacierza, Poznań 1987.

Wysocki W.J., Bóg na nieludzkiej ziemi. Życie religijne w hitlerowskich obozach koncentracyjnych (Oświęcim-Majdanek-Stutthof), Warszawa 1999, s. 168-169.

Weiser P., „Ręka drży, język zasycha, dech zamiera [...]” Pojęcia pierwsze kultury czasów Zagłady [w:] Adlojada. Biografie i świadectwo, red. J. Brejda, D. Kacprzak, J. Madejski, B.M. Wolska, Szczecin 2013, s.53-65.

<https://www.auschwitz.org/muzeum/aktualnosci/pozostal-po-nich-slad-napisy-z-bloku-smierci-na-wystawie-w-google-cultural-institute,1818.html>

<https://www.auschwitz.org/muzeum/aktualnosci/bajki-z-auschwitz,1024.html>

<https://www.auschwitz.org/ksiegarniaprodukty/karta-produktu/szkicownik-z-auschwitz,194.html#1>

<https://www.auschwitz.org/muzeum/aktualnosci/zeszyt-bylej-wiezniarki-bozeny-janiny-zdunek-z-wierszami-obozowymi-w-archiwum-miejsca-pamieci,2174.html>

<https://www.auschwitz.org/muzeum/aktualnosci/zeszyt-z-wierszami-z-auschwitz-polsko-angielsko-szwedzka-publicacja-muzeum-zaprezentowana-w-szwecji-,2437.html>

www.ibuk.pl

Wiktoria Chojnacka

Instytut Literatury i Nowych Mediów, Szkoła Doktorska Uniwersytetu Szczecińskiego, Uniwersytet Szczeciński

wiktoria.chojnacka@phd.usz.edu.pl

ORCID: 0000-0002-2293-8695

Metafizyczne trajektorie współjedności

Metaphysical trajectories of co-unity

Streszczenie

Monokulturowe przestrzenie wytwarzają ekocydalny obraz metaforycznej władzy. Natomiast wytworzony antropocen jest zagrożeniem dla bioróżnorodności. Ludzki egoizm wytworzył globalny kult człowieka, który niesie za sobą paradoksalną samozagładę. Akceptacja złożonych relacji ekosystemów otwiera nieantropocentryczne trajektorie poznania. W kontekście bioróżnorodności cel badawczy opracowania ma podwójny charakter, oscyluje między refleksjami na temat więzi między mikroszechświatami i współjedności a poszukiwaniami afirmacji natury oraz empatycznych postaw wobec doświadczeń symbiotycznych w literaturze. Ekologiczną wrażliwość dostrzec można w opowiadaniach Romany Kaszczyk, wierszach Bronisławy Wajs i Małgorzaty Hillar, wybrane teksty zostały zinterpretowane w świetle ekokrytycznych poszukiwań. W pracy problem badawczy oddają następujące pytania: czy bioróżnorodność w odbiorczym paradygmacie może być metafizyczna? Czy możliwe jest przeżywanie wiary w sposób nieantropocentryczny? Czy akceptacja współjedności może wytworzyć wśród ludzi postawę empatyczną? Inspiracje badawcze wypływają z dorobku intelektualnego m.in.: Ewy Bińczyk, Martyny Dziadek, Elżbiety Rybickiej, Anny Kronenberg, Marca Bekoffa, Piotra Krupińskiego, Glenna Albrechta.

Słowa kluczowe: Symbiocen, ekokrytyka, empatia

Abstract

Monocultural spaces produce an ecocide of metaphorical power. In turn, the produced Anthropocene is a threat to biodiversity. Human selfishness has produced a global cult of man that carries a paradoxical self-destruction. Acceptance of complex ecosystem relationships opens up non-anthropocentric trajectories of cognition. In the context of biodiversity, the study's research goal is twofold, oscillating between reflections on the bonds between micro-universes and co-evolution and the search for affirmations of nature and empathetic attitudes toward symbiotic experiences in literature. Ecological sensitivity can be seen in short stories by Romana Kaszczyk, poems by Bronisława Wajs and Małgorzata Hillar, selected texts were interpreted in the light of ecocritical search. In the work, the research problem is reflected by the following questions: can biodiversity in the receiving paradigm be metaphysical? Is it possible to experience faith in a non-anthropocentric way? Can acceptance of co-diversity produce an empathetic attitude among people? Research inspiration comes from the intellectual achievements of, among others: Ewa Bińczyk, Martyna Dziadek, Elżbieta Rybicka, Anna Kronenberg, Marc Bekoff, Piotr Krupinski, Glenn Albrecht.

Keywords: Symbiocene, ecocriticism, empathy

*Communitas*¹, które akceptuje, sankcjonuje, afirmuje, rodzi się w bioróżnorodności, jest zdolne przyjmować każdą istotę bez niepotrzebnego wartościowania i hierarchizowania. Wszelki byt tworzy ekosystem, wytwarza relacje, reaguje oraz zmienia. Bioróżnorodność jest społecznością materii, akceptacja wpływających relacji unormowanych przez ekosystem wytwarza współjedność makroszechświata. Ekosystem jest płynny, zmienia swoje regulacje pod wpływem przekroczenia współrelacji, natomiast różnorodna społeczność trwa. Trwać

¹ Wspólnotę Victor Turner określał terminem *Communitas* (por. Tokarska-Bakir, 2010, s. 19-20).

może we współjedności lub wytwarzać biotyczny zespół strukturalny. Byt zanurzony we współodczuwaniu uwalnia się poza granice własnego *ego*, może otworzyć się doświadczenie współjedności². Dopatruję się w afirmacji bioróżnorodności możliwości wytworzenia wyemancypowanej, empatycznej, nieantropocentrycznej idei współbycia. Oczywiście nie oznacza to wytwarzania utopijnego konstruktów myślowego. Bioróżnorodność nie jest wytwarzającym się samoistnie rajem utraconym. W poradniku (który niegdyś należał do mojej babci, a po rodzinnej naradzie trafił w moje ręce) dla ekologicznych ogrodników Marie-Luise Kreuter w niezwykle poetycki sposób opisuje równowagę biologiczną:

„Długa droga, którą należy przebyć, nie prowadzi do raju, lecz do harmonijnego stanu na Ziemi [...] Oznacza to, że między życiem gleby, mikroorganizmów, roślin i zwierząt ustalają się wyważone stosunki, a w związku z tym wielostronne współdziałanie. Budowa i rozkład, zdrowie, choroba, śmierć i życie pozostaną w równowadze. [...] Można by rzec, że ogród, w którym życie toczy się zgodnie z zasadami natury, to ekosystem funkcjonujący na najmniejszej przestrzeni...” (Kreuter, 2007, s. 36).

Bioróżnorodność jest transgraniczna, płynna, enigmatyczna, inkluzyjna, wrażliwa, skonfliktowana, a zarazem jednocząca, żywa i umierająca, spójna i niespójna. Paweł Adamski zauważa, że bioróżnorodność:

„to zróżnicowanie organizmów żywych oraz współtworzonych przez nie systemów ekologicznych. [...] W praktyce stosuje się podział na trzy poziomy różnorodności biologicznej: genetyczny, gatunkowy i ekosystemowy. [...] **Różnorodność genetyczna** jest najbardziej elementarnym poziomem różnorodności biologicznej, gdyż to właśnie ona stanowi podstawę zarówno różnorodności gatunkowej, jak i ekosystemowej. [...] **Różnorodność gatunkowa** — [...] na tym poziomie rozpatrywana jest różnorodność gatunków flory lub fauny występujących na określonym terenie. [...] **Różnorodność ekosystemowa** — [...] w terenach o silnym naturalnym zróżnicowaniu siedlisk ekosystemy tworzą odpowiadającą mu mozaikę...” (Adamski, 2007 s. 45-48).

Różnorodność w ekosystemie wytwarza możliwość istnienia, bowiem relacja — między bytami ożywionymi, ale i nieożywionymi — jest stwarzająca, życiodajna, a w przestrzeniach siły antropocentryzmu poznawczego³ niezwykle tajemnicza. Zawoalowana trajektoria relacji ekosystemów dąży do afirmacji planetarnego porządku współjedności

² O relacjach, wzajemnych połączeniach przekrojowo pisała Martyna Dziadek. Zwróciła uwagę na koncepcje m.in.: Donny Haraway (*Chthulucen*), Joanny Żylińskiej, Philippe’a Descola. (Por. Dziadek, 2021, s. 43-47).

³ Ewa Bińczyk wymienia cztery rodzaje antropocentryzmu: poznawczy, ontologiczny, aksjologiczny i metodologiczny. (Por. Bińczyk, 2018, s. 12).

natury. Empatyzacja, uwrażliwienie własnych struktur indywidualnej jedności wprowadzić może w stan organicznego współreagowania⁴. W ujęciu współprzeżywania, dobrowolnym ujednoliceniu, a jednocześnie głębszym odczuwaniu własnej egzystencji *essentia religiosus*⁵ może absolutnie połączyć się w komunii wiary, akceptacji, wdzięczności i współjedności. Siła relacji wszelkich bytów skłania, aby myśli wyrażane słowami i obrazami w społeczności różnorodnych kultur spróbować ulokować w przestrzeniach nieantropocentrycznych. Przeżywanie wiary w poczuciu głębokiej współrelacji ekosystemu przejawiać się może w uruchamianych trajektoriach empatii i afirmacji świętości, której nie można poznać w swej ontologicznej — dla bytu *religiosus* — tajemnicy, a jednak przejawiającej się w enigmatycznej, płynnej, bio-współzależności. Tym samym *homo religiosus* może odczuwać potrzebę, aby przeżywać wiarę w sposób nieantropocentryczny. Praktykowanie uważności również niesie w sobie potencjał duchowy, jak i może przyczynić się do pogłębiania relacji w ramach współjedności ekosystemów, ponieważ rozwija umiejętności takie jak: „współczucie dla innych i siebie, empatię, dobroć i równowagę psychiczną” (Holas, 2013, s. 20). Christopher Germer podkreśla, że:

„Pisząc „róża jest różą, jest różą, jest różą”, Gertrude Stein raz za razem kierowała uwagę czytelnika na zwyczajny kwiat. Być może chciała w ten sposób zasugerować, czym róża nie jest. Nie jest romanssem, który zakończył się tragicznie przed czterema laty; nie jest symbolem nakazującym przycięcie żywopłotu w weekend — jest po prostu różą. Postrzeganie świata za pomocą tak rozumianej „nagiej” czy „czystej” uwagi potocznie kojarzy się z uważnością” (Germer, 2013, s. 31).

Zanurzenie się w chwili obecnej, w trwaniu tu i teraz może pogłębić wrażliwość, świadomość złożonych relacji, współodczuwanie, akceptację kolektywnego makrowszechświata i wewnętrznego, jednostkowego mikrowszechświata. W tym kontekście na uwagę zasługuje instalacja *Greenhouse Silent Disco* wystawiona w Muzeum Architektury we Wrocławiu. Twórcy podkreślają, że ekspozycja:

⁴ Marc Bekoff w konstrukcjach Manifestu Zwierząt proponuje ideę rozszerzaniu *śladu współczucia*. Stworzył sześć zasad: „1. Ziemia jest domem wszystkich zwierząt, musimy współistnieć. 2. Zwierzęta myślą i czują. 3. Zwierzęta współczują i zasługują na współczucie. 4. Więź rodzi troskę, alienacja rodzi brak szacunku. 5. Świat nie okazuje zwierzętom empatii” (Por. Bekoff, 2019, s. 8-19).

⁵ Przetworzyłam określenie *homo religiosus*, według mnie stosowanie terminu *essentia religiosus* otwiera semantyczne transfiguracje, *essentia religiosus* potrzebuje transcendentnej więzi, wybiera w zgodzie i akceptacji ze sobą metafizyczne spektrum praktykowania i przeżywania współjedności z *sacrum*. Tym samym nie ma potrzeby wprowadzać dywagacji dotyczących „naturalnej” skłonności przeżywania religijności ani niepotrzebnego wartościowania, o którym wspomina Sławomir Sztajer (por. Sztajer, 2010, s. 17).

„zainspirowana została badaniami realizowanymi przez wybitnego fizjologa roślin profesora Hazema Kalajiego, które skupiają się na analizie fotosyntezy — procesu kluczowego nie tylko dla egzystencji samych roślin, ale za sprawą produktu ubocznego — tlenu dla całego ziemskiego ekosystemu. [...]

Za sprawą nowoczesnej technologii staramy się przywrócić umiejętność komunikacji i współodczuwania z innymi gatunkami, którą możemy wyobrazić sobie jako dawno utraconą więź z naturą.

Bliższe poznanie świata roślin leży w naszym interesie. Im lepiej się porozumiemy i będziemy wrażliwsi na potrzeby towarzyszących nam gatunków — w tym większej symbiozie toczyć się będzie nasza wspólna egzystencja...”⁶.

Idea wystawy oscyluje wokół trajektorii uważności i skupia się na przeżywaniu relacji w sposób bezgraniczny, ontologiczny w wewnętrznej przemianie, porzuceniu *ego* na rzecz afirmacji relacji trwającej, wydarzającej się samej w sobie. W rezygnacji z antropocentrycznego postrzegania rzeczywistości dostrzegam enigmatyczność, transcendentność, harmonię, stałość w płynności. W szczelinach umasowionej cywilizacji krąży aberracyjna energia symbiocenu⁷. Zjednoczenie ze strukturalną bioróżnorodnością wytwarza dynamiczną konfigurację, która wszak podlega „nieustannym przeobrażeniom⁸”. W ramach ekologicznych poszukiwań należy próbować odnaleźć odpowiedź na pytanie: „W jaki sposób człowiek będzie chciał i mógł mieszkać na ziemi⁹”? Natomiast odczytanie literatury w kontekście ekologicznym i geopoetyckim pomaga otworzyć współczujące kompetencje czytelnicze.

Afirmację natury zauważam w sposób szczególny w pogranicznej twórczości kobiet: Romany Kaszczyk, Papuszy oraz Małgorzaty Hillar. Ich twórczość związana jest z miejscem rubieży między Szczecinem, Gorzowem Wielkopolskim i Barlinkiem. W kontekście ujarzmiającego systemu wartościowania interpretację wybranych utworów autorek ziem pogranicza uznaję za ważną w procesie koniecznej decentralizacji. W moich poszukiwaniach

⁶ Manifest *O czym szepczą rośliny* jest dostępny na stronie: [dostęp online: 10.05.2023]: <<http://ma.wroc.pl/pl/artykul/greenhouse-silent-disco/>>

⁷ Symbiotyczna przestrzeń głębokiej reintegracji wewnątrz funkcjonującego systemu naturalnego. (Por. Albrecht, 2013, s.58)

⁸ Koncepcję Tima Endersona można byłoby zreinterpretować w kontekście zmiennych układów ekologicznych. (Por. Rybicka, 2014, s. 62).

⁹ Geopoetyckie poszukiwanie Kenetha White’a w kontekście symbiocenu wytwarza transfiguracyjne metody interpretacyjne, a jak podkreśla Elżbieta Rybicka: „Prefiks »geo« oznacza w przypadku White’a przede wszystkim przestrzenną sytuację, a następnie przeniesienie jej na wyższy poziom uogólnienia — relacji z Ziemią (rozumianą geograficznie, geologicznie, planetarnie)...” (Por. Rybicka, 2014, s. 102).

podążać będą drogą „wzmoczonej lektury śladów” (Krupiński, 2021, s. 12-13), co pozwoli mi: „otworzyć się na to, co inne, nie-ludzkie, zwierzęce — migotliwe odbijające się w wielowymiarowej strukturze tekstu” (Krupiński, 2021, s. 12-13). Zrezygnowanie z antropocentrycznego spojrzenia na rzecz zielonego czytania¹⁰ otwiera drogę dyseminacji tropów współjedności i relacji w ramach funkcjonowania w ekosystemowej rzeczywistości.

W opowiadaniu *Nad rzeką Kaszczyc*, artystka puszczy barlineckiej, wytwarza enigmatycznego, bez imienia i cech szczególnych, metaforycznego *everymana*. Bohater pod wpływem zasad, kodów kulturowych i norm społecznych zamknął swoje „serce w klatce” — serce w świecie przedstawionym staje się de facto symbolem *indywiduum*, osobowości, jednostkowości. Natomiast bohater bez serca przedstawia zgeneralizowaną ludzką społeczność. Jednak ustandaryzowane życie ludzkie zakłóca doświadczenie metafizyczne i transgraniczne, nieujarzmione strukturalnie widzenie, które funkcjonuje w przestrzeni samotności. Sen wywołuje ból, niezręczność, ponieważ: „To coś, co było w klatce, przestało się w niej mieścić. Wydobywało się na zewnątrz przez pręty i zamknięcia” (Kaszczyk, 1996, s. 19). Bohater konfrontuje się z własnym *indywiduum*, które nie może istnieć w ramach ściśle określonych ram, jest czymś więcej. Następnie serce pozbywa się emblematów kapitalistycznego świata: „kolorowych piórek, klamerek, złotych wisiorków i wszelkich nadmiarów” (Kaszczyk, 1996, s. 19). Na końcu serce przechodzi transfigurację — staje się podobne do kota, który lubi ciepło i prosi o głaskanie (Kaszczyk, 1996, s. 19). Wybudzenie dokonuje się w momencie, kiedy senna istota serco-kot przywiera wtulone do okolicy lewego ramienia. Bohatera przeraża byt, który Kaszczyk określa epitetami takimi jak: „małe, ciepłe, bezbronne” (Kaszczyk, 1996, s. 19). Struktura skodywizowanego wertykalnie świata ulega zniszczeniu¹¹. Bohater wstydy się swojego widzenia, które zaczyna się powtarzać. Jednak taki stan transu otwiera przestrzeń empatii i wrażliwości. Bohater łączy się w komunii ze swoim koto-sercem, a nawet:

„Sprawiało mu przyjemność głaskanie, tulenie, branie w dłoń i przytulanie do twarzy oddychającego, pulsującego życiem czegoś, czego bał się nazwać. Czuł się odmieniony, szczęśliwy, choć każde przebudzenie było stresem i strachem, że ludzie się zorientują i stanie się pośmiewiskiem” (Kaszczyk, 1996, s. 20).

¹⁰ Anna Kronenberg zwraca uwagę, że termin zielonego czytania i pisania „mieści w sobie wiele praktyk interpretacyjnych: geopoetykę, ekokrytykę, ekofeministyczną krytykę literacką, postkolonialną ekokrytykę”. (Kronenberg, 2014, s. 295).

¹¹O wartościowaniu przestrzennym pisał Yi-Fu Tuan, (Por. Tuan, 2005, s. 160-162).

Kaszczyc obnaża egocentryczny świat, w którym empatia jest wstydlivością. Czułość i dobro nie mieści się w ramach dobrze funkcjonującego społeczeństwa. Takie serce należy zabić, ponieważ: „Nie spotkał takich ludzi, którzy zaakceptowałyby go bez zastrzeżeń”. Poczucie swojego jestestwa człowiek poszukuje i konstruuje w antropocentrycznym, narcystycznym świecie — abstrakcie kulturowym, opresyjnej maszynie nadzorowania i karania. Niestety humanistyczna afirmacja człowieka sprawiła, że jednostki ludzkie własnej przynależności poszukują jedynie w ramach cywilizacji. Zindustrializowany, zmonopolizowany świat nie potrzebuje współczucia. Chęć morderstwa można zracjonalizować, bohater, socjalizowany do odgrywania roli mężczyzny, przypomina sobie, że trzeba wyzbyć się sentymentów „i po prostu pozbyć się serca. Tak będzie najprościej. I po męsku” (Kaszczyc, 1999, s. 20). W świecie bez współjedności zabawą dzieci jest topienie kotów. Bohater wie, jak zabić. Na pomoście spotyka innych. Kaszczyc maluje obraz samotnych ludzi, niezdolnych ze wstydu otworzyć się na kolektywne doświadczenie współodczuwania. Wyznaje: „zawsze przynajmniej kilku stoi nad rzeką” (Kaszczyc, 1999, s. 20).

Autorka nierzadko tworzy apokaliptyczne wizje świata, cywilizacji, maszyny pozbawioną uczuć¹². Wytworzony przez ludzkość antropocen przeraża artystkę, widzi w nim zniszczenie wszelkiej różnorodności, miłości, szczęścia. W opowiadaniu *O człowieku, który chciał być wolny* unieczestwia industrialny, monokulturowy świat. Oddaje głos wrażliwości i czułości. Kaszczyc kreuje niezwykle emocjonalnego, delikatnego, uciemienzonego cywilizacją bohatera:

“Świat wokół zniewalał, osaczał i przygniatał ciężarem problemów, które oplątywały jego myśli i egzystencję. Był zbyt wrażliwy, by znieść czyjekolwiek, jakiegokolwiek cierpienia. [...] Najchętniej przespałby życie, żeby nikomu nie sprawić przykrości, nie zaznać jej od innych i nie patrzeć na cierpienia. Popadł w obsesję. Nawet gdy patrzył na kamień, wydawało mu się, że drży i krwawi jak serce” (Kaszczyc, 2002, s. 54).

Patriarchalna, agresywna, humanistyczna rzeczywistość jest źródłem cierpienia. Zdolny do współodczuwania bohater decyduje się na gest kapitulacji, odejścia. Swoją empatyczną naturę uznaje za oznakę słabości. Paradoksalnie ten, który dostrzega komunie bytów, pragnie odizolować własną jednostkę. Próżnia staje się jego utopia. Bohater nie staje się jednak postacią, która przekracza transgraniczne przestrzenie, ponieważ niesie w sobie

¹² Aleksandra Ubertowska przedstawia koncepcję — o zabarwieniu i wydzwięku apokaliptycznym — *Dark Ecology* Timothe’ego Mortona. Byłoby to pisanie „z wnętrza katastrofy”. (Por. Ubertowska, 2020, s. 35).

pewnego rodzaju ukorzenie, bezpieczną, dobrze znaną mu kryjówkę, szafę — symbol, który przypomina mu o człowieczeństwie, domu, stabilności. Poszukiwanie wolności i potrzeba bezpieczeństwa, abstrakcyjnej utopii, murów, które odgradzają od zła — należą do przeciwstawnych biegunów. W efekcie bohater stał się niewolnikiem ciężaru i drogi. Wytwarzająca się w nim świadomość przynależności do miejsca zrodziła potrzebę zakorzenienia się w ziemi dobrej do koegzystencji. Bohater postanowił pozostać w granicach widnokągu wytworzonego przez żywioły natury. W przyrodzie odnajduje wyzwolenie. Oddaje się współodczuwaniu, które przejawia się w organicznym przeżywaniu przynależności do kosmosu. Szafa — atrybut cywilizacji — odrodziła się, dokonała się w niej transfiguracja, włączyła się, stała się częścią przestrzeni, tracąc ludzką przedmiotowość, ożyła, wypuszczając korzenie, gałęzie i liście. Jednak strach przed nawiązaniem relacji z innymi istotami paraliżuje bohatera. Nie chce zadać cierpienia, nie chce też sam cierpieć. Bezskutecznie się odgradza. Stworzona przez niego utopia się rozszczelnia. Komunia bytów wypełnia się niezależnie od niego. Akceptacja koegzystencji przynosi uwolnienie od cierpienia, daje szczęście. Człowiek, który pragnie dzielić się swoim dobrobytem, uczy mówić szafę. Współzależność między szafą a bohaterem zamyka się w wyznaniu miłości. Kaszycz zauważa, że w miłości umiera wolność, ponieważ miłość jest współodpowiedzialnością, która wypełnia się w relacji między bytami.

Afirmacja natury w sposób szczególny znajduje swoje odzwierciedlenie w twórczości Bronisławy Wajs. Papusza w wierszu *Lesie, ojciec mój (Weszo, dadoro miro)* przełamuje mit wiążący kobiecość z naturą¹³. Podmiotka liryczna zwraca się do spersonifikowanego Lasu utożsamionego z czarnym ojcem — opiekuna i nauczyciela. Las nie rodzi, lecz uczy relacji, koegzystencji. Podmiotka wypełniła się w mimetyzacji tego, kim jest jej ojciec, staje się jego częścią, wypełnieniem, jednością:

“Liście twoje drżą
i ja drzę jak one,
ty śpiewasz i ja śpiewam,
śmiesz się i ja się śmieję” (Papusza, Warszawa 2015 s. 85).

Choć wypełnia ją współjedność z lasem, ojciec odrzuca swoją córkę, nie może połączyć się w koegzystencji. W opresji humanizowanego świata definiują ją właściwości

¹³ Justyna Matkowska opisuje bardzo szczegółowo związki kobiety z naturą oraz relacje Papuszy z naturą (Matkowska 2020, s. 125-127, 135).

ludzkie, zostaje wykluczona i uprzedmiotowiona wbrew jej woli. Cierpienie uzewnętrznia w lamencie:

“O Boże, dokąd iść?
Co robić, skąd brać bajki i pieśń?
Do lasu nie chodzę,
rzeki nie spotkam.
Lesie, ojciec mój,
czarny ojciec!” (Papusza, Warszawa 2015 s. 85).

Podmiotka, odseparowana od współjedności z lasem, traci swoją właściwość. Jest zagubiona, chce należeć do społeczności, którą opiekuje się jej ojciec, bo wtedy odnajduje swój wewnętrzny głos. W izolacji, odrzuceniu, poczuciu odmienności może jedynie nawoływać, nie tracić pamięci i wiary.

W wierszu *Szukanie* Małgorzaty Hillar podmiotka liryczna wyznaje:

“W dzień uginający się
od zapachu siana
szukam smaku
twoich ust” (Hillar, Warszawa, s. 26).

Pokos metaforycznie przedstawia wiosenno-letni czas urodzaju, współzależność człowieka od natury, ale i pewnego rodzaju ingerencję ludzi, którzy przeobrażają i zmieniają w rytmie własnych potrzeb otaczającą przestrzeń przyrody. W tym okresie ciepłych dni podmiotka liryczna poszukuje relacji i miłości. Oddaje binarnemu światu natury i kultury swoją intymność, wrażliwość i delikatność, pocałunkami łączy przestrzenie:

“Dotykam wargami
liści drzew
słonecznika
i zimnej ściany” (Hillar, Warszawa, s. 26).

Jest świadoma swojej jednostkowości, jednak w doświadczeniu samotności wypełnia ją poczucie przynależności, co obrazują ostatnie wersy wiersza:

“Kiedy przychodzi noc
wypijam ją samotnie
ustami z pragnienia ciężkimi
jak dojrzałe truskawki” (Hillar, Warszawa, s. 26).

Wargi, które są symbolem miłości romantycznej, intymności i czułości, łączą się w jedności w cyklu narodzin i śmierci, odradzającej się i przemijającej natury. Porównanie ust

do dojrzałych truskawek w kulminacyjnym punkcie zwrotnym wiersza obnaża wrażliwość podmiotki lirycznej, transgraniczność między tym, co ludzkie, a tym, co naturalne, transfiguracja jest wyrazem odczuwania współjedności, koegzystencji. Podmiotka nie czyni barier, przyjmuje je i włącza we własną egzystencję.

Propozycja afirmowania ekosystemowych współjedności może być pewnego rodzaju odzwierciedleniem koncepcji symbiocenu. Zielone czytanie jest formą badawczego zaangażowania, które w obliczu zagłady ekologicznej przeciwstawia się obojętności. Poszukiwanie przeze mnie śladów ekosystemowych relacji wypływa z potrzeby propagowania zaangażowanej współjedności. Empatia jest odpowiedzią na bierność wobec wytwarzającej się ekocydalnej, genocydalnej i przerażającej rzeczywistości.

Desmond Tutu zwrócił uwagę, że Afryka ma wielki dar dla świata kultuwującego chciwość i przemoc — afirmację ubuntu (Hailey, 2008, s. 2). Tutu tłumaczy ubuntu jako koncepcję przynależności, która tworzy człowieka i wyraża się w jedności uniwersum jako całości, komunii i współczuciu¹⁴. Afrykański humanizm afirmuje relacje wspólnoty, empatię, zdolność do wybaczenia, dostrzega performatywny aspekt wzrastania człowieka przez społeczność, głębokie i kolektywne związanie jednostki z drugim człowiekiem. W filozofii ubuntu akcentuje się ogromną rolę relacji, gościnności, odpowiedzialności zbiorowej, nierozzerwalnej więzi z uniwersum, a to może być drogą do głębszego przeżywania symbiocenu w kosmologicznym duchu — jaki proponuje Dandala (Hailey, 2008, s. 4) — harmonijnej inteligencji. Nieantropocentryczne, emergentne szczeliny odczytywania związków, relacji komunii wszelkich bytów Ziemi wytwarzają energię współjedności. W moim przekonaniu altruizm ma wyzwolenieczy potencjał. Natomiast zielone odczytywanie rzeczywistości pomaga mi wzbudzić stan uważności, który prowadzi różnorodnymi trajektoriami do jedności tego, co binarnie określano kulturą i naturą. Separacja tych dwóch rzeczywistości wytwarza świat pogrążony w zagładzie ekologicznej. Rozbudzenie współodczuwania, komunii w duchu ubuntu może być sposobem afirmacji symbiocenu.

Bibliografia

Adamski P. (2007). *Czym jest bioróżnorodność i jej ekologiczne uwarunkowania*, W: *Integralna Ochrona Przyrody*, (red.) Grzegorzczak M., Kraków: Instytut Ochrony Przyrody PAN.

Bekoff M. (2019). *Manifest zwierząt. Sześć powodów, żeby okazywać więcej współczucia*, (przeł.) Pluszka A., Warszawa: Marginesy.

Bińczyk E. (2018). *Epoka Człowieka. Retoryka i marazm antropocenu*, Warszawa: PWN.

¹⁴ Dosłownie Desmond Tutu powiedział: *I am human because I belong. It speaks about wholeness. It speaks about compassion* (Hailey, 2008, s. 2).

- Dziadek M. (2021). *(Post)humanistyka antropocentrycznego exodusu*, „Przegląd Kulturoznawczy” nr 1 (47).
- Kreuter (2007). M-L., *Ogród w zgodzie z naturą*, (przeł.) H. Trepińska-Ostrowska, J. Walczak, R. Elkner, I. Tomicka, K. Mazur, K. Kujawska, Poznań: Publicat.
- Hailey J. (2008). *Ubuntu: A Literature Review*, Londyn: Tutu Foundation.
- Hillar M. (1972). *Poezje wybrane*, Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Kaszczyc R. (1996). *Imię czasu*, Gorzów Wielkopolski: Wydawnictwo Rolland.
- Kaszczyc R. (2002). *Nie naprawiajcie zegara*, Szczecin: Kana.
- Kronenberg A. (2014). *Geopoetyka jako przykład zielonego czytania i pisania*, „Teksty Drugie” nr 5.
- Krupiński P. (2021). *Co się śni zwierzętom? Eseje z pogranicza zoofilologii i psychoanalizy*, Warszawa: PAN.
- Papusza (2015). *Lesie, Ojciec mój*, Warszawa: nisza.
- Rybicka E. (2014). *Geopoetyka*, Kraków: Universitas.
- Sztajer S. (2010). *Idea homo religiosus a współczesne przemiany religijności*, „Przegląd Religioznawczy” nr 2 (236).
- Tuan Y.-F. (2005). *Ciało, relacje międzyludzkie i wartości przestrzenne*, W: *Antropologia kultury. Zagadnienia i wybór esejów*, (red.) A. Mencwela, Warszawa: Uniwersytet Warszawski.
- Tokarska-Bakir J. (2010). *W winnicy rytuału*, W: Turner V., *Proces rytualny*, Warszawa: PIW.
- Ubertowska A. (2020). *Historie biotyczne. Pomiędzy estetyką a geotraumą*, Warszawa: PAN.
- Uważność i psychoterapia*, (2013) (red.) Germer Ch.K., Siegel R.D., Fulton P.R., Kraków: PWN.
- O czym szeptały rośliny*, (dostęp online: 10.05.2023): <<http://ma.wroc.pl/pl/artykul/greenhouse-silent-disco/>>
- Albrecht G. (2013). *Ecopsychology in the Symbiocene*, (dostęp online: 17.05.2023): <https://researchportal.murdoch.edu.au/esploro/outputs/991005545277007891/filesAndLinks?institution=61MUN_INST&index=null>

Edyta Karczmarzka OV

Szkoła Doktorska, Uniwersytet Opolski, Katedra Teologii Fundamentalnej, Dogmatycznej i Ekumenizmu, Wydział Teologiczny

delfinstepowy@poczta.fm

ORCID : 0000-0001-5807-9143

Kryzys w Kościele według Bernarda Sesboüé SJ

Crisis in the Church according to Bernard Sesboüé SJ

Streszczenie

Celem podjętych w artykule analiz było zdiagnozowanie przyczyn powstawania „kryzysu w Kościele” wraz z możliwymi wariantami polepszenia sytuacji lub zmiany sposobu myślenia o „kryzysie” w ujęciu Bernarda Sesboüé SJ. Pojawiający się temat „kryzysu w Kościele” jest załączkiem dowartościowania rozumowych dociekań, interdyscyplinarnych badań oraz odczytywania wiary jako rzeczywistości wymagającej oczyszczenia i reinterpretowania. Sytuacja kryzysu jest szansą Kościoła do aktualizacji treści wiary i przekraczania dominujących w Kościele cech ekskluzywistycznych. Kryzys w Kościele może być rozumiany na różny sposób, z jednej strony można odnieść się do jego fasady i błędów oraz skandali, które na przestrzeni wieków można wykazywać. Natomiast zmiany dostrzegalne są zarówno w odniesieniu do widzialnej strony instytucji jak i do jej sposobu prezentowania i włączania osób w treści zawarte w Objawieniu. W wyniku braku inkluzywnego charakteru kościelnych wspólnot oraz właściwej recepcji obowiązujących dokumentów Kościół odszedł o ewangelicznej koncepcji. Kościół otwarty na szukających, błędzących, czy zadających pytania jest odpowiedzią na współczesny kontekst i mentalność uznającą wielość chrześcijaństw i realizacji zbawienia. Inkluzja nie jest tutaj jakąś propozycją duszpasterską dowolnie realizowaną, ale raczej odczytywaniem „znaków czasów” i sprzymierzaniem się z osobami wszystkich ludów i narodów.

Słowa klucze: Kryzys Kościoła, wyzwanie, inkluzywność nadzieja

Abstract

The aim of the analyses undertaken in the article was to diagnose the causes of the "crisis in the Church" along with possible variants of improving the situation or changing the way of thinking about the "crisis" in the view of Bernard Sesboüé SJ. The emerging topic of the "crisis in the Church" is the beginning of the appreciation of intellectual inquiries, interdisciplinary research and reading faith as a reality that requires purification and reinterpretation. The situation of crisis is an opportunity for the Church to update the content of faith and to overcome the exclusivist features dominant in the Church. The crisis in the Church can be understood in different ways, on the one hand, one can refer to its facade and errors and scandals that can be pointed out over the centuries. On the other hand, changes are discernible both in the visible side of the institution and in its way of presenting and including people in the content of Revelation. As a result of the lack of inclusiveness of ecclesiastical communities and the proper reception of existing documents, the Church has moved away from the evangelical concept. A church open to those who seek, err or ask questions is a response to the contemporary context and mentality that recognizes the multiplicity of Christianity and the realization of salvation. Inclusion here is not a pastoral proposal freely implemented, but rather reading the "signs of the times" and allying with people of all peoples and nations.

Key words: Church crisis, challenge, inclusivity, hope

1. Wstęp

Współczesny niedawno zmarły francuski teolog i uczestnik ruchu ekumenicznego Bernard Sesboüé SJ (urodził się 30 lipca 1929 w La Suze-sur-Sarthe i zmarł 22 września 2021 w Lille) podejmuje problematykę związaną z zagadnieniem kryzysu pojawiającego się w dyskursie teologicznym i społecznym odniesieniu do Kościoła. Greckie słowo „kryzys” posiada parę punktów ciężkości. Z jednej strony termin ten w znaczeniu sytuacji niekorzystnej odnoszony jest do poglądów, doświadczeń, rozwoju, zachwiania danego

systemu wartości. Z drugiej strony oznacza on pewien przełomowy moment, który wynika z załamania poprzedniej konstrukcji (Sobol, s. 374). Rozumienie zakresu słowa dotyka tematyki walki i zmagania się z aktualnym problemem wraz z podejmowaniem działania zmierzającego ku polepszeniu zaistniałej sytuacji kryzysowej.

W leksykonie teologicznym słowo to odnajdujemy w powiązaniu do krytyki religii, która może wytworzyć złudzenie braku realności i sensowności przedstawianych treści. Odwołuje nas ono do stanu zniechęcenia religią, zachwiania jakiegoś systemu wartości lub pozycji tego systemu oraz może się wiązać z przełomowym momentem w dyskursie. Nowy Leksykon Teologiczny krytykę religii pojmuje w odniesieniu do związków z wyrazami takimi jak sąd, ocena odnoszona do nadużyć religii rozumianej jako „iluzoryczne pocieszenie w beznadziejnym świecie” (Volgrimler, s.162). Taka krytyka religii próbuje ukazać ją jako ucieczkę w coś nierealnego, ale też przestrzega przed możliwymi manipulacjami ludźmi, będącymi w ucisku, czy stojącymi wobec decydujących wyborów odnośnie wartości lub/i zmagających się z trudnościami. Kryzys związany jest z krytyką religii i zastanego stanu faktycznego w Kościele.

Problemem badawczym podjętego tematu jest analiza i określenie zjawiska o nazwie „kryzys w Kościele” u Bernarda Sesboüé, SJ. Interesującymi kwestiami są odniesienia do dynamiki i historycznych uwarunkowań tego stanu rzeczy oraz wpływu i przyczyn, które wracają w dyskursie eklezjologicznym. Celem podjętych analiz jest zdiagnozowanie przyczyn powstawania „kryzysu” wraz z możliwymi wariantami polepszenia sytuacji lub zmiany sposobu myślenia o „kryzysie” jako rzeczywistości pierwszoplanowej.

Obecność i działalność Kościoła w świecie zakłada jego misję szeroko pojmowaną, gdyż nie zatrzymuje się ona na wierzących, ale odwołuje się powszechnego planu zbawienia całej ludzkości. Inkluzywne treści obecne w twórczości Sesboüégo pozwalają na rozumienie Kościoła w kryzysie poprzez interdyscyplinarne podejście do zagadnienia kryzysu jako sytuacji, z którą zmagają się wspólnota. Temat ten zawarty zostanie w czterech punktach odnoszących się do zagadnienia głównego, a odwołujących się do kontekstu, rodzajów kryzysu, zmiany akcentów i sposobu postrzegania przyszłości.

2. Obecny kontekst

Kościół w kryzysie obrazuje Sesboüé w kontekście Francji, aby później odnieść jego stan faktyczny do całego Kościoła powszechnego. Inkluzywne rozumienie zbawienia domaga się od eklezjologii zgłębiania oblicza Boga wyłaniającego się z dostępnej historii. Rozumienie

sposobów działania Boga w historii konfrontuje Sesboüé z kontekstem w jakim obecnie przekazywana jest wiara.

Pojawiające się także we Francji odmienne od wiary koncepcje na zapewnienie życia wiecznego, starają się promować przekonanie o braku konieczności pośrednictwa Kościoła w odkupieniu. Rozumienie zbawienia wobec braku właściwych postaw ze strony „ludzi kościoła” budzi zastrzeżenia i wątpliwości o zasadność wiary i zaufania wobec Kościoła jako tego, który w przeszłości i obecnie splamił się wieloma postawami i działaniami, które zdają się przeczyć głoszonej przez niego Dobrej Nowinie. Sesboüé stara się pogłębić historyczne przykłady przytłaczającej władzy kościelnych heroldów, a przy tym nie pomija pytań wierzących wynikających z braku zrozumienia depozytu chrześcijaństwa czy też historycznego biegu dziejów.

Historyczne tematy należy rozwijać i ich nie bagatelizować. „Trzeba pokrótce przeanalizować dwa historyczne tematy: niewolnictwo i inkwizycję, a ogólniej przemoc stosowaną wobec wolności wyznania, aby nie popaść w osądy ideologiczne, które ignorowałyby fakt, że Kościół Boży żyje w dziejach ludzkich i stara się naśladować Chrystusa zgodnie z tym, jak odbiera Ewangelię. (...) przez kilka stuleci ten Kościół Boży odmawiał potępienia zasady niewolnictwa oraz pograżył się w zgubnym przekonaniu, że musi w obronie swojej wiary ścigać heretyka i w razie potrzeby skazać go na śmierć”(Sesboüé, 2019, s. 233). Analiza przeszłości jest kluczem do przyszłości i rozumienia wiary osób współcześnie oglądających Kościół. Warto nadmienić, że osądzanie historii nie służy już tylko kościelnym elitom, teologom, ale stoi w służbie całej ludzkości. Kościół jak twierdzi Sesboüé jest przeznaczony także dla niewierzących, jest to przestrzeń otwarta na całą ludzkość (Sesboüé, 2012).

Działanie Kościoła łączyło przekonania z praktykami, gdy przekonania były błędne generowało to błędne postępowanie. Wobec dialektyki opierającej się na braku zrozumienia, czy też podtrzymywaniu konieczności i przymusu jako jedynych komponentów w odniesieniu do poszczególnych osób należy domniemywać brak chęci przyłgnięcia do takiego rodzaju wspólnoty niezależnie od głoszonych przez nią zapewnień. Obraz kryzysu w Kościele może ulec transformacji jedynie w odnalezieniu przeciwwagi dla czynionych wypaczeń i błędów. Jak podkreśla Sesboüé wiara domaga się stawiania pytań i nieustannego re-definiowania wobec pojawiających się tematów, wśród których występują również jednostronne ujęcia, ograniczenia, wypaczenia, ale nawet one są szansą na zaistnienie relacji wymiany, dialogu, który zmierza do wiary we właściwym jej sensie. Troska o wiarę nie jest jakimś niedookreślonym nabożnym pragnieniem, wymaga ona zmagania się z problemami

i kryzysowymi sytuacjami dostępnymi zarówno w Kościele jak i w świecie oraz zmieniającej się mentalności współczesnych ludzi. „Pierwszą cechą jest troska o wiarę trzeźwą, świadomą i opartą na wiedzy, która przeszła przez krytykę różnych współczesnych mistrzów podejrzliwości, i która zabiega o mocną formację teologiczną (...)” (Sesboüé, 1996, s. 54). Sytuacja w Kościele jest trudna z racji braku wiary opartej na wiedzy, która jest w stanie zmierzyć się z zarzutami. Nowa sytuacja wywołuje zmiany zarówno w odniesieniu do religii jak i do kultury, wewnątrz której pojawia się wezwanie do prozelityzmu i rozszerzania uniwersalnego charakteru wiary” (Sesboüé, 1996, s. 38).

Na przykładzie Francji Sesboüé próbuje rozwikłać tendencje spadkowe w odniesieniu do statystyk związanych z zainteresowaniem odnośnie powołania do prezbiteriatu czy też w odniesieniu do wyznawców nęconych różnymi propozycjami charakteryzującymi się przekazem o współlistnieniu różnych religii i gąszczu światopoglądów” (Sesboüé, 1996, s. 37). Ten kontekst powoduje zmiany w odniesieniu do rozumienia i przekazywania wiary w świecie. Treści przekazywane przez Kościół nie są nowe, jednakże zachodzi potrzeba przekazywania ich w mniej skostniały sposób, który jest zorientowany na danego słuchacza.

Wkład Eweliny Drzewieckiej, badaczki kultury i literatury bułgarskiej na temat prze(d)sądów u prawosławnych na przykładzie Bałkanów pozwala na wyostrenie pola badawczego, którym jest styk kultur oraz wzajemne relacje między rzeczywistością religijną i nowoczesnością. Związki takie odkrywa również Bernard Sesboüé. Podobnie jak w wystąpieniu gościa specjalnego III Międzynarodowej Multidyscyplinarnej Konferencji Doktorantów Uniwersytetu Szczecińskiego na temat „«A Ty w co wierzysz?» Wokół praktyk i prze(d)sądów w badaniach prawosławnych kręgów kulturowych” – Sesboüé zauważa związek informacji kulturowej z procesem poznawczym, zakłada jak wymieniona badaczka, że niejako nowe informacje nie wypierają starych, ale stają się matrycą przekazu historycznego (Drzewiecka, 2023). Pytanie o kontekst jest związane z przeznaczeniem Kościoła. Jego tożsamość realizuje się w recepcji wiary i przekazywaniu jej dalej przez pokolenia (Sesboüé, 2019). Przekaz wiary przez kolejne epoki możliwy jest zwłaszcza dzięki rozumnemu i świadomemu podejściu do błędów i nadużyć ze strony Kościoła, który jednak nie kończy się na tematach związanych z pojawiającymi się kryzysami, spadkami i pogarszającymi się statystykami w odniesieniu do innych propozycji na rozumienie teraźniejszości i wieczności. Kryzys, o którym opowiada Sesboüé, jest wielowymiarowy, zatem w kolejnym punkcie zarysowane zostaną jego różne rodzaje.

3. Odcienie kryzysu

Kryzys w Kościele ma wiele twarzy. Oblicze kościelnych instytucji i wspólnot zmieniło się poprzez aktualny kontekst *Sitz im Leben* Ewangelii. W dobie tendencji do spadku krzywej powołań i ankietowych wiadomości na temat braku wiedzy na temat wybranego i deklarowanego wyznania, mają miejsce kolejne ujemne indeksy. Spadek liczby wierzących jest odpowiedzią na spadek liczby powołań, które wynikają z nowej sytuacji religijno-duchowej, w której to chrześcijaństwo jest tylko jedną z wielu propozycji (Sesboüé, 1996). „Chętnie skupiamy się na mniejszej liczbie powołań presbiterów i konsekwencjach tego. Często jednak zapominamy o umiejscowieniu tego zjawiska w kontekście globalnym, co umożliwia jego interpretację i wyciągnięcie właściwych wniosków na przyszłość. Kryzys powołań współlistnieje z bardziej ogólnym i powszechnym kryzysem, dotyczącym Kościoła w ogóle, zwłaszcza we Francji, ale także w wielu krajach Zachodu”(Sesboüé, 1996, s. 36). Ogólny kryzys wiary dotyka zatem wspólnotę wierzących, która niejako zatraciła odpowiednie proporcje i sposoby do przekazywania wiary i inicjowania do niej.

Zauważalny jest brak inicjacji chrześcijańskiej wobec nowych propozycji, które Sesboüé łączy z „powrotem do religijności” na rzecz rozszerzających się we Francji i w świecie trendów, w których szuka się alternatywy dla osób „rozczarowanych chrześcijaństwem”(Sesboüé, 1996, s. 38). Wpływ sytuacji rozczarowania na środowisko życiowe i siedlisko Ewangelii jest znamienny, zauważalne spadki odnoszą się do chęci zrównywania różnych propozycji na duchowość człowieka w kluczu dowolnego dobierania czy też mieszania. Przekaz Kościoła stał się już mało wiarygodny i wymaga aktualizacji.

Krajobraz religijny uległ zmianie. Kościół pozostaje w tendencjach spadkowych. „Badania ilościowe ujawniają spadek praktyki religijnej i uczestnictwa w sakramentach albo wyraźny spadek liczby powołań(...), albo też znaczne dysproporcje, wpływające(...) na liczbę katechizowanych dzieci” (Sesboüé, 1996, s. 41). Sesboüé odnosi się do wskaźników prezentowanych w socjologii, gdzie widać dokładnie odejście od religii, które dotyka dorosłych w tym małżeństw, młodzieży i osób, które nie odczytują powołania do służby w Kościele. Przynależność do Kościoła nie jest już oczywista, ale stoi pod znakiem zapytania.

Odwroćcie tego stanu rzeczy możliwe jest dzięki rozeznawaniu tego co jest najważniejsze dla Kościoła współczesnego wraz z odkrywaniem jego sytuacji w aspekcie pozytywnym i negatywnym, tak aby otworzyć się na Ducha Świętego i jego przemowę do Kościołów (Sesboüé, 1996). Kryzys Kościoła jest trudną sytuacją, czego nie ukrywa Sesboüé, opisuje jedynie rzeczywistość, która jest niepokojąca i wobec której Kościół powinien dokonać nawrócenia”(Sesboüé, 1996). Nie oznacza to tendencji do defetyzmu, jednakże jest

pewną diagnozą wynikającą z wielokrotnych błędnych odczytań Kościoła jako instytucji, która ma swoją niechlubną przeszłość i wobec której piętrzą się wątpliwości. Inkluzywny charakter Kościoła zwłaszcza w czasach kryzysu domaga się zmiany perspektywy.

4. Zmiana akcentów

Samorozumienie eklezjalnej wspólnoty uległo zmianie. Jednakże zmiana ta nie pozwala na zatrzymaniu się na stwierdzeniach o upadku, kryzysie, stagnacji, czy konieczności ogłoszenia braku sensowności trwania Kościoła w świecie. Jego negatywny odbiór, sygnalizowane problemy i karykaturalne wyolbrzymianie historycznych niesprawiedliwości nie może prowadzić do zaprzestania głoszenia. Przyszedł czas na re-definicje i nowe samorozumienie Kościoła wdrożenie uchwał Soboru Watykańskiego II. Istotą istnienia Kościoła jest postrzeganie dziejów ludzkości jako okazji do włączenia osób w czas zbawienia (Sesboüé, 1999, 2001a, 2001b, 2003).

Zbawienie to możliwe jest dzięki trynitarnemu paradygmatowi. W centrum chrześcijaństwa stoi Trójca Święta. „Wróćmy do tego, co stanowi centrum chrześcijańskiego przesłania. Odnajdujemy je w zdumiewającym orędziu, że w Jezusie z Nazaretu Trójjedyny Bóg stał się człowiekiem, pragnąc całkowitej bliskości ze stworzoną przez siebie ludzkością.” (Sesboüé, 2019, s. 237). Jedną z nieuchronnych konsekwencji wejścia Wcielonego w świat jest przedstawianie Boga w zniekształconych interpretacjach, poprzez systemy i ideologie, poprzez pomysły ludzkie. Niemniej także takie obrazy, czy rozwijanie Jezuologii ma swoje zalety, gdyż jest to temat przerabiany w historii, ale też może stać się okazją do szukania głębszych odpowiedzi, czy też inspiracji o charakterze całościowym. Owe poszukiwania i pytania nie są skostniałym wyrazem kultury, ale pociągają umysł do rozważenia wydarzenia Chrystusa (Sesboüé, 2006). Pytania o Trójcę Świętą to też pytania o palące problemy Kościoła, wśród których wymienia Bernard Sesboüé: „skrzyżowanie religii, zmniejszenie liczby wierzących katolików, porażkę w przekazywaniu wiary młodzieży, porażkę w kręgach chrześcijańskich, społeczeństwo w dużej mierze postchrześcijańskie, katolicyzm francuski głęboko podzielony, recesje instytucjonalnej fasady Kościoła, spadek powołań kapłańskich i zakonnych” (Sesboüé, 1996, s. 37-53).

Wszystkie te faktory odnoszą się w sumie do ogólnej tendencji spadku wiary w świecie, który potwierdzają statystyki i wielod dziedzinowe badania oraz obserwacje zmieniającej się struktury kościelnych wspólnot. Można zatem zadać pytanie w jaki sposób Kościół ma się stać otwarty i włączający, jaka jest jego przyszłość i nadzieja? Konieczna wydaje się zmiana w akcentowaniu Kościoła jako przestrzeni związanej z kryzysem na rzecz

pojmowania wieloaspektowego, w którym jest w nim oprócz problematycznych kwestii miejsce na spotkanie z Bogiem. Kościół jest związany z Osobą, która powinna zajmować w nim pierwszoplanową pozycję.

5. Szansa na przyszłość

Bernard Sesboüé w kontekście globalnego kryzysu Kościoła nie traci nadziei. „W tym obrazie, który może wydawać się bardzo czarny, jest jednak wiele małych światełek” (Sesboüé, 1996, s. 53). Oznacza to, że pomimo spadków i wyraźnych zmianach w badaniach ilościowych Kościoła trwa dalej pomimo kryzysu spowodowanego przez wiele czynników i zmiennych. Dla Sesboüégo każdy czas i kontekst, jest okazją i przestrzenią do kiełkowania Ewangelii. Kiełkowanie dla niego związane jest z: „nową «postacią» wierzących, Ewangelią powracającą, nawróceniem ekumenicznym” (Sesboüé, 1996, s. 53-62).

Spadek liczby wierzących jest powodowany zmianą mentalności i sposobu oraz warunków życia. Dostrzegalne są zmiany w odniesieniu do życia duchowego. „Postać nowych wierzących to zatem odpowiedzialni katolicy, którzy chcą uczestniczyć w życiu Kościoła, ponieważ czują się osobiście odpowiedzialni za swoje życie moralne” (Sesboüé, 1996, s. 54). Wskaźnik ilościowy próbuje być podmieniony przez jakościowe ujęcie osób udzielających się w Kościele, być może jest to uproszczenie, jednakże nowa postać wiary domaga się szukania, błędzenia i zadawania trudnych pytań, na które nie ma natychmiastowych odpowiedzi. Debata i dialog to formy wymagające cierpliwości w przechodzeniu poprzez kryzysy do „budzenia w innych smaku Boga i miłości do Kościoła” (Sesboüé, 1996, s. 55). Kryzys Kościoła oznacza, że powinien się on opowiedzieć na rzecz włączania ludzkości we właściwy sposób rozumienia, które możliwe jest dzięki powrotowi do ewangelicznego przekazu i otwartości na Innego (Sesboüé, 2000). Żywotność i nadzieja ewangeliczna jest realną możliwością odnowy Kościoła, który jest na etapie nawrócenia siebie na drogę inkluzywnego rozumienia wiary, co do której istnieją blokady i granice rozumień i zgodności z dostrzegalną jego grzeszną odsłoną. „Zadziwiające jest to, że ten powrót do Ewangelii w żaden sposób nie wyraża się w jakimś dzikim ewangelizmie. Nie chce on żadną miarą kontestować instytucji. Jest to jednak rzeczywistość, która modyfikuje rzeczywistość kościelną i zachęca do pewnych nawróceń” (Sesboüé, 1996, s. 58). Nawrócenie obejmuje wewnątrzkościelne praktyki wraz z ekumenią. Ekumeniczne nastawienie dotyka zmagania się z powrotem do Ewangelii i naśladowania Chrystusa. Jak zaznacza Sesboüé Kościół także ten w kryzysie jest powołany dla całej ludzkości, zatem braterstwo wychodzi poza konfesję, a postawa naśladowani Mistrza styka się z realiami i potrzebami świata. „Jak

długa droga została przebyta w ciągu czterdziestu lat! Żaden świadek z połowy stulecia nie mógł przewidzieć tego oficjalnego nawrócenia Kościoła katolickiego na ruch ekumeniczny, jakie dokonało się podczas Soboru Watykańskiego II, i tej zmiany w postawie ludzi tegoż Kościoła. To, czego dokonywali nieliczni prekursorzy, stało się czymś nabytym dla wielu środowisk, które ze swej strony kształtują życie kościelne. Trwa pojednanie serc i umysłów, które nie jest sprawą błahą: jest to sprawa Ewangelii” (Sesboüé, 1996, s. 61). Zmiana wrogiego nastawienia wobec odmiennych poglądów i praktyk obecnych w innych wspólnotach, jest świadectwem wobec świata. Kościół przemierzający kolejne epoki odwołuje się do Ewangelii i z nią konfrontuje, dlatego też odczytuje konieczność nawrócenia, a nawrócenie Kościoła dokonuje się w czasie, w którym dostępny jest jego inkluzywny charakter (Sesboüé, 2019).

Zapotrzebowanie na inkluzywne rozumienie eklezjologii ma znaczenie w dialogu ekumenicznym. Bernard Sesboüé wpisujący się w nurt inkluzywnego pojmowania Kościoła włącza się tym samym w dyskusję teologiczną, co przekłada się na interpolacje w życiu Kościoła, także tego będącego w stanie kryzysu. Udział Sesboüégo w debacie na temat przyszłości Kościoła i rozumienia go jako rzeczywistości otwartej między innymi na inne wyznania wskazuje na możliwość międzywyznaniowych interpretacji tekstów teologicznych oraz stanowi przyczynek do dyskusji nad znaczeniem ekumenicznego modelu.

6. Podsumowanie

Kryzys w Kościele jest zjawiskiem wielowymiarowym. Powodów takiego stanu rzeczy należy poszukiwać w historii i obecnych działaniach Kościoła sprzecznych z przekazem ewangelicznym. Sytuacja ta może ulegać polepszeniu dzięki postawie nawrócenia. Kryzys w Kościele, czy też kryzys Kościoła jest szansą do reinterpretacji wiary oraz sposobów jej przekazywania. Obecny kontekst nie pozwala na niewykorzystywanie szans dotarcia z soteriologicznym przekazem do osób, które nie znają jego treści lub znają w sposób odejmujący im rozumności, wolności i czytelności.

Przejrzystość przekazu zapewnia włączenie się Bernarda Sesboüé SJ w teologiczną debatę nad rozumieniem Kościoła. Opozycja wobec ekskluzywnych ujęć pozwala na zmianę perspektywy, a co z tym związane poprawienie sytuacji poprzez powrót do centralnych treści orędzia chrześcijańskiego. Pogłębienie rozumienia eklezjologii proponowanej przez Sobór Watykański II dokonywane jest przez Sesboüé dla rozwoju argumentacji związanej z włączającym charakterem wspólnoty. Kościół otwarty jako zagadnienie odnoszące się do możliwej przyszłości wkomponowuje się w istniejące już ujęcia tego zagadnienia.

Zapotrzebowanie na inkluzywny, otwarty Kościół nabiera szczególnego znaczenia w dialogu ekumeniczno-egzystencjalnym. Konfrontacja z inną odsłoną chrześcijaństwa lub/i jego brakiem pozwala na podejmowanie wyzwania jakim jest wskazanie na Trójcę Świętą oferującą eschatologiczną przyszłość, a także na koncepcję w której teoretyczne i praktyczne rozumienie eklezjologii otwiera się na misję głoszenia uniwersalnego spełnienia dla całej ludzkości. Dostrzegalna jest zmiana akcentów z rozumienia Kościoła jako pogrążonego w kryzysie na Kościół nawracający się i otwarty na Ducha Świętego. Kryzys eklezjalnego wymiaru wiary związany jest z okolicznościami towarzyszącymi odwróceniu się od dynamicznego rozumienia Kościoła, na rzecz skupienia się na zjawisku kryzysu dotyczącego Kościół rozumiany globalnie.

Kryzys Kościoła jest okazją do powrotu do jego genezy i włączającego charakteru Trójcy Świętej. Kościół to organizm, w którym dokonują się burzliwe zmiany i możliwe jest polepszenie sytuacji kryzysowych. W paradygmacie trynitarnym należy odczytać pozytywnie wszelkie ingerencje Boga w świat stworzony także w sytuacji kryzysu powodowanego przez szereg zdarzeń i zjawisk. Narracja zaproponowana przez Bernarda Sesboüé SJ odwołuje się do kontekstu i różnych odsłon kryzysu, który może być odebrany jako wyzwanie i zadanie dla Kościoła. Temat kryzysu nie może przesłaniać centralnego przekazu na temat misji i powołania Kościoła w świecie. Nadzieją Kościoła na wyjście z kryzysu jest powrót do ewangelicznego przekazu i wychylenie ekumeniczne wraz z szukaniem samorozumienia obecnej trudnej sytuacji prezentowanej w badaniach socjologów i innych badaczy.

7. Bibliografia

- Sesboüé, B. (2011), *De quelques aspects de l'église: Païens et Juifs, Ecriture et Eglise, Autorité, Structure ministérielle*, Paris: Wydawnictwo Desclee de Brouwer.
- Sesboüé, B. (2012), *Ewangelia i tradycja*, przeł. A. Kuryś, Poznań: W drodze.
- Sesboüé, B. (1999), *Historia dogmatów. Bóg zbawienia. Tradycja i Symbole wiary. Ekonomia zbawienia. Rozwój dogmatów trynitarnych i chrystologicznych*, przeł. P. Rak, Tom 1, Kraków: Wydawnictwo M.
- Sesboüé, B.(2001a), *Historia dogmatów. Człowiek i jego zbawienie*, przeł. P. Rak, Tom 2, Kraków: Wydawnictwo M.
- Sesboüé, B.(2001b), *Historia dogmatów. Znaki zbawienia*, przeł. P. Rak, Tom 3, Kraków: Wydawnictwo M.
- Sesboüé, B.(2003), *Historia dogmatów. Słowo zbawienia*, przeł. P. Rak, Tom 4, Kraków: Wydawnictwo M.
- Sesboüé, B. (2007), *Histoire et théologie de l'infailibilité de l'Église*, Bruksela: Wydawnictwo Lessius.
- Sesboüé, B. (2000), *Jésus-Christ dans la tradition de l'Eglise. Pour une actualisation de la christologie de Chalcédoine*, Paris: Desclée.
- Sesboüé, B. (2006), *Jezus Chrystus na obraz ludzi. Krótki przegląd przedstawień Jezusa na przestrzeni historii*, przeł. P. Rak, Kraków: Wydawnictwo M.
- Sesboüé, B. (2019), *L'église et la liberté*, Paris: Wydawnictwo Salvator.
- Sesboüé, B. (1996), *N'ayez pas peur!. Regards sur l'Église et les ministères aujourd'hui*, Paris: Wydawnictwo Desclee de Brouwer.
- Sobol, E. i in. (2011), *Słownik języka polskiego*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Volgrimler, H. (2005), *Nowy Leksykon Teologiczny*, Warszawa: Wydawnictwo

Maria Janusz

Instytut Językoznawstwa, Uniwersytet Szczeciński

maria.jan.lingua@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3647-5011

Eponimy jako narzędzie wartościowania rzeczywistości

Eponyms as a tool for evaluating reality

Streszczenie

Proponowany artykuł poświęcony jest analizie eponimów w języku polskim i francuskim. Celem autora jest ukazanie eponimów, które poprzez proces leksykalizacji stają się językowym narzędziem wartościowania rzeczywistości. Dzięki analizie semantyczno-etymologicznej ukazane są sposoby wartościowania rzeczywistości za pomocą eponimów w różnych jej dziedzinach i sferach. Autor wyodrębnia eponimy wartościujące pozytywnie, pejoratywnie, oraz eponimy aksjologicznie neutralne, które utraciły swoje nacechowanie wartościujące.

Słowa kluczowe: eponimy, wartościowanie rzeczywistości, leksykalizacja, wartościowanie pozytywne, wartościowanie pejoratywne, neutralizacja wartościowania

Summary

The proposed article is devoted to the analysis of eponyms in Polish and French. The author's aim is to show eponyms which, through the process of lexicalization, become a linguistic tool for assessing reality. Thanks to the semantic and etymological analysis, ways of evaluating reality using eponyms in its various fields and spheres are shown. The author distinguishes eponyms with positive and pejorative values, and axiologically neutral eponyms that have lost their evaluative character.

Keywords: eponyms, valuing reality, lexicalization, positive valuing, pejorative valuing, valuation neutralization

1. Wstęp

“Świat, który jawi się człowiekowi jest od pierwszych dni jego życia aż po ostatnie światem wartości” (Puzynina, 1992, s.5). Człowiek bada istotę rzeczywistości, opisuje ją, a także wartościuje. Takie podejście oznacza, że rzeczywistość jest oceniana przez człowieka poprzez przypisywanie wartości dodatnich lub ujemnych oraz określanie, czy coś jest pozytywne czy negatywne, dobre czy złe¹. Relacja człowiek a rzeczywistość aktualnie rozważana jest w ujęciu interdyscyplinarnym, natomiast pojęcie *wartość* definiowane jest w zależności od dyscypliny. W ujęciu matematyczno-fizycznym *wartość* to “liczba określająca, ile jednostek zawiera dana wielkość fizyczna lub wielkość mogąca zastąpić wyrażenie algebraiczne (...)” (Słownik PWN). Na polu ekonomii i handlu jest to pojęcie określające “to, ile coś jest warte pod względem materialnym.” (Słownik PWN) W kontekście malarstwa *wartość* definiowana jest jako “względna intensywność koloru czy tonu” (Słownik TLFi).

¹ <https://zpe.gov.pl/a/jezyk-wartosci---wartosciowanie-w-jezyku/DY1U4tu1g> (dostęp 05.06.2023)

Filozoficznie zaś *wartość* jest oznaczeniem „zasad i przekonań będących podstawą przyjętych w danej społeczności norm etycznych” (Słownik PWN), a w stylistyce termin ten jawi się jako “znaczenie, które słowo nabiera w danym kontekście”, co prowadzi do “efektu literackiego, czyli wywołanego przez słowo”. Z tego wynikają wartości efektywna, ekspresywna i metaforyczna (Słownik TLFi). W językoznawstwie, badającym język jako system znaków, *wartość* rozważana jest poprzez jednostkę językową, ponieważ “znaczenie jest określane przez przynależność do systemu” (Słownik TLFi). Francuski słownik TLFi podaje, że “(tłum. własne) kiedy mówimy o wartości słowa, zazwyczaj myślimy o jego zdolności do wyrażania idei, co jest jednym z aspektów wartości językowej”.

Stwierdzamy, że eponimy jako specyficzne jednostki leksykalne również posiadają znaczenie aksjologiczne. W związku z tym, celem proponowanej analizy jest ukazanie eponimów, które poprzez zachodzące zmiany semantyczne w procesie leksykalizacji stają się ważnym elementem, czyli narzędziem wartościowania rzeczywistości. Wobec tego, przestudiujemy wybrane eponimy w języku polskim i francuskim występujące w różnych dziedzinach i sferach życia oraz wyodrębnimy sposoby wartościowań, między innymi: uhonorowanie, nobilitacja, ośmieszenie czy niechęć wobec danego zjawiska lub osoby. Zgodnie z postawionym celem, podejmowane są takie kroki jak analiza porównawcza, która pozwala na wyodrębnienie mechanizmów wartościowania rzeczywistości w języku polskim i języku francuskim oraz analiza etymologiczna i semantyczna, które z pewnością przybliżą specyfikę eponimów. Badanie stanowi novum na polu językoznawstwa, ponieważ nie ma prac poświęconych eponimom w kontekście wartościowania rzeczywistości. Zanim przejdziemy do analizy, sprecyzujemy pokrótce kilka pojęć teoretycznych, którymi posługujemy się w niniejszym badaniu.

2. Język jako narzędzie wartościowania

Jednym z narzędzi wartościowania rzeczywistości niewątpliwie jest język, za pomocą środków i znaków językowych nadajemy dobre lub złe cechy i określamy to co pozytywne i to co negatywne. W wielu źródłach proponowane są rozmaite klasyfikacje zarówno samego wartościowania odbywającego się poprzez język jak i środków czy leksemów wartościujących. Jak cytuje J. Puzynina w książce “Język wartości” wyróżnia się wartościowanie na poziomie semantycznym i na poziomie stylistycznym. W innej typologii rozróżnia się wartościowanie: zmysłowe i psychologiczne, intelektualne i emocjonalne, absolutne, estetyczne i etyczne, racjonalne, utilitarne, normatywne i teologiczne. (Puzynina, 1992, ss. 47-49). Klasyfikacja dotycząca narzędzi wartościowania, zakłada nadrzędny podział środków językowych

wartościujących rzeczywistość na nieleksykalne i leksykalne. Pierwsza grupa to środki wartościujące parajęzykowe, właściwe dla języka mówionego (gesty, mimika, mowa ciała), oraz fonetyczne (elementy prozodyczne języka). (Puzynina, 1992, s.112) Podział grupy środków leksykalnych odbywa się jednak niejednolicie. Z jednej strony wyodrębnia się środki fleksyjne, słowotwórcze i składniowe (Puzynina, 1992, s. 112), z drugiej strony zakłada się klasyfikację leksemów prymarnie wartościujących i sekundarnie wartościujących. (Wrześniewska- Pietrzak, 2009). Leksemy prymarnie wartościujące to takie, które bezpośrednio oceniają rzeczywistość, wprost nadają wartość (dobry-zły, pozytywny - negatywny, ładny - brzydki). Proponujemy, aby taka grupa leksemów funkcjonowała również pod nazwą leksemy wartościujące denotacyjnie, ponieważ denotacja (z łac. *denoto*, czyli oznaczam), to “zbiór wszystkich desygnatów danej nazwy”, (Słownik PWN) czyli to do czego odnosi się dane wyrażenie. Następnie, leksemy sekundarnie wartościujące inaczej opisowo-wartościujące, mogą również zostać nazwane jako leksemy wartościujące konotacyjnie. Określanie i ocenianie rzeczywistości odbywają się w tym przypadku niebezpośrednio, a ważnym elementem jest konotacja, czyli “dodatkowe, niedefinicyjne treści kojarzone z wyrazem przez użytkowników danego języka” (Słownik PWN). O ile mamy jasność co do znaczenia takich słów jak zło czy dobro, o tyle leksemy sekundarnie/konotacyjnie wartościujące muszą opierać się na wartościach znanych i rozumianych w danej grupie społecznej, aby użytkownicy języka mogli odczytać ich treść. Zatem wartościowanie odbywa się na podstawie zbioru wartości funkcjonującym w świadomości społecznej. W konsekwencji możemy stwierdzić, że leksemy sekundarnie/konotacyjnie wartościujące ściśle wiążą się z pojęciem stereotypu, czyli z “funkcjonującym w świadomości społecznej uproszczonym i zabarwionym wartościująco obrazem rzeczywistości” (Słownik PWN). Ze względu na specyficzny proces tworzenia eponimów oraz ich znaczenie w kontekście wartościowania rzeczywistości, uważamy, że najlepszym podejściem do naszej analizy jest zastosowanie wskazanej typologii. Dzięki temu podziałowi możemy sklasyfikować eponimy jako leksemy sekundarnie/konotacyjnie wartościujące. Przypomnijmy, że eponimy to specyficzne jednostki leksykalne będące przedmiotem badań onomastyki, których definicja wydaje się niejednolita i stanowi kwestię sporną wśród badaczy. Jak wskazuje A. Konowska eponimy odnoszą się do określonego i niepowtarzalnego zjawiska, ich swoistość polega na tym, iż pochodzą od rzeczowników własnych, czyli między innymi od nazw miejsc, nazwisk wynalazców, postaci historycznych, czy w końcu postaci fikcyjnych (Konowska, 2008). Jednak powszechnie przyjęto, że nazwa własna nie posiada “(tłum. własne) prawdziwego znaczenia, nie ma definicji; jest powiązana

z tym, co określa, przez związek, który nie jest semantyczny, ale konwencjonalny” (Grevisse, 2008, s.582). Pojawia się więc pytanie, co może stanowić przedmiot badań dotyczących wartościowania rzeczywistości, skoro nazwa własna w swojej naturze nie ma znaczenia. W odróżnieniu do nazw własnych, eponimy poprzez proces leksykalizacji nabierają znaczenia, co prowadzi to istotnych zmian semantycznych.

Leksykalizacja tradycyjnie oznacza “zacieranie się związku między znaczeniem a budową wyrazu” (Słownik PWN), jest to proces powolny, postępujący i przechodzi przez różne etapy. W wyniku leksykalizacji eponim jest rozpoznawany ze zdefiniowanym znaczeniem przez użytkowników języka, tym samym chodzi tutaj o kodyfikację jednostek leksykalnych, które w konsekwencji stanowią zbiór słów dostępnych dla użytkowników języka (Mortureux, 1997). Takie rozumienie procesu leksykalizacji ściśle wiąże się z klasyfikacją według stopniowości eponimów. W rezultacie wyodrębnia się eponimy pierwszego, drugiego i trzeciego stopnia. Eponimy pierwszego stopnia to eponimy właściwe, zwane lastellizmami (od nazwiska włoskiego badacza onomastyki, Enzo Lastella), zachowują one pierwotną formę nazwy własnej, nie ulegają więc zmianom słotwórczym. (*prysznic, beszamel, bikini*). Eponimy drugiego stopnia to derywaty stworzone od nazwy własnej (*putinizm, nikotyna*). Eponimy trzeciego stopnia to wyrazy złożone, zawierające nazwę własną (*choroba Alzheimera, choroba Parkinsona*). (Marcinkiewicz, 2010).² W przypadku eponimów właściwych oraz eponimów II stopnia, zauważamy, że w procesie leksykalizacji dochodzi do ominięcia wielkiej początkowej litery. Według francuskiej badaczki S. Leroy “(tłum. własne) rzeczownik rzeczywiście osiąga status rzeczownika pospolitego, gdy rzeczownik własny traci swoją wielką literę” W związku z tym “rzeczownik właściwy używany jako rzeczownik pospolity jest zwykle pisany małą literą (...). Użycie sprawia, że zapomina się o pochodzeniu tak zastosowanej nazwy”. (Leroy, 2006, s.53) W rezultacie mamy tutaj do czynienia ze zjawiskiem utracenia związku świadomościowo-pamięciowego między znaczeniem wyjściowym a pochodnym. Takie zjawisko sprawia, że eponimy wartościują rzeczywistość sekundarnie/konotacyjnie. Dodatkowo eponimy powstają między innymi na skutek różnych wydarzeń historycznych, kulturowych, naukowych itp., co oznacza, że są to nazwy, które opisują konkretne zjawisko i ich znaczenie odczytuje się poprzez konotację. Eponimy są nazwami własnymi, które podlegają procesowi leksykalizacji i nigdy nie staną się leksemami wyrażającymi wartości wprost. Analiza wybranych eponimów pozwoli pokazać, jak odbywa się ich leksykalizacja oraz jak te specyficzne jednostki leksykalne wartościują rzeczywistość.

² Klasyfikację eponimów według stopniowości bardziej szczegółowo przedstawiliśmy w publikacji MKDUS tom 1, 2021

3. Eponimy wartościujące rzeczywistość

W tej części przedstawimy kilka przykładów eponimów, które w różnych dziedzinach i sferach życia wartościują rzeczywistość. Eponimy poprzez rozmaite sposoby mogą wyrażać pozytywne lub pejoratywne wartościowanie. W przypadku wartościowania pozytywnego często obserwujemy zjawisko uhonorowania i nobilitacji ważnych postaci z historii, nauki czy kultury. Z drugiej strony przy wartościowaniu pejoratywnym, eponimy wyrażają ośmieszenie, niechęć lub krytykę wobec działań np. polityków. Przedstawione dalej przykłady eponimów ukazują różne wartościowania - zarówno pozytywne jak i pejoratywne. Sposoby wartościowania rzeczywistości mogą się różnić w zależności od dziedziny, w której są używane, takich jak sfera społeczna, polityczna i kulturowa.

3.1. Eponimy sfery społecznej

Według naszego korpusu, eponimy sfery społecznej są dość liczne zarówno w języku polskim jak i francuskim, ponieważ dotyczą one zmian zachodzących w społeczeństwie. To potwierdzają między innymi następujące przykłady: w języku francuskim *braille* (alfabet dla osób niewidomych, utworzony przez Aleberta Braille'a), *praline* (rodzaj czekoladek z nadzieniem, nazwa utworzona od nazwiska marszałka du Plessis-Praslin), *béchamel* (rodzaj sosu, nazwa pochodząca od jego twórcy Louisa de Béchameil), *mongolfière* (balon na ogrzane powietrze, nazwa pochodzi od braci Mongolfiere, twórców balonu); w języku polskim: *prysznic* (nazwa pochodzi od nazwiska wynalazcy urządzenia służącego do kąpieli, Vincenza Priessnitza), *kargerówka* (od Ryszarda Kargera, to nazwa ocieplanej kurtki ortalionowej), *napoleonka* (rodzaj ciastka, którego nazwa nawiązuje do Napoleona Bonapartego). Aby jednak lepiej zilustrować mechanizmy eponimów sfery społecznej, przejdziemy do szczegółowej analizy innych przykładów.

3.2. Eponimy sfery społecznej

Francuski eponim *kir* to wyraz używany również w języku polskim, określa nazwę likieru składającego się głównie z crème de cassis. Wyraz ten pochodzi od nazwiska kanonika Kir (1876-1968), zastępcy burmistrza Dijon, który był twórcą znanego napoju. Kir nie tylko przyczynił się do rozpowszechnienia spożycia likieru z czarnej porzeczki, która jest ważnym produktem w Burgundii, ale również był aktywnym działaczem społecznym i uczestnikiem ruchu oporu podczas II wojny światowej. Został odznaczony Kawalerem Legii Honorowej. Od nazwiska Felixa Kira nazwano również sztuczne jezioro w regionie Burgundii. O Felixie Kirze możemy przeczytać: "Za życia pracował nad stworzeniem własnej legendy, przypisując

sobie wyjątkowe czyny. Nie wahał się zabrać kepi do kierowania ruchem na ulicach Dijon” (Vitaux, 2007, s.94). Nadanie nazwy *kir* napojowi, gdzie głównym składnikiem jest jeden z najbardziej charakterystycznych owoców regionu niewątpliwie stanowi pozytywną ocenę działań francuskiego burmistrza. Leksykalizacja odbywa się poprzez uhonorowanie postawy i działań Felixa Kira a wynikiem jest pozytywne wartościowanie rzeczywistości. Jako że postać Kira nadal jest żywa w pamięci niektórych starszych mieszkańców Burgundii, a szczególnie miasta Dijon, przypuszczamy, że w tej społeczności związek świadomościowo-pamięciowy między znaczeniem pierwotnym a pochodnym jest nadal obecny. Skutkiem tego jest świadomość o pozytywnym zabarwieniu eponimu. Należy jednak podkreślić, że poza burgundzką społecznością, użytkownicy języka raczej nie zdają sobie sprawy z pochodzenia słowa, co oznacza, że eponim w świadomości utracił swoją konotację pozytywną i stał się neutralny. Wobec tego, możemy założyć, że na neutralizację znaczenia eponimu wpływają czynniki geograficzny oraz czynnik czasowy. Współcześnie wyraz *kir* używany jest bez nacechowania wartościującego, przeważnie tylko w kontekście napoju: „(tłum. własne) „Kir? Wszyscy go znają. Białe wytrawne wino z Burgundii i crème de cassis z Dijon, (...)”³; „(tłum. własne) Kir to koktajl z wina i crème de cassis, dostępny w kilku odmianach. Można go zatem dostosować do każdego smaku i każdej okazji.”⁴

Z drugiej strony, nie zawsze czas wpływa na utracenie nacechowania znaczenia. Możemy również spotkać się z przypadkiem eponimów, gdzie nacechowanie nie zostało utracone, choć znaczenie uległo znacznym zmianom semantycznym. W sferze społecznej, w języku polskim, ciekawym przypadkiem okazuje się *franca*. Jak podaje słownik języka polskiego PWN, początkowo, bo już w XVI wieku, nazwą *franca* określano choroby weneryczne. Za pojawienie się takich chorób obwiniano Francuzów, w konsekwencji, kiła nazwana została potocznie eponimem *franca* (ze staroniemieckiego: *franze*–Francuzka).⁵ Niewątpliwie eponim ten ma konotacje pejoratywne a wartościowanie polega na wyrażaniu niechęci do Francuzów. Pomimo, że związek świadomościowo-pamięciowy został zerwany ze znaczeniem pochodnym, nie doszło do neutralizacji, gdyż konotacja pejoratywna eponimu jest utrzymana we współczesnym języku polskim, mianem *franca* określa się “kogoś dokuczliwego, niegodziwego” (Słownik PWN). Podsumowując, przeanalizowane eponimy ewidentnie wartościują rzeczywistość poprzez konotację czy to pozytywną czy to negatywną.

³ <https://www.dunod.com/histoire-geographie-et-sciences-politiques/chanoine-kir-vie-fantasque-d-un-homme-politique-en> (dostęp 10.06.2023)

⁴ <https://www.saq.com/fr/contenu/inspiration/partager/kir-toutes-facons> (dostęp 10.06.2023)

⁵ <https://sjp.pwn.pl/poradnia/haslo/franca;12240.html> (dostęp: 04.06.2023)

Ważnym czynnikiem wpływającym na znaczenie i nacechowanie eponimów w obu przypadkach jest czas.

3.3. Eponimy sfery politycznej

Według wstępnych obserwacji sfera polityczna stanowi niezwykle bogate źródło eponimów wartościujących rzeczywistość. Korpus eponimów politycznych jest bardzo obszerny, a oto niektóre przykłady w języku polskim i francuskim: *slawojka* (rodzaj toalety publicznej, inaczej wychodek, nazwa utworzona od imienia premiera Felicjana Sławoja Składkowskiego, inicjatora budowania tego rodzaju toalet) *kuroniówka* (od nazwiska Jacka Kuronia, pomysłodawcy rozdawania darmowych posiłków dla ubogich) *sasinada* (określenie działań politycznych polityka Jacka Sasina), *kukizowanie* (określenie działań politycznych polityka Pawła Kukiza). W języku francuskim możemy wskazać takie eponimy jak: *chiraquette* (nazwa pochodzi o byłego prezydenta Francji Jaques'a Chiraque'a i określa rodzaj toalet publicznych), *macronisme* (określenie działań prezydenta Emmanule'a Marcona), *chauvinisme* (nazwa pochodząca od Nicolasa Chauvin, określenie skrajnego nacjonalizmu). Aby zobrazować specyfikę eponimów politycznych, przejdźmy do szczegółowej analizy wybranych przykładów.

Francuski eponim *poubelle*, (fr. kosz na śmieci) to nazwa pochodząca od nazwiska paryskiego mera Eugene Poubelle, który nakazał mieszkańcom używania specjalnych pojemników do wyrzucania odpadów, co spotkało się z nieprzychylną reakcją mieszkańców Paryża. (Ségard, 2004) Początkowo, w procesie leksykalizacji, poprzez krytykę i ośmieszenie działań paryskiego mera, rzeczownik miał wartość pejoratywną. Wydarzenia te miały miejsce w XIX wieku, więc czynnik jakim jest czas spowodował zanik związku świadomościowo-pamięciowego, w konsekwencji zaniku wartości, gdyż we współczesnym języku francuskim, eponim *poubelle* ma nacechowanie neutralne.

Eponimy bardziej współczesne, świadczące o aktualnych wydarzeniach, nie podlegają jeszcze neutralizacji. Bez wątplenia takimi eponimami są wyrazy określające najnowsze działania wojenne. Ciekawym przykładem nowopowstałego eponimu w języku francuskim jest takie słowo jak *macroner*, które początkowo pojawiło się w języku ukraińskim, następnie, było szeroko opisywane i komentowane w prasie francuskiej i w mediach społecznościowych. *Macroner* to bezokolicznik czasownika pierwszej grupy, wskazuje na to końcówka -er, pochodzi z ukraińskiego «макронити» (makronyty)⁶ (tłum. wł. macronizować, macronować, macronić) Jest to eponim o niewątpliwie pejoratywnym zabarwieniu, gdyż wskazuje na

⁶ <https://en-retrait.com/un-neologisme-peu-elogieux/> (dostęp 29.05.2023)

nieudolność francuskiego prezydenta w negocjacjach z Władimirem Putinem. Dokładnie oznacza (tłum. wł) “mówić, aby nic nie powiedzieć”, “być przejętym sytuacją, ale nic z tym nie robić” lub szukać kompromisu zamiast wykazać twarde i mocne stanowisko. Pojawia się również powiedzenie: *arrete de macroner* - (tłum. wł. przestań macronizować), co wzmacnia pejoratywne znaczenie eponimu.⁷ Zauważamy tutaj wartościowanie pejoratywne polegające na krytyce oraz ośmieszeniu działania francuskiego polityka. Związek świadomościowo-pamięciowy nie został jeszcze utracony, ponieważ wydarzenia, do których odnosi się eponim, są stosunkowo nowe.

W kontekście najnowszych wydarzeń nie możemy pominąć eponimów utworzonych od nazwiska rosyjskiego przywódcy Władimira Putina. W mediach możemy zauważyć użycie takich wyrazów jak *putinowski*, *putinizm*, *putinflacja*:

- “*Putinowski* system jest zbudowany jak włoska mafia.”⁸ “Człowiek *putinowski*? Cyniczny, zgorzkniały, bez wiary w przyszłość”⁹ “Wiwisekcja trolla: jak działa *putinowska* propaganda”¹⁰

- “Bardziej represyjny i mniej elastyczny niż przedwojenny *putinizm*, narzucił Rosjanom ducha wojny, wśród którego celów wymienili: nie przegrać, nie poddać się, nie przyznać się do porażki, nie pozwolić, by cokolwiek zagroziło przetrwaniu reżimu.”¹¹

-Wypowiedź premiera Mateusza Morawieckiego “W Polsce pojawiła się *putinflacja*,, inflacja wywołana przez Putina. Premier Mateusz Morawiecki mówił, (...) że rosyjska wojna w Ukrainie wybudziła nas wszystkich ze snu, a zwłaszcza przywódców zachodniej Europy. – To jest dzisiaj potężne zagrożenie geopolityczne. To przebudowuje cały system polityczny dzisiejszego świata. Ta wielka zmiana wprowadza dzisiaj – do Polski i całej Europy – “*putinflację*”, inflację Putina – stwierdził szef polskiego rządu.”¹²

Wszelkie eponimy powstałe od nazwiska rosyjskiego prezydenta niewątpliwie mają wydźwięk negatywny, głównie krytykujący najnowsze działania polityczno-wojenne V. Putina. Również w tym przypadku nie możemy mówić o zaniknięciu związku świadomościowo-

⁷ <https://www.ouest-france.fr/monde/guerre-en-ukraine/guerre-en-ukraine-macroner-le-terme-utilise-par-les-ukrainiens-pour-denoncer-l-immobilisme-francais-7725352> (dostęp: 29.05.2023)

⁸ <https://www.gazetaprawna.pl/magazyn-na-weekend/artykuly/8477830,putin-wojna-w-ukrainie-system-rosyjskie-elity-sluzby-specjalne.html> (dostęp: 02.06.2023)

⁹ <https://oko.press/lew-gudkow-czlowiek-putinowski-cyniczny-zgorzknialy-bez-wiary-w-przyszlosc-rozmowa-makarowej> (dostęp: 02.06.2023)

¹⁰ <https://www.tygodnikpowszechny.pl/wiwisekcja-trolla-jak-dziala-putinowska-propaganda-172088> (dostęp: 02.06.2023)

¹¹ <https://polskieradio24.pl/5/3/artykul/3148687,putinizm-narzucil-rosjanom-ducha-wojny-eksperci-foreign-affairs-analizuja%C2%A0polityke-kremla> (dostęp: 02.06.2023)

¹² <https://www.money.pl/gospodarka/premier-w-polsce-pojawila-sie-putinflacja-inflacja-wywolana-przez-putina-6756380759669376a.html> (dostęp: 02.06.2023)

pamięciowego, gdyż wydarzenia wywołane polityką V. Putina są obecne w świadomości społecznej i użytkownicy języka zdają sobie sprawę ze znaczenia powyższych eponimów, konotują je w dużej mierze negatywnie.

Analizując eponimy sfery politycznej w języku polskim i francuskim, możemy zauważyć, że wartościowanie rzeczywistości w większości przypadków pejoratywne i wyrażane poprzez krytykę lub ośmieszenie działań polityków. Ważnym czynnikiem wpływającym na konotację eponimów jest również czas, czyli czy mówimy historycznych czy nowszych wydarzeniach. W zależności od tego, eponim traci lub zachowuje swoje znaczenie aksjologiczne.

3.4. Eponimy sfery kulturowej

W dziedzinie kultury spotykamy najczęściej nazwy, które pochodzą między innymi z literatury, kina i mitologii. Często też natrafiamy na eponimy odnoszące się do fikcyjnych postaci. W języku francuskim, możemy wyróżnić następujące wyrazy: *pantalon* (rodzaj spodni, nazwa pochodzi o jednej z głównych postaci Comedia dell'arte), *benjamin* (określenie na najmłodszą osobę w grupie, nazwa pochodzi od imienia najmłodszego syna biblijnej postaci, Jakuba), *éolienne* (oznacza wiatrak produkujący energię odnawialną, nazwa pochodzi od mitycznego boga wiatru Eola). W języku polskim wyodrębniamy między innymi: *bareizm* (termin oznaczający absurdy polityki epoki PRL, nazwa pochodzi od nazwiska polskiego reżysera Stanisława Barei) *wallenrodyzm* (inaczej posługiwanie się podstępem i zdradą do uzyskania szlachetnych celów, nazwa pochodzi od postaci literackiej Konrada Wallenroda), *wiech* (określenie na gwarę warszawską, eponim utworzony od nazwiska Stefana Wiecheckiego). Za przykład eponimu wartościującego rzeczywistość, w perspektywie kulturowej, możemy wyodrębnić internacjonalizm ang *cereal*, fr. *cereales* wł *cereali*, słowo to weszło do użytku w XIX wieku na określenie zbóż, które są wykorzystywane do celów spożywczych, ale pochodzi się od łacińskiego słowa *cerealis*, które z kolei wywodzi się ze skojarzeń z Ceres, rzymską boginią rolnictwa. Ceres była życzliwą boginią (...); wierzono, że dała ludziom dar uprawy kukurydzy i przyniosła ziemi żyzność (Cock-Starkey, 2018). Początkowo mitologizm Ceres uległ leksykalizacji poprzez uhonorowanie dobroci rzymskiej bogini, a w następstwie doprowadziło do powstania eponimu pozytywnie wartościującego rzeczywistość. Z upływem czasu wyraz ten uległ neutralizacji wartości.

Polski eponim *dulszczyzna* pejoratywnie wartościuje zjawisko polskiego mieszczaństwa. Nazwa pochodzi od fikcyjnej postaci Anieli Dulskiej z dramatu Gabrieli Zapolskiej "Moralność Pani Dulskiej". Pojęcie *dulszczyzna* oznacza „postawę kogoś, kto głosi

zasady i wartości moralne, których nie przestrzega, zachowując jedynie ich pozory “(Wielki Słownik Języka Polskiego, WSJP). Wymienione cechy, typowe dla mieszczaństwa, są krytykowane i ośmieszane poprzez przedstawienie głównej postaci dramatu Zapolskiej. Postać Anieli Dulskiej o silnie określonej charakterystyce wpłynęła na ponadczasowość eponimu, tym samym zachowując jego wartość pejoratywną.

4. Podsumowanie

Przetawiona analiza ukazuje jedynie kilka przykładów eponimów wartościujących rzeczywistość i jest daleka od analizy szczegółowej. Niemniej jednak, można wstępnie wyciągnąć następujące wnioski. Eponimy są wyrazami pochodzącymi od nazw własnych, co oznacza, że odnoszą się do bardzo konkretnych zjawisk. W rezultacie eponimy często posiadają określone nacechowanie, czy to pozytywne, czy negatywne. Są one ważnym elementem w procesie wartościowania rzeczywistości. Eponimy są leksemami sekundarnie, czyli konotacyjnie wartościującymi. Dzieje się tak, ponieważ w procesie leksykalizacji nazwy własne opierają się na utrwalonym stereotypie lub skojarzeniu z określonym zjawiskiem, które istnieje w świadomości danej społeczności. Analiza porównawcza, wskazuje, że zarówno w języku polskim jak i francuskim, ważnym czynnikiem wpływającym na wartościowanie eponimu jest obecność związku świadomościowo-pamięciowego, co wiąże się z upływem czasu. Im więcej czasu upłynie od leksykalizacji eponimu, tym mniej kojarzony jest z pierwotnym znaczeniem, a w większości przypadków dochodzi do neutralizacji pod względem wartości.

5. Bibliografia

- Cock-Starkey, C. (2018), *The real McCoy and 149 other eponyms*, Oxford: Bodleian Library
- Grevisse, M, Goosse, A. (2008), *Le bon usage*, Bruxelles, Editions De Boeck Université
- Konowska, A. (2008). *Analyse sémantique des éponymes*, Łask: Oficyna Wydawnicza Leksem
- Mortureux M.-F., 1997, *La lexicologie entre langue et discours*, Editions Sedes, Paris
- Marcinkiewicz, J. ; Marcinkiewicz, R. (2010). *Dziwne przypadki doktora Hammonda i pana Mooga, czyli o odmiennych nazwach instrumentów muzycznych w polski i anglojęzycznych słownikach eponimów*. Sosnowiec : GAD Records
- Puzynina, J. (1992). *Język wartości*
- Ségar, Jean-François L'Hermine, n° 9, hiver 2004, p.1-5. “La pouibelle a 120 ans!”
- Wrześniewska-Pietrzak, M. (2009) *Wybrane leksykalne sposoby wyrażania wartości w pismach uczniów szkół średnich*, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, *Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza*
- Vitaux, J. « Des bienfaits du cassis et de la truculence du Chanoine Kir » [archive], chronique « Histoire et gastronomie » [audio], sur Canal Académie.

Źródła internetowe:

<https://sjp.pwn.pl/sjp/>(dostęp 05.06.2023)

Słownik elektroniczny Tresor de la langue française (TLFi) <http://atilf.atilf.fr/>

<https://zpe.gov.pl/a/jezyk-wartosci---wartosciowanie-w-jezyku/DY1U4tu1g> (dostęp 05.06.2023)

<https://www.ouest-france.fr/monde/guerre-en-ukraine/guerre-en-ukraine-macroner-le-terme-utilise-par-les-ukrainiens-pour-denoncer-l-immobilisme-francais-7725352> (dostęp: 29.05.2023)

<https://en-retrait.com/un-neologisme-peu-elogieux/> (dostęp: 29.05.2023)

<https://oko.press/lew-gudkow-czlowiek-putinowski-cyniczny-zgorzknialy-bez-wiary-w-przyszlosc-rozmowa-makarowej> (dostęp: 02.06.2023)

<https://www.gazetaprawna.pl/magazyn-na-weekend/artykuly/8477830,putin-wojna-w-ukrainie-system-rosyjskie-elity-sluzby-specjalne.html> (dostęp: 02.06.2023)

<https://www.tygodnikpowszechny.pl/wiwisekcja-trolla-jak-dziala-putinowska-propaganda-172088> (dostęp: 02.06.2023)

<https://polskieradio24.pl/5/3/artykul/3148687,putinizm-narzucil-rosjanom-ducha-wojny-eksperci-foreign-affairs-analizuja%C2%A0polityke-kremla> (dostęp: 02.06.2023)

<https://www.money.pl/gospodarka/premier-w-polsce-pojawila-sie-putinflacja-inflacja-wywolana-przez-putina-6756380759669376a.html> (dostęp: 02.06.2023)

Wielki Słownik Języka Polskiego <https://wsjp.pl/haslo/podglad/56376/dulszczyzna> (dostęp 05.06.2023)

<https://www.dunod.com/histoire-geographie-et-sciences-politiques/chanoine-kir-vie-fantasque-d-un-homme-politique-en> (dostęp: 15.06.2023)

<https://www.saq.com/fr/contenu/inspiration/partager/kir-toutes-facons> (dostęp:15.06.2023)

Paulina Mencil

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

paulina.mencil@amu.edu.pl

ORCID 0000-0003-0311-9704

Specyfika wsparcia zapośredniczonego- osoba przewlekle chora w świecie online

Specificity of mediated support - a chronically ill person online world

Streszczenie

Artykuł dotyczy rozważań o wsparciu zapośredniczonym u osób z chorobami przewlekłymi. Przedmiotem opisu i analizy jest wsparcie zapośredniczone przez internet. Analizowaną grupą odbiorców są osoby chore przewlekle, które poszukują wsparcia w internecie. Celem jest wstępne ukazanie istoty korzystania ze wsparcia społecznego online przez osoby chorujące przewlekle. Tekst stanowi teoretyczne rozważania w oparciu o wybrany, wstępny przegląd literatury skłaniający do refleksji w poruszonym temacie.

Słowa kluczowe: wsparcie społeczne online, choroba przewlekła, osoba chora przewlekle

Abstract

The article concerns considerations about mediated support for people with chronic diseases. The subject of the description and analysis is support mediated via the Internet. The analyzed target group are chronically ill people who look for support on the Internet. The aim is to initially show the essence of using online social support by people with chronic diseases. The text is theoretical considerations based on a selected, preliminary review of literature prompting reflection on the topic discussed.

Keys words: online social support, chronic disease, chronically ill

1. Wstęp

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie zagadnień dotyczących wsparcia zapośredniczonego u osób z chorobami przewlekłymi w przestrzeni online. Przegląd nastąpi w oparciu o wybraną literaturę. Poszczególne refleksje będą opierały się o jakże szeroką w definiowaniu kategorię zdrowia.

We współczesnym społeczeństwie istotne jest ujęcie zdrowia jako pożądaney i wysoko ulokowanej w hierarchii wartości. Poniższy tekst rozpoczyna się od rozważań nawiązujących do niej w kontekście choroby przewlekłej. Następnie zagadnienia poszerzone są o problematykę poszukiwania wsparcia przez tę grupę osób w internecie i refleksję nad postawami, jakie internauci mogą przyjmować w przestrzeni online. W artykule podjęto wstępne, teoretyczne rozważania dotyczące powyższych kwestii.

2. Zdrowie jako wartość w chorobie przewlekłej

Zdrowie ujmuje się jako brak objawów choroby i cierpienia, dobrostan biopsychospołeczny, potencjał i właściwości człowieka oraz jego kontekst życia, proces, wartość, a także potocznie czy profesjonalnie. Zdrowie określane jest jako wartość pozytywna, do której dąży człowiek lub wręcz przeciwnie, unika, a więc można określić ją

jako wartość negatywną (Heszen, Sęk, 2007). Wartość *zdrowie* odnosi się z jednej strony do wartości odczuwanej, którą jednostka uznaje za rzeczywiście ważną i atrakcyjną. Zdrowie traktowane jest jako coś cenionego przez społeczeństwo i wpływa to na przekonanie jednostki. Bardziej trwałe są wartości uznawane, pomimo, że pozostają na poziomie deklaratywnym. Wartość zdrowia oznacza siłę, z jaką jest cenione czy pożądane. Wyróżnia się wartości uroczyste inaczej zwane wartościami wyższymi. Przez społeczeństwo darzone są szacunkiem i podkreślane w trakcie ważnych sytuacji takich jak zagrożenie czy sukces. Drugą wartością są wartości powszechne dotyczące codziennych, praktycznych działań jednostki. W społeczeństwie polskim zdrowie jest wysoko lokowane w hierarchii wartości deklarowanych. Nie jest to jednak adekwatne z traktowaniem go jako wartości realizowanej. Oznacza to, że ludzie nie dążą do zachowania czy pogłębiania zdrowia (Woynarowska, 2017).

Jednak np. w sytuacji wystąpienia choroby przewlekłej, która zakłóca codzienne funkcjonowanie, przedstawia się to inaczej. Wskazywać na to mogą m.in. choroby przewlekłe. Definicja choroby przewlekłej w słowniku medycznym podkreśla jej długi czas trwania, a można ją stwierdzić, jeśli trwa co najmniej 3 miesiące (RxList).

Podjmując rozważania o chorobie przewlekłej, a dokładniej definiując ją, warto zwrócić uwagę na dwie tendencje. Pierwsza z nich skupia autorów, którzy rozróżniają chorobę przewlekłą na podstawie czasu trwania choroby. Druga skłania się ku jej obserwacji oraz wyróżnieniu reprezentatywnych dla niej właściwości mających prowadzić do określenia definicji i cech charakterystycznych. Podstawą do tego jest wyodrębnienie choroby ostrej i przewlekłej. Pierwsza z nich charakteryzuje się objawami, które występują nagle i nie trwają długo. Przeciwnie jest w chorobie przewlekłej, gdyż objawy mogą utrzymywać się długo i trudno określić ich przyczynę (Ziarko, 2014). Wyróżnia się pięć kryteriów na podstawie których można rozróżnić te choroby:

- przyczyna- w chorobach przewlekłych upatrywana jest w nieodpowiednim stylu życia, a w ostrej chorobie w wirusach lub bakteriach,
- przebieg- w chorobie przewlekłej wyróżnia się długi czas rozwoju i trudno często spoznać jej objawy. Występuje tu brak jednoznacznego zakończenia choroby. Bardzo często działania mają na celu złagodzić objawy, a nie w pełni wyleczyć pacjenta i dojść do stanu sprzed choroby. W ostrej postaci choroby objawy pojawiają się nagle i są łatwe do rozpoznania, a koniec choroby jest jednoznaczny z poradzeniem sobie z nimi,
- istota choroby- dla choroby przewlekłej charakterystyczna jest polietiologia, którą trudno połączyć z objawami i często jest to możliwe, gdy choroba w pełni się rozwinie. W chorobie ostrej pacjent rozpoznaje objawy i jest możliwe przypisanie ich do przyczyn,

- konsekwencje- w chorobie przewlekłej widoczne są do końca życia i dotyczą każdego jego aspektu (fizycznego, psychicznego, społecznego) w przeciwieństwie do choroby ostrej, w której nie powodują trwałych konsekwencji, a leczenie może być w pełni zakończone, -przebieg leczenia- w chorobach przewlekłych leczenie wygląda różnie w zależności od etapu choroby i odpowiedniego dla niej leczenia, które trwa całe życie. Pomoc jaka jest potrzebna na różnych etapach jest pożądana od takich specjalistów jak np. psycholog, dietetyk czy rehabilitant. W chorobie ostrej trwa krótko i poprzez zastosowanie leków czy zabanie o wzmocnienie układu odpornościowego, objawy ustępują (Ziarko, 2014).

Wśród cech charakteryzujących chorobę przewlekłą wyróżnia się, że zakłóca normalny przebieg życia. Jej leczenie można kontrolować, lecz nie jest to możliwe całkowicie. Choroba stopniowo powoduje utrudnienia w codziennym funkcjonowaniu czy wpływa na działanie wielu układów, tym samym zaburzając funkcjonowanie w aspekcie fizycznym, psychicznym czy społecznym (Ziarko, 2014). Sharma (2010) podaje, że to zwykle niezakaźne choroby, charakteryzujące się długim okresem nieujawniania objawów, mające wiele czynników ryzyka i powodujące mniejszą sprawność w funkcjonowaniu.

Wspomniany wyżej wpływ choroby na różne aspekty życia człowieka i wsparcie pochodzące od różnych specjalistów wskazuje na dwukierunkowość działań w chorobie przewlekłej. Z jednej strony jest to pomoc medyczna, a z drugiej działanie innych specjalistów, których pomoc ukierunkowana będzie na lepsze przystosowanie się do nowych warunków życia uwzględniając aspekt psychiczny, społeczny czy duchowy (Ziarko, 2014). Człowiek uznaje zdrowie za coś pożądanego i lokuje je wysoko w hierarchii ważności, co wskazuje na zainteresowanie własnym zdrowiem i motywację do dbania o nie (Ogińska-Bulik, Juczyński, 2010).

Choroba przewlekła jest wydarzeniem określanym jako krytyczne wydarzenie życiowe. To „(...) wzajemne oddziaływanie na siebie elementów otoczenia i podmiotu powodujące taki stan niezrównoważenia, który wymaga dokonania zmian” (Sęk, 2005). Oznacza to, że jej zasoby wewnątrz uległy wyczerpaniu i należy poszukać zasobów zewnętrznych. Możliwości czy potrzeby jednostki nie są równoważne wobec wymagań, jakie stanęły przed nią. Jednym z rozwiązań w takiej sytuacji jest wsparcie społeczne. W przypadku sytuacji trudnej czy stresującej człowiek jest w stanie poradzić sobie. Jednak krytyczne wydarzenie powoduje, że wymagane są zmiany w układzie człowiek- otoczenie. Warto wskazać, że tak jak wsparcie jest pożądanym w takiej sytuacji, tak trzeba zwrócić uwagę na rodzaj, skalę i odpowiednie dostosowanie wsparcia, gdyż może mieć szkodliwe działanie (Sęk, 2005).

3. Wsparcie zapośredniczone

Jak wskazuje Piorunek (2010) jednostka we współczesnym świecie potrzebuje wsparcia, gdyż nie ma do czynienia już tylko z sytuacjami dobrze jej znanymi, w których wie, w jaki sposób postępować. Spotyka się z nowymi, nieprzewidywalnymi sytuacjami, które przekraczają jej dotychczasowe możliwości. Wywołują potrzebę wsparcia, które wg Knoll i Schwarzera (2004) odnosi się do funkcji i jakości relacji, do których można zaliczyć spostrzegane czy rzeczywiście otrzymywane wsparcie. Następuje to w procesie interakcji i może wiązać się np. z altruizmem, o którym będzie wspomniane w dalszej części artykułu.

Jednak nie mamy już do czynienia z homo sapiens, lecz homo Internetus, którego życie i zaspokajanie potrzeb ma miejsce w przestrzeni internetu. Taki człowiek czuje się przeciążony ilością informacji, jaką znajduje w internecie (Drabik- Podgórna, 2011).

Wsparcie społeczne online definiowane jest przez Walter (2016) jako pomoc, którą jednostka znajdująca się w krytycznej sytuacji życiowej może uzyskać online. Wymaga wykorzystania zewnętrznych zasobów, które można znaleźć w grupie wirtualnej gromadzącej osoby zmagające się z podobnymi trudnościami obecnie lub w przeszłości. Podobnie jak w tradycyjnym wsparciu społecznym, w przestrzeni internetu również zauważalne jest wsparcie informacyjne, emocjonalne (wraz ze współtowarzyszeniem lub poczuciem obecności innych), instruktażowe, rzeczowe czy duchowe.

Jednak ludzie nie rozmawiają twarzą w twarz. Ich kontakt jest odcieleśniony, bo porozumiewają się poprzez technologie komunikacyjne, a więc możemy mówić o komunikowaniu zapośredniczonym przez internet (Pyżalski, 2012).

Poniższa tabela przedstawia przyczyny poszukiwania wsparcia społecznego online, które zostały wyróżnione przez różnych autorów. Łączy je łatwość skorzystania ze wsparcia społecznego w internecie bez ograniczeń czasowych czy przestrzennych, a ponadto zapewniają poczucie anonimowości. Sprawia to, że można ukryć swoją płeć, rasę czy kulturę. Nikt nie prosi internautów o podanie swoich danych, a wręcz mają dowolność w tworzeniu dla siebie pseudonimów. Powoduje to, że niczym *zanurzeni* w przestrzeni internetu nie wyróżniają się niczym, co prowadzi do procesu deindywidualizacji. Ta komunikacja opiera się na zasadzie wymiany uogólnionej, co oznacza, że internauta nie otrzyma niczego w zamian bezpośrednio, jednak może spotkać się z okazaniem wdzięczności przez drugą osobę (Walter, 2016).



Rys. 1. Przyczyny poszukiwania wsparcia społecznego online. Opracowane na podstawie N. Walter "Internetowe wsparcie społeczne"

Warto zwrócić uwagę na zagadnienie anonimowości, które jest często poruszane jako przyczyna korzystania z formy wsparcia, jaką jest internet. Ciekawe jest czy można analizować anonimowość czy może jej poczucie. Anonimowość postrzegana przez internatów nie oznacza, że wylogowanie się z tej przestrzeni oznacza całkowite zniknięcie czy brak pozostawienia śladu. Ten świat choć nazywany wirtualnym, nie jest równoznaczny z tym, że kontakty są tam wirtualne. Mają realny wpływ na osoby, które znajdują się po drugiej stronie. Ekran, za którym kryje się internauta wywołuje poczucie oddzielenia. Z jednej strony może dawać poczucie bezpieczeństwa i bycia anonimowym, a więc „mniej” odczuwa obecność drugiej osoby oraz to, że może w jakiś sposób sprawić przykrość drugiej. Powoduje to, że bierze się mniejszą odpowiedzialność za treści zamieszczane w internecie (Więckiewicz, 2008).

Anonimowość jest jedną z czterech właściwości charakteryzujących często komunikację zapośredniczoną. Opisuje się ją jako bardzo często nadużywaną oraz niewłaściwie interpretowaną. Wskazywana jest niemal jako powszechna właściwość tej komunikacji. Analizowana może być z trzech perspektyw:

- nadawcy i jego poczucia, że nie jest rozpoznawalny zamieszczając różne komunikaty, co powoduje z jednej strony, że nie będzie zważał na jakość zamieszczanych informacji czy słów, a z drugiej może ujawniać bardzo wiele intymnych informacji, jakich nie ujawniłby, gdyby nie był anonimowy,

- odbiorcy, który nie zna nadawcy, nie wie jaki jest, a tym samym jakość komunikacji może być inna,

- *technologiczna* dotyczy możliwości zidentyfikowania osoby komunikującej się w internecie, która próbuje ukryć swoje dane.

W literaturze możemy spotkać różne rozumienia anonimowości. Z jednej strony możemy wskazać, że występuje lub nie, a z drugiej umieścić ją na kontinuum. Biorąc pod uwagę takie kryteria jak nieznajomość/znajomość oraz nieidentyfikowalność/identyfikowalność możemy spojrzeć na anonimowość wielowymiarowo. W kombinacji skrzyżowanej, w której występuje identyfikowalność lub znajomość, poziom anonimowości będzie uzależniony od drugiego kontinuum lub w zależności co zostanie uznane jako ważniejsze, np. zestawiając identyfikowalność ze znajomością, anonimowość nie występuje.

	Nieznajomość	Znajomość
Nieidentyfikowalność	Nieidentyfikowalni nieznajomi (1) – chwilowe, przelotne kontakty za pomocą kanałów komunikacyjnych, gdzie nie trzeba ujawniać danych, np. czat, forum.	Nieidentyfikowalni znajomi (2) – dłuższe kontakty w wirtualnych wspólnotach – jednak ograniczone jedynie do cyberprzestrzeni.
Identyfikowalność	Identyfikowalni nieznajomi (3) – głównie kontakty z urzędami, bankami – wszędzie tam, gdzie podaje się możliwe do weryfikacji dane osobowe.	Identyfikowalni znajomi (4) – relacje z osobami, które znają się także z uczestnictwa w grupach offline (fizycznych).

Rys. 2. Konteksty komunikacji w zależności od poziomu nieidentyfikowalności i nieznajomości, źródło: Pyżalski, 2012, s.34.

Anonimowość jest jedną z czterech charakterystycznych właściwości komunikacji zapośredniczonej. Pozostałe z nich to np. redukcja informacji przekazanych za pomocą kanału niewerbalnego. Decyduje on o jakości rozmowy, jest nośnikiem emocji czy wyznacznikiem szczerości w trakcie rozmowy. Znaczenie mają np. dystans, gestykulacja, kontakt wzrokowy czy głośność i ton głosu. Trudno to przenieść do komunikacji zapośredniczonej. Jednak można ją zastąpić np. poprzez emotikony czy świadome zwrócenie uwagi na to ograniczenie i próbę jego kompensacji. Przekazy niewerbalne zastępujące te w rzeczywistości, to np. szybkość odpowiedzi, konkretność lub to, na ile rozbudowana jest wypowiedź.

Kolejna cecha to sieciowa publiczność, którą można ujmować z różnych stron. Wskazuje na miejsce, w którym zbierają się ludzie lub z perspektywy jednostki, to miejsce, w którym dany użytkownik może decydować na ile i jakie informacje chce ujawnić danej grupie (ograniczonej mniej lub bardziej).

Ostatnia cecha to synchroniczność i asynchroniczność. Pierwsza z nich polega na komunikowaniu się w tym samym czasie. Druga ma miejsce, gdy jedna osoba napisze jakiś komunikat, lecz nie uzyskuje od razu odpowiedzi, a np. po kilku godzinach czy kilku dniach. Podsumowując powyższe właściwości, warto wspomnieć, że owe cechy mogą być różnie postrzegane przez użytkowników, dla jednych mogą być korzystne, a dla innych stanowić przeszkodę (Pyżalski, 2012).

Przedstawiając zachowania w przestrzeni internetu warto odnieść się do orientacji osobowościowych, które wyróżnił Fromm(.....). Orientacje te przedstawiają się następująco:

- nieproduktywna orientacja receptywna- charakterystyczna jest dla osób, które w internecie poszukują akceptacji czy pochwały. Uważają, że wszystko to, co najlepsze dla nich ulokowane jest na zewnątrz. Ich przebywanie w przestrzeni internetu związane jest z plagiatami, parafrazowaniem innych osób, a więc nie wnoszą nic do dyskusji, w które się angażują. Ich wypowiedzi cechuje zawiść i podejrzliwość, szczególnie od osób, od których nie mogą już czerpać żadnych korzyści.

- internauci receptywni- stanowią najmniej liczną grupę w internecie. To osoby, które rzadko zakładają profile społecznościowe i są tam aktywni. Bardzo chronią swoją prywatność i nie są chętni na zmiany czy nowości.

- internauci merkantylni- ich aktywność polega na publikowaniu zdjęć, które zdobędą popularność i uznanie i w ten sposób wykreują swoją tożsamość. Zamieszczają zdjęcia jedzenia, domu, rodziny dopasowując się do aktualnych trendów. Nie są zainteresowani własnym życiem, lecz traktują je jako towar. Chcą być *chodliwym towarem*, stąd można mówić o *rynku osobowości*. To najczęściej spotykana osobowość w internecie. Posługują się technikami manipulacji, aby jak najlepiej sprzedać siebie i skupiają się na tym co ważne, aby jak najlepiej wykreować swój wizerunek.

- produktywni internauci- są nastawieni na produkowanie w internecie i mają potencjał, aby stworzyć zasoby internetu. Kierują się troską, odpowiedzialnością, szacunkiem oraz wiedzą. Zależy im na problemach innych i do każdego tematu podchodzą obiektywnie starając się udzielić pomocy i wsparcia. Wchodzą w głębsze interakcje pomimo, że odbywają się w przestrzeni internetu. Cechuje ich altruizm i zachęcają innych do wzajemnej dbałości o siebie (Fromm, 2000). Wyróżnia się altruizm odwzajemniony, określany przez Wilsona (1998) jako altruizm miękki. Charakteryzujący osoby działające bezinteresownie, które jednak ufają, że jeśli znajdą się w trudnej sytuacji, inni udzielą im pomocy. Przeciwnieństwem jest altruizm twardy, w którym działa jednostki są jednostronne i nie oczekuje niczego w zamian (Wilson, 1998).

Powyższe informacje nie wskazują na to, że wszyscy korzystają z tej formy. Problemem w takiej sytuacji może być dostęp do łącza internetowego czy luka kompetencyjna. Oznacza to, że w celu wykorzystywania zasobów internetu należy mieć wiedzę, kompetencje oraz wsparcie umożliwiające korzystanie z internetu (Pyżalski, 2012).

Jak wskazuje Drabik- Podgórna (2011) w internecie możemy wyróżnić także doradcę wirtualnego. Obok ujęcia potocznego i technologicznego umiejscawiane jest ujęcie filozoficzne wirtualności jako *potencjalnej*, w którą może wpisać się osoba działająca na grupach samopomocowych. Doradca dostępny jest (potencjalnie) poprzez tekst, a więź jaka tworzy się między nimi jest potencjalna (Drabik- Podgórna, 2011).

4. Wsparcie zapośredniczone w chorobie przewlekłej

W zmaganiu się z chorobą przewlekłą obok zasobów osobistych takich jak sprężystość psychiczna, poczucie koherencji, poczucie umiejscowienia kontroli, poczucie własnej skuteczności, umiejscawiane jest wsparcie społeczne jako istotny zasób relacyjny. Ma na celu pomóc przystosować się do nowej sytuacji. Zasoby traktowane są nie jako czynnik, który ułatwi pozytywną adaptację do choroby przewlekłej. Postrzegane są jako te, które mogą najbardziej zaaktywizować osobę chorą, a szczególnie skierują jej uwagę na radzenie sobie z wymaganiami stawianymi przez chorobę przewlekłą (Ziarko, 2014).

Obserwuje się coraz częstsze korzystanie z internetu, które wzrasta jeszcze bardziej w obliczu choroby. Przejawia się w poszukiwaniu informacji, konkretnych porad czy doświadczeń osób, które zmagają się z podobnymi problemami. Powodować to może chociażby fakt badań potwierdzających wpływ wsparcia społecznego na jakość życia, samoocenę, radzenie sobie z nią czy ogólne przystosowanie do nowej sytuacji życiowej (Wysocka-Pleczyk, 2012).

Jak wskazują przeprowadzane badania (w społeczeństwie polskim, holenderskim) internet jest częstym miejscem poszukiwania informacji. Ponadto wpływa na decyzje związane z podejmowanym leczeniem czy dbałością o swoje zdrowie (Ayers, 2007).

Internet ma duży wpływ na myślenie o zdrowiu człowieka, a jeszcze większy w sytuacji zachorowania. Traktowany jest jako *wirtualna biblioteka*. Jak wskazują badania internetowe grupy wsparcia są szczególnie ważnym miejscem partycypacji dla osób chorujących przewlekłe z uwagi na towarzyszącą im niepewność czy stres. Internet powoduje, że jednostka może doświadczać go np. informacyjnie czy społecznie (Siuda, 2020).

To miejsce, w którym ludzie szybciej ujawniają się, chętniej ukazują tam intymne informacje na swój temat nie mając obawy, że może to negatywnie wpłynąć na ich wizerunek.

Następuje tutaj odhamowanie dające poczucie wolności w ujawnianiu różnych informacji na swój temat. Taka przestrzeń to miejsce, w którym w pierwszej kolejności nie jest ważny wygląd internautów, lecz to co mówią i z jaką dokładnością (Przepiórka, Błachnio, 2008).

Powtarzającym się elementem wśród przyczyn poszukiwania wsparcia wskazałam wyżej opisywaną anonimowość. Wydaje się szczególnie ważna w przypadku chorób przewlekłych, które często mogą wiązać się ze wstydem czy być tematem intymnym (Walter, 2016). Jest to potrzebą psychiczną, gdyż poruszane zostają tematy drażliwe, wstydlive czy trudne, które w rzeczywistości sprawiłyby większą trudność i opór (Kaczor, 2008).

Istotnym w przestrzeni internetu jest brak poczucia zobowiązania, który można zrozumieć dwojako. Pojawia się tam dyfuzja odpowiedzialności, która nie jest jednak charakterystyczna w internecie. Przejawia się w braku odpowiedzi, gdy ktoś poprosi o pomoc. Internauta myśli wtedy, że ktoś inny poczuje się zobligowany i udzieli odpowiedzi. Z drugiej strony występuje pomoc oparta na zasadzie wymiany uogólnionej. To forma wyżej wspomnianego altruizmu odwzajemnionego, który nie jest w pełni bezinteresowną pomocą (Wallace, 2005).

Wśród przyczyn ważna dla internautów jest możliwość ukrycia w przestrzeni internetu tematów, które mogą być naznaczone piętnem. Internauci mogą rozmawiać z innymi i poruszać tematy niechciane czy wstydlive w sposób swobodny bez obaw, że zostaną skrytykowani (Wallace, 2005).

5. Podsumowanie

Powyższy artykuł to refleksje dotyczące dwóch ważnych, coraz powszechniejszych tematów we współczesnym świecie. To wstępne zaprezentowanie ważnego zarówno dla jednostki, jak społeczeństwa zjawiska. Zostały połączone w jedną jakże istotną problematykę zwirtualizowanego obecnie świata. To choroby przewlekłe i wsparcie społeczne online.

Charakterystyka choroby przewlekłej, przyczyn poszukiwania wsparcia w internecie z dokładniejszym ujęciem wielowymiarowej anonimowości i postaw, jakie może przyjmować człowiek w przestrzeni internetu, stanowi niejako uzasadnienie osadzenia jednostki w tej przestrzeni jako miejscu wsparcia oraz częstotliwości korzystania z niego. Kontekst funkcjonowania online i komunikacji zapośredniczonej staje się szczególnie ważny w obliczu coraz powszechniejszych współcześnie chorób przewlekłych i skłania do jego głębszej eksploracji. To zagadnienia, które powinny być podejmowane zarówno przez jednostkę, a szczególnie w sytuacji choroby oraz propagowane dla zwiększania świadomości tematu przez podmioty, grupy czy instytucje, których dotyczą.

Powyższe rozważania mogą być pomocą podczas zgłębiania ważnego społecznie tematu w zakresie wsparcia społecznego i edukacji zdrowotnej.

6. Bibliografia

- Ayers, S. L. (2007). Chronic illness and health-seeking information on the Internet. . Health, pp. 327–347.
- Drabik- Podgórna, V. (2011). Cyberporadnictwo czy postporadnictwo- dokąd zaprowadzi nas wirtualny doradca? In M. Piorunek, Poradnictwo. Kolejne przybliżenia (pp. 307-322). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Fromm, E. (2000). Niech się stanie człowiek. Z psychologii etyki, Wydawnictwo. Warszawa – Wrocław.: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Heszen, I., & Sęk, H. (2007). Psychologia zdrowia. Poznań: PWN.
- RxList. Pobrane z: https://www.rxlist.com/chronic_disease/definition.htm.
- Kaczor, M. (2008). Dialogowość w komunikacji internetowej. In M. Sokołowski, Media i społeczeństwo (pp. 314-325). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Kirenko, J., & Byra, S. (2008). Zasoby osobiste w chorobach psychosomatycznych. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie- Skłodowskiej.
- Knoll, N., Schwarzer, R. (2012). "Prawdziwych przyjaciół..." Wsparcie społeczne, stres, choroba i śmierć. W H. Sęk i R. Cieślak, Wsparcie społeczne, stres i zdrowie. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Ogińska-Bulik, N., Juczyński, Z. (2010) Osobowość stres a zdrowie. Warszawa: Difin.
- Piorunek, M. (2010). O pomocy, wsparciu społecznym i poradnictwie – prolegomena. In M. Piorunek, Pomoc – wsparcie społeczne – poradnictwo. Od teorii do praktyki (pp. 7-14). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Przepiórka, A., & Błachnio, A. (2008). Żółte słońeczko, czyli: o czym rozmawiamy w sieci Gadu-Gadu? In M. Sokołowski, Media i społeczeństwo. Nowe strategie komunikacyjne (pp. 373-382). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Pyżalski, J. (2012). Agresja elektroniczna i cyber bullying jako nowe ryzykowne zachowania młodzieży. Kraków: Oficyna Wydawnicza "Impuls".
- Sęk, H. (2005). Rola wsparcia społecznego w sytuacji kryzysu. In D. Kubacka- Jasiocka, & T. M. Ostrowski, Psychologiczny wymiar zdrowia, kryzysu i choroby (pp. 87-107). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Sharma. (n.d.). Coping chronic illness. In Piotrowski, Salem health. Psychology and mental health (pp. 490-495).
- Siuda, P. i. (2020). Doświadczenie zdrowia i choroby w dobie internetu. In P. Siuda, Internet, zdrowie i choroba. Powiązania społeczne, kulturowe i edukacyjne. (pp. 5-19). Bydgoszcz.
- Wallace, P. (2005). Psychologia internetu. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
- Walter, N. (2016). Internetowe wsparcie społeczne. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Więckiewicz, M. (2008). Anonimowość w Internecie. Złudzenie czy rzeczywistość? In M. Sokołowski, Media i społeczeństwo. Nowe strategie komunikacyjne (pp. 257-272). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Wilson, E. (1998). O naturze ludzkiej. Poznań: Zysk i S-ka.
- Woynarowska, B. (2017). Edukacja zdrowotna. Podstawy teoretyczne. Metodyka. Praktyka. Warszawa: PWN.
- Wysocka-Pleczyk, M. (2012). Grupy wsparcia online jako nowa forma pomocy w zmaganiu się z chorobą. Hygeia Public Health , pp. 391-397.
- Ziarko, M. (2014). Zmaganie się ze stresem choroby przewlekłej. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

Paulina Model

AGH Akademia Górniczo-Hutnicza

model@agh.edu.pl

nr ORCID: 0000-0001-8851-154X

Katolewica: hybryda, nadzieja czy paradoks?

The Catholic Left: Hybrid, Hope or Paradox?

Abstrakt

Lewica katolicka to jedno ze środowisk na mapie polskiego katolicyzmu prowokujące wiele pytań. Nie doczekało się ono obiektywnej naukowej analizy. Zapewne również dlatego, że przez większość okresu komunizmu, a także potem było używane częstokroć w kontekście pejoratywnym. Nie mniej jednak obecnie to pojęcie opisuje także (neutralnie) środowisko skupione przede wszystkim wokół Magazynu Kontakt - jedyne w Polsce magazynu lewicy katolickiej. Ten artykuł jest szkicem środowiska z uwzględnieniem rysu historycznego, głównych inspiracji teologicznych (Katolickiej Nauki Społecznej oraz teologii wyzwolenia), a także trudności definicyjnych. Przedstawione tu wnioski są oparte przede wszystkim o analizę źródeł, czyli materiałów zastanych w postaci numerów kwartalnika, ale także wypowiedzi medialnych przedstawicieli redakcji Kontakt. Materiały te zostały poddane analizie dyskursu. Celem artykułu jest zaproponowanie zarysu środowiska, które nie wiadomo, czy jest hybrydą, nadzieją, czy paradoksem; a także odpowiedź na pytanie, czym jest i na czym stoi katolewicowy konglomerat, który w debacie publicznej zdaje się składać z dwóch opozycyjnych idei.

Słowa kluczowe: katolewica, lewica katolicka, katolicyzm w Polsce, Kościół otwarty, teologia wyzwolenia, katolicka nauka społeczna, Magazyn Kontakt

Abstract: The Catholic Left is one of the environments on the map of Polish Catholicism that leaves many questions. It has not been yet an objective scientific analysis. Probably because for most of the communist period and afterwards "Catholic Left" was often used in a pejorative context. Nevertheless, today the term also describes (neutrally) the milieu centered primarily around Kontakt Magazine - the only magazine of the Catholic Left in Poland. This article is a sketch of the milieu, taking into account the historical outline, the main theological inspirations (Catholic Social Teaching and liberation theology), as well as the difficulties of definition. I base the conclusions presented here primarily on an analysis of the sources, i.e., found materials in the form of issues of the quarterly magazine, but also media statements by representatives of Kontakt's editorial staff. I read these materials in the key of discourse analysis. The purpose of the article is to offer an outline of an environment that is unclear whether it is a hybrid, a hope or a paradox. I also try to answer the question of what it is and where it stands this Catholic Left conglomerate, which in the public debate seems to consist of two opposing ideas.

Key words: Catholic left, Catholicism in Poland, Open Church, liberation theology, Catholic Social Teaching, Kontakt Magazine

1. Słowem wstępu

Lewica katolicka w Polsce stanowi zagadkę dla wielu, zaskoczenie dla jeszcze liczniejszych. W kraju, w którym tradycyjnie Kościół rzymskokatolicki jest asocjowany z konserwatyzmem, a przez opinię publiczną jest łączony niejednokrotnie z obstawianiem przy tradycjonalistycznych wartościach, opcja przeciwna zadziwia. Czym jest polska katolewica? Z czego wyrosła i jak wygląda dziś? Celem tego artykułu jest odpowiedź na te pytania. Ma on charakter deskryptywny. Stanowi próbę zrekonstruowania pokrótce historii rozwoju tego środowiska. Podejmuje też tematy głównych inspiracji teologicznych i społecznych. Dotyka również problemów, z których niebagatelnym jest zagadnienie definicji

i afiliowania się, co ma związek z historią kraju i Kościoła, a także z wynikającymi z tego obciążeniami semantycznymi tak „katolickości” jak i „lewicowości” oraz związku tych dwóch pojęć.

Przedstawione tu wnioski są oparte o analizę źródeł, a także materiałów zastanych w postaci publikacji prasowych i internetowych, jak również obserwacje wydarzeń, debat i innych spotkań katolewicy. Podstawowymi metodami są analiza dyskursu oraz analiza jakościowa wymienionych wyżej materiałów przeprowadzona z punktu widzenia antropologii religii.

2. Krótki rys historyczny

Szereg współczesnych ruchów w Kościele rzymskokatolickim datuje swój początek na czasy powojenne, szczególnie Soboru Watykańskiego II (1962-1965). Wiąże się to z przesunięciem akcentów, jakich dokonał tenże Sobór: z rozumienia (i praktycznego traktowania) Kościoła jako hierarchii na pielgrzymujący lud Boży (por. „Lumen Gentium” 1964: rozdz. 2). Rola świeckich, ich zaangażowanie w sprawy społeczne, polityczne i kościelne została tam wyraźnie podniesiona.

Uprzednio, już od kilkudziesięciu lat, rozwijała się katolicka nauka społeczna. Jej początki datuje się na wydanie encykliki „Rerum Novarum” przez papieża Leona XIII (1891). Kościół odpowiedział w niej na postępującą industrializację, nowe prądy myślowe z tym związane i kwestie problematyczne.

Najbardziej znanym sięgnięciem do społecznych kwestii obecnych tak w katolickiej nauce społecznej jako całości, oraz szczególnie w postaci efektów obrad Soboru Watykańskiego II, był ruch łączący teologię katolicką i lewicowy aktywizm zrodzony w Ameryce Południowej: teologia wyzwolenia.

Na takim gruncie, również w kraju nad Wisłą, powstały środowiska, które można określić jako lewicę katolicką. Wczesna „Więź”¹ i osoby dookoła niej zgromadzone stawiała pytania i podważała ortodoksję, a w kościelnym dialogu tamtych czasów występowała nieraz w opozycji do prymasa Stefana Wyszyńskiego - jak mówiła Anna Karoń-Ostrowska podczas debaty „Katolewica a Kościół otwarty”². Prócz „Więzi” istniały ośrodki jeszcze bardziej „na lewo” na scenie kościelno-politycznej, które w istocie pozostawały w związku z systemem

¹ „Więź” została założona w 1958 r.

² Debata ta była jedną z cyklu zaplanowanych z okazji 15-lecia istnienia Magazynu Kontakt. Odbyła się 25.01.2023 r. w Piwnicy Powszechnej w Krakowie. Autorka nie dotarła do ogólnodostępnego zapisu debaty, informacje przytacza na podstawie notatek terenowych sporządzonych podczas obecności na ww. spotkaniu.

komunistycznej Polski. Należy tu napomknąć chociażby o Stowarzyszeniu PAX Bolesława Piaseckiego.

Niemniej jednak wraz ze zmianami w redakcji oraz rozwijającą się sytuacją polityczną i społeczną drogi lewicy katolickiej i „Więzi” rozeszły się. Tak ona, jak i Tygodnik Powszechny zaczęły tworzyć środowisko, które można określić jako Kościół otwarty³. Gdyby zechcieć zestawić te dwa milieu, Kościół otwarty i katolewicę, Czytelnik znalazł by wiele podobieństw, ale i różnice (o czym więcej w części poświęconej definicji lewicy katolickiej). Niemniej jednak wciąż etykieta „katolewicy” była używana wobec „Więzi” czy „Tygodnika Powszechnego”, lecz zazwyczaj w charakterze pejoratywnym. Świadczą o tym chociażby tytuły publikacji o charakterze opiniotwórczym, subiektywnym, które starały się opisać (czy ewentualnie przyjmując optykę autorów: zdemaskować) ten fenomen: „Katolewica czyli wyśniony <<Kościół bezbożnika>>” (Zalewski 1998) czy „Wśród łopotu sztandarów rewolucji: rzecz o <<katolewicy>> 1945-1989” (Murzański 1998). Pierwsze słowa opisu okładkowego tej ostatniej brzmią: „To, że łajdak zachował się, jak zwykł zachowywać się łajdak nie stanowi psychologicznej zagadki, ale kiedy człowiek z gruntu prawy zaczyna paktować z szują, jesteśmy zaskoczeni i chcielibyśmy wiedzieć, co go do tego skłoniło, poznać motyw i argumenty.” (Murzański 1998) i nie pozostawiają wątpliwości co do oceny katolewicy przez autora. Wskazują też na źródło negatywnych konotacji katolewicy w zasadzie przez cały okres Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej: afiliowanie (kato)lewicowości z opresyjnym systemem komunistycznym.

Jak podawali paneliści dyskusji „Katolewica a Kościół otwarty”⁴, przedstawiciele tego drugiego środowiska, funkcjonującego już dekady i w ogromnej większości znającego dobrze doświadczenie komunizmu, z zaskoczeniem przyjęli do wiadomości fakt, że ktoś świadomie po tę naznaczoną etykietę katolewicy sięgnął. Magazyn Kontakt, jedyny w Polsce magazyn lewicy katolickiej, narodził się w 2007 roku w Klubie Inteligencji Katolickiej w Warszawie. Wpierw funkcjonował w obrębie Klubu, by następnie stać się ogólnopolskim kwartalnikiem, który obecnie wychodzi w nakładzie 1000 egzemplarzy, i któremu towarzyszy comiesięczne wydanie internetowe. Redakcja wywodziła się z młodych dorosłych warszawskiego KIK-u, który wciąż pozostaje wydawcą Magazynu. Wskazuje to też na

³ Także pojęcie „Kościół otwarty” sprawia dziś problemy i nie jest zawsze chętnie przygarniane przez środowiska, które uprzednio tak się opisywały (por. Więź 2022: 12’20’’).

⁴ Ta sama debata, co wspomniana w przypisie nr 2. Panelistami byli: Piotr Sikora („Tygodnik Powszechny”), Anna Karoń-Ostrowska („Więź”), Ignacy Dudkiewicz („Magazyn Kontakt”), zaś prowadzącą Paulina Olivier. Brak zapisu audio/wideo debaty.

kwestię demograficzną (Więź 2022: 15'05''): redakcja Kontaktu to, i kiedyś i dziś, w dużej mierze młodzi warszawiacy i warszawianki⁵.

Sięgnięcie po kontrowersyjną afiliację tłumaczył obecny redaktor naczelny Kontaktu, Ignacy Dudkiewicz, m.in. w rozmowie z Piotrem Sikorą. Pojęcie "lewica katolicka" jest intencjonalnie używane przez ten periodyk, bo te właśnie słowa „lewicowość” i „katolickość” określają redakcję Kontaktu. Jedne i drugie poglądy są bliskie temu środowisku, a także oddają treść Magazynu, który traktuje nie tylko o sprawach religijnych, ale i “z lewej strony” pisze o społeczeństwie, polityce czy sprawach lokalnych (Dudkiewicz, Sikora 2022).

3. Inspiracje katolewicy

Na poziomie deklaratywnym⁶ lewica katolicka (na przykładzie Magazynu Kontakt) odwołuje się do kilku koronnych inspiracji. Wiodące wśród nich, obecne w oficjalnych notach czy podkreślone w specjalnych edycjach kwartalnika, zostaną nakreślone poniżej. Wśród nich można wyróżnić: katolicką naukę społeczną, teologię wyzwolenia oraz tekst, na którym oba poprzednie elementy się opierają: Biblię.

3.1. 3.1. Inspiracja: katolicka nauka społeczna

Żeby lepiej zrozumieć jak lewicowość może iść w parze z katolickością konieczne jest nakreślenie głównych źródeł, z jakich czerpie katolewica. W kontekście globalnym (bo dotyczącym wszystkich rzymskich katolików i katoliczek) jest to nauczanie społeczne Kościoła, w kontekście lokalnym (tj. zrodzonym w konkretnym kontekście społecznym i geograficznym, choć mającym wpływ na inne konteksty) możemy mówić o teologii wyzwolenia. Tę “drugą nogę”, czyli inspiracje (i jednocześnie legitymizacje⁷) teologiami (lub ruchami) kontekstualnymi można by uzupełnić także o teologię feministyczną, queer, tę uprawianą z perspektywy „poza centrum” jak np. *black theology* lub *mujerista theology*, czy szereg ruchów progresywnych w Kościele rzymskokatolickim⁸.

⁵ Jakkolwiek współpracownicy są rozsiani po różnych regionach kraju, zaś do puli autorów wchodzi osoby w zróżnicowanym wieku i statusie (tak świeccy, jak i zakonnicy, zakonnice i kler). Bez pogłębionych badań trudno rozstrzygnąć, czy czytelnicy Kontaktu odzwierciedlają redakcję pod względem np. wieku, wielkości miejsca zamieszkania czy wykształcenia.

⁶ Poziom praktyk społecznych nie wchodzi w zakres analizy tego artykułu, ze względu na przyjęte ramy – jest to szkic środowiska. Praktyki owe można określić po poszerzonych badaniach etnograficznych. Jednocześnie, zważywszy na to, że mowa o analizie tekstu i dyskursu – poziom deklaratywny jest adekwatny do omawianego medium (kwartalnika).

⁷ Owe ruchy w tym sensie legitymizują istnienie katolewicy w Polsce, że dają świadectwo możliwości podobnych dyskursów poza granicami kraju. Jeżeli dysputy są możliwe na świecie, spotykają się z poparciem niektórych przedstawicieli Kościoła, teologów, teolożek czy kleru, to możliwe są także w kontekście polskim (choć recepcja i przebieg dialogu może być zgoła inny niż zagranicą).

⁸ Np. Maria 2.0, Wir sind Kirche oraz We are the Church, Catholics for Choice.

O katolickiej nauce społecznej zwykło się mówić od opublikowania „Rerum Novarum” Leona XII (1891). Jest to jedna z pierwszych encyklik traktujących szerzej o kwestiach społecznych, w tym wypadku: o kwestii robotniczej. Stanowi ona odpowiedź Kościoła na trwającą rewolucję przemysłową i problemy z nią związane.

Sama katolicka nauka społeczna jest definiowana przez Tadeusza Borutkę jako „zespół twierdzeń i zasad, w świetle których można i należy poszukiwać rozwiązań praktycznych zagadnień współżycia społecznego oraz działalności politycznej i gospodarczej” (Borutka, Mazur, Zwoliński 1999:11). Opiera się ona o szereg różnorodnych dokumentów: od encyklik i innych wypowiedzi papieskich, przez biskupie listy pasterskie, komunikaty episkopatów po efekt pracy teologów.

Katolicka nauka społeczna kieruje się czterema głównymi zasadami: personalizmem, dobrem wspólnym, pomocniczością i solidarnością (Docat 2016 : 92). Wśród tematów, jakich dotyczy nauczanie społeczne Kościoła możemy wyróżnić: godność osoby ludzkiej, relacje jednostki i społeczeństwa, rodzinę, pracę, stosunki ekonomiczne, politykę, stosunki międzynarodowe, ekologię, pokój czy zaangażowanie społeczne.

Nie miejsce to i czas, by streszczać całość katolickiej nauki społecznej. Natomiast by unaocznić jej związki z katolewicą, konieczne jest przywołanie kilku punktów styku.

Dla katolewicy tematami ważnymi są: sprawiedliwość społeczna (ekonomiczna lewicowość) i ekologiczna, sprzeciw wobec wykluczenia, przemocy, ubóstwa, wspólnotowość (solidarność) i inkluzywność (w tym wobec: migrantów, osób LGBT+, kobiet, osób w kryzysie bezdomności), zaangażowanie w Kościele przeciw nadużywaniu władzy, tuszowaniu przestępstw, klerykalizmowi oraz walka o Kościół „ubogi, transparentny i gotowy do rozliczania się z własnych grzechów, nieodcinający się od polityki, ale w swoim zaangażowaniu zawsze stający po stronie słabszych”⁹ (magazynkontakt.pl: dostęp 29.09.2023). Część z tych kwestii zostanie poruszona niżej przy referowaniu nauczania społecznego Kościoła.

O lewicowości rozumianej przez pryzmat ekonomii, czyli socjalizmu, szeroko wypowiadał się Leon XII we wspomnianej już encyklice „Rerum Novarum”. Przedstawił on w części I o znamiennej nazwie „Socjalizm: fałszywe rozwiązanie” (Leon XIII 1891) szerszą krytykę socjalizmu. Jej osią jest oskarżenie o niesprawiedliwą chęć zabierania prawnej

⁹ Te wartości opieram na deklaracji, jaką na własnej stronie www składa Magazyn Kontakt w języku polskim i angielskim (z racji różnych tekstów podanych w różnych językach), a także na podstawie analizy publikowanych przez Magazyn treści. Więcej na temat definicji katolewicy i problemów z tym związanych znajduje się w dalszej części tekstu.

własności i oddawania jej pod zarząd komitetom lub innym wspólnotom. Dla porządku należy zaznaczyć, że tak rozumiany socjalizm to raczej definicja komunizmu (Tokarczyk 2010:144).

Solidarność w gospodarowaniu dobrami jest rozumiana w nauczaniu społecznym Kościoła jako oddanie ubogiemu, tego co mu się należy. O tyle godne pochwały jest posiadanie i pomnażanie środków, o ile nie jest to celem samym w sobie, a ma na uwadze podzielenie się z tym, który jest wykluczony ekonomicznie. Pisał o tym Franciszek w „Evangelii Gaudium” (2013: p.189).

Spółeczna nauka Kościoła pochyła się też szeroko nad zagadnieniem pracy, w tym: godziwej płacy, roli pracodawców czy bezrobociem jako wykluczeniem. Jan Paweł II w „Centisimus annus” (1991: p.15) podejmował także temat związków zawodowych pisząc: „Wreszcie zagwarantować trzeba respektowanie „ludzkiego” czasu pracy i odpoczynku, a także prawa do wyrażania własnej osobowości w miejscu pracy, przy czym w żaden sposób nie może być naruszona wolność sumienia pracownika czy jego godność. Również tutaj przypomnieć należy rolę związków zawodowych, nie tylko jako instrumentu pertraktacji, ale również jako <<miejsca>> wyrażania podmiotowości pracowników. Służą one rozwijaniu autentycznej kultury pracy i pomagają pracownikom uczestniczyć w sposób w pełni ludzki w życiu przedsiębiorstwa”.

Szczególnym problemem w temacie pracy jest zatrudnianie migrantów. Jan Paweł II komentując tę kwestię w „Laborem exercens” (1981) wyraźnie podkreślał, że bycie na nieuprzywilejowanej pozycji człowieka opuszczającego czasowo lub permanentnie własny kraj nie może być powodem do jego dyskryminacji. Szerzej: odmienna narodowość, religia czy rasa nie może być powodem wykluczenia. Wyraził to w słowach: „Emigracja za pracą nie może w żaden sposób stawać się okazją do wyzysku finansowego lub społecznego. O stosunku do pracownika – imigranta muszą decydować te same kryteria, co w stosunku do każdego innego pracownika w tym społeczeństwie. Wartość pracy musi być mierzona tą samą miarą, a nie względem na odmienną narodowość, religię czy rasę.” (1981: p.23).

Troska Kościoła o sprawiedliwość ekologiczną wyraża się m.in. w terminie “nawrócenia ekologicznego” wprowadzonego przez Jana Pawła II, a szeroko rozwijanego przez Franciszka. Ważna jest tu przede wszystkim encyklika „Laudato si” (2015) oraz adhortacja „Laudate Deum” (2023) traktujące o wspólnym domu - Ziemi, trosce o niego, zagadnieniach takich jak ekologia integralna czy kryzys ekologiczny oraz wyzwania z nim związane.

Nauczanie społeczne Kościoła stanowi koronną inspirację dla polskiej katolicy w wyżej podniesionych kwestiach, czyli sprawiedliwego zatrudnienia i dostępu do dóbr,

dialogu i solidarności społecznej, włączaniu wykluczonych. Niemniej jednak w obszarach takich jak modele rodziny czy prawa reprodukcyjne niekoniecznie katolewica w pełni opowiada się za stanowiskiem katolickiej nauki społecznej.

3.2. *Inspiracja: teologia wyzwolenia*

Teologia wyzwolenia łączy teologię katolicką i lewicowy aktywizm, zaś ich (teologii i aktywizmu) punktem wspólnym jest walka o sprawiedliwość społeczną. Teologia wyzwolenia powstała w drugiej połowie XX wieku. Po raz pierwszy tego sformułowania użył dawny generał jezuitów Pedro Arrupe w 1968 (Dault 2015). Teologia wyzwolenia rozwijała się i rozwija w wielu krajach Ameryki Południowej, a współcześnie - świata. Jako czołowych przedstawicieli tego ruchu należy wskazać Gustavo Gutierrez, Jona Sobrina, Leonardo Boffa, Fernando i Ernesto Cardenala, czy Oscara Romero.

Teologia wyzwolenia wyrosła na gruncie ewangelicznego sprzeciwu wobec rażących niesprawiedliwości społecznych (Boff, Boff 1987:15). Dariusz Gardocki SJ analizując jej genezę wskazuje tak na tło społeczno-ekonomiczne jak i na powstawanie konkretnych grup wśród ubogich chrześcijan, które dały początek wspólnotom podstawowym w Brazylii. Pochylając się nad tym pierwszym czynnikiem, autor pisze: „tym, co charakteryzuje sytuację w Ameryce Łacińskiej w czasie, kiedy rodzi się teologia wyzwolenia, są: ucisk, nędza i zależność zarówno w wymiarze jednostkowym, jak i społeczno-politycznym, ekonomicznym i kulturowym, a także dominacja reżimów wojskowych (jak na przykład w Chile, Nikaragui czy Salwadorze [...])” (Gardocki 2019:23).

Gustawo Gutiérrez OP definiując czym jest teologia wyzwolenia wskazał na krytyczną refleksję nad chrześcijańską *praxis* (Gutiérrez 1976:23). Nie unieważnia to bynajmniej innych funkcji teologii, takich jak mądrość czy poznanie rozumowe, w jego opinii. Teologia wyzwolenia „nie poprzestaje na refleksji nad światem, ale raczej próbuje być częścią procesu, który przekształca świat. Jest to teologia otwarta - w proteście przeciw deptaniu godności ludzkiej, w walce przeciw ograbianiu większości ludzi, w wyzwolającej miłości oraz budowaniu nowego, sprawiedliwego i braterskiego społeczeństwa - na dar królestwa Bożego” (Gutiérrez 1976:25). W podobnych słowach wypowiedzieli się Leonardo i Clodovis Boff, kiedy wskazywali że pierwszym krokiem jest podjęcie działania, które wyzwala (Boff, Boff 1987:17). Dzielili je na asystencję (towarzyszenie, pomoc) oraz reformę¹⁰. Drugim krokiem miała być refleksja nad wiarą w oparciu o praktyki wyzwolające (*ibidem.*).

¹⁰ fr. *stratégies de l'assistencialisme et du réformisme* (Boff, Boff 1987:17). Tłumaczenie własne.

W optyce teologii wyzwolenia Jezus Chrystus jest przede wszystkim tym, który staje się „biednym pomiędzy biednymi”¹¹ (Boff, Boff 1987:15), a także wyzwala z więzów niegodziwości, zrywa powrozy jarzma, wypuszcza na wolność gnębionych i łamie wszelkie poddaństwo (za Iz 58:6¹²) - walczy o zaprowadzenie królestwa Bożego na ziemi. Słowem: czołowym odczytaniem Chrystusa jest ubogi i wprowadzający sprawiedliwość społeczną rewolucjonista, który finalnie ginie z powodu swojej boskości, dochowania wierności misji oraz demaskowania zła tego świata i mechanizmów ucisku (Gardocki 2019: 113). Jako Zbawiciel jest wzorem dla chrześcijan by postępowali za jego przykładem. Toteż starają się czynić teolodzy wyzwolenia: być blisko braci i sióstr ubogich oraz walczyć o sprawiedliwość społeczną jak Chrystus. Jak twierdził hiszpański teolog wyzwolenia Jon Sobrino, przez *praxis* Jezusa historycznego można dojść do jego poznania (Gardocki 2019:144).

Teologia wyzwolenia bywała oceniana ujemnie za doktrynę o walce klas, marksizm i utopijność zaprowadzenia królestwa Bożego na ziemi. Potępiano za uciekanie się do przemocy niektórych jej przedstawicieli¹³. W 1979 r. Jan Paweł II w Puebla, na konferencji episkopatu Ameryki Południowej, skrytykował teologię wyzwolenia i podniósł ryzyka z nią związane (Gardocki 2019: 35). Z kolei w 1984 r. Kongregacja Nauki Wiary, kierowana ówczasie przez Josepha Ratzingera, wydała dokument zatytułowany „Instrukcja o niektórych aspektach <<teologii wyzwolenia>>”, zaś w 1986 r. „Instrukcję o chrześcijańskiej wolności i wyzwoleniu”. Obaj poprzedni papieże nie byli przychylni teologii wyzwolenia. Z kolei Franciszek, pochodzący z omawianego kontekstu lokalnego, można powiedzieć, że symbolicznie wyciągnął rękę do przedstawicieli tego ruchu. Trudno mówić o rehabilitacji, aczkolwiek zaprasza on na spotkania i pozostaje w kontakcie z Gustavo Gutiérrezem czy Leonardo Boffem (Løland 2021: 288). Niedługo przed śmiercią Ernesto Cardenala (2020 r.)¹⁴ cofnął nałożoną na niego przez Jana Pawła II suspensę (1984 r.) i przywrócił do stanu kapłańskiego. Podobnie zdjął suspensę, którą został obłożony Miguel d’Escoto Brockmann (Løland 2021: 306).

¹¹ To wypływa zaś ze słów Jezusa z Ewangelii wg św. Mateusza 25:40: “Cokolwiek uczyniliście jednemu z tych najmniejszych moich braci, uczyniliście mnie”.

¹² Wszystkie cytaty pochodzą z przekładu “Biblii, to jest Pisma Świętego Starego i Nowego Przymierza”, Ewangelicznego Instytutu Biblijnego, jeżeli nie podano inaczej.

¹³ Kontekst militarny jest tu wielowątkowy. Z jednej strony poplecznicy teologii wyzwolenia byli prześladowani przez szwadrony śmierci - w ten sposób zginął m.in. Oskar Romero, dziś święty Kościoła rzymskokatolickiego. Z drugiej strony sami teolodzy wyzwolenia także nierzadko angażowali się w walki partyzanckie. Do opinii publicznej przebił się obraz “Chrystusa z karabinem na ramieniu”. Choć jest on dość daleki od prezentowania głównych założeń ruchu, trwale zapisał się w popularnym obrazie teologii w wyzwolenia w kontekście europejskim i ugruntował przekonanie o słuszności jej potępienia.

¹⁴ Zdjęcie suspensy zostało przekazane listownie 17 lutego 2019, zaś Ernesto Cardenal zmarł 1 marca 2020 r.

3.3. *Metainspiracja: Biblia*

Znamienna jest wypowiedź Ernesto Cardenala, księdza katolickiego i dawnego ministra w rządzie Nikaragui: „Jestem marksistą przez Chrystusa i Jego Ewangelię, do marksizmu przywiodła mnie nie lektura Marksa, lecz Ewangelii” (Rymaszewski 1985:9).

Nie sposób analizować tak nauczanie społeczne Kościoła, jak i teologię wyzwolenia czy inne teologie kontekstualne bez powołania się na ich źródło: Ewangelię (czy szerzej: Biblię). Niżej zostaną przywołane teksty ze specjalnego, jubileuszowego numeru Kontaktu „Biblia Dziesięciolecia” (2017/2018), w którym redakcja celowo przywołuje artykuły omawiające kluczowe dla tego środowiska inspiracje biblijne.

Co więc z Biblii jest szczególnie bliskie lewicowym katolikom? Z pewnością Chrystus, który opowiada się po stronie uciskanych: ubogich czy przybyszy (Lis 2017/2018, Wolnik 2017/2018, Sikora, Dudkiewicz 2022, magazynkontakt.pl : dostęp 29.09.2023), i który podnosi tych, dotkniętych nierównościami (Zarzyńska 2017/2018). Ważkim jest orędzie Pisma Świętego wzywające też człowieka do miłosierdzia, pochylenia się nad biedą brata czy siostry i ograniczenie tego, co się posiada by oddać potrzebującemu (Rościszewska 2017/2018), a także usilne dążenie, ażeby i na tym świecie było więcej dobra (Nawratek 2017/2018). W szerszym kontekście katolewica pochyła się w ogóle na kwestię pracy, nabywania dóbr i posiadania ich czy też ich oddawania - bliźniemu, stworzeniu i Bogu (Cole-Arnal 2017/2018; Lubiński, Mainardi 2017/2018, Barańska 2017/2018). W „Biblii Dziesięciolecia” redaktorzy zastrzegają, że starają się wystrzegać dobierania cytatów pod swoją opcję światopoglądową, za to skupić się na tematach powracających w Biblii po wielokroć, a nie przestających inspirować - stąd wyżej zostały przytoczone teksty komentujące szersze wątki biblijne raczej niż same fragmenty perykop.

4. Katolewica w kraju nad Wisłą

Kiedy zaznaczyliśmy już główne źródła, z których czerpią lewicowi katolicy, przyszedł czas na szkic samego środowiska.

Pierwszą trudnością, jaką napotkamy, jest sama definicja. Jak wspomniano wyżej nie zawsze łatwe jest odróżnienie katolewicy od Kościoła otwartego. Wynika to m.in. z praktyki językowej, czyli posługiwania się pojęciem „katolewica” jako obelgą w stosunku do Kościoła otwartego. Prowadzi to do mieszania dwóch pojęć w obarczonym emocjonalnie kontekście. Jeżeli odłożyć na bok spory przekładające się na język, to tym, co różniłoby te środowiska byłaby owa wyraźna lewicowość katolewicy (Więź 2022: 9’20). Lecz i ona bywa problematyczna.

Kolejną trudnością jest właśnie funkcjonowanie lewicy i lewicowości na poziomie deklaracji i działań członków społeczeństwa. Jak na każdą opcję polityczną, na lewicowość składają się poglądy gospodarcze i światopoglądowe (zapewne można by jeszcze rozbić to na mniejsze jednostki, takie jak podejście do polityki zagranicznej, kwestii militarnych, oświaty, reprezentację interesów poszczególnych grup itd.). W przypadku polskiej lewicy oznaczać to będzie socjalizm (państwo opiekuńcze) i otwarte podejście do kwestii światopoglądowych (pluralizm)¹⁵. I tak, jak wynika z prowadzonych obserwacji, lewicujące podejście¹⁶ do kwestii światopoglądowych prezentuje tak katolewica jak i Kościół otwarty, jednakże czynnikiem indywidualnym jest, którą (jeżeli w ogóle jakąś) afiliację wybierze dana osoba. Część lewicowych katolików tak się określa ze względu na rewolucyjność poglądów, niekoniecznie ze względów popierania socjalistycznej opcji gospodarczej. W lewicowość rozumianą jako progresywność¹⁷ też mogliby się więc, potencjalnie, wpisać niektórzy przedstawiciele Kongresu Katolików i Katoliczek, Fundacji Tekła, Wiary i Tęczy, czy środowisk Tygodnika Powszechnego, Więzi i Znak. Natomiast trudno całościowo określić te środowiska jako katolewicowe¹⁸.

Kolejną trudnością w uchwyceniu tego, kto jest lewicowym katolikiem jest obciążenie semiotyczne. Tak „lewicowość” jak i „katolicyzm”, a także związek tych dwóch pojęć, czyli religii z polityką, przywołuje konkretne, negatywne skojarzenia. Stąd nie każdy, nawet dzieląc wartości i postulaty deklarowane przez np. Magazyn Kontakt, chce się afiliować w ten sposób. Pozostaje pytanie na granicy etyki i metodologii, czy można opisać kogoś jako lewicowego katolika wbrew jego woli czy też tworzenie metaopisów jest tylko kwestią rzetelności naukowej.

Magazyn Kontakt definiuje katolewicę w sposób dość szeroki. „Lewica katolicka – co to właściwie znaczy? Po pierwsze: sprawiedliwość społeczna i ekologiczna [...] Po drugie:

¹⁵ Zob. np. deklaracja programowa partii Razem <https://partiarazem.pl/deklaracja-programowa> [dostęp 29.06.2023].

¹⁶ Celowo w stosunku do tego podejścia autorka używa się pojęcia „lewicujące”, gdyż nie wszystkie postulaty dialogu, otwartości, pluralizmu, emancypacji różnych grup są popierane przez wszystkich reprezentantów tak katolewicy, jak i Kościoła otwartego. Natomiast zazwyczaj bliżej im do lewicy niż do prawicy, jeśli mowa o światopoglądzie.

¹⁷ Progresywność jest tu rozumiana w kontekście kościelnym, to jest jako postulowanie zmian w regulacjach, które są teraz obecne w Kościele rzymskokatolickim. Progresywnymi nie zostały określone środowiska, które uważają obecną sytuację za dobrą, ani których wektor postulowanych zmian jest zwrócony w stronę przeszłości.

¹⁸ Pod rozwagę pozostaje przypisanie ich do typologii zaproponowanych przez Zbigniewa Nosowskiego (red. naczelnego „Więzi”) i Jarosława Gowina (dawnego red. nac. „Znaku”). Obaj autorzy zaproponowali nieco odmienne od siebie mapy polskiego katolicyzmu (por. Nosowski 2014, Gowin 1995). W ocenie autorki straciły one już trochę na aktualności, lecz nie powstała jeszcze nowa, bardziej adekwatna propozycja. Próba dopasowania omawianych środowisk do katolickiego pejzażu kraju nad Wisłą zostaje pozostawiona Czytelnikowi.

przeciwko ubóstwu, wykluczeniu i przemocy [...] Po trzeciej: cała nadzieja we wspólnotach [...] Po czwartej: inny Kościół jest możliwy” (magazynkontakt.pl: dostęp 29.09.2023).

Przekłada się to na wartości wywiedzione z omówionych wyżej inspiracji teologicznych i społecznych. Można rzec, że dla lewicowych katolików ważne jest pochylenie się nad wykluczonymi poprzez solidarność wspólnoty, ale także nad stworzeniem. Ważny jest opór wobec nierówności i próba budowania bardziej braterskiego i siostrzanego świata. W Kościele może odbywać się to też dzięki świeckim, których rolą jest krytyka zła (także tego strukturalnego), oraz zaangażowanie w zmianę.

5. Konkluzje

Reasumując, lewica katolicka w Polsce wyrasta z inspiracji nauczaniem społecznym Kościoła oraz teologii wyzwolenia i innych nurtów. Te zaś bazują na odczytaniu Biblii, w której największą troską otoczony jest uciemniony/a i wykluczony/a, zaś Chrystus staje się ubogim z ubogimi, opiera się faryzejskiej religijności i dąży do sprawiedliwości społecznej. Zainteresowania katolewicy krążą wokół wspierania grup wykluczanych (takich jak osoby LGBT+, kobiety, osoby w kryzysie bezdomności, migranci), krytyce grzechów strukturalnych Kościoła partykularnego i powszechnego, pochyleniu się nad tematami pracy, edukacji oraz polityki.

Ta praca miała za zadanie zarysowanie szkicu środowiska, które nie doczekało się jeszcze kompleksowej analizy. Nie wyczerpuje ona jednak tematu. Konieczne są pogłębione badania, także w zakresie deklaracji i działań lewicowych katolików w Polsce, które mogłyby posłużyć do opisu osób i społeczności, które kryją się za przedstawionym w tej pracy dyskursem. Pochylenia się wymaga także wpływ innych inspiracji teologicznych i społecznych na katolewicę, takie jak teologia feministyczna czy pozaeuropejskie teologie kontekstualne. Pomocną w prowadzeniu dalszych rozważań byłaby także zaktualizowana mapa polskiego katolicyzmu, czyli umieszczenie katolewicy w szerszym kontekście. Stworzeniu kompletnego obrazu lewicy katolickiej w Polsce, ledwie zasygnalizowanemu przez ten szkic, posłużyłyby też kompleksowe badania z zakresu antropologii, socjologii oraz teologii, a także politologii religii.

Polska katolewica jest niezwykle ciekawym i wciąż czekającym na pogłębiony namysł naukowy środowiskiem. W kontekście lokalnym wyróżnia się na tle, do którego przyzwyczały opinię publiczną ostatnie dekady (by nie powiedzieć: stulecia), proponując dialog z kręgami rzadko przez mainstreamowy Kościół rzymskokatolicki zapraszany do stołu. Katolewica pokazuje, że te dwa terminy, które w debacie społecznej są postrzegane

jako opozycyjne (Więź 2022: 0'55'') - mogą się „rymować”, a przez to, że inny Kościół jest możliwy.

6. Bibliografia

- Barańska J. (2017/2018), Błogosławione marnotrawstwo, *Magazyn Kontakt zima 2017/2018*, s.26-29.
- Biblia, to jest Pisma Świętego Starego i Nowego Przymierza (2019), Poznań: Ewangeliczny Instytut Biblijny.
- Boff L., Boff C. (1987), *Qu'est-ce que la théologie de la libération?*, Paris: Les Editions du Cerf.
- Borutka T., Mazur J., Zwoliński A. (red.) (1999), *Katolicka nauka społeczna*, Częstochowa-Jasna Góra: Paulinianum.
- Cole-Arnal O. (2017/2018), Boska ekonomia, *Magazyn Kontakt zima 2017/2018*, s.10-13.
- Dault, L., What Is the Preferential Option for the Poor?, "U.S. Catholic." 80: 46 (22.01.2015), <https://uscatholic.org/articles/201501/what-is-the-preferential-option-for-the-poor/> [dostęp 29.06.2023].
- DOCAT (2016), Częstochowa: Edycja św. Pawła.
- Dudkiewicz I, Sikora P. (2022, 12 września), Lewica katolicka to naturalny sposób przeżywania chrześcijaństwa, *Tygodnik Powszechny*, <https://www.tygodnikpowszechny.pl/lewica-katolicka-to-naturalny-sposob-przezywania-chrzescijanstwa-178582> [dostęp 30.06.2023].
- Franciszek (2013), *Evangelii gaudium*, https://www.vatican.va/content/francesco/pl/apost_exhortations/documents/papa-francesco_esortazione-ap_20131124_evangelii-gaudium.html [dostęp 29.06.2023].
- Franciszek (2015), *Laudato si'*, https://www.vatican.va/content/francesco/pl/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_enciclica-laudato-si.html [dostęp 29.06.2023].
- Franciszek (2023), *Laudate Deum*, https://www.vatican.va/content/francesco/pl/apost_exhortations/documents/20231004-laudate-deum.html [dostęp 20.03.2024].
- Gardocki D. (2019), *Teologia wyzwolenia jako odpowiedź na epokowe wyzwania czasu*, Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Gowin J. (1995), *Kościół po komunizmie*, Kraków: Znak.
- Gutierrez G. (1976), *Teologia wyzwolenia*, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Jan Paweł II (1991), *Centesimus annus*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_01051991_centesimus-annus.html [dostęp 29.06.2023].
- Jan Paweł II (1981), *Laborem exercens*, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_14091981_laborem-exercens.html [dostęp 29.06.2023].
- Kongregacja Nauki Wiary, *Instrukcja o niektórych aspektach "teologii wyzwolenia"* (1984), https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_19840806_theology-liberation_pl.html [dostęp 29.06.2023].
- Kongregacja Nauki Wiary, *Instrukcja o chrześcijańskiej wolności i wyzwoleniu* (1986), https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_19860322_freedom-liberation_pl.html [dostęp 29.06.2023].
- Sobór Watykański II, *Konstytucja dogmatyczna o Kościele "Lumen Gentium"* (1964), https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_const_19641121_lumen-gentium_en.html [dostęp 30.06.2023].
- Leon XIII (1891), *Rerum Novarum* [w:] M. Radwan, L. Dyczkeski, A. Stanowski (red.) *Dokumenty Nauki Społecznej Kościoła t.1.* (1987), Rzym-Lublin: Fundacja Jana Pawła II, Polski Instytut Kultury Chrześcijańskiej Rzym.
- Lis J. (2017/2018), Bóg solidarny z ubogimi, *Magazyn Kontakt zima 2017/2018*, s.34-37.

- Løland O.J., The Solved Conflict: Pope Francis and Liberation Theology, *International Journal of Latin American Religions* (2021) 5, str. 287–314.
- Magazyn Kontakt, O nas, <https://magazynkontakt.pl/o-nas/> [dostęp 29.06.2023].
- Lubiński F., Mainardi J.(2017/2018), Święta praca, święty odpoczynek, *Magazyn Kontakt zima 2017/2018*, s.14-20.
- Magazyn Kontakt, About us, <https://magazynkontakt.pl/about-us/> [dostęp 29.06.2023].
- Murzański S. (1998), Wśród łopotu sztandarów rewolucji: rzecz o "katolewicy" 1945-1989, Kraków : Arcana.
- Nawratek K. (2017/2018), Uczta ubogich, *Magazyn Kontakt zima 2017/2018*, s.30-33.
- Nosowski Z. (2014), Krytyczna wierność, Warszawa : Biblioteka "Więzi".
- Rościszewska M. (2017/2018), Będziesz pościł, *Magazyn Kontakt zima 2017/2018*, s.4-9.
- Rymaszewski R. (1985), Zamiast wstępu [w:] T. Caebestrereo, M. D'Escoto, F. Cardenal, E. Cardenal, *U źródeł teologii wyzwolenia*, Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza.
- Tokarczyk R. (2010), Współczesne doktryny polityczne, Warszawa: Wolters Kluwer Polska Sp. z o. o.
- Więź (2022, 14 września), Zwięźle, Odcinek #5: Ignacy Dudkiewicz, Bartosz Bartosik [podcast], Spotify <https://open.spotify.com/episode/4VnxeShjzUKUp7SBGDhnP> [dostęp 30.06.2023].
- Wolnik M. (2017/2018), Uczta ubogich, *Magazyn Kontakt zima 2017/2018*, s.38-41.
- Zalewski D. (1998), Katolewica czyli wyśniony "Kościół" bezbożnika, Komorów: Wydawnictwo „Antyk” - Marcin Dybowski.
- Zarzyńska A. (2017/2018), Czy płęć jest do zbawienia koniecznie potrzebna?, *Magazyn Kontakt zima 2017/2018*, s.21-25.

Alicja Neumann-Karpińska

Instytut Filozofii i Kognitywistyki, Szkoła Doktorska Uniwersytetu Szczecińskiego

alicja.neumann-karpinska@phd.usz.edu.pl

0000-0003-4320-1446

Znaczenie wiary katolickiej i modlitwy w procesie stawania się matką

The importance of Catholic faith and prayer in the process of transition to motherhood

Abstrakt

W Polsce większość społeczeństwa uznaje się za osoby wierzące, choć odsetek tych osób obniża się. Jednocześnie kobiety częściej deklarują się jako wierzące i regularnie praktykujące, wzorce otrzymane od matki mają największy wpływ na obecne postawy dorosłych wobec wiary i religii. W Europie i w Polsce odnotowuje się spadek dzietności do poziomu, który nie zapewnia prostej zastępowalności pokoleń i, choć Polacy za najwyższą wartość uważają rodzinę większość Polek w wieku reprodukcyjnym nie planuje pierwszego lub kolejnego dziecka. Ponadto, zauważa się powiązanie wysokiego cenięcia wartości religijnych z pozytywnym wartościowaniem rodzicielstwa oraz katolickiego światopoglądu z postrzeganiem macierzyństwa jako drogi do spełnienia kobiety.

Momenty związane z narodzinami uwrażliwiają na egzystencjalną i religijną refleksję oraz modlitwę, nawet w społeczeństwach zsekularyzowanych, a urodzenie dziecka wpływa na pojawienie się zmian w postrzeganiu życiowego celu, wartości i świętości. Z drugiej strony odnotowuje się tendencję do pominięcia aspektu religijnego doświadczeń pacjentów, również kobiet rodzących, co może mieć konsekwencje dla ich zdrowia psychicznego, zwłaszcza w czasie oczekiwania na narodziny dziecka i porożu.

Wnioskować można, że przywiązanie do wiary i religii ma znaczenie w procesie stawania się matką. Warto jednak zaznaczyć, że – zwłaszcza w kontekście Polski i zamieszkujących ją Polek-katoliczek, zauważalny jest znaczący niedostatek danych, w szczególności jakościowych, dotyczących znaczenia wiary i praktyk religijnych w procesie tranzycji do macierzyństwa i przygotowania do porożu.

Artykuł stanowi podsumowanie półustrukturyzowanych wywiadów przeprowadzonych z kobietami deklarującymi się jako katoliczki i oczekującymi na narodziny pierwszego dziecka oraz korespondencji po porożu. Celem referatu będzie udzielenie odpowiedzi na pytania: jakie znaczenia nadają wierze katolickiej i związanym z nią praktykom religijnym kobiety stające się matkami? Oraz: jak kobiety identyfikujące się jako katoliczki postrzegają swoje wkraczanie w macierzyństwo?

Słowa kluczowe: katolicyzm, macierzyństwo, ciąża, poród, modlitwa

Abstract

In Poland, the majority of society considers themselves believers, although the percentage of these people is decreasing. At the same time, women are more likely to declare themselves believers and practice regularly; the role models received from their mothers have the most significant influence on adults' current attitudes towards faith and religion. In Europe and Poland, the fertility rate is falling to a level that does not ensure simple replacement of generations. Although Poles consider family to be the highest value, most Polish women of reproductive age do not plan their first or subsequent child. Moreover, there is a connection between the high appreciation of religious values and the positive evaluation of parenthood, as well as the Catholic worldview and the perception of motherhood as a path to a woman's fulfilment.

Moments related to birth make one sensitive to existential and religious reflection and prayer, even in secularized societies, and the birth of a child influences the appearance of changes in the perception of life's purpose, values and holiness. On the other hand, there is a tendency to ignore the religious aspect of patients' experiences, including women giving birth, which may have consequences for their mental health, especially while waiting for the birth of a child and the postpartum period.

It can be concluded that attachment to faith and religion is essential in the process of becoming a mother. It is worth noting, however, that - especially in the context of Poland and Polish Catholic women living there, there is a significant lack of data, mainly qualitative data, regarding the importance of religious faith and practices in the process of transition to motherhood and preparation for childbirth.

The article is a summary of semi-structured interviews conducted with women declaring themselves Catholic and expecting the birth of their first child, as well as postpartum correspondence. The paper will aim to answer the following questions: What meanings do women who become mothers give to the Catholic faith and related religious practices? And: how do women identifying as Catholic perceive their entry into motherhood?

Keywords: Catholicism, motherhood, pregnancy, childbirth, prayer

1. Wstęp

Dane wskazują, że w Polsce większość społeczeństwa uznaje się za osoby wierzące (CBOS & Bożewicz, 2020). Jednocześnie w ostatnich latach odsetek osób deklarujących się jako wierzące, a także odsetek osób uczęszczających na nabożeństwa obniżyły się, zwłaszcza wśród grup wiekowych 18-24 lata i 25-34 (CBOS & Bożewicz, 2020, 2022; CBOS & Grabowska, 2022a). Kobiety częściej deklarują się jako wierzące i regularnie praktykujące (CBOS & Grabowska, 2022a). Ponadto, według deklaracji respondentów, największy wpływ na obecne ich przekonania i postawy wobec wiary i religii miały wzorce otrzymane od matki (CBOS & Grabowska, 2022b).

Podobnie jak w całej Europie (Philipov i in., 2015), w Polsce odnotowuje się spadek dzietności do poziomu, który nie zapewnia prostej zastępowalności pokoleń i, choć Polacy za najwyższą wartość uważają szczęście rodzinne (CBOS & Boguszewski, 2019), tylko 17% Polek w wieku reprodukcyjnym planuje urodzić dziecko w następnych 3-4, 15% planuje posiadanie dziecka w dalszej perspektywie, a 68% Polek nie planuje pierwszego lub kolejnego dziecka (CBOS & Omyła-Rudzka, 2023). Odnotować też należy, że średni wiek, w jakim Polki rodzą pierwsze dziecko to 28,5 (GUS i in., 2021).

Zauważa się powiązanie wysokiego cenięcia wartości religijnych z pozytywnym wartościowaniem posiadania dzieci i rodzicielstwa (Komorowska-Pudło, 2020). Co więcej – zorientowanie na rodzinę, docenianie bezpieczeństwa rodziny, a także chęć posiadania więcej niż innego dziecka są stosunkowo częstymi postawami deklarowanymi w grupie kobiet, które zostały matkami między 20 a 34 rokiem życia (Sobolewska-Popko, 2020). Podkreślić warto, że katolicki światopogląd wiąże się z postrzeganiem macierzyństwa jako drogi do spełnienia kobiety, a także postrzeganiem go jako daru – dla kobiety, która może dzięki niemu realizować swoją istotę, swoje powołanie, ale też dla dziecka, które dzięki matczynej miłości może się rozwijać, oraz dla innych ludzi – gdyż matczyna troska i czułość pozwalają później na wejście dziecka do społeczeństwa budowanego na wartościach (Nowak, 1999). W polskiej literaturze pojawiła się nawet propozycja wyróżnienia dwóch narracji o macierzyństwie – wyraźnie afirmatywnej i idealizującej macierzyństwo narracji związanej z chrześcijańskim światopoglądem oraz drugiej, akcentującej trudy i negatywne aspekty tego czasu (Kornas-Biela, 2017).

Stawanie się rodzicem, jako czas przełomowy (Budrowska, 2000; Kuryś, 2010) ma wyraźnie egzystencjalny wymiar. Urodzenie pierwszego dziecka powoduje zmiany w relacjach z innymi ludźmi (Katou i in., 2022). Ponadto, zmiany obejmują postrzeganie życiowego celu, wartości, świętości (Prinds i in., 2021), a momenty związane z narodzinami

(podobnie jak te związane ze śmiercią) uznawane są za szczególne dla uwrażliwiania na egzystencjalną refleksję, w tym na refleksję religijną i modlitwę, nawet w społeczeństwach zsekularyzowanych (Prinds i in., 2016). Proces stawania się rodzicem może zatem wiązać się z potrzebą osadzenia swoich odczuć w szerszym kontekście egzystencjalnym i duchowym, choć uwzględnienie tego wymiaru w zmedyalizowanej i świeckiej opiece nad matkami, rodzicami, stanowi wyzwanie (Prinds i in., 2021).

Chociaż wpływ rodzicielstwa na przekonania i wartości został do pewnego stopnia udokumentowany, niewiele badań poświęca się egzystencjalnym wymiarom doświadczeń tranzycji do rodzicielstwa, a otrzymane w badaniach narracje bywają ograniczane przez dyskurs dominujący w społeczeństwie. W szczególności, zwraca się uwagę na to, że w kulturze dominuje narracja biomedyczna, pomijająca duchowy wymiar zmian, który jednak ma nie tylko osobiste znaczenie dla pacjentów, ale i dla skuteczności praktyki klinicznej (Prinds i in., 2014), w tym dla zdrowia psychicznego osób zakładających rodzinę (Prinds i in., 2022). Badania nad okołoporodowym dobrostanem matek odnotowują, że rozpoznanie i odpowiednie zaspokojenie potrzeb rodzących wymaga odejścia od redukcjonistycznego punktu widzenia (Wadephul i in., 2020). Innymi słowy, konieczne wydaje się dowartościowanie metafizycznego aspektu narodzin, który bywa niesłusznie pomijany.

W kontraście, akcentuje się znaczenie religijnego i duchowego aspektu tranzycji do rodzicielstwa, a także wydarzeń okołoporodowych, formułując również zalecenia dla osób wspierających kobietę w ciąży i podczas porodu (Borcherding, 2009; Klobučar, 2016). Powstają też szkoły rodzenia oparte o programy uwzględniające religijny wymiar przygotowania do wydania dziecka na świat. Przykładem takiego programu jest „Wonderfully Made” (McClure & Roemer, 2012). W Polsce powstały podobne programy: Szkoła rodzenia z Bogiem im. Prof. W. Fijałkowskiego w diecezji szczecińsko-kamieńskiej i Świętojańska Szkoła dla Rodziców im. Św. Jana Pawła II w parafii św. Jana Chrzciciela w diecezji krakowskiej.

Wnioskować można, że przywiązanie do wiary i religii ma znaczenie w procesie decydowania się na posiadanie dzieci, oczekiwania na narodziny dziecka w okresie ciąży, a także stawania się matką (rozumianego nie tylko jako czas ciąży i porodu, ale szerzej – jako czas kształtowania swojej rodzicielskiej tożsamości, tworzenia wizji siebie jako matki, por. np. (Gracka-Tomaszewska, 2014). Jednak – zwłaszcza w kontekście Polski i zamieszkujących ją Polek-katoliczek, zauważalny jest znaczący niedostatek danych.

2. Pytania badawcze

Niniejszy tekst analizuje znaczenie wiary katolickiej dla przeżywania przez kobiety macierzyństwa, w szczególności jego początkowych momentów: ciąży, porodu i porodu. Artykuł podsumowuje półstrukturyzowane wywiady przeprowadzone z kobietami deklarującymi się jako katoliczki i oczekującymi na narodziny pierwszego dziecka, oraz wypowiedzi zawarte w korespondencji po zakończeniu porodu (około 8-10 tygodni po porodzie).

Doceniając znaczenie duchowego wymiaru stawania się rodzicem, zdecydowałam się zapytać o przeżywanie tego procesu kobiet wyznających katolicyzm. W badaniach poszukiwałam więc odpowiedzi na dwa główne pytania badawcze, które ujmowały wzajemne powiązanie między wiarą a przygotowaniem do pełnienia roli matki:

- a) jakie znaczenia nadają wierze katolickiej i związanym z nią praktykom religijnym kobiety stające się matkami?
- b) jak kobiety identyfikujące się jako katoliczki postrzegają swoje wkraczanie w macierzyństwo?

Postawiłam też szczegółowe pytania badawcze:

- 1) Jakie znaczenie dla kobiety oczekującej na narodziny pierwszego dziecka ma modlitwa?
- 2) W jaki sposób kobieta oczekująca na przyjście na świat pierwszego dziecka buduje relacje z Bogiem, Matką Boską i świętymi/błogosławionymi patronami?
- 3) Jak wiara (katolicka) wpływa na wyobrażenia o wychowaniu dziecka?
- 4) Jakie skutki dla narracji o wierze kobiety ma przyjście dziecka na świat?

Ze względu na specyfikę badań jakościowych zrezygnowałam z formułowania hipotez.

3. Procedura

W badaniu wzięły udział dwie kobiety oczekujące na narodziny pierwszego dziecka. Jedna z kobiet udzieliła wywiadu na żywo, druga – online. Obie respondentki udzieliły wywiadu będąc w dziewiątym miesiącu ciąży, zaś pisemnie odpowiadały na pytania po porodu (8-10 tygodni po porodzie).

Poszukiwanie respondentek odbywało się przez internetowe fora kobiet ciężarnych, wspólnot o charakterze religijnym oraz szkół rodzenia. Każdorazowo przed przystąpieniem do wywiadu uzyskiwana była świadoma zgoda osób badanych. Wywiady były nagrywane, transkrybowane dosłownie, zaś wypowiedzi pisemne pozostawione zostały w oryginalnym zapisie, zatem dane badawcze stanowił materiał werbalny, pozyskany w trakcie rozmów, jak

i korespondencji (podobnie mieszany materiał wykorzystał też w swoim badaniu Smith (Smith, 1999).

Do analizy zastosowano metodę Interpretative Phenomenological Analysis, która koncentruje się na indywidualnie skonstruowanych, osobistych znaczeniach (Smith i in., 2009). Wypowiedzi przeanalizowane zostały według ośmiu kroków, powtarzanych do uzyskania szczegółowego obrazu znaczeń (Smith i in., 2009).

4. Opowieści respondentek

Respondentka A udzieliła wywiadu będąc w 37 tygodniu ciąży. Kobieta opowiedziała o swoich doświadczeniach związanych z poszukiwaniem właściwej opieki medycznej, przewycięzaniu obaw dotyczących porodu i niepokoju, jaki towarzyszy oczekiwaniu na narodziny dziecka i rozpoznaniu sytuacji ciąży, jako definitywnie i nieodwracalnie zmieniającej życie. Ważne miejsce w rozmowie zajmowała analiza napięcia pomiędzy potrzebą kontroli, jaką odczuwa Respondentka i jej wiarą w istnienie boskiego planu. Wśród elementów przygotowania do porodu i macierzyństwa Respondentka wymieniła zapoznanie się z literaturą dla rodziców i modlitwę. Jak podkreśliła, wiara polega dla niej na relacji z Bogiem i fakt, że została matką za Jego pomocą, a także czuje Jego opiekę, mają dla niej znaczenie. Co więcej, jest to według Respondentki odzwierciedlone w jej imieniu i charakterze, który uznaje za podobny do osobowości jej patronki, której nadmierne zatroskanie Jezus odnotował i starał się łagodzić, zachęcając do polegania na Nim. Matkę Boską respondentka uznała za wzór macierzyństwa, podkreślając jednak, że odczuwa wyraźnie dzielący ją dystans od ziemskich kobiet. Respondentka stwierdziła również, że uważa swoją wiarę za bardzo cenną i chciałaby, aby dziecko nauczyło się od niej i jej męża tej wiary, jednak przyznała, że zamierza dać dziecku wolność wyboru drogi życiowej i przekonań. Kobieta podkreśliła też, że wiara miała duży wpływ na decyzję o posiadaniu dziecka. Respondentka odniosła się też do kwestii spodziewanego cierpienia podczas porodu i nadała mu znaczenie odnosząc się do znaczenia Wielkiego Postu. W interpretacji kobiety, wiara nadaje jej doświadczeniom metafizyczną głębię.

W ramach korespondencji Respondentka A opowiedziała o trudnym porodzie, podczas którego czuła wsparcie mające źródło w modlitwie własnej i innych (których o tę modlitwę prosiła). Kobieta w swoich wypowiedziach skupiła się przede wszystkim na emocjach, które towarzyszyły jej po urodzeniu dziecka i były dla niej źródłem dyskomfortu, oraz zaskakujących i frustrujących dla niej trudnościach, jakich doświadczała, chcąc godzić nowe

obowiązki z praktykami religijnymi takimi jak codzienna modlitwa i uczęszczanie na niedzielne nabożeństwa.

Wywiad z Respondentką B odbył się on-line. W czasie rozmowy kobieta wyznała, że następnego dnia zgłosi się do szpitala w związku z przeminięciem wyznaczonej daty porodu, co było źródłem jej wyraźnego lęku.

Respondentka jednoznacznie uznała, że Bóg stanowi siłę sprawczą w jej życiu, a ona odczuwa Jego opiekę. O ciąży opowiadała pobieżnie, skupiając się na faktach raczej a jedynie ogólnie charakteryzując odczucia. Jednocześnie wprost zakomunikowała, że odczuwa silny strach przed porodem i bólem, a także możliwymi komplikacjami. Strachu tego nie była w stanie łagodzić nawet modlitwą, doświadczała – według własnych słów - załamania wiary. Kobieta opowiedziała też, że z uwagi na to, że uważa, że człowiek istnieje od poczęcia, ona od samego początku ciąży uważa się za mamę i cieszy się tym „cudem” jakim jest nowe życie. Respondentka opowiedziała też, że choć istotę swojej wiary widzi w świętach Wielkiej Nocy, z uwagi na ciążę wyjątkowo przeżywała czas Bożego Narodzenia. Jednocześnie Respondentka stwierdziła, że choć Matka Boska jest ważna dla niej, nie czuje się z nią osobiście związana. Najsilniejszą więź kobieta czuła z Jezusem. Kobieta opowiedziała też, że największą ulgę w strachu przynosi jej wyobrażanie sobie chwil spędzanych z dzieckiem. Respondentka podkreśliła też, że planuje ochrzcić dziecko, ma też wybranych rodziców chrzestnych, gdyż uważa, że wychowanie dziecka w wierze jest bardzo ważnym zadaniem jej i jej męża, być może najważniejszym. Boga Respondentka charakteryzowała jako samą miłość, szczególnie podkreśliła, że w bardzo trudnym dla siebie czasie nawróciła się, kiedy poczuła się kochana przez Boga, doświadczyła Jego miłości.

W korespondencji po połogu Respondentka B odniosła się przede wszystkim do odczucia otoczenia Bożą opieką i potrzeby wyrażania swojej wdzięczności w praktykach religijnych, w tym poprzez uczestnictwo w nabożeństwach.

5. Wnioski

Zidentyfikowano dwa tematy wspólne dla powyższych wywiadów. Przede wszystkim relacja z Bogiem w obu przypadkach jest podtrzymywana przez modlitwę i praktykę. Co więcej, obie kobiety postrzegają relację z Bogiem jako ważne źródło wsparcia i siły w pokonywaniu trudności życiowych.

Drugim zagadnieniem wspólnym było uznanie porodu za wydarzenie łączące kobietę z Chrystusem poprzez doświadczenie życiodajnego cierpienia. Co ważne, respondentki nie

czuły, aby ich doświadczenia upodabniały jej do Matki Bożej. Maryję traktowały jako wzór macierzyństwa lub ważną figurę wiary, jednak nie odczuwały z nią szczególnej więzi.

Zidentyfikowano również różnice w poruszanych zagadnieniach. Respondentka A mówiła o lęku przed porodem, który w miarę zbliżania się porodu zmniejszał się i zamieniał się w spokój o nieznanym źródle. Respondentka B natomiast mówiła o bardzo silnym lęku zaburzającym jej zaufanie do Boga, którego nie łagodziła nawet modlitwa.

W korespondencji dominowały dwa różne klimaty emocjonalne. Respondentka A mówiła o swoich trudnych emocjach. Jednocześnie wiele uwagi poświęciła rozważeniu swojej postawy, którą określiła jako egoistyczną. Podkreśliła, że uczy się organizować swoje zajęcia w inny sposób w ciągu dnia, ukierunkowuje się na zaspokajanie potrzeb dziecka, i jest to dla niej wyzwaniem. Respondentka B natomiast podkreślała w swojej korespondencji wdzięczność i ulgę, jakie odczuwa, zauważając Bożą troskę o los jej i jej rodziny.

6. Dyskusja

Można stwierdzić, że modlitwa – własna oraz bliskich osób – jest dla kobiet ciężarnych i rodzących źródłem wsparcia (potwierdziły to obie badane kobiety). Odczucia istnienia więzi z Bogiem, który otacza opieką matkę i jej dziecko oraz życzliwości innych osób mają wzmacniającą rolę. Jednocześnie modlitwa i inne praktyki religijne są środkiem do rozwijania więzi z Bogiem. Święci patroni i Matka Boska mają natomiast zróżnicowane miejsce w życiu matek – bywają punktami odniesienia, wzorcami. Z drugiej strony podkreślić należy istnienie poczucia dystansu dzielącego kobiety ciężarne od Matki Boskiej (co również zaakcentowały obie kobiety biorące udział w badaniu).

Warto też odnotować, że wierzące kobiety przyjmują za swoje zadanie wychować potomstwo w wierze i w związku z tym ich wyobrażenia o życiu z narodzonym już dzieckiem dotyczą dawania przykładu poprzez wspólne praktykowanie, troskę o przyjmowanie przez dziecko sakramentów (np. chrztu), co do pewnego stopnia kształtuje wyobrażenia o wspólnym życiu po narodzinach. Podkreślić jednak warto, że na tak wczesnym etapie rodzicielstwa trudno o oszacowanie, na ile wychowanie to będzie miało miejsce i w jaki sposób będzie przebiegać. Z drugiej bowiem strony przyjście dziecka na świat wiąże się z reorganizacją codziennego życia, co może wiązać się z odczuciem trudności w realizowaniu praktyk religijnych i stawać się źródłem frustracji, a w dalszej konsekwencji także wpływać na rewizję wyobrażeń o wspólnym życiu – zarówno w wymiarze religijnym, jak i w odniesieniu do codzienności.

Zauważyć należy, że analizie poddano dane pochodzące z różnych źródeł, choć stanowiły materiał werbalny, zgromadzony w języku polskim. Rozmaitość form komunikacji mogła wpłynąć na sposób opowiedzenia o doświadczeniu i może zostać uznana za słabość badania. Z drugiej strony dopuszcza się zastosowanie IPA do analizy rozmów online oraz zapisków (Smith, 1999; Smith i in., 2009), a rozszerzenie form komunikacji w badaniu było uzasadnione. W obliczu braku osób gotowych na spotkanie (w związku z krępującym tematem i/lub zaawansowaniem ciąży oraz obciążeniem opieką nad niemowlęciem), była to jedyna forma pozwalająca na przeprowadzenie badania. Ponadto, respondentki mogły dzięki temu podzielić się swoją opowieścią w komfortowych dla siebie warunkach, pomimo obiektywnych ograniczeń lub odczuwanych przez nich obaw, co wydaje się istotne w kontekście badań z udziałem matek.

Istotną słabością badania była ilość zebranych wywiadów. Poważną trudnością, być może spowodowaną zaadresowaniem zaproszenia do wąsko zdefiniowanej grupy, było dotarcie do osób badanych. Biorąc pod uwagę dane sondażowe, można spodziewać się, że kobiet jednocześnie deklarujących swoje przywiązanie do katolicyzmu i planujących potomstwo jest w Polsce niewiele, trudno więc o liczną reprezentację takiej grupy. Fakt, że poszukiwałam osób badanych wśród grup o zamkniętym charakterze również wydaje się istotny. Problemem mogło być również ograniczenie lub zakończenie działalności wielu szkół rodzenia i stowarzyszeń rodziców w okresie pandemii COVID-19.

Choć dopuszcza się przeprowadzenie badania z zastosowaniem IPA na bardzo małych próbach (Smith i in., 2009), podjęty tu temat wymaga ponownego opracowania na większej próbie i w badaniu cechującym się bardziej złożonym schematem, który pozwoliłby na uchwycenie procesualnej natury zachodzących przemian w sferze duchowo-religijnej na tle przemian tożsamości, odczuć i wyobrażeń charakterystycznych dla danego trymestru (Gracka-Tomaszewska, 2014; Raphael-Leff, 2009; Włodarczyk, 2012). Problem ten powinien stać się przedmiotem kolejnych badań.

Podobnie, swoje rozwinięcie w kolejnych projektach powinno znaleźć zagadnienie znaczenia dla stawania się rodzicem (matką) wiary i/lub szerzej pojętej duchowości osób związanych z innymi niż katolicyzm wyznaniem. Jest to jednak zadanie, które wymagać będzie szeroko zakrojonych (być może międzynarodowych), porównawczych badań, a także poważnych zasobów czasowych i finansowych oraz zaangażowania przedstawicieli różnych dyscyplin (w tym religioznawstwa i kulturoznawstwa).

7. Podsumowanie

Przeprowadzone badanie, pomimo skromnej próby badawczej, pozwala wnioskować, że dla kobiet wierzących (identyfikujących się jako katoliczki), wiara ma znaczenie w procesie stawania się matką. Modlitwa, poszukiwanie wsparcia w patronach i pogłębianie relacji z Jezusem Chrystusem stanowią elementy refleksji kobiet oczekujących na narodziny dziecka. Z drugiej strony, doświadczenia związane z ciążą i porodem również mają wpływ na doświadczenie wiary, w tym na przeżywanie świąt oraz interpretowanie znaczenia patronów oraz odczuwanie opieki Boga.

Wiara, jeśli stanowi istotny element życia kobiety, jest też ważnym kontekstem doświadczeń związanych z tranzycją do macierzyństwa. Uzasadnione wydaje się uznanie, że troska o umożliwienie kobietom oczekującym na narodziny pierwszego dziecka, a także rodzącym i w połogu, wyrażania swoich doświadczeń w odniesieniu nie tylko do medycznego i psychologicznego aspektu funkcjonowania, ale i z uwzględnieniem religijnego (lub szerzej – duchowego) wymiaru, może stworzyć przestrzeń do zintegrowania tych złożonych doświadczeń i dać kobietom poczucie holistycznej opieki, co zwiększyłoby poczucie bezpieczeństwa. Co więcej, otwartość specjalistów na takie narracje może także wyposażać kobiety w ufność we własne kompetencje jako podmiotu interpretującego swoje przeżycia, co w okresie tranzycji do macierzyństwa i związanych z nią dynamicznych przemian tożsamości, może okazać się kluczowe dla dobrostanu matki, ważnego dla jakości funkcjonowania diady, jaką tworzy ona z dzieckiem bezpośrednio po narodzinach i przez wiele lat jego wychowywania.

8. Bibliografia

- Borcherding, K. E. (2009). Coping in Healthy Primigravidae Pregnant Women. *Journal of Obstetric, Gynecologic & Neonatal Nursing*, 38(4), 453–462.
- Budrowska, B. (2000). *Macierzyństwo jako punkt zwrotny w życiu kobiety*. Fundacja Na Rzecz Nauki Polskiej.
- CBOS, & Boguszewski, R. (2019). *Rodzina—Jej znaczenie i rozumienie* (Nr 22).
- CBOS, & Bożewicz, M. (2020). *Religijność Polaków w ostatnich 20 latach* (Nr 63).
- CBOS, & Bożewicz, M. (2022). *Zmiany religijności Polaków po pandemii* (Nr 85).
- CBOS, & Grabowska, M. (2022a). *Polski pejzaż religijny—Z dalekiego planu* (Nr 89).
- CBOS, & Grabowska, M. (2022b). *Polski pejzaż religijny—Z bliższego planu* (Nr 91).
- CBOS, & Omyła-Rudzka, M. (2023). *Postawy prokreacyjne kobiet* (Nr 3).
- Gracka-Tomaszewska, M. (2014). *Drogi do macierzyństwa. Reprezentacja siebie i reprezentacja dziecka w umyśle kobiety jako podstawa macierzyństwa*. Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- GUS, Ambroch, M., Gustyn, J., Lisiak, E., Morytz-Balska, E., & Safader, M. (2021). *Polska w liczbach 2021*.
- Katou, Y., Okamura, M., & Ohira, M. (2022). Transition to motherhood for Japanese primiparas from delivery to 6 months postpartum: A qualitative study. *Nursing Open*, 9(1), 490–499.

- Klobučar, N. R. (2016). The Role of Spirituality in Transition to Parenthood: Qualitative Research Using Transformative Learning Theory. *Journal of Religion and Health*, 55(4), 1345–1358.
- Komorowska-Pudło, M. (2020). Psychospołeczne uwarunkowania postaw młodych dorosłych wobec rodzicielstwa. *Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio*, 3(43), 33–50.
- Kornas-Biela, D. (2017). Prenatalne macierzyństwo. W E. Włodarczyk (Red.), *W trosce o macierzyństwo* (s. 41–52). Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Kuryś, K. (2010). *Urodzenie pierwszego dziecka jako wydarzenie krytyczne w życiu kobiet i mężczyzn*. Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- McClure, M. L., & Roemer, C. M. (2012). Wonderfully Made: A Spiritual Journey to Childbirth. *International Journal of Childbirth Education*, 27(1), 83–85.
- Nowak, A. J. (1999). Powołanie do macierzyństwa, jego godność i świętość. W Dorota Kornas-Biela (Red.), *Oblicza macierzyństwa* (s. 49–58). Katolicki Uniwersytet Lubelski.
- Philipov, D., Liefbroer, A. C., & Klobas, J. E. (Red.). (2015). *Reproductive Decision-Making in a Macro-Micro Perspective*. Springer.
- Prinds, C., Hvidt, N. C., Mogensen, O., & Buus, N. (2014). Making existential meaning in transition to motherhood—A scoping review. *Midwifery*, 30(6), 733–741.
- Prinds, C., Hvidtjørn, D., Schröder, K., & Viftrup, D. T. (2022). Existential aspects as an inevitable part of salutogenesis in maternity care – A discussion paper. *Women and Birth*, 35(6), 532–535.
- Prinds, C., Hvidtjørn, D., Skytthe, A., Mogensen, O., & Hvidt, N. C. (2016). Prayer and meditation among Danish first time mothers—A questionnaire study. *BMC Pregnancy and Childbirth*, 16(1), 8.
- Prinds, C., Timmerman, C., Hvidtjørn, D., Ammentorp, J., Christian Hvidt, N., Larsen, H., & Toudal Viftrup, D. (2021). Existential aspects in the transition to parenthood based on interviews and a theatre workshop. *Sexual & Reproductive Healthcare*, 28, 100612.
- Raphael-Leff, J. (2009). *Psychological Processes of Childbearing*. Routledge.
- Smith, J. A. (1999). Identity development during the transition to motherhood: An interpretative phenomenological analysis. *Journal of Reproductive and Infant Psychology*, 17(3), Article 3.
- Smith, J. A., Flowers, P., & Larkin, M. (2009). *Interpretative Phenomenological Analysis Theory, Method and Research*. SAGE Publications.
- Sobolewska-Popko, A. (2020). *Orientacje życiowe współczesnych matek*. Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Wadephul, F., Glover, L., & Jomeen, J. (2020). Conceptualising women’s perinatal well-being: A systematic review of theoretical discussions. *Midwifery*, 81, 102598.
- Włodarczyk, E. (2012). O „rodzeniu się” macierzyństwa. W J. Deręgowska & M. Majorczyk (Red.), *Konteksty współczesnego macierzyństwa. Perspektywa młodych naukowców* (s. 101–127).

Maria Skoczyńska

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

marsko9@amu.edu.pl

ORCID: 0000-0001-7138-621X

Bachtin spotyka Braidotti. Karnawalizacja i nomadyzm w twórczości Atheny Farrokhzad i Małgorzaty Lebdy

Bakhtin meets Braidotti. Carnivalization and nomadism in poetry of Athena Farrokhzad and Małgorzata Lebda

Streszczenie

Według Michaiła Bachtina, karnawał jest formą święta lub festiwalu, które charakteryzuje się odwróceniem hierarchii, dekonstrukcją norm społecznych oraz swobodą i odstępstwem od rutynowych reguł. Rosi Braidotti zaś sugeruje, że podmiot nomadyczny to figura, która nie jest ograniczona przez tradycyjne wzorce tożsamości i binarne podziały. Podmiot ten charakteryzuje się ruchliwością, otwartością na różnorodne doświadczenia, wielością tożsamości, i jest w stanie poruszać się po różnych kontekstach kulturowych, społecznych i politycznych. W niniejszym referacie przedstawię konsekwencje zastosowania zarówno teorii Bachtina jak i Braidotti, aby zdefiniować sposób samostwarzania się podmiotu kobiecego w twórczości Atheny Farrokhzad i Małgorzaty Lebdy. W *Mateczniku* Małgorzata Lebda porusza tematy związane z kondycją współczesnej kobiety, jej relacjami z ciałem, relacją dziecka i rodzica, a także z problematyką języka i twórczości artystycznej. Książka eksploruje sferę intymną i emocjonalną, jednocześnie odnosząc się do szerszych społecznych i kulturowych kontekstów. *Cykl biały* Atheny Farrokhzad to zbiór poetycki, który eksploruje tematykę migracji, tożsamości i przynależności w kontekście dzisiejszego społeczeństwa a także w kontekście relacji między członkami rodziny. W niniejszym artykule skoncentruję się na koncepcji karnawalizacji i podmiotów nomadycznych, które mogą stać się kluczem do interpretacji twórczości Farrokhzad i Lebdy. Poetki wykorzystują język jako narzędzie do wyrażania doświadczeń migracji (nie tylko między-narodowej ale także wewnątrz kręgów rodzinnych) i przekraczania granic. Podmiot i u Lebdy i u Farrokhzad jest podmiotem nomadycznym, poruszającym się w różnych światach – albo raczej, żyjącym w świecie, w którym panuje karnawalizacja absolutna.

Słowa kluczowe: Lebda, Farrokhzad, Braidotti, karnawał, nomadyzm

Summary

According to Mikhail Bakhtin, a carnival is a form of festival or festivity that is characterized by a reversal of hierarchy, deconstruction of social norms, and freedom and deviation from routine rules. Rosi Braidotti, on the other hand, suggests that the nomadic subject is a figure that is not constrained by traditional identity patterns and binary divisions. This subject is characterized by mobility, openness to diverse experiences, a multiplicity of identities, and is able to navigate different cultural, social and political contexts. In this paper, I will present the implications of applying both Bakhtin's and Braidotti's theories to define the way in which the female subject is self-created in the works of Athena Farrokhzad and Małgorzata Lebda. In *Matecznik (Queen Cells)*, Małgorzata Lebda explores the condition of the modern woman, her relationship with body, the relationship between child and parent, as well as issues of language and artistic creation. The book explores the intimate and emotional sphere, while addressing broader social and cultural contexts. Athena Farrokhzad's *Vitsvit (White Blight)* is a collection of a poetry that explores themes of migration, identity and belonging in the context of today's society and also in the context of relationships between family members. In this paper I will focus on the concept of carnivalization and nomadic subjects, which can become a key to interpreting Farrokhzad and Lebda's work. The poetesses use language as a tool to express the experience of migration (not only inter-national but also within family circles) and crossing borders. The subject of both Lebda's and Farrokhzad's works is a nomadic subject, moving in different worlds – or rather, living in a world where carnivalization is absolute.

Keywords: Lebda, Farrokhzad, Braidotti, carnival, nomadism

1. Co się dzieje, gdy Bachtin spotyka Braidotti?

Co mogłoby się wydarzyć w trakcie hipotetycznego wydarzenia towarzyskiego, na którym Michaił Bachtin spotkałby Rosi Braidotti? Na początku, jak zwykle w takich sytuacjach towarzyskich bywa, należy się przedstawić. Z jednej strony jest więc Michaił Bachtin, rosyjski filozof, literaturoznawca i teoretyk kultury, którego prace miały nieoceniony wpływ na dziedziny literatury, filozofii i antropologii kulturowej. Podkreślał szczególnie rolę dialogu i wielości perspektyw w literaturze i kulturze; dzięki niemu powstała koncepcja chronotopu w kulturze i pojęcia takie jak polifoniczność w powieści, dialogiczność, kultura śmiechu - i rozpatrywane w dalszym ciągu tej prezentacji cudze słowo (*czużoje słowo*) oraz karnawalizację wywodzącą się z jego studiów nad twórczością Fiodora Dostojewskiego i François Rabelais'go¹. Z drugiej strony konwersacji wyłania się Rosi Braidotti, filozofka i teoretyczka feministyczna, która, zgodnie z ideą swojego podmiotu nomadycznego, sama życie nomadki prowadziła: urodzona we Włoszech, studiowała w Australii i Francji, obecnie pracuje w Niderlandach. Pionierka *European Women's Studies*; w swoich utworach niejednokrotnie podejmuje próbę zrozumienia tego, w jaki sposób jest skonstruowany podmiot nomadyczny oraz jakie konsekwencje niesie ze sobą przekraczanie granic - zarówno tych literalnych jak i metafizycznych (Braidotti 2009, s.32-35). Być może, że w toku rozmowy między Bachtinem a Braidotti wypłynęłyby niezwykle istotne kwestie, takie jak fakt, że według Michaiła Bachtina, karnawał jest formą święta lub festiwalu, które charakteryzuje się odwróceniem hierarchii, dekonstrukcją norm społecznych oraz swobodą i odstępstwem od rutynowych reguł; jednocześnie Braidotti przetworzyłaby Bachtinowski karnawał na swoją własną, współczesną wersję anty-świata. W swojej pracy pt. *Ludowe formy świąt karnawałowych* Bachtin wnioskuje, że karnawał „był nie formą teatralno-widowiskową, a jak gdyby realną (chwilową) formą samego życia; życia nie odgrywanego jedynie, ale przeżywanego niemal naprawdę (w okresie karnawału)” (Kolankiewicz 2010, s. 375-376). W karnawale życie rozgrywa swoją inną, swobodną formę (być może bardziej zbliżoną rzeczywistym pragnieniom) – trudno stwierdzić, czy lepszą, na pewno jednak stojącą w groteskowej opozycji do rzeczywistości doświadczanej na co dzień. Można mówić tu o podwójności świata – albo wręcz o współistnieniu wraz ze światem anty-świata. Co więcej, Bachtin neguje klasyczny schemat komunikacji językowej zauważając, że zawsze posługujemy się słowem cudzym, a nasze wypowiedzi są zawsze ogniwiemi pewnego łańcucha komunikacyjnego. Języka nie uczymy się nie ze słownika, ale z zasłyszanych

¹ Por. Hasło „Michaił Bachtin” w „słowo/obraz/terytoria”: <https://terytoria.com.pl/10045-bachtinmichail> [dostęp online: 30.06.2023]

i przeczytanych cudzych wypowiedzi. Nikt zatem nie posługuje się „mową Adamową”, ale słowami, które wielokroć były już używane i w których głębi wszystkie owe użycia pobrzmiwają (Bachtin 1986, s. 491).

Co na to odparłaby Braidotti? Polemizując z Bachtinem, zauważając, że współcześnie jest inaczej, mogłaby powiązać z anty-światem swoją definicję podmiotu nomadycznego (chciałoby się rzec: anty-podmiotu). Tak jak obwieszczano upadek i śmierć autora, tak można zaobserwować jego powrót do łask czytelniczych – ale absolutnie nie na regułach obowiązujących go wcześniej. Rosi Braidotti sugeruje, że podmiot nomadyczny to figura, która nie jest ograniczona przez tradycyjne wzorce tożsamości i binarne podziały. Podmiot ten charakteryzuje się ruchliwością, otwartością na różnorodne doświadczenia, wielością tożsamości, i jest w stanie poruszać się w obrębie różnych kontekstów kulturowych, społecznych i politycznych, odwracając hierarchię i dekonstruując – albo raczej, wykorzystując elementy wcześniejszych teorii filozoficzno-literackich – kreując anty-świat, wspomniany już świat wielości perspektyw. Jest to świat, w którym cudze słowa także pomagają przekraczać granice Ja i nie-Ja (Braidotti 2009, s. 18-19). Jakie są konsekwencje wynikające ze spotkania w hipotetycznym uniwersum Bachtina i Braidotti, jeśli zastosujemy je do przyjrzenia się poezji Szwedko-Iranki, Atheny Farrokhzad, oraz Polki, Małgorzaty Lebdy? Mogą stać się mianowicie kluczem do zdefiniowania sposobu tworzenia i samostwarzania się podmiotu kobiecego w tej twórczości.

Cykl biały Atheny Farrokhzad to zbiór poetycki, który eksploruje tematykę migracji, tożsamości i przynależności w kontekście dzisiejszego społeczeństwa, ale także w kontekście relacji między członkami rodziny – przy czym nie ucieka on od idei Bachtinowskiego „cudzego słowa”. Jest to jej próba także archetylizacji i mityzacji rzeczywistości, umieszczenia dramatu personalnego w szerszej, uniwersalnej perspektywie. Nie robi tego także podmiot Lebdy w *Sprawach ziemi. Matecznik*, stanowiący część tego tryptyku, odwołuje się do cudzego słowa, porusza tematy związane z kondycją współczesnej kobiety, jej relacjami z ciałem, relacją dziecka i rodzica, a także z problematyką języka i twórczości artystycznej. Książka eksploruje sferę intymną i emocjonalną, jednocześnie odnosząc się do szerszych społecznych i kulturowych kontekstów, przekraczając granicę własnej tożsamości i spoglądając na siebie oraz innych z perspektywy obserwarki. Tak samo też jak Farrokhzad, Lebda korzysta z napięcia między tym, co uniwersalne, a tym, co personalne – między światem realnym, a mityzacją. Zdecydowanie należy stwierdzić, że dzięki temu, że Bachtin spotyka Braidotti, możemy przyrzeć się dwóm równie z pozoru niepodobnym postaciom, aby zauważyć, jak bardzo jest, mimo różnic, podobny ich styl opisywania świata. Poetki

wykorzystują język jako narzędzie do wyrażania doświadczeń migracji (nie tylko międzynarodowej, ale także wewnątrz kręgów rodzinnych) i przekraczania granic. Podmiot i u Lebdy i u Farrokhzad jest podmiotem nomadycznym, poruszającym się w różnych światach – albo raczej, żyjącym w świecie, w którym panuje karnawalizacja absolutna.

2. Sylwetki poetek

Athena Farrokhzad jest poetką-aktywistką-dramaturżką urodzoną w Teheranie, dorastającą w Göteborgu i mieszkającą obecnie nadal w Szwecji. To osobowość nieprzeciętna, która nie pozostaje obojętna na problematykę konfliktów wyrastających z podłoża My-Inni (Obcy). Pisząc i publikując w języku szwedzkim niebędącym jej pierwszym językiem (lecz jednocześnie decydując się na przynależność do kultury szwedzkiej), przerzuca pomost między sobą a światem, między uprzywilejowanymi a tymi, którzy cierpią w wyniku kryzysu imigranckiego, między Zachodem a (Środkowym) Wschodem, lub zderzenia tych kultur ze sobą, niezależnie od ww. kryzysu. W *Cycklu białym* (oryginalnie *Vitsvit*) z 2013 roku dokonuje nietypowego, bardzo Nabokovskiego wyboru języka, w którym pisze – szwedzkiego, do opisu doświadczenia imigranckiego, w którym doświadczenie wojny tudzież rewolucji, jest wydarzeniem totalnym, dominującym życie jednostki uchodźczej. Podmiotka/bohaterka jest tłumaczką, przywoływaczką cudzych wypowiedzi, która korzysta ze strategii „cudzysłowu”, nie mówiąc za to wcale o sobie. Języka nie uczymy się nie ze słownika, ale z zasłyszanych i przeczytanych cudzych wypowiedzi. Motyw ewaluacji postępowań Europy jako społeczności oraz przemocy (systemowej i personalnej) pojawia się również w innych jej dziełach – *Liście do Europy* (*Brev till Europa*) czy nieprzetłumaczonym na język polski *Åsnans år* (*Roku Osła*) oraz *Brev till en krigerska* (*Liście do wojowniczkii*).

Małgorzata Lebda to nasza rodzima poetka, urodzona w Nowym Sączu, autorka tomików poetyckich jak tryptyk *Granica lasu*, *Sny uckermärkerów*, *Sprawy ziemi*, bądź odrębny tematycznie, eksplorujący świat poza-domem *Mer de Glace*; jest też autorką powieści *Łakome*. Opisywane przez nią doświadczenie także opisuje przebywanie na cudzej ziemi oraz poszukiwania własnego języka opisu świata, radzenia sobie z traumami rodzinnymi (przedwczesna śmierć siostry, śmierć ojca). Wychodzi z domu, zanurzonego w świecie dzieciństwa i natury, w obcy świat. Lebda bada relację kobiety z jej własnym ciałem oraz zewnętrznymi oczekiwaniami i normami społecznymi. Dotyka kwestii związanych z akceptacją własnego ciała, kobiecością, macierzyństwem i śmiercią. Odnosi się również do społecznych konstrukcji płci i wpływu norm na tożsamość jednostki. Analizuje

złożoność relacji między członkami rodziny, w szczególności ojcem a córką, wykorzystuje swoją biografię do zatarcia granic między autorką a podmiotką/bohaterką liryczną). Dotyka tematów takich jak nierówności społeczne, stereotypy płciowe, przemoc, migracje oraz wpływ mediów i technologii na jednostkę i społeczeństwo.

3. Karnawał a granice między podmiotem wewnątrz- i zewnątrztekstowym

„Karnawał tryumfalnie obchodził chwilowe uwolnienie od panującej prawdy i istniejącego ustroju, chwilowe zniesienie wszystkich hierarchicznych stosunków, przywilejów, norm i zakazów” (Bachtin 1975, s. 67) w tym momencie należy zauważyć, że w poezji wspomnianych poetek następuje pierwszy sygnał karnawalizacji świata w postaci przesunięcia akcentu z podmiotu na podmiotkę liryczną – która ma płęć i, mimo pozycji bliższej bohaterki lirycznej, jest ściśle związana z autorką. Zatracona zostaje granica między poetką – podmiotem – podmiotką liryczną. To nie jest już podmiot autorski (czyli ujawniający się bezpośrednio Autor) bądź podmiot wewnątrztekstowy (wykreowany przez Autora, lecz osadzony niezależnie od niego w świecie przedstawionym)². Podmiotka liryczna to podmiotka jednocześnie wewnątrz- i zewnątrztekstowa. Athena Farrokhzad igra z paktem autobiograficznym, zostawiając subtelne wskazówki co do relacji między autorką, narratorką i bohaterką w wierszu, takie jak wspólne imię, pochodzenie spoza kręgu kulturowego białego człowieka, dorastanie w kraju jako córka imigrantów, ucieczka jej rodziny z Iranu w latach 80. XX wieku, posługiwanie się językiem szwedzkim jako medium przekazu, a nie językiem używanym w domu, w celu dotarcia do szerszej publiczności³. Farrokhzad korzysta jednak z autoetnografii jako sposobu przedstawienia swojej perspektywy poetyckiej. Autoetnografia dzięki wykorzystaniu personalnego doświadczenia, oferuje wgląd w to, w jaki sposób człowiek kreuje sens z norm kulturowych (Adams et al. 2014, pp. 27).

„Matka mówi: Zdaje się że nigdy nie przyszło ci do głowy
że to z twojego imienia pochodzi cywilizacja

Matka dała ci imię po wojownicze by uzbroić cię na zimę”

(Farrokhzad 2018, s. 5;20)

Widoczne nawiązanie do mitycznej, wojowniczej bogini Ateny od razu odwołuje czytelnika do autorki – Atheny – jednocześnie przy tym kreując historię, która przestaje być wyłącznie personalna, autobiograficzna, a staje się uniwersalnym archetypem historii

² Odwołuję się tutaj do schematu instancji nadawczej Okopień-Sławińskiej. Por. A. Okopień-Sławińska, *Relacje osobowe w literackiej komunikacji* [w:] *Problemy socjologii literatury*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1971, s. 109-125.

³ Trzeba mieć na uwadze fakt, że mamy tu do czynienia z przekładem ze szwedzkiego na polski, co nakłada dodatkową warstwę nomadyczną/kulturową.

emigrantów i historii kobiety-wojowniczkę, pomostem między kulturą zachodnią a wschodnią. Podobnie rzecz się dzieje u Lebdy – która, co prawda, nie odwołuje się do emigracji, lecz także podejmuje refleksję nad kreacją sensu z norm kulturowych. W *Mateczniku* wymownie odwołuje się do przemilczanej śmierci starszej siostry Magdaleny, i o której dowiadują się wraz z siostrą bliźniaczką:

“w starych papierach siostra odnajduje akt zgonu literujemy
m a g d a l e n a l e b d a

[...] *chciałem nadać
ci imię planetoidy mówić ci magdalena*”

(Lebda 2020, s. 66,77)

Nie da się jednak interpretować *Matecznika* wyłącznie przez pryzmat autobiografizmu; czytelnik wyczuwa instynktownie, że następuje na jego oczach przekroczenie granic paktu autobiograficznego i próba opowiedzenia czegoś, co wykracza poza personalne doświadczenie. Jeśli uznać, że czas karnawału to czas wyswobodzenia się spod ograniczeń, jakie nakładał na ludzi stary porządek, a może przede wszystkim wyzwolenie spod naszego wewnętrznego cenzora – sumienia – to dla Farrokhzad i Lebdy to postulat, który miałyby zostać w literaturze dłużej. Transformacja podmiotu w podmiotkę liryczną oznacza stworzenie szansy w historii literatury, gdzie poetki-kobiety mają możliwość skonstruowania siebie na nowo (trudno bowiem mówić o kryzysie podmiotu tam, gdzie kobiecego podmiotu nie było zdefiniowanego i zbadanego gruntownie) (Braidotti 2009, s.23-35). Co daje poetkom i ich poezji takie odwrócenie ról? Przede wszystkim umożliwia zaistnienie podmiotu nomadycznego na takiej płaszczyźnie interpretacyjnej. Podmiot nomadyczny charakteryzuje się zdolnością do poruszania się po różnych kontekstach kulturowych, społecznych i politycznych (Braidotti 2009, s.23-35). W poezji Farrokhzad często pojawiają się motywy migracji, przemieszczania się i tożsamości w diasporze. Idea podmiotu nomadycznego pomaga w zrozumieniu sposobu, w jaki poetka eksploruje doświadczenia migrantów, ich przynależność i poczucie bycia obcym, oraz sposób, w jaki migracje kształtują tożsamość jednostki. W poezji Lebdy zaś często występują motywy transformacji, podróży i poszukiwania własnej tożsamości. Idea podmiotu nomadycznego pozwala na zrozumienie sposobu, w jaki autorka eksploruje te tematy, podkreślając dynamiczny charakter procesu samostwarzania się podmiotu kobiecego.

4. Granice

W poezji Atheny Farrokhzad podmiotka liryczna, a zarazem bohaterka, prowadzi własną (tudzież własnej rodziny) narrację w kontekście rasizmu – ona jedna ma chociaż tę możliwość podjęcia próby opowiadania, w przeciwieństwie do wcześniejszego pokolenia. Poprzednia generacja przybywa do nowego kraju bez znajomości języka tego kraju, ale ona, jako osoba już wyrosła na gruncie nie-ojczyzny i posiadająca „język bieli”, język władzy, białego człowieka, stała się zobowiązana do dzielenia się historią, która zostałaby bez niej przeoczona, do tłumaczenia historii swojej rodziny:

“Matka mówi: masz mówić o tym czego nie rozumiesz

i na co nie masz siły

że to nie ty

i nie twoje dno

Ojciec mówi: Napisz że ten język cię zabija

pisz w tym języku

Matka mówi: Wszystkie rodziny mają opowieści

ale do ich ujawnienia potrzeba kogoś

ze szczególną chęcią przekręcania”

(Farrokhzad 2018, s. 26, 52, 57)

Multikulturowość i rasizm to w epoce wzmożonych migracji coraz powszechniejsze zjawisko, a wraz z nim pojawia się bi- i multilingualność, na którą szczególnie zwraca uwagę Braidotti w procesie konstruowania propozycji podmiotu: można jednocześnie gdzieś przynależeć i przemieszczać się lub przynależeć do różnych kultur, nie zdradzając żadnej z nich (Braidotti 2009, s. 19). Granica między wielo- i jednojęzycznością nie jest czymś oczywistym, lecz przeciwnie – jest nieustannie konstruowana, dekonstruowana i rekonstruowana, bada różne sposoby, w jakie współczesne teksty literackie angażują czytelnika w procesy graniczenia, w których granice między- i wewnątrzjęzykowe są jednocześnie wytyczane, zacierane i kwestionowane (Tidigs 2020, pp. 25) - odwracane i karnawalizowane, mógłby stwierdzić Bachtin. Jak pisze Braidotti, „stan nomadyczny definiuje obalanie konwencji a nie dosłownie akt podróży” (Braidotti 2009, s.28). Sam fakt, że słowa „Ja” mówiącego są tłumaczeniami ze słów rodziny, jak również tłumaczeniami i parafrazami cytatów z tradycji literackiej, jest przekroczeniem przez Farrokhzad granicy między językami, postawieniem pytania o dokładność przekładu i wierności oddania przez niego emocji. Czytelnik zaczyna się zastanawiać nad tym, co zostało prawdopodobnie zagubione w tłumaczeniu – są to luki, których nie da się wypełnić, sfrustrowane milczenie

rodziny, która nie przekroczyła swojej własnej, wewnętrznej granicy, nie zaadaptowała się w pełni do nowego miejsca. Nie pozostaje to bez wpływu na kształtowanie się podmiotki-nomadki, co potwierdza tezę Braidotti:

“Jak długo podziały na klasę, rasę, tożsamość etniczną, płeć kulturową, wiek krzyżują się i wzajemnie oddziałują w konstytuowaniu podmiotowości, pojęcie nomady odnosi się do występowania wielu z nich jednocześnie [...]”⁴

Małgorzata Lebda w tryptyku *Sprawy ziemi* ukazuje proces oddzielania się podmiotki od tego, co było granicą jej dzieciństwa: wsi i lasu, na rzecz świata znajdującego się poza nimi.

“Od początku swej twórczości Lebda staje po stronie natury, ale ona sama patrzy na nią z zewnątrz, jako człowiek ukształtowany przez ojca. Obserwuje zdarzenia rozgrywające się na pograniczu lasu i wsi [...] ale zawsze ten ogląd dokonuje się z perspektywy wsi, człowieka dysponującego mową, wykształconego.”⁵

Dom jest fenomenem, który można opisać dopiero z perspektywy czasu, nienależącym do beztroskiej krainy dzieciństwa, a raczej mrocznego matecznika, z którego to trudno dostępnego miejsca w lesie i z którego zwierzę wychodzi w bezkres puszczy; nie brak w nim przemocy i poddania się chorobie czy śmierci. Jest tak, jak pisze Paulina Małochleb: „Bohaterka Lebdy chce uciec z mitu, wyjść z niego w przestrzeń historii”⁶, zostawiając za sobą tradycję opisu „kraju lat dziecinnych” i akcentując swoiste przecięcie granicy przestrzennej – natury a kultury/cywilizacji, ale także przecięcie granicy zależności płciowej. Jako dziecko zależna od ojca, urastającego niemal do boskiej pozycji, wraz z nabywaniem świadomości oraz dzięki wyrwaniu się z cyklicznego powtarzania wiejskiego życia, bohaterka/podmiotka/poetka staje się wolna od męskiej władzy. Karnawalizacja związana z przekroczeniem wyżej wspomnianych granic prowadzi do zaistnienia w tej poezji podmiotu nomadycznego jako specyficznej formy refleksji podmiotki wobec powierzonego jej patriarchalnego dziedzictwa. Najwyraźniej się to uzewnętrznia w momencie, w którym córka wkłada ojcu do trumny scyzoryk, który to przedmiot jednocześnie jest elementem rozpoczynającym cały cykl *Matecznika* („ojciec przywołuje mnie podaje scyzoryk /i każe wyjąć sobie z nadgarstka czarną drzazgę” (Lebda 2020, s.9)), kojarzy się ze wspomnieniem jednego z nielicznych czułych ojcowskich gestów wobec córki („scyzorykiem

⁴ Tamże, s. 27.

⁵ P. Małochleb, *Przepływ i cięcie – Małgorzaty Lebdy strategia przetrwania* [w:] M. Lebda, *Sprawy ziemi*, s. 133, Poznań 2020.

⁶ P. Małochleb, *Przepływ i cięcie – Małgorzaty Lebdy strategia przetrwania* [w:] M. Lebda, *Sprawy ziemi*, s. 133, Poznań 2020.

wyciągałaś pajęczaki” (Lebda 2020, s. 77). Odrzucenie więc scyzoryka, daru ojcowskiego, jest jednocześnie wyrzeknięciem się męskiego dziedzictwa oraz atrybutu zabójcy; a zarazem jakąś chęcią oddania mu na ostatnią drogę czegoś, co było bliskie im obojgu.

“[...] rozluźniam pięści uspokaja mnie
dopiero myśl o ulubionym scyzoryku ojca
który włożyłam do trumny
na chwilę przed”

(Lebda 2020, s. 90)

Ta podróż jest także, jak u Farrokhzad podróżą nomadki przez granice wewnętrzne – nie te między krajami, ale te między lasem, wsią a cywilizacją, między ludźmi niewykształconymi a wykształconymi, granice własnej re-definiowanej tożsamości – a wyzwolenie następuje właśnie w momencie oddania owego scyzoryka.

5. Polifoniczność w ujmowaniu tożsamości

Braidotti w swojej koncepcji podkreśla, że „Ja” nie jest jednorodnym, trwałym i zamkniętym bytem, ale raczej płynnym i dynamicznym procesem stawania się. Żeby jednak móc odpowiedzieć na pytanie stawiane podmiotom lirycznym „kto ty jesteś” i uchwycić płynność tożsamości w poezji Farrokhzad i Lebdy, trzeba zwrócić uwagę na to, że obie poetki jako część swojej strategii poetyckiej wykorzystują polifoniczność w Bachtinowskim rozumieniu tego słowa – polega ona na umożliwieniu postaciom artykułowania swych poglądów, bez autorskiego komentowania czy faworyzowania któregoś z bohaterów (i znów istotne staje się cudze słowo – jako opowieść, ale także jako próba narzucenia swoich poglądów na świat). Głos to inaczej światopogląd danego podmiotu⁷. I w ten dość paradoksalny sposób umożliwia to podmiotom lirycznym poszukiwać swojej tożsamości – korzystając z oka zewnętrznego. W dalszym ciągu, pisze Braidotti, „nomadyczne stawanie się nie jest ani odtwarzaniem, ani tylko naśladowaniem, jest raczej intensyfikowaniem wzajemnych powiązań” (Braidotti 2009, s.27). I te powiązania również w tej poezji można znaleźć: intensyfikują się zależności zarówno między przywoływanymi cudzymi słowami na opisanie rzeczywistości jak i między członkami rodziny. U Farrokhzad występuje pięcioro członków rodziny, z relacją matka-córka najbardziej uwydatnioną, Lebda zaś pokazuje wielość tożsamości w trakcie dziewczynskiego dojrzewania w relacji z ojcem, a później z siostrami. W obu przypadkach mamy do czynienia z przeniesieniem tych relacji na poziom

⁷ Por. M. Bachtin, *Problemy poetyki Dostojewskiego*, Warszawa 1970.

metafizyczny, a podmiotki stają się też tłumaczkami, tymi, które pośredniczą między swoimi rodzinami a światem.

W *Cykle białym* przez osobiste, własne doświadczenie (zaznaczone w jedynym miejscu, gdzie bohaterka mówi w swoim własnym imieniu, na wstępie wiersza) konstruuje się „ja” zbiorowe, które w coraz większym stopniu zaczyna się przekształcać w „my”. Pisanie zbiorowe nie jest nowością w literaturze, ale intrygującym jest konstrukcja zbiorowego tłumacza. Oderwanie od dziedzictwa kulturowego i konieczność życia w innym kraju, mówienia innym językiem, daje poczucie zagubienia w świecie chaosu. Wszyscy bohaterowie są chodzącymi, żywymi ranami, które przekazują następnym pokoleniom wraz z pamięcią i „innym” wyglądem. Rodzina próbuje odszukać jakiś język na wyrażenie swojej traumy, zwracając się do głównej bohaterki. Narratorka autoetnograficzna wypowiada się jako tłumaczka ogółu, przekazując jaźń zbiorową – wspólne świadectwo⁸. Jest więc nakreślona pozycja: dziecka, córki, wnuczki, Szwedki, Iranki, tłumaczki, bohaterki, narratorki, poetki, kobiety – zawsze narzucona przez któregoś z pozostałych członków rodziny. Podmiotka-Athena nie wpasowuje się jednak w to, jak wyobraża ją sobie rodzina, co widać w wyrzutach czynionych jej przez rodziców:

“Matka mówi: jesteś marzycielką urodzoną po to
by wywracać oczami

Ojciec mówi: Pociąga cię metafizyka
A przecież szkoliłem cię w sprawach jakości produkcji”

(Farrokhzad 2018, s. 6,8)

Podmiotka ucieka w karnawalizację; w jedynym wierszu *Cykle białego*, gdzie mówi swoimi własnymi słowami, krytycznie opisując usiłowania matki, aby się zasymilować, ironicznie podsumowując dwoma zdaniem:

“Pomyśleć że ssałam te piersi
Pomyśleć że wkładała swoje barbarzyństwo w moje usta”

(Farrokhzad 2018, s.3)

Po czym wymownie zapada w milczenie, pozostawiając odbiorcy możliwość wybrania jej tożsamości wyłaniającej się z opisów i skarg przytoczonych jako słowa jej rodziny. Milczenie jest tym bardziej odwróceniem konwencji, że język stanowi czynnik kwalifikujący do życia, a brak zdolności do operowania mową skazuje na śmierć lub zapomnienie. Język,

⁸ Por. I. de Paula, *Tolkarnas generation. <<Vitsvit>> och självnografi i den samtida svenska poesin*, Stockholm 2020. [dostęp online: 17.01.2023] <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1455933/FULLTEXT01.pdf>

jego brak i śmierć to ściśle związana ze sobą w tym tomiku triada – jak inaczej wytłumaczyć tak silną potrzebę opowiedzenia swoich traum przez całą rodzinę?

“Matka mówi: o tobie milczy twoje gardło

Ojciec mówi: o tobie mówi twoja cisza”

(Farrokhzad 2018, s. 52)

Narzucenie konkretnej tożsamości nie jest obce także podmiotce Lebdy, u której to ojciec przede wszystkim decyduje, jaka ona ma być:

*“musisz być uważna i wsłuchiwać się w natężenie ruchów
musisz być czuła ruchy niech będą powolne”*

(Lebda 2020, s. 54)

Jeśli wpisze się w jego oczekiwania, to wówczas:

*“pomyślałem że tej z was która jako pierwsza
zapyta o sprawy lasu pokażę wszystko
dokładnie do samej krwi”*

(Lebda 2020, s. 55)

Paulina Małochleb zwraca uwagę, że

“ojciec [...] wprowadza w świat, ale wymusza też rywalizację o uwagę, uczy ,ale i kształtuje na swój obraz i podobieństwo – jest prawie mitycznym Bogiem pokazującym swojemu dziecku rajski ogród (wieś) pełen stworzeń”⁹.

Tylko że w tym przypadku wieś wypełniona jest ciemnością i przemocą, z czającą się tuż za rogiem śmiercią. Tożsamość podmiotki jest wieloraka – z jednej strony jest córką, siostrą, mieszkanką wsi i lasu, z drugiej strony jednak z cyklu *Matecznika* wyłania się poetka, osoba wykształcona. Chciałaby stanąć po stronie natury, w myśl tego, że to, co nieme, jest skazane na śmierć – jak zwierzęta w ubojni – mimo wszystko jednak jest poetką, osobą wykształconą, świadomą kobietą, ukształtowaną przez ojca. Matka jest w tej poezji wielką nieobecną – nie ma po prostu na nią miejsca w świecie zdominowanym przez mężczyznę, jest tylko postacią epizodyczną, potulnie krzątającą się w gospodarstwie. Świat jest najpierw opisywany przez ojca w trakcie dziewczynskiego dojrzewania z nim, którego wypowiedzi (zapisane kursywą, aby graficznie wyróżnić z tekstu) pojawiają się w całej treści *Matecznika*, po to, aby w ostatnim tomiku tryptyku *Spraw ziemi*, tj. *Snach uckermärkerów*, podmiotka zaczęła zwięźle opisywać świat jako obserwatorka swoich sióstr. Sama jednak się wycofuje w cień, zostawiając innym definiowanie jej samej. Uderzające jest to, jak bardzo normę

⁹ P. Małochleb, *Przepływ i cięcie – Małgorzaty Lebdy strategia przetrwania* [w:] M. Lebda, *Sprawy ziemi*, s. 132, Poznań 2020.

społeczną konstruują ojcowie, gospodarze i męscy święci porozwieszani po wiejskim domu. Co więcej, w oczach ojca zwierzęcość dzieci jest przewycięzalna tylko za pomocą języka, zabicie lub bycie świadkiem śmierci zwierzęcia i poznanie spraw lasu „dokładnie do samej krwi” to kolejne etapy oderwania dziecięcego podmiotu od natury i wprowadzenia go w porządek cywilizowanego świata. Jednocześnie podmiotka się wyrzywa z takiego myślenia, świadomie, zwracając uwagę na tożsamość krwi siostry i zwierzęcia:

“do sieni wchodzi ojciec z pokrwawionym zajęcem
bierze w dłoń twarz mojej siostry
widzę jak krew zwierzęcia i krew mojej siostry mieszają się”

(Lebda 2020, s. 65)

Jak pisze Anouk Herman, „*Matecznik* jest zbiorkiem tajemniczym i trudnym [...] a także rewolucyjną niezgodą na nauki płynące z ojcowskiego wychowania”¹⁰, zdystansowane spojrzenie do przywoływanych cudzych słów i odwiecznych, patriarchalnych zasad. Jednocześnie właśnie ta niezgoda ukazuje płynny, nomadyczny, stający się kobiecy podmiot Małgorzaty Lebdy.

6. Podsumowanie

Czas karnawału to czas wyswobodzenia się spod ograniczeń, jakie nakładał na ludzi stary porządek, a może przede wszystkim wyzwolenie spod naszego wewnętrznego cenzora – sumienia. Był to okres, kiedy można, a nawet trzeba było zachowywać się dokładnie na odwrót niż normalnie. Obrzęd koronacji-detronizacji wyraża patos zmiany i przeistoczenia, śmierci utożsamiającej się z narodzinami, wreszcie, jest on ujęciem względności wszelkiego ładu społecznego i hierarchii (Bachtin 1970, s. 190-193). Nomadyzm w tej perspektywie to ten rodzaj krytycznej świadomości, w której sprzeciwiamy się zamknięciu w społecznie zakodowanych sposobach myślenia czy zachowania. Co więcej, Braidotti wykorzystuje karnawalizację do uwydatnienia podmiotu nomadycznego, dla którego mobilność odnosi się do wolności wymyślania nowych schematów przedstawiania nas samych. Karnawalizacja więc staje się dla poetek możliwością odwrócenia ustalonego porządku i zaistnienia podmiotki lirycznej-nomadki, ewaluującej powierzone jej kulturowe oraz społeczne dziedzictwo.

¹⁰ Por. A. Herman, „Praca we krwi”. *O języku podmiotu kobiecego i podmiotu zwierzęcego w „Mateczniku” Małgorzaty Lebdy* [w:] „Zoophilologica. Polish Journal of Animal Studies”, Nr 2 (10)/2022., s. 15.

Na podstawie koncepcji karnawalizacji i podmiotów nomadycznych można stwierdzić, że *Cykl biały* Atheny Farrokhzad i *Matecznik* Małgorzaty Lebdy jest poezją, którą, mimo różnic kulturowych, łączą punkty wspólne, tj.:

- 1) transformacja podmiotu w podmiotkę liryczną,
- 2) przekraczanie granic,
- 3) wielość tożsamości i wykorzystanie cudzego słowa.

Jeśli mamy więc uznać zaistnienie samostwarzającej się podmiotki lirycznej w poezji, musimy odejść od czasu poza świętem – i tym samym wejść w karnawał, świętować go z Bachtinem i Braidotti.

7. Bibliografia

- „słowo/obraz/terytoria”, <https://terytoria.com.pl/10045-bachtinmichail> [dostęp online: 30.06.2023]
- Antropologia widowisk* (2010), red. L. Kolankiewicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Autoethnography: understanding qualitative research* (2014), T. E. Adams et al., Oxford University Press, Oxford.
- Bachtin M. (1986), *Estetyka twórczości słownej*, przeł. D. Ulicka, E. Czaplejewicz, red. E. Czaplejewicz, PIW, Warszawa.
- Bachtin M. (1970), *Problemy poetyki Dostojewskiego*, przeł. N. Modzelewska, PIW, Warszawa.
- Bachtin M. (1975), *Twórczość Franciszka Rabelais’go a kultura ludowa średniowiecza i renesansu*, przeł. A. Goreniov, Ossolineum, Kraków.
- Braidotti R. (2009), *Podmioty nomadyczne. Ucieleśnienie i różnica seksualna w feminizmie współczesnym*, przeł. A. Derra, Warszawa.
- de Paula I. (2020) *Tolkarnas generation. <<Vitsvit>> och självvetnografi i den samtida svenska poesin*, Stockholm. [dostęp online: 17.01.2023] <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1455933/FULLTEXT01.pdf>
- Farrokhzad A. (2018), *Cykl biały*, tł. J. Czechowska, Lokator, Kraków.
- Herman A., „Praca we krwi”. *O języku podmiotu kobiecego i podmiotu zwierzęcego w „Mateczniku” Małgorzaty Lebdy* [w:] „Zoophilologica. Polish Journal of Animal Studies”, Nr 2 (10)/2022
- Lebda M. (2020), *Sprawy ziemi*, Wydawnictwo Literackie, Poznań.
- Problemy socjologii literatury* (1971), IBL PAN, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- Sołtys-Lewandowska E. (2018), *Sprawy ziemi. (Eko)poetyka Małgorzaty Lebdy* [w:] "Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Literacka", Poznań.
- The Aesthetics and Politics of Linguistic Borders. Multilingualism in Northern European Literature* (2020), Routledge, New York.

PANEL FIOLETOWY

Aleksandra Boloż

Szkoła Doktorska Uniwersytetu Szczecińskiego,
Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Szczecińskiego
aleksandra.boloz@phd.usz.edu.pl
ORCID: 0000-0002-2815-8446

Prawo do intymności

The right to intimacy

Streszczenie

Intymność jest pojęciem interdyscyplinarnym i nie ma jednej definicji. Prawo do intymności wyinterpretowane zostało z prawa do prywatności oraz godności. Prawo to pojawia się zarówno w prawie międzynarodowym, jak i w polskim porządku prawnym. W niniejszej pracy opisane zostały inne prawa, które nie mogłyby istnieć bez prawa do intymności. Należą do nich: prawo do ochrony danych osobowych, prawa pacjenta, prawo do życia rodzinnego. W artykule wskazano również obszar, w którym prawo do intymności, na gruncie prawa polskiego, jest nieszanowane.

Słowa kluczowe: prawa człowieka, prawo do godności, prawo do prywatności, ochrona danych osobowych

Summary

Intimacy is an interdisciplinary concept and has no single definition. The right to intimacy has been interpreted from the right to privacy and dignity. This right appears both in international law and in the Polish legal system. This paper describes other rights that could not exist without the right to intimacy. These include the right to protection of personal data, patient rights, and the right to family life. The paper also identifies an area in which the right to intimacy, under Polish law, is not respected.

Key words: human rights, right to dignity, right to privacy, data protection

1. Wstęp

Etymologia słowa intymność wywodzi się z łacińskiego słowa *intimus*. Intymny jako przymiotnik można oznaczać zarówno mocno osobisty, jak i związany z erotyką. Pierwszymi synonimami, które kojarzą się z tym słowem, są prywatny, bliski, zażyły czy też wewnętrzny (Oxford Latin Dictionary, 2012). Nie bez powodu intymność stanowi fundament ludzkiego życia. Według definicji *sensu largo*, która została przyjęta na potrzeby pracy, intymność to głębokie i bliskie połączenie emocjonalne oraz fizyczne między dwoma osobami, które zazwyczaj oznacza zaufanie i otwartość (An Elementary Latin Dictionary, 1963). Obejmuje to dzielenie się myślami, uczuciami i doświadczeniami z drugą osobą, a także fizyczną bliskość, taką jak pocałunki czy kontakt fizyczny. Intymność jest kluczowa w relacjach międzyludzkich i wymaga wzajemnego szacunku, zaufania i akceptacji. Pojęcie intymności pojawiło się wraz z rozwojem ludzkiego społeczeństwa i kultury. W tradycyjnych społecznościach, ludzie mieszkali razem w rodzinach i grupach, gdzie relacje między ludźmi były bardzo bliskie i osobiste (Musiał, 2014, s. 3). Wraz z rozwojem społeczności, zwłaszcza w Europie Zachodniej w czasach średniowiecza, pojawiło się też pojęcie prywatności

i prywatnych przestrzeni, które pozwoliły jednostkom na tworzenie osobistych więzi z innymi i wyrażanie swojej indywidualności. Ostatecznie, pojęcie intymności zaczęło zyskiwać na znaczeniu w czasach nowożytnych, wraz z rosnącą świadomością jednostkowej wolności i prawa do prywatności, co doprowadziło do bardziej osobistych i intymnych związków międzyludzkich.

Kształtowanie się i ewolucja tego pojęcia stanowią podwalinę do uwzględnienia intymności również na gruncie innych nauk niż socjologia czy antropologia. W polskim systemie prawnym zagadnienie intymności występuje chociażby w prawie cywilnym bądź karnym. Jednakże znaczenie intymności jest coraz częściej dostrzegalne w obszarze związanym z prawami człowieka. Celem niniejszego artykułu jest eksploracja zagadnienia intymności w systemie ochrony praw człowieka na gruncie prawa polskiego. Kluczowe dla tych rozważań jest wskazanie zależności między prawem do godności i prawem do prywatności w kontekście intymności oraz próba odnalezienia na gruncie prawa polskiego ochrony intymności ludzkiej zarówno wyrażonej bezpośrednio, jak i tej, która nie jest wyrażona wprost.

2. Intymność w naukach społecznych

Mimo, że intymność jest pojęciem powszechnie znanym i używanym zarówno w mediach, jak i w nauce, to nie została powstała jedna definicja znaczeniowa. Aby kompleksowo zapoznać się z zakresem tego pojęcia, należy zastosować podejście interdyscyplinarne. Wiodące dziedziny nauk zajmujące się badaniem i rozszerzaniem definicji intymności, to w szczególności te skupiające swoją uwagę na człowieku oraz społeczeństwie. Na potrzeby niniejszej pracy opisane zostanie, jak intymność postrzegana jest w psychologii, socjologii oraz antropologii. Posłuży to za punkt wyjścia w rozważaniach prowadzących do lepszego zrozumienia intymności na gruncie nauk prawnych. Intymność z antropologicznego punktu widzenia jest postrzegana jako proces, który umożliwia osobie doświadczanie siebie w relacji z innym człowiekiem (Smyk, 2018, s. 60). Odbywa się to na poziomie emocjonalnym, fizycznym i społecznym. Podstawowym celem intymności jest wzajemne zaspokajanie tych potrzeb w sposób, który umacnia wspólną więź między ludźmi i prowadzi do budowania zaufania, szacunku i wzajemnego zrozumienia. Intymność może występować w wielu kontekstach, w tym w relacjach przyjacielskich, romantycznych, rodzinnych i społecznych. W każdym przypadku intymność jest kluczowym elementem ludzkiego doświadczenia, przez co wpływa na poczucie tożsamości, bezpieczeństwa i spełnienia. Natomiast intymność w ujęciu socjologicznym jest to specyficzna sfera życia

codziennego, która dotyczy relacji między ludźmi i odzwierciedla bliskość emocjonalną oraz fizyczną między nimi. Intymność jest składową więzi społecznych między osobami. Dotyczy ona narastającej potrzeby bliskości, zrozumienia oraz akceptacji. W badaniach socjologicznych intymność często jest kojarzona z relacjami rodzinno-partnerskimi, przyjaźnią, związkami międzyludzkimi, ale również relacjami w szerszym kontekście - z naturą, religią czy sztuką (Musiał, 2014, s. 4). W badaniach nad strukturą społeczną intymność postrzegana jest jako element wpływający na stabilność związków oraz kreowanie tożsamości indywidualnej i grupowej. W ujęciu psychologicznym intymność oznacza z kolei głębokie zrozumienie, zaangażowanie emocjonalne i bliskie relacje z innymi ludźmi. To proces nawiązywania i utrzymywania bliskich relacji emocjonalnych, w których występują wzajemne zaufanie, zrozumienie, troska i wsparcie. Intymność jest ważnym elementem zdrowego funkcjonowania w relacjach międzyludzkich i ma pozytywny wpływ na samorealizację, samopoczucie i poczucie własnej wartości. Pionierem z tego zakresu jest B. Wojciszke, który opracował koncepcję intymności emocjonalnej. Opisał on potrzebę ludzi do otwartego i zaufanego dzielenia się swoimi myślami, emocjami i doświadczeniami z innymi osobami (Wojciszke, 2009, s. 9). Dowiódł, że intymność emocjonalna jest ważna dla jakości relacji, a utrudnienia w nawiązywaniu intymnych kontaktów emocjonalnych mogą prowadzić do samotności, depresji i powstawania następnych problemów emocjonalnych. B. Wojciszke także opisał także wpływ stereotypów społecznych na relacje intymne pokazując, jak ograniczają one nasze zdolności do otwartego i zaufanego dzielenia się z innymi (Wojciszke, 2009, s. 9). Podobny punkt widzenia intymności przyjmują nauki medyczne, gdzie intymność oznacza prywatność i ochronę prywatności pacjenta w czasie badań i zabiegów (Safjan, Bosek, 2018).

Nauki prawne czerpią z powyższych dokonań w zakresie definiowania znaczenia intymności w życiu człowieka na przedstawionych płaszczyznach. Wieloaspektowe rozwijanie i poszerzanie definicji intymności przekłada się więc na rozwój pozostających w związku z nią praw człowieka, a także na kształt polskiego orzecznictwa.

3. Prawo do intymności a prawo do godności i prywatności

Prawo do godności, które stanowi fundament systemu ochrony praw człowieka, jest niezbywalne, skuteczne *erga omnes* oraz stanowi szczególną wartość będącą istotą społeczeństwa. Godność ludzka jest szczególnie chroniona konstytucyjnie, a do jej respektowania zobowiązane są władze publiczne. Jest to przepis konstytucyjny i swoje odzwierciedlenie znajduje w art. 30 ustawy zasadniczej: „Przyrodzona i niezbywalna godność

człowieka stanowi źródło wolności i praw człowieka i obywatela. Jest ona nienaruszalna, a jej poszanowanie i ochrona jest obowiązkiem władz publicznych” (Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, 1997 r., art. 30). Prawo do godności obejmuje również kwestie szacunku wobec swego ciała, godności osobistej oraz niepodważalnej wartości moralnej. Prawo to skorelowane jest z integralnością człowieka, jego dobrami osobistymi i tożsamością oraz z prawem do prywatności. W tych obszarach prawa do prywatności wręcz nie można nie podkreślić szczególnej roli intymności, gdyż informacjami dotyczącymi tożsamości, orientacji seksualnej czy wyznawanej wiary jednostka nie ma obowiązku się dzielić. Aspekty te „dotykają w sposób najczulszy człowieka”, dlatego też nazywanie powyższych obszarów jedynie prywatnymi i kwalifikowanie ich wyłącznie do prawa do prywatności może być niewystarczające. Na tej podstawie można przyjąć, że prawo do intymności stanowi węższy zakres prawa do prywatności. Obszary ważne dla definicji intymności są tożsame z tymi istotnymi z punktu widzenia prywatności. Ponadto chroniąc intymność chronimy i prywatność, jednak w drugą stronę relacja ta nie zawsze będzie prawdziwa, ponieważ nie każda ochrona prywatności odbywa się w warunkach zachowanej intymności. Z tego wynika, że prawo do intymności może się zawierać w prawie do prywatności, a więc *de facto* stanowić jego węższy zakres. Te dwa prawa są ściśle ze sobą związane: indywidualna godność jest nie tylko elementem poczucia intymności, ale stanowi także podstawowy element tożsamości osoby i jest istotnym aspektem w życiu prywatnym.

Powyższe obserwacje potwierdza wyrok Sądu Apelacyjnego w Poznaniu z dnia 21 października 2015 r., według którego na intymność człowieka składa się w znaczącej mierze jego prywatność i godność. Pozwala to zauważyć, że prawo do intymności dotyczy prawa jednostki do zachowania prywatności swojego życia osobistego oraz ochrony przed nieuzasadnionym ingerowaniem w swoje poczucie prywatności (Kapica, 2019, s. 103).

4. Prawo do intymności w wybranych obszarach prawa polskiego

4.1. Prawo do intymności a prawa pacjenta

Na gruncie prawa polskiego prawem do intymności w sposób szczególny objęci są pacjenci (Kubiak 2016, s. 173). Pacjentom należy się taki sam szacunek w procesie leczenia jak osobom zdrowym. W przypadku poszanowania prawa do intymności tej grupy, podstawą jest to, aby pomiędzy personelem medycznym a chorymi odczuwalny był szacunek niezależnie od wieku, orientacji seksualnej, statusu społecznego czy narodowości. Zasada ta realizowana może być poprzez przekazywanie pacjentowi informacji podczas badania i informowanie na bieżąco, jakie czynności są wykonywane (Kubiak 2016, s. 173).

Podstawą do ochrony prawa pacjenta do intymności i godności są akty prawne. Należą do nich między innymi Ustawa o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta (Ustawa 2008) oraz Ustawa o działalności leczniczej (2011). Zgodnie z art. 12 kodeksu etyki lekarskiej, lekarz powinien życzliwie i kulturalnie traktować pacjentów, szanując ich intymność. Z przepisów z powyższych ustaw wynika, że każdy pacjent powinien mieć możliwość rozmowy z lekarzem oraz innymi przedstawicielami personelu medycznego na osobności. Lekarz nie powinien omawiać z pacjentem jego dolegliwości i zadawać intymnych pytań w obecności innych pacjentów. Każdy z pacjentów powinien zostać przyjęty na wizytę pojedynczo, tak aby miał możliwość przygotowania się do badania oraz swobodnej rozmowy z lekarzem.

Pacjent ma prawo do tego, aby podczas badania towarzyszyła mu osoba bliska w celu poprawienia komfortu oraz lepszego samopoczucia. Medyk wykonujący zabieg powinien respektować taką prośbę (Słowińska, 2010, 393). Brak zgody na obecność osoby bliskiej może zostać wydany tylko w przypadku, gdy istnieje prawdopodobieństwo wystąpienia zagrożenia epidemicznego lub ze względu na bezpieczeństwo zdrowotne pacjenta. Wynika z tego, że personel medyczny powinien dbać w takim samym stopniu o zdrowie psychiczne, jak i fizyczne pacjenta (Słowińska, 2010, s. 393).

Prawo do intymności obejmuje także prawo do godności i umierania w spokoju. Personel medyczny zobowiązany jest do dołożenia wszelkich starań, aby zmniejszać cierpienie umierającego człowieka (Słowińska, 2010, s. 393). Szczególnej uwagi i zainteresowania wymagają pacjenci, u których szanse na wyzdrowienie są niewielkie. W procesie umierania pacjenta poszanowanie jego godności i intymności powinno stanowić najwyższą wartość, ponieważ na tym etapie nie jest on w stanie sam o to zadbać (Słowińska, 2010, s. 393).

4.2. Prawo do intymności a ochrona danych osobowych

Ochrona danych osobowych stanowi kolejną składową prawa do intymności. Zagadnienie to dotyczy praw jednostki do ochrony swoich danych osobowych, czyli wszelkich informacji na temat osoby, w szczególności nazwiska, adresu, numeru PESEL oraz danych wrażliwych. Dzięki ochronie danych osobowych jednostka ma prawo do decydowania, jakie informacje o sobie udostępnia innym oraz do kontroli tego w jakim celu i zakresie są one przetwarzane przez instytucje i firmy.

Ochrona danych osobowych uwzględnia potrzebę respektowania intymności i niepodważania jej. Danymi osobowymi są informacje o zdrowiu, pochodzeniu rasowym

bądź etnicznym, przekonaniach religijnych, seksualności lub preferencjach seksualnych (Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady, art. 9). Dane te można bezsprzecznie sklasyfikować jako intymne i z tej przyczyny powinny być przechowywane w sposób chroniony i poufny, aby nie naruszać prywatności jednostki. Naruszeniem omawianego prawa jest chociażby zmuszanie drugiej osoby do ujawnienia preferencji politycznych bez jej woli (Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady, art. 9).

W całej Unii Europejskiej, w tym w Polsce, prywatność i ochrona danych osobowych regulowane są przez Rozporządzenie o Ochronie Danych Osobowych (dalej: RODO). Wprowadzenie RODO miało na celu zapewnienie spójnego i jednolitego podejścia do ochrony tych obszarów życia osób fizycznych (Ustawa RODO, art. 1).

4.3. Prawo do intymności a życie rodzinne

Intymność jest fundamentalnym aspektem dla zawierania związku małżeńskiego oraz tworzenia rodziny. Jest to spostrzeżenie ważne z perspektywy osób homoseksualnych, które stanowią około 9% polskiego społeczeństwa (Raport, 2021, s. 3).

Mimo że prawo krajowe nie zakazuje tworzenia związków jedнопłciowych, to również nie przewiduje ich zalegalizowania, uniemożliwiając także zawarcie związku partnerskiego. Czyni to polski porządek prawny, w tym zakresie, najbardziej restrykcyjnym spośród wszystkich porządków krajowych państw członkowskich Unii Europejskiej. Zgodnie z art. 18 Konstytucji RP małżeństwo to związek wyłącznie kobiety i mężczyzny. Regulacja ta godzi w godność jednostki, jej poczucie wolności oraz na podstawie przytoczonych wcześniej definicji, w jej intymność. Brak możliwości zawarcia małżeństwa bądź formalnie rozumianego związku powoduje bowiem trudności w kształtowaniu samej relacji, co jak wiadomo ma kluczowe znaczenie dla pojęcia relacji intymnej. Jednak jak wynika z artykułu 8 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka (dalej: EKPC), każdy ma prawo do małżeństwa i prawa do życia rodzinnego. Przepis ten jest zgodny z regulacjami z art. 47 Konstytucji RP. Przepis ten gwarantuje każdemu ochronę prawną życia prywatnego i rodzinnego. Państwo polskie jest przy tym zobowiązane do zapewnienia ochrony wszystkim obywatelom, również tym, którzy żyją w związkach jedнопłciowych. Dlatego też legalizacja związków partnerskich bądź małżeńskich osób nieheteronormatywnych stanowiłaby realizację konstytucyjnych założeń. Brak możliwość zawarcia związku w przypadku osób homoseksualnych w sposób bezpośredni godzi również w obszary psychologiczne i socjologiczne tych jednostek. Jak zostało już zasygnalizowane, kwestie intymności skorelowane są nie tylko z kwestiami prawnymi. Brak ochrony intymności prowadzi w konsekwencji do sytuacji, w której oprócz

aspektów prawnych, brak regulacji małżeństw i związków partnerskich odbiera osobom homoseksualnym fundamentalne prawo do godności i prywatności. Warto również zwrócić uwagę na to, że odbierając parom homoseksualnym możliwość zawarcia związku małżeńskiego, narusza się również ich prawo do tożsamości. Jest to niezgodne z artykułem 19 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, na podstawie którego chronione jest prawo do wyrażania siebie. Jednoznaczny jest komentarz komitetu przeciwko torturom ONZ na temat sytuacji par jednopłciowych w Polsce: „ani Ustawa [o równym traktowaniu], ani Kodeks karny, nie ustanawiają adekwatnej i konkretnej ochrony przed dyskryminacją z powodu orientacji seksualnej” (Komitet Przeciwko Torturom, 2013, pkt 25).

Dostosowanie przepisów wykluczających tak, aby osoby homoseksualne nie były obywatelami stygmatyzowanymi, miało miejsce we Włoszech. Po zapadnięciu wyroku Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Oliari i inni przeciwko Włochom, kraj ten znowelizował przepisy kodeksu rodzinnego (Wyrok, 2017). Powodem, tak jak w przypadku Polski, było wskazanie, że obecny stan prawny narusza godność i intymność osób homoseksualnych oraz godzi w przepis wspomnianego wcześniej art. 8 EKPC (Biuletyn Informacji Publicznej RPO, 2020). Przykład ten wydaje się być reprezentatywny w kontekście rozważań nad prawem do intymności. Rozwój społeczeństwa i prawa w sposób naturalny stwarza sytuacje, w których umiejętna adaptacja przepisów prawnych może prowadzić do tworzenia państwa przyjaznego obywatelom, które ich nie kategoryzuje. Państwu włoskiemu udało się rozpoznać ten moment i pozytywnie przystosować do konieczności ochrony intymności.

5. Podsumowanie

Prawo do intymności odgrywa istotną rolę w kształtowaniu się człowieka. Dlatego wyodrębnienie tego prawa i jego osobne rozpatrywanie ma szczególne znaczenie w przypadku poczucia bezpieczeństwa jednostki. Bez zapewnienia obywatelom prawa do intymności nie jest możliwe tworzenie społeczeństwa opartego szacunku do jednostki. Z tej przyczyny chronienie tego prawa powinno być priorytetem dla ustawodawcy. Pierwszy krok w tym kierunku stanowiłoby wyodrębnienie tego prawa i popularyzacja zagadnień z nim związanych. W ten sposób jednostka posiadająca prawo do ochrony swojej intymności miałaby szanse na harmonijne uczestnictwo w życiu społecznym. Jest to szczególnie istotne w obecnych czasach, w których silnie akcentuje się poczucie tożsamości i odrębności człowieka. Zapewnienie prawa do ochrony intymności jest konieczne, aby chronić jednostkę

przed nadużyciami ze strony zarówno innych ludzi jak i władz. Potwierdza to S. Suta (1994, s. 104), według którego sfera intymna zasługuje na szczególną i pełną ochronę prawną.

Zauważalne jest, że w pewnym zakresie polskie prawodawstwo podąża za współczesnymi wyzwaniem prawnymi. Jednakże, w dalszym ciągu pozostaje znamieną kwestia wykluczenia par homoseksualnych. Według raportu z badań fundacji Jesteśmy rodziną „Co myślą Polacy i Polki o rodzinach osób LGBT+?” w Polsce gospodarstwo domowe prowadzi około pięćdziesięciu tysięcy jedнопłciowych par, które nie mają szans na to, aby zalegalizować swój związek i stać się pełnoprawną rodziną (Raport, 2021, s. 4).

Na podstawie powyższej analizy i przedstawienia w sposób kompleksowy, aczkolwiek niewyczerpujący, zagadnienia intymności, należy stwierdzić, że na gruncie prawa polskiego konieczność ochrony intymności jest dostrzegana i częściowo respektowana. W niektórych jednak przypadkach kwestia ta wymaga poprawy. Stanowi to podstawę do dalszych prac i pogłębionych badań w tym obszarze.

6. Bibliografia

- Biuletyn Informacji Publicznej RPO (2020), *Nieuregulowanie związków jedнопłciowych w Polsce narusza ochronę prawa do życia prywatnego. Stanowisko RPO dla ETPC*. Pobrano 29 czerwca 2023 z <https://bip.brpo.gov.pl/pl/content/rpo-nieuregulowanie-zwiazkow-jedнопłciowych-narusza-prawo-do-zycia-prywatnego>
- An Elementary Latin Dictionary (1963), Oxford University Press, Oxford.
- Fajgielski P. (2019), *Prawo ochrony danych osobowych. Zarys wykładu*, Warszawa: Wolters Kluwer .
- Kapica K. (2019), *Prawo do informacji publicznej a jego ograniczenie ze względu na prywatność osoby fizycznej – ujęcie konstytucyjne*, Warszawa.
- Kubiak K. (2016), *Prawo pacjenta do intymności i poszanowanie godności, Część II, Medycyna Paliatywna 2016, 8(4), 173-181*.
- Musiał M. (2014), *Intymność i jej współczesne przemiany. Studium z filozofii kultury*, Poznań: Universitas.
- Oxford Latin Dictionary (2012), Oxford University Press, Oxford.
- Powszechna Deklaracja Praw Człowieka z 10 grudnia 1948 r. <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1948.html>
- Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady UE z 27.04.2016 w sprawie ochrony osób fizycznych w związku z przetwarzaniem danych osobowych i w sprawie swobodnego przepływu takich danych oraz uchylenia dyrektywy 95/46/WE. Pobrano 29 czerwca 2023 z <https://uodo.gov.pl/pl/404/224>
- Safian M., Bosek L. (red.) (2018), *System Prawa Medycznego, t. 1 – Instytucje prawa medycznego*, Warszawa: C.H. Beck
- Słowińska A. (2010), *Forum Medycyny rodzinnej*, tom 4 nr 5.
- Smyk K. (2018), *Intymność – dyskurs intymny – antropologia intymności. Prolegomena*, Lublin: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- Stowarzyszenie Miłość nie wyklucza (2021), *Jesteśmy rodziną. Co myślą Polacy i Polki o rodzinach osób LGBT+? Raport z badań*. Pobrano 29 czerwca 2023 z <https://mnw.org.pl/biblioteczka/raport-jestesmy-rodzina/>
- Sut P. (1994) Ochrona sfery intymności w prawie polskim – uwagi de lege lata i de lege ferenda, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, z. 4, 104.
- United Nations Committee against Torture (2013), *Concluding observations on the combined fifth and sixth periodic reports of Poland*. Pobrano 29 czerwca 2023 z

<http://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=6QkG1d%2fPPRiCAqhKb7yhsr0yVMly8Itqp7eIpaWy9%2fzhpqAgxIv0wYIHQRBCyv6Z5WSAJ4meQ2Iea4vsJ8k3h%2fQY3d6Rp6d2fr%2fQBcD8IeIihupgGzImqabAYJnfd9HS>

Ustawa z dnia 15 kwietnia 2011 r. o działalności leczniczej Dz.U. 2011 nr 112 poz. 654.
<https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20111120654/U/D20110654Lj.pdf>

Ustawa z dnia 10 maja 2018 r. o ochronie danych osobowych Dz.U. 2018 poz. 1000.
<https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20180001000/U/D20181000Lj.pdf>

Ustawa z dnia 6 listopada 2008 r. o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta Dz.U. 2009 nr 52 poz. 417.
<https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20090520417/U/D20090417Lj.pdf>

Wojciszke B. (2009), *Psychologia miłości*, Sopot: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.

Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 14 grudnia 2017 r. 26431/12. *Prawo do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego. Obowiązek uznawania przez państwo w jakiejś formie prawnej małżeństw jednopłciowych zawartych za granicą*. <https://sip.lex.pl/orzeczenia-i-pisma-urzedowe/orzeczenia-sadow/26431-12-prawo-do-poszanowania-zycia-prywatnego-i-522502709>

Wyrok SA w Poznaniu z 21 października 2015 r., I ACa 475/15. Portal Orzeczeń Sądów Powszechnych. Pobrano 29 czerwca 2023 z [https://orzeczenia.poznan.sa.gov.pl/content/\\$N/15350000000503_I_ACa_000475_2015_Uz_2015-10-21_001](https://orzeczenia.poznan.sa.gov.pl/content/$N/15350000000503_I_ACa_000475_2015_Uz_2015-10-21_001)

Aleksandra Cholewa-Domanagić

Institute of Management
Doctoral School of the University of Szczecin
University of Szczecin
aleksandra.cholewa-domanagic@phd.usz.edu.pl
ORCID: 0000-0001-7444-311X

Leveraging blockchain technology for traceability and ESG data reporting in the mining industry

Wykorzystanie technologii blockchain do identyfikowalności i raportowania danych ESG w przemyśle wydobywczym

Summary

The mining industry plays a critical role in global economic development, but it is often associated with challenges related to transparency, traceability, and environmental, social, and governance (ESG) data reporting. This article explores the potential of blockchain technology and its benefits, such as decentralisation, immutability, and transparency, to address these challenges and enhance sustainable practices in the minerals' supply chains.

Keywords: blockchain, traceability, mining, ESG reporting

Streszczenie

Przemysł wydobywczy odgrywa kluczową rolę w globalnym rozwoju gospodarczym, ale często wiąże się z wyzwaniami związanymi z przejrzystością, identyfikowalnością oraz raportowaniem danych środowiskowych, społecznych i ładu korporacyjnego (ESG). W artykule zbadano potencjał technologii blockchain i jej zalety, takie jak decentralizacja, niezmienność i przejrzystość, aby sprostać tym wyzwaniom i ulepszyć zrównoważone praktyki w łańcuchach dostaw minerałów.

Słowa kluczowe: blockchain, przejrzystość, górnictwo, raportowanie ESG

1. Introduction

The mining industry and the development of sustainable minerals value chains are necessary for the broader implementation of green energy transformation and global economic growth. Transparency of mining operations, traceability of the data related to minerals' origin, and generated environmental footprint have become critical questions in the last decade (Steele-Schober, 2021). The focus is also on the social aspects of sustainable value chains, as consumers increasingly expect sellers to disclose information on social sustainability. In contrast, sellers face the challenge of traceability in their multi-tier global supply chains (Venkatesh et al., 2019).

Managing data, transferring data, precise data flow, and maintaining the immutable records of mining data represents a challenge. Particular information flow in a supply chain (SC) improves profitability. Distorted information in SC results in coordination and transaction issues that diminish trust between SC partners (Dnyaneshwar J. et al., 2021). Conventionally available, centralised traceability solutions are not preferable for supply chains as they are exposed to many problems, such as data manipulations, single points of

failure, etc. Blockchain, the recently emerged distributed ledger technology, is gaining popularity with its tremendous applications in various fields, particularly supply chain management (Sunny et al., 2020). A fundamental advantage of this system is that it resolves problems of disclosure and accountability between individuals and institutions whose interests aren't always aligned. The minerals industry seems to be a natural market for blockchain technology, as it has global and complex supply chains (Casey & Wong, 2019). This paper presents an overview of the technology (section 2) and the various blockchain-based traceability solutions already implemented in the mining & and processing sector (section 3). For the convenience of readers, the review of the blockchain-based traceability solutions is clustered thematically. The author analyses the challenges related to technology implementation and presents conclusions (section 4). These aspects contribute to a better understanding the practical aspects of managing new technologies. Ten in-depth interviews were conducted with mining industry experts, traceability advisors, and blockchain developers supported by database research and data gathering at three mining sites and two processing facilities in the Great Lakes Region. Field research was conducted during a study visit in February 2023. The article contributes significantly to the discipline of management sciences by combining management theory with practical applications of modern technologies and showing how technological innovations can influence supply chain and quality management in industry. Implementing the above contribution to the discipline manifests in providing valuable management and quality insights, highlighting the importance of technology for transparency, traceability, and ESG reporting for overall sustainable development, which is essential for management theory and practice. Research limitations included several critical aspects related to the scope of research, scalability and integration, and legal and regulatory challenges. Additionally, because blockchain technology is relatively new and constantly developing, there are limitations related to the timeliness and future validity of the conclusions. Rapid changes in technology may render some applications obsolete.

2. Blockchain technology

The intense development of the internet transformed how we access data, store them, and transfer them from participant to participant. Still, even with the most secure and advanced data storage, the options for losing, corrupting, changing, censoring, and hacking exist. Presented in 2008 as a method of verifying cryptocurrency transactions, blockchain consists of a time-stamped, append-only series of blocks of immutable data not owned by a

single entity (Tucker, 2019). As the Internet was the first native digital medium for information, blockchain is the first native digital medium for value (Tapascott & Tapascott, 2016). The internet transformed how we view data and create value; blockchain might change how we exchange value and whom we trust to enable the transformation of a highly fragmented and complex industry.(Nguyen et al., 2019)

Marco Iansiti and Karim R. Lakhani summarised that blockchain has five basic principles: distributed database system, peer-to-peer transmission, transparency with pseudonymity, irreversibility of records, and computational logic (Iansiti & Lakhani R., 2019). Distributed digital ledger technology (DLT) keeps a record of every transaction securely and reliably. A blockchain is just one type of DLT, a sub-category of a broader definition, much like how gold falls under the umbrella term of precious metals. (Campbell, 2018) . The DLT means that the ordered list of transactions is replicated over multiple nodes, which not only keeps replicas of the data on the blockchain but also needs to agree on each transaction order. Blockchain creates a consecutive chain of encrypted and hashed blocks of data. Every block is timestamped and linked to the previous block through the associated hash.

Public (permissionless) and private (permissioned) blockchain protocols are the two most common types of technology. A public blockchain network is entirely open and accessible, and anyone, without permission, can join and participate in its core activities. (Iredale, 2021). Private blockchains run on a shared database with a blockchain structure that requires participants to obtain permission before reading or writing to the chain. The chosen transaction consensus model is critical as the original - proof of work (PoW) is highly energy-consuming (Miśkiewicz et al., 2022). Nowadays, proof of stake (PoS) or proof of authorisation (PoA) seems preferable for traceability and ESG reporting tools.

3. Blockchain implementation in the mining and processing industry

In the mining sector, a push for greater data transparency and access to information was imposed on producers and mining companies through advanced regulations related to nonfinancing and traceability reporting (Loch et al., 2023). Still, it was also triggered by the increasing customer pressure. Some of the questions put towards crucial actors of the minerals supply chains - mining companies, traders, and eventually retailers- were related to the origin of the mineral and how it was mined, traded, blended, transported, manufactured, or produced. Customers and regulatory institutions want to know the impact of mining in the communities, whether human rights are respected at each stage of the supply chain cycle,

what the environmental footprint of products is, and whether the product can be recycled. Such information has traditionally been challenging to obtain given that mining & metals supply chain operations are formed from vast, geographically diverse, multi-tiered, and dynamic webs of disparate stakeholders (Campbell & Omietański, 2018). At the same time, the effective management and coordination of supply chains and compliance with different regulations all over the globe require the sharing of a wide range of data. Blockchain is already the gateway to a new era, offering the tools to monitor and confirm compliance with sustainability and environmental and ethical standards. The extractive industry has adopted it in the last decade years.

It is being used for tracking the origin of the minerals and providing details on their processing route up to the implementation at the end used product/device, ESG data monitoring and delivery, laboratory analysis data - independently being delivered to chosen stakeholders (potential investors) – without the involvement of the mine site in question, logistic data transfer, smart contracts, as well as mine equipment performance notification. Mining executives are looking at how to implement blockchain-based systems in their databases. One of the easiest ways to implement technology is to use it internally as a database for applications for managing physical and digital assets (Iansiti & Lakhani R., 2019), providing the ESG data scope and traceability information to the supply chain participants. The critical question for the mining executives is the system's architecture (Berke, 2019). More prominent mining companies or recognised brands focus on developing their private blockchain solution. More minor participants work with established blockchain platforms, often customising them jointly with the blockchain provider to the specific commodity using private or public but permissioned blockchain protocol.

The diamond industry was eager to implement solutions for the traceability of its products. The pressure increased with the start of Russian aggression in Ukraine. World diamond producers want to assure their retailers that products come from legal and compliant sources. For this research, two separate blockchain diamond solutions were analysed. Top brand De Beers has decided to create its private blockchain platform, Tracr™. De Beers sight holders have an instance of *Tracr™*, which means they are like a node within De Beers' more comprehensive blockchain network. Instance allows them to upload all the diamond data: source or origin, 4Cs, all details of the stone at each stage of its processing - when it's in the rough stage, in the split stage, in the polished stage, grading report, and its unique *Tracr™* ID. Retailers have their *Tracr™* ID number. They can go online to a secure website to log in and verify the data for the diamond. The current state of the technology and information is

given – the company confirms that the diamond comes from the checked De Beers source and was mined in one of four countries of operation: Botswana, Canada, Namibia, and South Africa.

The second analysed case was the joint project done by a Belgium-based processing and trading company – HB Antwerp, in consortium with Botswana mining company – Lucara and technology provider – Microsoft. The blockchain ledger is built on Microsoft Azure and an enterprise resource planning system using Microsoft Dynamics 365. Data from each diamond is stored in a proprietary IoT device, with any action documented in the ledger, and uploaded to Power BI, Microsoft’s data visualisation platform, to provide governments and mining companies with a real-time view of their diamonds’ value appreciation. The link to a ledger includes information on the diamond for the customer. Like the solution developed by De Beers, the blockchain follows the stone at each stage of its processing and can identify the exact location of its excavation.

Gold is on the list of conflict minerals, has been traditionally associated with human rights abuses, and is the subject of numerous regulations specific to each region and regulatory framework. Several solutions are offered for gold traceability tracking based on blockchain, but one initiative has a chance to become a leading one. The Gold Bar Integrity Programme – was developed by the London Bullion Market Association (LBMA) and the World Gold Council (WGC) to implement an international system of gold bar integrity, a chain of custody, and provenance. Three main risks the project was targeting are where the gold comes from, who has traded it, and whether it is counterfeit – gold and really from the LBMA refinery. The GBI Pilot was launched in March 2022 and concluded in July 2022. They worked with two service providers, Axedras and Peer Ledger. Over 30 participants took part in the pilot across 13 locations, including the UK, Europe, USA, Canada, Australia, and South Africa, and saw 16 test cases completed. The project is being continued by the members, who are still keenly running scenarios between themselves to test ‘real-world scenarios.

The ESG data monitoring and traceability solutions for other minerals and metals are designed as per the requirements and challenges its mining and processing brings. Several companies on the market provide plug-in products to the mining sector. Built on Hyperledger, Circular, Peer Ledger, Everledger, RSC Global, and many other smaller providers offer private protocol solutions. The essential product for cobalt tracking is provided by – ReSource, which works with the entire cobalt supply chain, from mines in the Democratic

Republic of the Congo to the EV producers. Among the companies implementing ReSource are CMOC, ERG, Glencore, LG, Tesla, Umicore, and more.

One of the critical solutions for the traceability of the origin of conflict minerals – tin, tungsten, tantalum, and gold- has been developed by European-based startup Minespider and was initially built on Ethereum. The solution was piloted in Peru and eventually implemented via its public permissioned blockchain platform, where transactions are conducted with the PoA consensus mechanism. The Minespider’s solution was dedicated to upstream members of the supply chain and downstream end-users willing to work on a supply chain mapping exercise. The data management and transfer's security and privacy are achieved through a layers database system. Each member of the supply chain decides if data that are being generated at his level are put into the public data lawyer – available to anyone after scanning the product (mineral or metal) product passport, or to the transparent data layer - available only to the participants of the same supply chain, or to the private data lawyer – available only to two directly engaged members of the supply chain.

While a more significant number of small and mid-size mining companies and smelters work with blockchain services providers, one of the biggest mining companies – listed in most of the rankings in the top 5 – Rio Tinto, has decided to build its blockchain platform for ESG tracking of its aluminium. The private protocol-based platform is called Start Responsible, and its end users can see environmental, social, and governance information across ten areas, including aluminium carbon footprint, water use, and recycled content, at each step of aluminium processing, from bauxite mines to refining, product, retail, and recycling.

4. Conclusions

Although implementing blockchain technology for the traceability of complex mineral supply chains brings benefits, there are still significant challenges related to its more comprehensive implementation. The technology is less than two decades old, poorly understood, and, as such, is subject to much hype. This combination creates a natural barrier to entry and has likely caused stakeholders to take a wait-and-see approach (Harvey et al., 2019). The underlying cost of implementing blockchain technology is significant. Scalability and interoperability are the following top challenges, significantly as the number of private and public blockchains rises (Gupta, 2019). Truly innovative deployments of blockchain require a match between blockchain’s specific benefits and use cases that enable realising

these benefits, followed by dedicated hard work to get it right and embed it in organisations and industries. (Mulligan et al., 2018)

Nevertheless, blockchain's role in sustainable and transparent minerals supply chains could be a game-changer thanks to its ability to promote traceability, transparency, and security through open, peer-to-peer, and incorruptible data sharing. This mitigates the risk of unethical practices such as illegal mining or human rights abuses and helps meet increasing consumer demands for responsibly sourced minerals. As the technology develops and matures, we will observe changes and emerging applications of blockchain solutions for the minerals sector. Joint efforts and multistakeholder collaborations are needed to overcome potential challenges related to its more comprehensive implementation. This technology should be seen as foundational, creating a new foundation for data ownership and accountability (Iansiti & Lakhani R., 2019).

5. References

- Berke, A. (2019). How safe are blockchains? It depends. In *Blockchain: The insights you need from Harvard Business Review Press* (pp. 51–60)
- Campbell, R. (2018). Digitalising the mining metals global supply chain: Blockchain brings sustainability to the forefront. *White & Case Insight*. Retrieved May 31st, 2023, from <https://www.whitecase.com/insight-our-thinking/digitalising-mining-metals-global-supply-chain-blockchain-brings>
- Campbell, R., & Omietanski, A. (2018). Digitalising the mining & metals global supply chain: Rise of blockchain and the smart contract. *White & Case Insight*. Retrieved June 1st, 2023, from <https://www.whitecase.com/insight-our-thinking/digitalising-mining-metals-global-supply-chain-rise-blockchain-and-smart>
- Casey, M. J., & Wong, P. (2019). Global supply chains are about to get better, thanks to blockchain. In *Blockchain: The insights you need from Harvard Business Review Press* (pp. 85–92)
- Dnyaneshwar J., G., Rakesh Jain, Gunjan, S., Sunil K., S., & Vinod, Y. (2021). Architecture to Enhance Transparency in Supply Chain Management Using Blockchain Technology. In *Procedia Manufacturing Volume 51* (pp.1614–1620). Retrieved April 21st, 2023, from <https://doi.org/10.1016/j.promfg.2020.10.225>
- Gupta, V. (2019). A brief history of blockchain. In *Blockchain: The insights you need from Harvard Business Review Press* (pp. 27–32)
- Harvey, C. R., Moorman, C., & Toledo, M. (2019). How blockchain can help marketers build better relationships with their customers. In *Blockchain: The insights you need from Harvard Business Review Press* (pp. 101–112)
- Iansiti, M., & Lakhani R., K. (2019). The truth about blockchain. In *Blockchain: The insights you need from Harvard Business Review Press* (pp. 3–26)
- Iredale, G. (2021). Hyperledger Fabric Vs Ethereum: Head-To-Head Battle. *101 Blockchains* Retrieved May 20th, 2023, from <https://101blockchains.com/ethereum-vs-hyperledger-fabric/>
- Loch, M., Mthembu-Salter, G., Schaap, F., & Loch, K. (2023). Conflict Minerals. Over a Decade of Effort and Impacts. *Friedrich Nauman Stiftung* Retrieved June 22nd, 2023, from <https://shop.freiheit.org/#!/Publikation/1435>
- Miśkiewicz, R., Matan, K., & Karnowski, J. (2022). The Role of Crypto Trading in the Economy, Renewable Energy Consumption and Ecological Degradation. *Energies*, 15(10). Retrieved June 10th, 2023, from <https://doi.org/10.3390/en15103805>

- Mulligan, C., Rangaswami, J., Warren, S., & Zhu Scott, J. (2018). Let's Face It: Blockchain Is Great. However, It Is not Great For Everyone. *Forbes*. Retrieved April 5th, 2023 from <https://www.forbes.com/sites/worldeconomicforum/2018/04/23/lets-face-it-blockchain-is-great-but-it-isnt-great-for-everyone/?sh=53915bf9329a>
- Nguyen, B., Buscher, V., Cavendish, W., Gerber, D., Leung, S., Krzyzaniak, A., Robinson, R., Burgees, J., Proctor, M., O'Grady, K., & Flapper, T. (2019). Blockchain and the built environment. *Arup*. Retrieved January 8th, 2023 from file:///Users/aleksandra/Downloads/Blockchain%20and%20the%20built%20environment.pdf
- Steele-Schober, T. (2021). The Importance of ESG for Mineral Reporting. *Journal of the Southern African Institute of Mining and Metallurgy*, 121. Retrieved March 10th, 2023, from http://www.scielo.org.za/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S2225-62532021000600003
- Sunny, J., Undralla, N., & Madhusudanan Pillai, V. (2020). Supply chain transparency through blockchain-based traceability: An overview with demonstration. *Computers and Industrial Engineering*, 150. Retrieved March 24th, 2023, from <https://doi.org/10.1016/j.cie.2020.106895>
- Tapascott, D., & Tapascott, A. (2016). The Impact of the Blockchain Goes Beyond Financial Services. *Harvard Business Review*. Retrieved March 15th, 2023, from <https://hbr.org/2016/05/the-impact-of-the-blockchain-goes-beyond-financial-services>
- Tucker, C. (2019). Blockchain and the data integrity revolution. In *Blockchain: the insights you need from Harvard Business Review Press* (pp. XI–XVI)
- Venkatesh, V. G., Kang, K., Wang, B., Zhong, R. Y., & Zhang, A. (2019). System architecture for blockchain-based transparency of supply chain social sustainability. *Robotics and Computer-Integrated Manufacturing*, 63. Retrieved June 15th, 2023, from <https://doi.org/10.1016/j.rcim.2019.101896>

Martyna Fira

Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Szkoła Doktorska
martyna.fira@doktorant.sgh.waw.pl
ORCID: 0000-0002-9341-3896

Strategia rozszerzania marki na produkty ekologiczne a zachowania konsumentów: Czy zielona transformacja marki zawsze się opłaca?

Green brand extension strategy and consumer behavior: Does the green brand transformation always pay off?

Streszczenie

Celem artykułu jest dokonanie syntezy przedstawionych w literaturze czynników oraz mechanizmów kształtujących zachowania konsumentów w odpowiedzi na stosowanie przez przedsiębiorstwa strategii rozszerzania marki na produkty ekologiczne. Problematyka związana z rozwojem produktów przyjaznych środowisku jest ważnym nurtem badawczym w ramach nauk o zarządzaniu i jakości. Brakuje jednak syntezy aktualnego stanu wiedzy w zakresie związku pomiędzy stosowaniem strategii rozszerzania marki na produkty ekologiczne a zachowaniami konsumentów. W artykule podjęto próbę wypełnienia tej luki badawczej, posługując się metodą systematycznego przeglądu literatury. Na podstawie przeglądu stwierdzono, iż w pracach poświęconych relacji pomiędzy strategią rozszerzania marki na produkty ekologiczne a zachowaniami konsumentów jako zmienne zależne rozpatrywano najczęściej postawę konsumentów wobec nowych produktów ekologicznych, na które rozszerzane są marki oraz intencję zakupu tego typu produktów. Wskazano również związane z marką, produktem oraz cechami indywidualnymi konsumenta czynniki determinujące zachowania konsumentów w odpowiedzi na rozszerzanie marki na produkty ekologiczne.

Słowa kluczowe: produkty ekologiczne, zielony marketing, zachowania konsumentów, systematyczny przegląd literatury

Abstract

The purpose of this paper is to synthesize the extant literature on factors and mechanisms driving consumer behavior in response to companies' use of green brand extension strategy. Green product development is an important research stream within management and quality sciences. However, the synthesis of current knowledge on the relation between the brand extension strategy and consumer behavior is still to be studied. This study attempts to fill this research gap with the use of a systematic literature review. Based on the review, it was found that consumers' attitude toward green brand extension products and purchase intention for such products are the most often considered dependent variables in studies on green brand extension strategy and consumer behavior. Several brand-related, product-related and consumer-related characteristics were also identified as determinants of consumer behavior in response to green brand extension.

Keywords: green products, green marketing, consumer behavior, systematic literature review

1. Wstęp

Strategia rozszerzania marki na produkty ekologiczne, czyli wprowadzanie przez przedsiębiorstwa do sprzedaży nowych, przyjaznych środowisku produktów oznaczonych obecnymi już wcześniej na rynku markami, zyskuje na popularności w dobie coraz większej troski społeczeństwa o środowisko. Strategia ta jest konsekwencją wdrażania i stosowania przez gestorów marek zasad zielonego zarządzania; może też być jednym z narzędzi służących zielonej transformacji marki, nazywanej również „ekologizacją marki” (ang. *greening the brand*; Ackerstein, Lemon, 2017).

Rozszerzanie marki na produkty ekologiczne może być źródłem przewagi konkurencyjnej dla marki, której gestor decyduje się na taki krok (Olsen, Meling Samuelsen, Pappas, Warlop, 2022). Co istotne, rozszerzanie marki na produkty przyjazne środowisku pomaga także gestorom marek dotrzeć do nowych segmentów nabywców, między innymi rosnącej grupy konsumentów, dla których istotne są kwestie związane z ekologią (Sharma, Aswal, Paul, 2023). Konsumenty mogą jednak w różny sposób reagować na stosowanie przez przedsiębiorstwa strategii rozszerzania marki na produkty ekologiczne, a ich zachowania mogą być warunkowane przez różne czynniki. Z tej perspektywy istotne jest wskazanie determinant zachowań konsumentów w odpowiedzi na rozszerzanie marki na produkty przyjazne środowisku oraz interakcji pomiędzy tymi determinantami.

2. Strategia rozszerzania marki na produkty ekologiczne

Wprowadzanie na rynek nowych produktów może być jednym z narzędzi budowania pozycji rynkowej marki (Gielens, 2012). Nowe produkty pozwalają zwiększać penetrację marki poprzez budowanie szerokiego asortymentu atrakcyjnego dla różnych segmentów konsumentów (Tanusondjaja i in., 2018) oraz kreować unikalną propozycję wartości (Cooper, 2019). Zmieniające się preferencje konsumentów, coraz krótszy cykl życia produktów, postęp technologiczny umożliwiający coraz szybsze wprowadzanie produktów na rynek oraz rosnąca presja konkurencyjna w wielu branżach wymuszają wręcz na producentach regularne wprowadzanie innowacji produktowych (Griffin, 1997; Jreissat, Makatsoris, 2022).

Dużą część wprowadzanych obecnie na rynek innowacji produktowych stanowią produkty ekologiczne, nazywane również zielonymi produktami (Wieteska, 2016), produktami przyjaznymi środowisku (Mańkowska-Wróbel, 2015), ekoproductami (Zaremba-Warnke, 2011) lub produktami zgodnymi z kryteriami środowiskowymi (Karwowska, 2021). Produkty ekologiczne, definiowane jako dobra materialne lub niematerialne, które minimalizują bezpośredni i pośredni wpływ na środowisko w całym cyklu życia, podlegając aktualnym uwarunkowaniom technologicznym i naukowym (Sdrolia, Zarotiadis, 2019), zyskują na znaczeniu nie tylko w przemyśle, lecz również na rynkach produktów szybkozbywalnych (IRi, NYU Stern, 2022). Produkty te są najczęściej opisywane za pomocą atrybutów takich jak: „naturalny”, „czysty”, „nadający się do recyklingu”, „organiczny”, „nadający się do ponownego użycia”, „wykonany z materiałów z recyklingu”, „biodegradowalny”, „w zredukowanym opakowaniu”, „bez szkodliwych substancji”, „bez (sztucznych/zbędnych) dodatków”, „bez produktów odzwierzęcych” i „nietestowany na zwierzętach” (Olsen, Slotegraaf, Chandukala, 2014).

Gestorzy marek o silnej pozycji rynkowej mogą osiągać korzyści wynikające z wprowadzenia na rynek nowego rodzaju produktu, w tym produktu ekologicznego, pod marką już istniejącą, zakorzenioną w świadomości konsumentów. Strategia ta została opisana w literaturze przedmiotu pod pojęciem strategii rozszerzania marki (ang. *brand extension strategy*; Tauber, 1981, za: Witek-Hajduk, 2019), określanej w polskojęzycznych opracowaniach również jako rozciąganie marki (Garbarski, 2014). W ramach strategii rozszerzania marki wyróżnia się dwa sposoby rozciągania marek na nowe produkty:

- rozszerzanie linii (ang. *line extension*), czyli oferowanie nowych wariantów produktów przeznaczonych dla nowych segmentów rynku pod istniejącą marką w obrębie kategorii produktowej, w której już wcześniej oferowano produkty oznaczone tą marką (Aaker, Keller, 1990);
- rozszerzanie marki (ang. *brand extension*), niekiedy nazywane rozszerzaniem marki na nowe kategorie produktów (Górska-Warsewicz, 2009), definiowane jako oznaczanie istniejącą marką nowych produktów należących do grupy produktowej, w której nie oferowano wcześniej produktów oznaczonych tą marką (Farquhar, 1989).

Najczęściej stosowanym w praktyce gospodarczej sposobem nadawania marki nowym produktom jest rozszerzanie linii. Literatura wskazuje, że 89 procent nowych produktów na rynku stanowią rozszerzenia linii, 6 procent – rozszerzenia marki, zaś jedynie 5 procent nowych produktów oznaczanych jest zupełnie nową marką (Nijssen, 1999).

Istotną kwestią w badaniach nad strategią rozszerzania marki jest stosowany aparat pojęciowy. Istniejąca dotychczas na rynku marka, którą oznaczane są nowe produkty, jest określana w literaturze jako marka rozszerzana (Witek-Hajduk, 2019) lub marka macierzysta (Garbarski, 2014). Gestorzy marek, realizując strategię rozszerzania marki, mogą oznaczać nowe produkty nazwami rozszerzanych marek w niezmienionej formie (np. kosmetyki oznaczone marką Sinsay, oferującą również odzież, obuwie i akcesoria), mogą także korzystać z submarek (np. napoje roślinne Tymbark Just Plants, oznaczone submarką marki Tymbark).

Efektywnie realizowana strategia rozszerzania marki na produkty ekologiczne może znacząco przyczynić się do wzmocnienia rozszerzanej marki. Sukces strategii rozszerzania marki w dużym stopniu zależy jednak od konsumentów będących grupą docelową produktu, na który marka jest rozszerzana – ich postaw, intencji oraz zachowań. Nie zawsze nowe produkty ekologiczne, na które rozszerzane są marki, spotykają się z akceptacją konsumentów. Badania wskazują, iż nowe produkty o charakterze ekologicznym osiągają

wręcz niższy poziom sprzedaży niż konwencjonalne nowe produkty, które nie są opisywane za pomocą atrybutów związanych z ekologią (van Doorn, Risselada, Verhoef, 2021).

Nowe produkty ekologiczne oznaczone już istniejącymi markami różnią się nie tylko od konwencjonalnych nowych produktów, które nie są pozycjonowane jako ekologiczne, ale także od nowych produktów ekologicznych oznaczonych zupełnie nowymi markami. Marki o ustabilizowanej pozycji rynkowej różnią się bowiem od zupełnie nowych marek określonym zestawem skojarzeń, które wywołują w umysłach konsumentów (Pina, Iversen, Martínez, 2010). Skojarzenia te mogą pozytywnie wpływać na zachowania konsumentów wobec produktów ekologicznych, na które rozszerzane są marki. Ich wpływ może być jednak również negatywny, szczególnie wtedy, gdy wśród konsumentów dominują nieprzychylnie przekonania na temat marki. Ponadto nowe produkty ekologiczne oznaczone istniejącymi już wcześniej markami charakteryzują się wyższym poziomem przypisywanego im przez konsumentów ryzyka niż produkty oznaczone całkowicie nowymi markami (van Doorn, Risselada, Verhoef, 2021), co może dodatkowo różnicować zachowania konsumentów.

Powyższe spostrzeżenia wskazują, iż problematyka rozszerzania marki na produkty ekologiczne może stanowić ciekawy kierunek badań. Dotychczas nie powstały jednak opracowania mające na celu syntezę wiedzy w zakresie związku pomiędzy stosowaniem strategii rozszerzania marki na produkty ekologiczne a zachowaniami konsumentów, w tym determinant kształtujących zachowania konsumentów w odpowiedzi na stosowanie tej strategii. Biorąc pod uwagę tak określoną lukę badawczą, postawiono pytanie badawcze:

PB. Jakie determinanty zachowań konsumentów w odpowiedzi na stosowanie strategii rozszerzania marki na produkty ekologiczne są wymieniane w światowej literaturze?

3. Metodyka badań

Zastosowaną w artykule metodą badawczą jest metoda systematycznego przeglądu literatury (Czakoń, 2011). W pierwszym etapie procesu badawczego dokonano wyboru przeszukiwanych źródeł literatury. Podstawowe źródło literatury stanowiła baza Scopus ze względu na fakt, iż w bazie tej indeksowane są najważniejsze czasopisma o zasięgu międzynarodowym poświęcone tematyce zrównoważonego rozwoju, marketingu oraz zachowań konsumentów. Wyniki wyszukiwania w bazie Scopus zostały następnie uzupełnione o spełniające kryteria włączenia i wyłączenia artykuły indeksowane w Google Scholar.

Wyszukiwaną frazą (ang. *search string*) było określenie „ekologiczne rozszerzenie marki” (ang. *green brand extension*) oraz jego synonimy w języku angielskim. Frazę

uzupełniono również o synonimy wyrażenia „nowy produkt ekologiczny”. Nie zastosowano dodatkowych określeń uszczegóławiających zakres tematyczny badań, aby nie ograniczać puli wyszukanych artykułów i móc wyselekcjonować prace przeznaczone do analizy na podstawie ich treści. Pełną frazę użytą do wyszukiwania literatury zapisano poniżej: „*green brand extension*” OR „*eco* brand extension*” OR „*eco-friendly brand extension*” OR „*environmental* friend* brand extension*” OR „*environmental* sustainab* brand extension*” OR „*organic brand extension*” OR „*bio brand extension*” OR „*green new product*” OR „*eco* new product*” OR „*eco-friendly new product*” OR „*environment* friend* new product*” OR „*environmental* sustainab* new product*” OR „*organic new product*” OR „*bio new product*”.

W wyniku wyszukiwania z użyciem wskazanej frazy otrzymano 45 pozycji literaturowych.

W kolejnym etapie procesu badawczego zastosowano wobec wyszukanych artykułów kryteria włączenia i wyłączenia (tabela 1).

Tabela 1. Kryteria włączenia i wyłączenia. Źródło: opracowanie własne.

Kryterium	Włączenia	Wyłączenia
Typ publikacji	Artykuły naukowe opublikowane w recenzowanych czasopismach, w tym artykuły zaakceptowane do druku Publikacje pokonferencyjne	Rozdziały w monografiach Monografie Prace dyplomowe
Charakter publikacji	Prace o charakterze empirycznym	Przeglądy literatury Prace o charakterze teoretycznym Studia przypadków
Tytuł i abstrakt	Prace dotyczące związku pomiędzy strategią rozszerzania marki na produkty ekologiczne a zachowaniami konsumentów	Pozostałe prace
Podmiot badań	Badania prowadzone na konsumentach	Badania prowadzone na menedżerach, przedsiębiorstwach lub innego typu organizacjach
Język publikacji	Angielski	Pozostałe języki
Obszar tematyczny (ang. <i>research field</i>)	Wszystkie dostępne	–
Rok publikacji	Wszystkie dostępne	–
Jakość źródła publikacji	Prace opublikowane w czasopismach posiadających Impact Factor	Prace opublikowane w czasopismach nie posiadających Impact Factor

Zastosowanie kryteriów włączenia i wyłączenia ograniczyło zbiór prac przeznaczonych do analizy do 11 artykułów. Następnie wyselekcjonowane artykuły poddano jakościowej analizie treści.

4. Wyniki przeglądu

Artykuły poświęcone relacji pomiędzy strategią rozszerzania marki na produkty ekologiczne a zachowaniami konsumentów powstawały w latach 2009-2022. Prowadzone badania dotyczą przede wszystkim rynków rozwiniętych, takich jak Stany Zjednoczone, Australia i Niemcy, a także azjatyckich rynków wschodzących, takich jak Indie. Cztery z prac odnoszą się do produktów szybkozbywalnych (Chatterjee, 2009; Olsen, Slotegraaf, Chandukala, 2014; Mehta, Agrawal, 2020; Hesse i in., 2022); inne dotyczą zachowań konsumentów w odpowiedzi na rozszerzanie marki na produkty ekologiczne na rynku mody (Kim, Ma, 2014; Hill, Lee, 2015; De Angelis, Adıgüzel, Amatulli, 2017), rynku samochodów (Majid, Russell, 2015) oraz w turystyce (Simamora, Indriani, Setiawan, 2021). Dodatkowo jedna z prac porusza tematykę rozszerzania marki korporacyjnej przedsiębiorstwa usługowego na przyjazną środowisku ofertę (Pritchard, Wilson, 2018). Większość spośród przytoczonych badań została przeprowadzona z wykorzystaniem metod ilościowych. Wyjątek stanowi praca A. Hesse i in. (2022), oparta o jakościową analizę treści, zogniskowane wywiady grupowe oraz indywidualne wywiady z konsumentami.

Najczęściej rozpatrywanymi w literaturze przedmiotu zmiennymi zależnymi odnoszącymi się do zachowań konsumentów w odpowiedzi na stosowanie przez przedsiębiorstwa strategii rozszerzania marki na produkty ekologiczne są:

- postawa konsumentów wobec nowych produktów ekologicznych, na które rozszerzane są marki, rozumiana jako ogólna ocena tych produktów (Chatterjee, Kay, 2010; Hill, Lee, 2015; De Angelis, Adıgüzel, Amatulli, 2017; Mehta, Agrawal, 2020; Simamora, Indriani, Setiawan, 2021);
- intencja zakupu nowych produktów ekologicznych, na które rozszerzane są marki (Chatterjee, 2009; Kim, Ma, 2014);
- wartość rynkowa tego typu produktów, rozumiana jako cena, którą konsumenci płacą za dane produkty na rynku wtórnym (Majid, Russell, 2015);
- akceptacja i sceptycyzm konsumentów wobec tego typu produktów (Hesse i in., 2022).

Część badań jest poświęcona również konsekwencjom, jakie strategia rozszerzania marki na produkty ekologiczne przynosi markom rozszerzanym. W ramach tych badań analizowano zmianę postawy konsumentów wobec marki (Olsen, Slotegraaf, Chandukala,

2014; Hesse i in., 2022) oraz zmianę reputacji marki po dokonaniu jej rozszerzenia na produkt ekologiczny (Pritchard, Wilson, 2018). Wyniki przeglądu podsumowano w tabeli 2.

Tabela 2. Determinanty zachowań konsumentów w odpowiedzi na stosowanie przez przedsiębiorstwa strategii rozszerzania marki na produkty ekologiczne. Źródło: opracowanie własne.

Zmienna zależna rozpatrywana w badaniach	Determinanty
Postawa konsumentów wobec nowych produktów ekologicznych, na które rozszerzane są marki – ogólna ocena tego typu produktów	<ul style="list-style-type: none"> - Postrzegane przez konsumentów dopasowanie pomiędzy marką a produktem ekologicznym, na który jest rozszerzana (Hill, Lee, 2015), determinowane m. in. przez związane z ekologią skojarzenia z rozszerzaną marką (Mehta, Agrawal, 2020) - Poziom zaangażowania konsumentów w kwestie związane z ochroną środowiska (Kim, Ma, 2014; Hill, Lee, 2015) - Rodzaj określenia zastosowanego do opisu produktu – określenia odnoszące się do opakowania i składników skutkują bardziej przychylną oceną produktu niż określenia odnoszące się do czynników ludzkich (Chatterjee, Kay, 2010) - Podobieństwo do poprzednich produktów i usług marki – w przypadku marek luksusowych upodabnianie nowych produktów ekologicznych do dotychczasowej oferty marki skutkuje bardziej przychylną postawą konsumentów wobec produktu niż upodabnianie nowych produktów ekologicznych do oferty marek specjalizujących się w ekologicznych produktach, szczególnie wówczas, gdy marka jest znana konsumentom oraz jest rozszerzana na dobra trwałe (De Angelis, Adıgüzel, Amatulli, 2017) - Ekologiczny charakter rozszerzanej marki oraz rodzaj zastosowanej strategii rozszerzania marki – nowy produkt ekologiczny, na który jest rozszerzana marka, jest oceniany bardziej przychylnie, gdy pochodzi od marki o ekologicznym charakterze oraz należy do tej samej grupy produktowej, co inne produkty rozszerzanej marki (Mehta, Agrawal, 2020)
Intencja zakupu nowych produktów ekologicznych, na które rozszerzane są marki	<ul style="list-style-type: none"> - Postawa konsumentów wobec nowych produktów ekologicznych, na które rozszerzane są marki (Chatterjee, 2009; Kim, Ma, 2014) - Poziom zgodności pomiędzy „ja” konsumenta a istotą marki (ang. <i>self-brand congruity</i>; Kim, Ma, 2014) - Postrzegany negatywny wpływ grupy produktowej na środowisko – im wyższy, tym wyższa intencja zakupu produktu ekologicznego, na który rozszerzana jest marka (Chatterjee, 2009)
Wartość rynkowa nowych produktów ekologicznych, na które rozszerzane są marki	<ul style="list-style-type: none"> - Przyjazne środowisku samochody, na które rozszerzane są znane marki motoryzacyjne, tracą wartość rynkową (wycenianą przez konsumentów) szybciej niż konwencjonalne pojazdy oraz szybciej niż samochody

	oznaczone markami od początku pozycjonowanymi jako ekologiczne (Majid, Russell, 2015)
Akceptacja/sceptycyzm konsumentów wobec nowych produktów ekologicznych, na które rozszerzane są marki	<ul style="list-style-type: none"> - Wizerunek rozszerzanej marki oraz przedsiębiorstwa, do którego należy marka, w tym postrzeganie marki jako dbającej o środowisko: wielkość przedsiębiorstwa – im większe przedsiębiorstwo, do którego należy marka rozszerzana na produkt ekologiczny, tym wyższy sceptycyzm konsumentów wobec tego produktu; poziom reputacji rozszerzanej marki w zakresie ochrony środowiska, postawa wobec rozszerzanej marki - Motywy rozszerzania marki na produkty ekologiczne przypisywane gestorowi marki - Ogólne atrybuty ekologicznego produktu, na który rozszerzana jest marka: postrzegana transparentność komunikacji, fizyczne cechy produktu, percepcja produktu, wcześniejsze doświadczenia konsumenta z produktami oznaczonymi rozszerzaną marką - Związane z ekologią atrybuty przyjaznego środowiska produktu, na który rozszerzana jest marka: spójność pomiędzy komunikowanym ekologicznym charakterem produktu a jego realnymi atrybutami, postrzegana jakość produktu (Hesse i in., 2022)
Zmiana postawy konsumentów wobec rozszerzanej marki	<ul style="list-style-type: none"> - Strategia rozszerzania marki na produkty ekologiczne jest pozytywnie skorelowana z postawą konsumentów wobec rozszerzanej marki - Im więcej związanych z ekologią określeń w komunikacji ekologicznego produktu, na który zostaje rozszerzona marka, tym słabsza jest powyższa relacja - Im niższy poziom wiarygodności rozszerzanej marki w obszarze ekologii, tym słabsza jest powyższa relacja - Im dłużej rozszerzana marka jest obecna na rynku, tym słabsza jest powyższa relacja - Powyższa relacja jest słabsza w przypadku produktów o długoterminowych pozytywnych skutkach konsumpcji (ang. <i>virtue products</i>) w porównaniu do produktów o krótkoterminowych pozytywnych skutkach konsumpcji (ang. <i>vice products</i>; Olsen i in., 2014)
Zmiana reputacji rozszerzanej marki	<ul style="list-style-type: none"> - Rozszerzenie marki przedsiębiorstwa usługowego na ofertę przyjazną środowisku może prowadzić do poprawy reputacji rozszerzanej marki, jednak poprawa ta zachodzi przy wysokim poziomie dopasowania nowej oferty do rozszerzanej marki (Pritchard, Wilson, 2018)

5. Podsumowanie

Wyniki zaprezentowanych w artykule badań przyczyniają się do rozwoju nauk o zarządzaniu poprzez syntezę dotychczasowego stanu wiedzy w zakresie relacji pomiędzy stosowaniem strategii rozszerzania marki na produkty ekologiczne a zachowaniami konsumentów oraz jej uwarunkowań. Wykazano, że zachowania konsumentów w odpowiedzi

na stosowanie przez gestorów marek strategii rozszerzania marki na produkty ekologiczne są determinowane przez szereg czynników związanych z rozszerzaną marką, samym produktem oraz indywidualnymi cechami konsumenta, a czynniki te niejednokrotnie oddziałują na siebie nawzajem. Istotne determinanty postawy konsumentów wobec nowych produktów ekologicznych, na które rozszerzane są marki, stanowią wizerunek i reputacja rozszerzanej marki, w tym związane z ekologią skojarzenia z daną marką oraz poziom jej reputacji w zakresie ochrony środowiska. Akceptacja konsumentów wobec nowych produktów ekologicznych oznaczonych znanymi wcześniej konsumentom markami zależy też od postrzeganego przez konsumentów dopasowania pomiędzy rozszerzonymi markami a oznaczonymi nimi nowymi ekoproduktami. Akceptację tę może różnicować także grupa produktowa oraz osobiste zaangażowanie konsumentów w kwestie związane z ochroną środowiska. Nie bez znaczenia pozostaje również komunikacja marketingowa, która nie powoduje kwestionowania wśród konsumentów motywów stojących za stosowaniem strategii rozszerzania marki na produkty przyjazne środowisku. Przychylna postawa konsumentów wobec nowych ekoproduktów, na które rozszerzane są marki, przekłada się z kolei na wyższą intencję ich zakupu.

Wyniki przeglądu mają również implikacje dla praktyki gospodarczej, dostarczając rekomendacji dla gestorów marek w zakresie wdrażania strategii rozszerzania marki na produkty ekologiczne w taki sposób, aby skutkowała ona poparciem konsumentów. Przeprowadzone badania wiążą się jednak z pewnymi ograniczeniami. W artykule skupiono się na determinantach zachowań konsumentów, podczas gdy istotnych dla nauki wniosków może dostarczyć również analiza teorii zastosowanych do wyjaśnienia relacji pomiędzy tymi determinantami a zachowaniami konsumentów w odpowiedzi na stosowanie strategii rozszerzania marki na produkty ekologiczne. Ponadto w analizie uwzględniono jedynie artykuły anglojęzyczne. Uzupełnienie przeglądu o artykuły polskojęzyczne może stanowić kierunek dalszych badań.

6. Bibliografia

- Aaker, D. A., Keller, K. L. (1990). Consumer Evaluations of Brand Extensions. *Journal of Marketing*, 54(1), 27-41.
- Ackerstein, D. S., Lemon, K. A. (2017). Greening the brand: environmental marketing strategies and the American consumer. W: *Greener Marketing* (s. 233-254). Routledge.
- Chatterjee, P. (2009). Green brand extension strategy and online communities. *Journal of Systems and Information Technology*, 11(4), 367-384.
- Chatterjee, P., Kay, M. J. (2010). Green Brand Extensions: The Role of Attribute-Product Schema Incongruity on the Processing of Environmental Claims. *Proceedings of the Northeast Business & Economics Association*.

- Cooper, R. G. (2019). The drivers of success in new-product development. *Industrial Marketing Management*, 76, 36-47.
- Czakon, W. (2011). Metodyka systematycznego przeglądu literatury. *Przeгляд Organizacji*, (3), 57-61.
- Farquhar, P. H. (1989). Managing Brand Equity. *Marketing Research*, 1(3), 24-33.
- Garbarski, L. (2014). Zachowania konsumentów a powodzenie strategii rozciągania marki. *Handel Wewnętrzny*, 351(4), 70-79.
- Gielens, K. (2012). New products: The antidote to private label growth? *Journal of Marketing Research*, 49(3), 408-423.
- Górska-Warsewicz, H. (2009). Rozszerzenie marki produktu żywnościowego w aspekcie zintegrowanej komunikacji marketingowej. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Usług*, 42, 148-155.
- Griffin, A. (1997). The effect of project and process characteristics on product development cycle time. *Journal of Marketing Research*, 34(1), 24-35.
- Hesse, A., Bündgen, K., Claren, S., Frank, S. (2022). Practices of brand extensions and how consumers respond to FMCG giants' greening attempts. *Journal of Brand Management*, 29(6), 520-537.
- Hill, J., Lee, H. H. (2015). Sustainable brand extensions of fast fashion retailers. *Journal of Fashion Marketing and Management*, 19(2), 205-222.
- IRI, NYU Stern, (2022). *Sustainability and the Consumer*. <https://www.iriworldwide.com/IRI/media/Library/IRI-NYU-Sustainability-2022-PDF.pdf> [dostęp: 15.04.2023].
- Jreissat, M., Makatsoris, C. (2022). Towards consumer driven food new product development: a closed-loop platform. *International Journal of Computer Integrated Manufacturing*, 35(2), 183-202.
- Karwowska J., (2021). Opakowanie zgodne z kryteriami środowiskowymi w komunikacji marketingowej przedsiębiorstw. Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH.
- Kim, H. S., Ma, M. (2014). Influence of parent brand attitude and self-brand congruity on consumer response to green brand extensions for apparel products. *Journal of Global Fashion Marketing*, 5(2), 165-181.
- Majid, K. A., Russell, C. A. (2015). Giving green a second thought: Modeling the value retention of green products in the secondary market. *Journal of Business Research*, 68(5), 994-1002.
- Mańkowska-Wróbel, L. (2015). Ekologiczne uwarunkowania zachowań konsumentów. *Handel Wewnętrzny*, 354(1), 141-150.
- Mehta, R., Agrawal, S. (2020). Embracing the organic way: is consumer preference the same for all brands? *International Journal of Retail & Distribution Management*, 48(5), 453-464.
- Nijssen, E. J. (1999). Success factors of line extensions of fast-moving consumer goods. *European Journal of Marketing*, 33(5/6), 450-474.
- Olsen, L. E., Meling Samuelsen, B., Pappas, I., Warlop, L. (2022). Broad vs narrow brand positioning: effects on competitive brand performance. *European Journal of Marketing*, 56(3), 799-816.
- Olsen, M. C., Slotegraaf, R. J., Chandukala, S. R. (2014). Green Claims and Message Frames: How Green New Products Change Brand Attitude. *Journal of Marketing*, 78(5), 119-137.
- Pina, J. M., Iversen, N. M., Martínez, E. (2010). Feedback effects of brand extensions on the brand image of global brands: a comparison between Spain and Norway. *Journal of Marketing Management*, 26(9-10), 943-966.
- Pritchard, M., Wilson, T. (2018). Building corporate reputation through consumer responses to green new products. *Journal of Brand Management*, 25(1), 38-52.
- Sdrolia, E., Zarotiadis, G. (2019). A comprehensive review for green product term: From definition to evaluation. *Journal of Economic Surveys*, 33(1), 150-178.
- Sharma, K., Aswal, C., Paul, J. (2023). Factors affecting green purchase behavior: A systematic literature review. *Business Strategy and the Environment*, 32(4), 2078-2092.
- Simamora, E. R., Indriani, F., Setiawan, B. (2021). Green Brand Perceived Value: A Driver for Attitude toward Green Brand Extension. *Journal of Environmental Management and Tourism*, 12(7), 1906-1913.

- Tanusondjaja, A., Nenycz-Thiel, M., Dawes, J., Kennedy, R. (2018). Portfolios: Patterns in brand penetration, market share, and hero product variants. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 41, 211-217.
- Tauber, E. M. (1988). Brand leverage: Strategy for growth in a cost-control world. *Journal of Advertising Research*, 28(4), 26–30.
- van Doorn, J., Risselada, H., Verhoef, P. C. (2021). Does sustainability sell? The impact of sustainability claims on the success of national brands' new product introductions. *Journal of Business Research*, 137, 182-193.
- Wieteska, G. (2016). Modele współpracy dostawca–nabywca w zakresie rozwijania zielonych produktów. *Studia Ekonomiczne*, (267), 175-188.
- Witek-Hajduk, M. K. (2019). Produkt, cena i dystrybucja jako narzędzia kształtowania silnej marki. W: Witek-Hajduk, M. K. (red.), *Zarządzanie silną marką* (s. 121-156). Wydawnictwo Nieoczywiste.
- Zaremba-Warnke, S. (2011). Orientacja na potrzeby proekologicznego konsumenta. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 151, 741-754.

Jan Gagacki

Uniwersytet Mikołaja Kopernika

jangag1@wp.pl

ORCID: 0009-0002-2205-2605

Pamięć społeczna a dyskursy o muzyce: przypadek Muzeum Ludowych Instrumentów Muzycznych w Szydłowcu

Social memory and discourses about music: the case of the Museum of Folk Musical Instruments in Szydłowiec

Streszczenie

Praca niniejsza stanowi fragment większej całości. Jej celem jest opis modeli pamięci społecznej, zawartej w działaniach Muzeum Ludowych Instrumentów Muzycznych w Szydłowcu. Modele te wyłonione zostały w trakcie analizy dyskursywnej tekstów o muzyce, zawartych w artykułach i informacjach prasowych, dotyczących działań merytorycznych instytucji. Badania obejmują 50 lat funkcjonowania muzeum, to jest okres 1968-2018.

Słowa kluczowe: pamięć społeczna; muzeum; dyskurs

Summary

The article is a fragment of a more extensive unpublished research work. The aim of the scientific procedure is to describe the models of social memory contained in the activities of the Museum of Folk Musical Instruments in Szydłowiec. These models were selected during a discursive analysis of texts about music contained in articles and press releases concerning the substantive activities of the institution. The research covers 50 years of the museum's operation, i.e. the period 1968-2018.

Key words: social memory; museum; discourse

1. Wstęp

Celem niniejszej pracy jest opis modeli pamięci społecznej, zawartej w działaniach Muzeum Ludowych Instrumentów Muzycznych w Szydłowcu, w okresie jego 50 lat działalności. Instytucja została utworzona jako samodzielna jednostka kultury w 1968 roku, a więc w czasach Polski Rzeczpospolitej Ludowej, a w 2018 r., obchodziła jubileusz 50-lecia.

Badania nad pamięcią społeczną stały się jednym z wiodących nurtów socjologii i innych nauk społecznych, wraz z nasilającymi się skutkami modernizacji i towarzyszącej jej coraz silniej zjawiskom globalizacji. Świadomość wspólnej przeszłości często stanowi podstawowy element więzi grupowej, składa się na nią świadomość wspólnoty losu, przodków i istnienia w czasie. Pamięć społeczna zmienia treści wydarzeń i postaci z minionych czasów w istotne dla grupy znaki symboliczne. Jak się ona rodzi, i jakie wypełnia funkcje w społeczeństwie?

„Ze społecznych ram, z naszego otoczenia wywodzą się schematy myślenia kierujące naszą uwagę na określone tory. Jednocześnie wspomnienia te dopasowują się do całości obecnych spostrzeżeń i są wtapiane w horyzont pamięci.” pisze Maurice Halbwachs” (2008,

182). Bez nich- podkreśla - nie można skonstruować indywidualnego wspomnienia, natomiast bez grupy społecznej nie powstanie i nie będzie mógł zostać przekazany dalej świat znaczeń. Wskazane ramy dotyczą wszelkich praktyk społecznych, w tym muzealnych i muzycznych także.

Historia jako nauka stara się być obiektywna wobec badanych faktów i procesów, zakłada ich złożoność i ujmowanie z wielu perspektyw. Pamięć zbiorowa wręcz przeciwnie, upraszcza przeszłość, nie toleruje wieloznaczności i emocjonalnie podchodzi do wydobywanej przez siebie przeszłości. I co zaskakuje, choć sama ulega zmianom to jej poglądy wobec minionych wydarzeń są względnie trwałe. Nie jest zatem tylko sposobem pamiętania, bowiem zarówno historia jak też pamięć zbiorowa są odrębnymi rodzajami wiedzy o przeszłości, o odrębnych zasadach konstruowania obrazu rzeczy i procesów minionych – twierdzi Barbara Szacka (Szacka 2006 18-19)

Pamięć społeczna może zawierać znaczne pokłady emocji, zwłaszcza gdy ewokowana jest przez lieux de memoire „miejsca szczególnie ważne dla przeszłości danej grupy. Czym są owe miejsca pamięci? „Lieux de memoire są jednocześnie proste i dwuznaczne, naturalne i sztuczne, bezpośrednio dostępne w konkretnym zmysłowym doświadczeniu i podatne na najbardziej abstrakcyjne przekształcenia. Rzeczywiście są lieux [miejscami] w trzech znaczeniach tego słowa: materialnym, symbolicznym i funkcjonalnym”(Nora 2020,9). Zainteresowanie miejscami pamięci, nie pojawiło się przypadkowo: jest ono efektem negatywnego wpływu procesów modernizacyjnych i postępującej globalizacji na wspólnoty lokalne. Przed tym to one w głównej mierze wpływały na treści i strukturę pamięci, kształtując jednocześnie poczucie tożsamości ludzi należących do tych wspólnot. „Istnieją lieux de memoire, miejsca pamięci, ponieważ nie ma już milieux de memoire, rzeczywistych środowisk pamięci. Niewątpliwym przełomem stanowi zanik kultury wiejskiej, kluczowej przechowalni pamięci zbiorowej, której aktualna popularność jako obiektu badań historycznych współgra z apogeum rozwoju kultury industrialnej.”(Nora 2020,4). Dyskursywna analiza symbolicznych przekazów, umożliwia nie tylko odkrywanie różnych rodzajów upamiętniania przeszłości, ale też mniej lub bardziej świadome pomijanie wybranych fragmentów przeszłości

Najważniejszym nośnikiem pamięci społecznej jest zbiorowość, której przeszłości dana pamięć dotyczy, jest także oczywistym że ten sposób jej przechowywania nie jest trwały. Ludzkość na szczęście wytworzyła specjalne magazyny pamięci znajdujących się poza procesami pamięciowymi jednostki ludzkiej, które „(...) znacznie zwiększyły możliwości kumulowania informacji, a ich tworzenie jest jednym z najważniejszych skutków ewolucji

społeczno-kulturowej człowieka. „(...) Zdarza się (...) niekiedy, że chociaż zbiorowość znika lub ulega kulturowemu i antropologicznemu roztopieniu – pamięć jej przeszłości może albo trwać, albo zostać odtworzona” (Golka 2009, 67).

Pamięć jednostkowa sięga tak daleko jak długie jest życie najstarszego pokolenia, później zastępuje ją pamięć społeczna, którą „(...) jest społecznie tworzona, przekształcana, względnie ujednoczana i przyjmowana wiedza, odnosząca się do przeszłości danej zbiorowości.(...)” (Golka 2009,15).

2. Muzea jako magazyny pamięci

Jednym z najważniejszych nośników pamięci społecznej, nazwanych, jak to już zaznaczono wcześniej przez M. Golkę, „magazynami” są muzea.

Nazwa - zdaniem Doroty Folgi-Januszewskiej -pochodzi od „domu muz”, a powstawały już w starożytności gromadząc dowody chwały i wielkości zwycięskich wodzów (Folga-Januszewska, 2015). Podobne funkcje pełniły w średniowieczu, kiedy to stopniowo oprócz powodów wielkości swoich fundatorów gromadziły osobliwości świata przyrodniczego i społecznego.

W XIX wieku, wraz z rodzącym się kapitalizmem, zanikaniem podziałów stanowych i pojawianiem się nowych klas społecznych, odradzała się świadomość narodowa, zwłaszcza wśród narodów pozbawionych własnego państwa .Sytuacja ta wymuszała nowe zadania dla instytucji muzealnych: gromadzenie, przechowywanie, a także konserwowanie dowodów przeszłości własnych narodów, dowodząc w ten sposób ich historycznego trwania i co za tym idzie, uprawomocnianie własnego bytu. Muzea dotychczas w większości prywatne przekształcały się w publiczne.

Ukształtowana w drugiej połowie XIX wieku i trwająca na Zachodzie do lat pięćdziesiątych ubiegłego wieku, a w Polsce praktycznie do końca okresu PRL-u, koncepcja muzeum sprowadzała się początkowo przede wszystkim do, gromadzenia zabytków w statutowo określonym zakresie. Ich katalogowania i naukowego opracowywania oraz przechowywania w odpowiednio bezpiecznych warunkach.

W tak określonym muzeum, „Wydarzenia i postaci historyczne mają znaczenie wynikające z samego tylko faktu przynależności do historii (sama przeszłość jest źródłem ich realności i wartości). Sam fakt prezentowania historii w muzeum jest powodem, by ją pamiętać i szanować. Model ten oparty jest na klasycznym modelu komunikacji nadawca–odbiorca, zakłada biernego uczestnika, który nie przeobraża historii.” (Ziębńska-Witek 2013,81).

Tak ukształtowana idea muzeum pod wpływem szybko zachodzących procesów technologicznych i społecznych podlegała trwającemu do dziś procesowi zmian i w latach 80 ubiegłego wieku, przyjęła nazwę „nowej muzeologii”.

Jakie są jej główne założenia? Według Piotra Piotrowskiego „Krytyczne studia muzealne (...) generalnie zmierzają do denaturalizacji instytucji muzealnej, do pokazania że jej fundament, organizacja, pokazy, kolekcje nie opierają się na stałych parametrach, nie są ideologicznie neutralne. Są konstrukcjami o wyraźnych celach politycznych, skrywającymi społeczne hierarchie i praktyki wykluczania, politykę kulturalnej i politycznej hegemonii establishmentu, często rynku.” (Piotrowski 2011,14).

3. Założenia teoretyczne, metodologiczne i przedmiot badań

Teoretycznymi wskazówkami dla prowadzonych tu rozważań są założenia socjologii fenomenologicznej wywodzącej się z filozofii Edmunda Husserla, (Vergo 1989) a wyeksplikowanej przez Alfreda Schutza oraz koncepcje socjologii Pierre’a Bourdieu, zwłaszcza rola kapitałów społecznych, habitusu, pola sztuki i przemocy symbolicznej. Natomiast metodologię postępowania wyznaczają koncepcje analityczne dyskursu Teuna von Dijka, Ruth Wodak i Chantal Mouffe.

Założenia teoretyczne, jak też całość idei badawczej tej pracy za podstawę przyjmuje filozoficzne stanowisko Ludwika Wittgensteina, określane mianem zwrotu lingwistycznego. Wedle tej koncepcji język jest niezależny od historycznie utrwalonych nośników znaczenia takich jak idea (pojęcie) albo przedmiot zmysłowy. Jest on wytworem społecznym, a zatem znaczenie danego wyrazu i zdania zależy od systemu znaków, czyli języka do którego te wyrażenia należą.

Przyjęcie teoretycznych założeń socjologii jakościowej, rozumiejącej, wyznacza przyjęcie metod jakościowych, które zazwyczaj odwołują się do interpretacyjnych modeli teorii konstruktywistycznych. Badacze o takiej orientacji teoretycznej wykorzystują wiele strategii badawczych: studium przypadku, etnografię, fenomenologię, teorię ugruntowaną, metody: biograficzną i historyczną, czy obserwacja uczestnicząca. Barbara Jabłońska twierdzi wręcz że: „W studiach nad muzyką i społeczeństwem potrzebny jest cały „arsenał” metod i technik, które – wzajemnie się uzupełniając – pozwalają poznać rolę i znaczenie sztuki dźwięków w codziennym życiu ludzi.” (Jabłońska 2016,103).

Osiągnięcie głównego celu tej pracy, określonego na początku tego artykułu wymaga równoległego poszukiwania odpowiedzi na pytania szczegółowe, dotyczące pamięci społecznej w urzeczywistnianych praktykach muzealnych. Przedmiotem badań w obydwu

przypadkach będą dyskursy o muzyce i praktykach pozamuzycznych zawarte w działaniach muzealnych (wystawy, koncerty, sesje naukowe, lekcje muzealne, wydawnictwa), z perspektywy pamięci społecznej. Przy pomocy pytań zawartych w kluczu badawczym skonstruowane zostały modele pamięci o muzyce i działaniach poza muzycznych w oparciu o koncepcje zawarte w demaskatorskich teoriach „zwrotu lingwistycznego”. Krytyczna Analiza Dyskursu, (KAD) traktująca język jako centralny obiekt zainteresowania, traktuje sam dyskurs jako narzędzie odkrywania, ukrytych w nim samych mechanizmów władzy, represji i społecznego wykluczenia. Bardzo trafnie ujmuje to B. Jabłońska „KAD może mieć zastosowanie także w analizach dyskursów o muzyce, (...) Krytyczna analiza dyskursu może okazać się niezwykle przydatna w badaniu zjawisk i procesów zachodzących w szeroko pojętej muzycznej sferze publicznej (...)” (Jabłońska 2019, 49).

Czym jest dyskurs o muzyce? Czym różni się on od dyskursu muzycznego? Ten pierwszy jest według cytowanej wyżej autorki „ (...) językowym sposobem porozumiewania się aktorów społecznych na temat muzyki, w tym opisywania przeżyć muzycznych, estetycznych wrażeń, formułowania opinii i ocen o dziele muzycznym, wykonaniu, reakcjach publiczności itp.” (Jabłońska 2016, 20). Dyskurs muzyczny natomiast nie operuje pojęciami właściwymi językowi lecz dźwiękami zapisanymi w notacji muzycznej i nie jest przedmiotem zainteresowania w tych rozważaniach.

4. Charakterystyka materiału badawczego

Badaniem objęto 314 artykułów i informacji prasowych, które ukazały się w latach 1968-2018, w prasie ogólnopolskiej i lokalnej, dotyczących w jakikolwiek sposób Muzeum Ludowych Instrumentów Muzycznych w Szydłowcu. Są to wszystkie artykuły i informacje przechowywane w wersji papierowej w Państwowym Archiwum w Radomiu i archiwum muzealnym. Po ich przeczytaniu okazało się że wiele z nich „nakłada:” się pod względem treści na siebie, choć napisane zostały przez różnych autorów a nie które są wręcz identyczne, stanowią bowiem przedruki artykułów powstałych w redakcji Polskiej Agencji Prasowej. Praktyki takie w okresie PRL były dość częste, a wynikało to z potrzeby kontroli upublicznianych treści. Dlatego też szczegółowej analizie poddano 93 artykuły i informacje zamieszczone w prasie lokalnej i krajowej, dotyczących merytorycznego funkcjonowania muzeum. Jednostkę analizy stanowi pojedynczy artykuł. Za uzupełnienie i swoiste podsumowanie badań posłużyła książka „50 lat Muzeum Ludowych Instrumentów Muzycznych w Szydłowcu”, wydaną przez instytucję z okazji jubileuszu półwiecza.

5. Muzeum Ludowych Instrumentów Muzycznych w Szydłowcu jako magazyn pamięci

Zasadnicze cele działania Muzeum Ludowych Instrumentów Muzycznych w Szydłowcu zawarte są w jego misji: „Podstawową misją muzeum jest więc gromadzenie, ochrona, upowszechnianie i promowanie najcenniejszych obiektów i zjawisk materialnej i niematerialnej tradycji muzycznej związanej z ludowym instrumentarium, jako przekazów emotywnych, odkrywających i poszerzających wiedzę na temat ludowych instrumentów i repertuaru muzycznego, budujących tożsamość narodową i lokalną, odkrywających muzykę ludu jako *muzykę uczestnictwa* tworzącą międzyludzkie więzi, kształtujących wrażliwość, poczucie estetyki, kreatywność, jak też pozwalających postrzegać muzykę tradycyjną jako inspiratora twórców profesjonalnych.(...) Muzeum Instrumentów (online) (dostęp 7.12.2022).

Muzeum w swojej ponad pięćdziesiąt letniej historii- jak wykazała analiza- zmieniało podejście w realizowaniu zakładanych w statucie i misji treści programowych. Tradycyjna muzyka i ludowe instrumenty stanowiły w niektórych latach tylko wygodny sztafaż do realizacji programu, słabo lub też w ogóle nie związanego z założeniami ideowymi placówki. MLIM musiało w każdym okresie swojego istnienia wypełniać przede wszystkim funkcje wzmocnienia państwa poprzez realizację narzucanej przez niego polityki. Gromadzenie instrumentów, a tym samym popularyzowanie muzyki wiejskiej, wpisane w program instytucji stanowiło formalny i materialny element tej polityki.

Jaką pamięć społeczną, której rozumienie zaprezentowano wyżej, odtwarza i „magazynuje” Muzeum Ludowych Instrumentów Muzycznych w Szydłowcu? A może ta pamięć przywoływana w wystawach , koncertach, sesjach naukowych i wydawnictwach jest wielowątkowa? Jeśli tak, to jakie są to wątki i które z nich dominują?

Dla ułatwienia analizy cały zgromadzony materiał badawczy podzielono na dwa okresy historyczne: lata Polski Rzeczypospolitej Ludowej (PRL) (1968-1989) i czas III Rzeczypospolitej (1990-2018).W tym artykule ze względu na ograniczoność miejsca przedstawiono w skrócie tylko kreowaną i podtrzymywaną pamięć społeczną w latach 1968-1990.

Dążąc do realizacji celu głównego niniejszej pracy, to jest opisu modeli pamięci wyłaniających się z dyskursu o muzyce i działań z muzyką związanych tylko pośrednio zawartych w analizowanych tekstach, przyjęto ich następujące modele: Pierwszy z nich określono mianem **partyjno-państwowego**, a głównym jego wyróżnikiem są wytyczne władz Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (PZPR) w dziedzinie kultury, przekładane następnie na decyzje odpowiednich szczebli władz państwowych. Model ten występuje tylko

w pierwszym z wyróżnionych w pracy okresów historycznych, czasach Polski Ludowej. Drugi z modeli nazwano **pamięcią ludową**, a generalnym jej wyróżnikiem są opisy wszelkich działań muzycznych, a także pozamuzycznych, związanych z życiem ludności wiejskiej. Trzecim modelem pamięci jest **pamięć magnacko-szlachecka**, której zasadniczym konstruktem są treści odnoszące się pośrednio, bądź bezpośrednio do życia polskiej szlachty i magnaterii. Kolejnym z modeli jaki wynurza się z analizowanego dyskursu nazwano **liberalno-rynkowym**, a pojawia się on i rozwija po 1989 roku, wraz z umacnianiem wolnego rynku w gospodarce i partyjnej konkurencji w polityce. I ostatnim z wyróżnionych jest model **państwowo-religijny**, który zastępuje i wypełnia społeczne funkcje modelu partyjno-państwowego.

6. Lata 1968-1990

6.1. Pamięć partyjno-państwowa

Kultura będąca w oficjalnym obiegu, w tym także muzealnictwo, musiały mieć aprobatę odpowiednich instancji partyjnych, wśród których najważniejsze były uchwały zjazdów PZPR. Tak też było i w tym przypadku. „W obradach V Zjazdu partii wiele uwagi poświęcono zagadnieniom rozwoju kultury. Ogromny wzrost zapotrzebowania na dobrą kulturalną rozrywkę wiąże się z zamierzonym skróceniem tygodnia pracy. Czas wolny od zajęć zawodowych ludzie chcą poświęcić na przyjemny i pożyteczny wypoczynek” (Maślankiewicz 1969). W taki sposób autorka rozpoczyna wywiad z Tomaszem Palaczem-kierownikiem Wydziału Oświaty i Kultury Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Szydłowcu.

Przedstawiciel lokalnej administracji państwowej kreśląc plany rozwoju kultury w powiecie szydłowieckim, umieszcza je –zgodnie z wytycznymi polityki PRL,-w kontekście dotychczasowego jej dorobku. Wywód swój zaczyna od negatywnej opinii o minionej przeszłości, w domyśle czasach II Rzeczypospolitej, a „(...) rozwój w tej dziedzinie nastąpił zaledwie parę lat temu” (Maślankiewicz 1969) i wymienia ilości utworzonych klubów „Rolnika”, klubów „Ruchu”, wiejskich i zakładowych świetlic. Dopiero po tym przechodzi do odpowiedzi na zadane pytanie: „W perspektywie jest utworzenie w szydłowieckim zamku jedynego w Polsce muzeum instrumentów ludowych, zaś w części ratusza muzeum regionalnego” (Maślankiewicz 1969).

Wypowiedź przedstawiciela lokalnej władzy zawiera w sobie elementy przemocy symbolicznej, wynikającej z relacji wiedza-władza. To on, a nie dziennikarka reprezentująca z założenia opinię publiczną, przekazuje informacje jego zdaniem właściwe i niezbędne

zarazem, odpowiadające wymogom oficjalnego partyjno-państwowego dyskursu. A oto inny przykład: „Po wyzwoleniu zamek został odbudowany i przekształcony w kombinat kulturalno-oświatowy. W salach zamku mieszczą się m.in.: Powiatowy Dom Kultury, biblioteka, czytelnia, kino, oraz pracownia konserwatorska rzeźb i obrazów Muzeum Świętokrzyskiego” (brak autora, 1985).

Określenie „kombinat kulturalno- oświatowy” umiejscowiony w magnackim niegdyś zamku, jest zabiegiem na poziomie języka, stanowi więc istotę dyskursu, którego celem jest nie tylko usunięcie w niepamięć kultury magnacko- szlacheckiej. W równej mierze sformułowanie to wskazuje na centralne zarządzanie kulturą w czasach PRL. Centralizacja decyzji ułatwiała planowanie działalności instytucji kultury i kontrolę realizacji nakładanych na nie zadań.

6.2. Pamięć ludowa

Odmienne podejście, na użytek tej pracy nazwane pamięcią ludową wskazuje na muzeum jako swoisty magazyn, w którym gromadzi się pamięć o przeszłości. Działania te w czasach Polski Ludowej miały na celu przede wszystkim usunięcie z przestrzeni publicznej systemu wartości i związanego z nim imaginarium kultury szlacheckiej. To puste miejsce musiało być czymś wypełnione i uznano -zgodnie z ideologicznymi założeniami tamtych czasów- że kultura ludności wiejskiej powinna zastąpić kulturę szlachecką. „(...) Stawiano na ludowość, od zarania Polski Ludowej była ona elementem polityki kulturalnej, ona też niewątpliwie ułatwiła pomyślny start muzeum” (Oborny 2010). Słowo „ludowość” nie przywołuje klasowego położenia chłopów w strukturze społecznej okresu przed powstaniem PRL. Celem tych działań, co należy to z całą mocą podkreślić, nie była oryginalna twórczość wiejskich artystów, lecz muzyka i śpiew zaadaptowane przez prawdziwych lub rzekomych profesjonalistów na użytek odbiorcy masowego. Odbiorca masowy bowiem z jednej strony stwarzał niespotykany dotąd popyt na „folklor”- jak tradycyjni twórcy nazywali zaaranżowaną na potrzeby przeglądów i festiwali muzykę wiejską- z drugiej zaś stanowił znaczącą społeczną przestrzeń na którą oddziaływało państwo. W ten sposób jego instytucje kształtowały pożądane przez ówczesną władzę wzory zachowań. Państwo podejmowało wysiłki na rzecz zaadaptowania tradycyjnej muzyki bowiem w stanie pierwotnym nie spełniała jego oczekiwań. Tomasz Nowak tak opisuje tę działalność: „Mówczyni, <Zofia Lissa przyp. J.G> sprowadzając muzykę ludową do klasowego wymiaru chłopskiego folkloru i robotniczej <muzyczki>ulicznej, określiła ją min. jako <wyraz regresyjnych form społecznych sztuki>, o <skromnych formach i środkach> i <wulgarno-emocjonalnym>

charakterze. W wystąpieniu jasno został określony też, dość pozytywistyczny w swym charakterze, cel — <wywieść> 90% społeczeństwa <poza zasięg działania bieguną regresyjnego>”, a więc zastąpić tę <nieartystyczną> w swym charakterze muzykę przez muzykę artystyczną względnie <zatrzeć granice> między nurtem ludowym i artystycznym” (Nowak 2022).

Taką postawę prezentowali nie tylko przedstawiciele władz różnych szczebli, a także instytucji takich jak radio, ale także kształceni w fachu „profesjoniści”.

Na potwierdzenie lekceważącego stosunku do tradycyjnej muzyki pozbawionej „profesjonalnej pieczęci” przytoczmy jeszcze jeden przykład podany przez Andrzeja Bieńkowskiego: „Przyjechał do nas magister z miasta Łodzi, zebrał wszystkie śpiewaczki i kazał śpiewać, tośmy zaśpiewali piosenki jeszcze znane od ojców, a on nam przerwał: - Nie, nie, tego proszę nie śpiewać, to z innego regionu - to znowu coś zaśpiewaliśmy, a on: - nie tak się śpiewa, trzeba zmienić ostatnią zwrotkę. W końcu kazał kapeli grać. Jak zobaczył basy, na których mąż całe życie grał, krzyknął: Co, cztery kołki na struny? Jeden proszę wyjąć i otwór zalepić, w tym rejonie basy miały trzy struny” (Bieńkowski 2001, 15).

Dlaczego o kulturę tradycyjną, w tym także o ludową pamięć muzyczną nie upominali się sami jej twórcy? W dyskursie wyłaniającym się z tekstów gazet i czasopism dominują przedstawiciele władz świeckich i kościelnych, dziennikarze, profesorowie uniwersyteccy i inni reprezentanci elit symbolicznych. To właśnie oni ustanawiali porządek debaty na ten temat, bardzo rzadko dopuszczając do niej ludowych artystów. Narzucają się zatem w tym miejscu co najmniej trzy istotne pytania: gdzie podzieli się sami twórcy? Dlaczego tak rzadko, wręcz sporadycznie o muzyce wiejskiej, w instytucji do tego specjalnie powołanej wypowiadają się sami wiejscy muzykanci? Dlaczego w dyskursie muzyka ludowa traktowana jest jako ozdobnik życia, a nie samo życie?

Chłopi nie upominali się, bo nie mieli takich możliwości! Oni po prostu grali dla zabawy „ (...) Z tej biedy rodziły się kapele, a każdy wyrostek za krowami, za gęsiami czas zbijał graniem na wierzbowych fujarkach” (T.H.1975).

Dlaczego wiejscy artyści uczestniczyli w przeglądach kapel i innych przedsięwzięciach inicjowanych przez władze? Na pytanie odpowiedział A. Bieńkowski cytując słowa wiejskiego artysty: „Wzruszającą była wypowiedź bębniasty Stefana Trzpiła, który odbierając nagrodę Oskara Kolberga, powiedział: <Dobrze że te folklory nastąpiły, bo za te folklory pokryłem na nowo dach eternitem.>” (Bieńkowski 2001).

O tym co jest ważne w przestrzeni publicznej, we wszystkich systemach politycznych, decydowali przedstawiciele klas panujących. Dlatego też w okresie PRL, a więc „ustroju

robotniczo-chłopskim” muzyka wiejska mogła publicznie zaistnieć tylko w postaci zaadoptowanej przez „Miasto”. To ono zdaniem A. Bieńkowskiego reprezentowało na wsi interesy ówczesnej władzy.

6.3. *Pamięć magnacko-szlachecka*

Zmiana podziału administracyjnego kraju, która nastąpiła po 1 czerwca 1975 roku miała wiele konsekwencji politycznych, gospodarczych i społecznych. Odczuła to także sfera zarządzania kulturą, a szczególnym jej rysem była centralizacja programowania i realizacji wydarzeń kulturalnych. Tak też było w nowo utworzonym województwie radomskim, do którego należał Szydłowiec, a wraz z nim muzeum instrumentów.

Choć ideą powołania i funkcjonowania MLIM było zachowanie pamięci o muzyce ludowej i jej upowszechnianie w przestrzeni publicznej- co podkreślały dokumenty założycielskie i wypowiedzi oficjeli partyjnych i państwowych- to praktyka bywała odmienna.

Zarządzający kulturą na szczeblu wojewódzkim uznali, iż granie oberków, polek, mazurków i innych muzycznych „kawałków” przez kapele wiejskie nie wypełni odpowiednio tych powinności. Muzyka tradycyjna w ich przekonaniu nie ma większej wartości, jeśli nie nadana zostanie jej odpowiednia „pieczęć ważności”. W 1976 roku postanowili zatem upowszechniać w Radomiu, Czarnolesie, Szydłowcu i Warce muzykę dawną, organizując w muzeach tych miast koncerty znamienitych zespołów sceny krajowej.

W Szydłowcu, w siedzibie MLIM wystąpiła Capella Cracoviensis, Capella Bydgoستيensis, Cantores Wratysławientis, oraz łódzki zespół muzyki i poezji dawnej.

Przekaz tych wydarzeń w informacjach prasowych jest przewrotny, a używane słowa i zwroty językowe, powodują iż wyłaniający się z nich dyskurs o muzyce jest zakłamywany. Oto przykłady:

„W malowniczym renesansowym zamku w Szydłowcu, miejsce dla tej muzyki (w tym przypadku muzyki renesansowej- przyp. J.G.) i biesiad jest najstosowniejsze. W podwojach Muzeum Instrumentów Ludowych- owych skrzypek, dudów, harmonijek, trąbek, bębnów co to dawniej na wsiach muzykowały od Skalnego Podhala do Bałtyku z całego kraju instrumenty tu zgromadzono, dając świadectwo pamięci dla twórców instrumentów z różnych okresów i dawnej muzyki. W tej scenerii odbywały się biesiady muzyki i poezji renesansu zorganizowane staraniem Wydziału Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego w Radomiu”(Duda 1976).

Zaproszeni artyści grali i śpiewali przede wszystkim utwory Mikołaja Gomółki i Mikołaja z Radomia, w których dominuje religijność w wydaniu szlacheckim, a niekiedy magnackim. O życiowej kondycji chłopca, najczęściej przywiązanego do ziemi i poddawanego bezdusznemu uciskowi ten dyskurs o muzyce milczy.

Jaki cel mieli na uwadze organizatorzy tego przedsięwzięcia? Popularyzację muzyki, jako sztuki autotelicznej? Taki wniosek byłby pochopny, a dowodzą tego teksty zamieszczone w partyjnym „Słowie Ludu”: „Zainwestowano w <Biesiady> wiele sił i środków. Cel poniekąd te środki uświęcał. Jeśli od samego zarania czyli co najmniej od 8 miesięcy, mówiło się o biesiadach jako o ważnym wydarzeniu kulturalnym. (...) Zainteresowanie publiczności okazało się jednak niewspółmierne do wysiłku, reklamy-a przede wszystkim do jakości imprezy”(Twardowska 1976). Autorkę interesuje niska frekwencja, a nie porzucenie ludowej muzyki na rzecz utworów komponowanych dla magnaterii, szlachty i kościoła. Prawdziwym bowiem celem „muzycznej biesiady” było zaangażowanie obywateli w politykę państwa, które szukało wsparcia dla przeprowadzonej kilka miesięcy wcześniej reformy administracyjnej. Brak większego zainteresowania kulturalną ofertą, odsłoniło niski poziom zaufania do rządu i sprawującej kierowniczą rolę partii. Zainteresowanie polityką państwa było nikłe, nawet jeśli dla celów propagandowych rezygnowało ono ze swoich ideowych założeń. Potwierdza to spostrzeżenie odkrywany dyskurs o muzyce w innym tekście, innego autora opublikowany w tej samej gazecie.

„(...) I nie wątpię że ten zamek iluminowany i rozbrzmiewający muzyką i poetyckim słowem, wyciągnie mieszczuchów radomskich z leniwych mieszkań dla pożytku ducha”(Mijas 1976). Przewrotność stwierdzenia nie jest przypadkową pomyłką, celowo autor napisał o leniwych mieszkaniach, a nie o leniwych ludziach, partyjna gazeta bowiem powinna zaznaczyć problem – w tym przypadku niskiej frekwencji, nie zrażając zarazem czytelnika.

Muzykę ludową zastąpiono pańską, która- jak dokumentują cytowane teksty -nie wzbudziła zainteresowania wśród mieszkańców Radomia, Szydłowca i okolicznych miejscowości. Czy zatem cały pomysł okazał się błędny? Dyskursywne odkrywanie sensów zawartych w narracjach prasowych nie pozwala przyjąć takiego stanowiska. Oto bowiem przeczytać możemy że: „Szydłowieckie spotkania z muzyką dawną przeszły najsmielsze oczekiwania melomanów, i stanowiły znakomitą ucztę duchową. Za bezsporny sukces organizacyjny Wydziału Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego w Radomiu, który patronował <Biesiadam>, należy uznać wręcz imponującą ilość zespołów kameralnych przybyłych na koncerty”(am 1976).

Jakie wnioski można wyciągnąć z analizy tych tekstów? Traktując język jako centralny obiekt zainteresowania w metodzie badawczej, stwierdzić można bez większego ryzyka, że jest to narzucanie instytucji, a co za tym idzie także ludziom zainteresowanym jej działalnością, uczestniczącym w mniejszym lub większym stopniu w oferowanym przez nią programie, dyskursu władzy! Nikt nie pytał przecież zwiedzających, pracowników muzeum, ani mieszkańców Szydłowca, o opinie w sprawie proponowanego programu muzycznego. Decyzja zapadła na szczeblu urzędu wojewódzkiego, a zadaniem MLIM, podobnie jak też innych instytucji wymienionych w cytowanych artykułach było wypełnienie woli władzy. Gra zatem toczy się -odwołując się do P. Bourdieu -nie tylko w polu artystycznym, bowiem relacje między pozycjami społecznymi ludzi przekraczają jego granice. Gra i rywalizacja toczy się w polu artystycznym tylko w zakresie realizacji decyzji zapadających w polu sprawowania władzy.

7. Zakończenie i wnioski z badań

Muzeum Ludowych Instrumentów Muzycznych w Szydłowcu jako instytucja publiczna w działaniach swoich, odwołuje się najczęściej do magnacko-szlacheckich wzorów i wartości, bliższe są jej swoiste państwowo- partyjne, czy państwowo-religijne rytuały niż pamięć o chłopskiej przeszłości. Jeśli pojawia się „ludowość”, to jest ona prezentowana jako folklor widziany oczami „Miasta”. Przez pół wieku dla przypomnienia taki okres poddany został badaniom-rzeczywiste działania MLIM sprowadzały się do jednego celu: umacniania i wspierania kulturalnej polityki państwa. Ono zaś bez względu na prawny ustrój i hasła jakie miało wypisane na sztandarach chroniło–jak wykazała to i potwierdziła szczegółowa analiza w dalszej części tej pracy-pamięć klas uprzywilejowanych ekonomicznie i politycznie.

8. Bibliografia

- a m (1976) Uczta melomanów w zamku szydłowieckim, *Życie Radomskie*, 8,11.
- Bieńkowski Andrzej,(2001) Ostatni wiejscy muzykanci, Wydawnictwo Muzyka Odnaleziona, Warszawa.
- Duda Bronisław, (1976) Muzyczna biesiada, *Życie Radomskie*,13-14,11.
- Folga-Januszewska Dorota,(2015) Muzeum: Fenomeny i Problemy, Universitas, Kraków.
- Golka Marian, (2009) Pamięć społeczna i jej implanty, Scholar, Warszawa.
- Halbwachs Maurice, (2008) Społeczne ramy pamięci PWN, Warszawa.
- Husserl Edmund, (1999) Kryzys nauk europejskich i fenomenologia transcendentna, tłum. S. Walczewska, UMK, Toruń.
- Jabłońska Barbara, (2016) Socjologia muzyki i podejście socjologiczno-audialne (uwagi teoretyczno-metodologiczne),w *Studia Socjologiczne*, nr 2 s.(99-121).
- Jabłońska Barbara, (2019) Socjologia muzyki a krytyczna analiza dyskursu, w: *Miscellanea Anthropologica et Sociologica*, nr20(2), 2019,s (36-55).

Klaś Jarosław, (2013) Muzea Historyczne? Pomiędzy Pamięcią Zbiorową a Polityką Pamięci Historycznej, w: Zarządzanie w Kulturze, nr 3(198-215).

Oborny Aneta, Iwona.(2010) Muzeum Ludowych Instrumentów Muzycznych w Szydłowcu, 1975-2010, Szydłowiec.

Maślankiewicz Halina,(1969) Rozwój kultury w Szydłowieckiem Słowo, Ludu, 8.01.

Mijas Stanisław,(1976) Barokowa biesiada, Słowo Ludu, 10-11,12.

Piotrowski Piotr, (2011) Muzeum Krytyczne, Wydawnictwo Rebis, Warszawa.

Stare „nowości” ludowego muzeum,(1985) Dziennik Ludowy, nr 86, 13, 04,

T.H.(1975) Diabelskie skrzypce i piscołki Głos Robotniczy nr 48,3.07.

Twardowska Julita,(1976) Jak biesiadować, Słowo Ludu, 10.11.

Ziębińska-Witek Anna, (2013) Wystawianie przeszłości, czyli historia w nowych muzeach, w: Pamięć i Sprawiedliwość, pismo Instytutu Pamięci Narodowej, nr, 2 s. (77-92).

Vergo Peter (1989) The New Museology, Reaktion Books, London.

Źródła internetowe

[http://muzeuminstrumentow.pl/muzeum-ludowych-instrumentow-muzycznych-w-szydłowcu/misja-muzeum/\(online\)](http://muzeuminstrumentow.pl/muzeum-ludowych-instrumentow-muzycznych-w-szydłowcu/misja-muzeum/(online)) (dostęp 7.12. 2022.)

Nora P, Między pamięcią i historią: Les lieux de Mémoire,(online), w Archiwum ,nr,2, Muzeum Sztuki w Łodzi,(4-11) dostęp.6.10.2020.

Nowak, Tomasz, (2017) Miejsce i rola muzyki tradycyjnej w kulturze PRL w świetle publikacji z lat 1947-1956,(online) w: Polski Rocznik Muzykologiczny nr XV,s.(99-112),(dostęp 20.05.2022.)

Małgorzata Golańska

Szkoła Doktorska Uniwersytetu Szczecińskiego, Instytut Zarządzania Uniwersytetu Szczecińskiego,
Grupa Azoty Zakłady Chemiczne „Police” S.A.

malgorzata.golasinska@phd.usz.edu.pl

ORCID: 0000-0003-2097-8906

Determinanty zaufania do systemu pomiaru dokonań

Determinants of trust in the performance measurement system

Streszczenie

Cel: System pomiaru dokonań jest istotną częścią systemu informacyjnego i kontrolnego współczesnego przedsiębiorstwa. Systemy te zaczęły funkcjonować jako proste systemy oparte na miarach finansowych, będąc aktualnie wieloaspektowymi złożonymi systemami, których zadaniem jest generowanie użytecznych informacji na potrzeby zarządzania. Wykorzystywane są one także do kontroli i oceny najważniejszych obszarów funkcjonowania przedsiębiorstwa. W niniejszym artykule poddano pod dyskusję rolę zaufania do systemu pomiaru dokonań oraz odpowiedź na pytanie czy zaufanie to przekłada się na zaufanie do menadżera oraz zaangażowanie w pracę i wydajność pracowników.

Metodyka badań: W badaniach wykorzystano triangulację metod jakościowych – analizę case study, wywiad oraz analizę dokumentacji.

Wyniki badań: System pomiaru dokonań jest wartościowym narzędziem komunikacji. Komunikacja wydaje się więc elementem kluczowym zarówno w podejmowaniu decyzji i realizacji konkretnych działań. Może to być szczególnie wyraźne w indywidualnym pomiarze dokonań, który ma wpływ na premie pracownicze. Wyniki przeprowadzonego badania potwierdziły przypuszczenia autorki, że pracownicy mają duże zaufanie do systemu pomiaru dokonań, chociaż brakuje im wsparcia menadżerów. Postrzegają oni odmiennie system pomiaru dokonań. Przez niektórych jest on wykorzystywany do ewaluacji swojej pracy. Według innych jest doskonałym mechanizmem umożliwiającym sprawowanie kontroli nad pracownikami.

Wkład w rozwój dyscypliny: Badanie wskazało, że w większości pracownicy dobrze postrzegają system pomiaru dokonań. Zastosowanie metod jakościowych pozwoliło na sformułowanie szeregu hipotez, które w dalszych badaniach powinny być potwierdzone metodami ilościowymi. Analizowana próba jest bowiem niereprezentatywna. Jednym z potencjałów do zbadania jest wpływ komunikacji na działania organizacji oraz które kwestie relacyjne czy zadaniowe mają silniejszy wpływ na zaufanie podwładnych do menadżerów.

Słowa kluczowe: system pomiaru dokonań, komunikacja, zaufanie

Summary

Goal: A performance measurement system is an accurate information and control system for a modern enterprise. These systems start out as simple systems based on financial measures that work into multi-faceted complex systems that work to generate pieces of information for management purposes. They are also used to control and evaluate the most important areas of the company's operation. In the preparation of the article, the steps of trust in the performance measurement system and the answer to the question whether this trust translates into trust in the manager and commitment to work and employee performance were examined.

Research methodology: Triangulation of qualitative methods was used in the research - case study analysis, interview and documentation analysis

Research results: The performance measurement system is a valuable communication tool. Therefore, communication seems to be a key element both in making decisions and implementing specific actions. This may be particularly evident in the individual performance measurement that affects employee bonuses. The results of the study confirmed the author's assumptions that employees have great confidence in the performance measurement system, although they lack the support of managers. They perceive performance measurement system differently. Some people use it to evaluate their work. According to others, it is an excellent mechanism for exercising control over employees.

Contribution to the development of the discipline: The study showed that the majority of employees perceive the performance measurement system well. The use of qualitative methods allowed to formulate a number of hypotheses that should be confirmed by quantitative methods in further research. The analyzed sample is unrepresentative. One of the potentials to be explored is the impact of communication on the activities of the organization and which relational or task issues have a stronger impact on the trust of subordinates to managers.

Keywords: performance measurement system, communication, trust

1. Wstęp

W odpowiedzi na zmiany w strukturze społecznej społeczeństw, stosunkach wymiany ekonomicznej i formach organizacyjnych, w ostatnim dziesięcioleciu wzrasta dbałość o zaufanie jako cechy relacji społecznych, które promują współpracę i zachowania pracowników w procesach społecznych.

Zaufanie do zespołu kierowniczego wyższego szczebla jest potrzebne, aby pomóc przezwyciężyć potencjalne powszechne pogorszenie samopoczucia pracowników w sytuacjach kryzysowych (m.in. pandemia COVID-19) (Babu i in., 2023), jak i przy dynamicznie zmieniających się uwarunkowaniach w otoczeniu przedsiębiorstwa (np. wojna na Ukrainie, inflacja). Zaufanie do przywództwa może być kluczowym czynnikiem utrzymania u pracownika dobrego samopoczucia (Inceoglu i in., 2018). Na to zaufanie bezpośrednio ma wpływ komunikacja. Komunikacja służy rozwiązywaniu sprzeczności pojawiających się w miejscu pracy (Owusu, 2020 za Orpen, 1997). Niektóre z tych wyzwań mogą dotyczyć roli, relacji, wartości i sprzeczności kulturowych. W związku z tym konieczne jest, aby ludzie w każdej organizacji pracowali, myśleli, uczyli się i rozwijali razem. Komunikacja umożliwia zatem pracownikom zdobywanie nowych horyzontów, a także odkrywanie nowych możliwości. Skuteczna komunikacja między menadżerami a pracownikami jest istotna dla sukcesu każdej firmy. Dla menadżerów zawsze kluczowe powinno być wdrożenie strategii poprawiających komunikacje, które mogą prowadzić do pozytywnych wyników pracy, takich jak zwiększony wysiłek i lepsza wydajność (Gray i Laidlaw, 2002). Na podstawie przeprowadzonych badań literaturowych stwierdzono, iż mało jest rozważań wokół zaufania pracowników do pomiaru dokonań i ich wyników.

2. Znaczenie zaufanie

Jednym z największych wyzwań i problemów, przed którymi stają aktualnie pracodawcy i menedżerowie, jest ciągle motywowanie pracowników i osiąganie ciągłej poprawy wydajności (Richard, 2006; Nabil i in., 2022). Relacje pomiędzy pracownikiem a menadżerem muszą zostać przekształcone w ramach dynamicznego procesu społecznego, takiego jak dialog i wzajemne uczenie się. Relacje te uważane są za bardziej skomplikowane, ponieważ natura tych relacji wywodzi się z przypadków, które zawsze mają charakter pragmatyczny – co wymaga lepszej pracy, a tego właśnie potrzebują pracownicy, aby utrzymać motywację i zaangażowanie (Ronnie, 2005; B; Nabil i in., 2022).

Komunikacja ma przełożenie na systemy wdrożone w przedsiębiorstwie. W badanym przedsiębiorstwie jest to zarządzanie przez cele. Jest to proces definiowania konkretnych

celów w organizacji, które kierownictwo może przekazać członkom organizacji, a następnie zdecydowanie, w jaki sposób osiągnąć każdy cel po kolei (Drucker, 1954). Ten proces umożliwia menedżerom podjęcie pracy, którą należy wykonać krok po kroku, aby zapewnić spokojne, ale produktywne środowisko pracy. Proces ten pomaga również członkom organizacji zobaczyć ich osiągnięcia w miarę osiągania każdego celu, co wzmacnia pozytywne środowisko pracy i poczucie osiągnięć (Qinfen i in., 2018). Pojawia się zatem konieczność ciągłego monitorowania celów, a co za tym idzie opracowania mierników, które pomogą w ocenie prawidłowego wykorzystania zasobów oraz osiągnięcia założonych celów. Taką rolę odgrywa pomiar dokonań, m. in. zbilansowana karta wyników (BSC – Balanced Scorecard). System pomiaru dokonań jest wartościowym narzędziem komunikacji. Komunikacja wydaje się więc elementem kluczowym zarówno w podejmowaniu decyzji i realizacji konkretnych działań. Może to być szczególnie wyraźne w indywidualnym pomiarze dokonań (Niemiec, 2019). Najnowsze badania nad systemami pomiaru dokonań potwierdzają rolę komunikacji jako moderatora efektywności tego typu systemów (Niemiec, 2019). Znaczenie komunikacji jest widoczne zwłaszcza przy definicji systemów pomiaru i zarządzania dokonaniem. Wg Niemca (2019) pomiar dokonań można rozumieć jako analizę i komunikację dokonań procesów biznesowych. Zarządzanie przez cele opierające się na pomiarze dokonań to strategiczny model zarządzania, którego celem jest poprawa wyników organizacji poprzez jasno zdefiniowane cele, na które zgadza się zarówno kierownictwo, jak i pracownicy. Uczestnictwo w wyznaczaniu celów i planach działania zachęca pracowników do uczestnictwa i zaangażowania oraz wyrównuje cele w całej organizacji (Drucker, 1954). Konsoliduje on kilka kluczowych czynności zarządczych. Jest on ukierunkowany na skuteczne i efektywne osiąganie celów organizacyjnych i indywidualnych (Koontz, 2010), bo wyznaczanie celów daje pracownikom większą motywację do pracy i osiągania celów firmy (Bieniok i in., 2004; Idoko i in., 2022). Nanda i Sudhinder, (2015) opisują zarządzanie przez cele jako proces, w którym menadżer i pracownik wspólnie identyfikują wspólne cele, definiują główne obszary odpowiedzialności każdej osoby w kategoriach oczekiwanych od niej wyników i wykorzystują te miary jako wskazówki do kierowania jednostką i oceny wkładu każdego z jej członków.

Komunikacja jest potrzebna do ustalenia i upowszechnienia celów przedsiębiorstwa, dlatego powinna mieć przełożenie na systemy wdrożone w przedsiębiorstwie. Kluczowy miernik dokonań jest nośnikiem informacji, a co za tym idzie - umożliwia komunikację. Menedżerowie wyższego szczebla wykorzystują zawartą w mierniku informacje do różnych celów, głównie do komunikowania planów i celów, do monitorowania realizacji planów

i celów oraz do informowania o pojawiających się szansach i zagrożeniach. Komunikacja jest potrzebna do ustalenia i upowszechnienia celów przedsiębiorstwa (Ayatse, 2005).

Proces komunikacji realizowany w ten sposób umiejscawia cele w zakresie KPI w szerszym kontekście systemu wartości organizacji, a jednocześnie poprzez inspirowanie i kierowanie poszukiwaniem i odkrywaniem organizacji przyczynia się do prawdziwych dokonań jednostki (Niemiec, 2019).

Komunikacja ma miejsce podczas spotkań poświęconych dokonaniom, natomiast kluczowy miernik dokonań pomaga jedynie w ewaluacji dokonań. Zarządzanie dokonaniem prowadzi do większego skupienia się na działaniach usprawniających wśród pracowników (Bourne, Kennerley i Franco-Santos, 2005; Ukko, Tenhunen i Rantanen, 2007), i będzie sprzyjało proaktywnemu zachowaniu w rozwiązywaniu nadchodzących problemów (Johnston, Brignall i Fitzgerald, 2002). Skuteczność tego podejścia zależy jednak od różnych czynników, m.in. od: kształtowania relacji opartych na współpracy (Dumond, 1994), np. w wyznaczaniu celów przez pracowników (Shields, Deng i Kato, 2000).

Lee i Chuang (2009) wyjaśniają, że doskonały lider nie tylko inspiruje swoich podwładnych, dając im potencjał do podnoszenia efektywności, ale także spełnia ich wymagania w procesie osiągnięcia celów organizacji. Sposób, w jaki lider się komunikuje, jest równie ważny jak sposób, w jaki przewodzi. Lider jest siłą nadzorującą pomiędzy organizacją a wizją. Dobry styl przywództwa pozwoli liderowi osiągnąć większą produktywność pracowników. I odwrotnie, złe style przywództwa prowadzą do słabej komunikacji i mogą mieć negatywny wpływ na wydajność i produktywność pracowników. Wg Owusu i Mardani (2020) proces, w którym pracownicy są świadomi celów organizacji i pracownicy zaangażowani w osiągnięcie tych celów, odgrywa ważną rolę we wspieraniu zaangażowania w pracę (Anderson i Martin, 1995; Haskins, 1996). Goris i in. (2000), Goris (2007) oraz Ooi i in. (2006) są zdania, że komunikacja organizacyjna ma znaczący optymistyczny związek z afektywnym zaangażowaniem.

3. Determinanty zaufanie

Zaufanie między stronami jest ważnym elementem relacji kooperacyjnych. W środowisku organizacyjnym zaufanie może być również wyznacznikiem produktywności jednostek, grup i samej organizacji (Brower i in., 2009). Na podstawie przeprowadzonego przeglądu literatury w tym temacie stwierdzono, że zaufanie jest spoiwem łączącym pracowników (Peterson i Kaplan 2016) oraz wiąże się z wysokim poziomem współpracy i wydajności pracowników, akceptacją wpływu menadżerów, pozytywną motywacją,

wzajemnym uczeniem się i monitorowaniem wyników pracy (system pomiaru dokonań). Wśród czynników, które mogą mieć pozytywny wpływ na wyniki zespołu, wymienia się m.in. zaufanie i umiejętności przywódcze (Samul, Szpilko, Szydło, 2021).

Należy również zauważyć, że zaufanie to pewny stan poznawczy oczekiwań co do przyszłości, który wyłania się stopniowo w czasie poprzez gromadzenie doświadczenia lub dowodów dotyczących atrybutów i standardowego działania systemu (De Filippi, Mannan, Reijers, 2020).

Zaufanie do menedżerów ma umiarkowanie silny związek ze wszystkimi trzema aspektami wydajności pracy tak, że osoby, które ufały swoim menedżerom częściej angażowały się w lepsze wykonywanie zadań, więcej zachowań obywatelskich i mniej zachowań przynoszących skutki odwrotne do zamierzonych, w tym zamiary odejścia z firmy (Brower i in., 2009).

W literaturze funkcjonuje wiele definicji zaufania:

1. jest „stanem psychicznym obejmującym zamiar zaakceptowania bezbronności w oparciu o pozytywne oczekiwania co do intencji lub zachowania innej osoby” (Rousseau i in., 1998 , s. 395);
2. jest przekonaniem, że:
 - jakiejś osobie lub instytucji można ufać;
 - czyjeś słowa, informacje są prawdziwe;
 - ktoś posiada jakieś umiejętności i potrafi je odpowiednio wykorzystać. (Słownik Języka Polskiego);
3. jest zasobem, który ma przyczyniać się do osiągnięcia określonych rezultatów ekonomicznych, odgrywa ważną rolę w życiu ekonomicznym i umożliwia dokonywanie efektywnej wymiany rynkowej (Gambetta 1988);
4. jest gotowością do akceptowania zachowań drugiej strony, bez konieczności przeprowadzania kontroli i monitoringu zachowań. „Chcemy, aby ktoś postępował w taki sposób, jaki jest to dla nas ważny. Jesteśmy gotowi do podejmowania ryzyka (Mayer, Davis, Schoorman, 1995, s. 712);
5. to „zakład podejmowany na temat niepewnych, przyszłych działań innych ludzi” (Sztompka, 2007, s. 69–70);
6. wzmacnia efektywność procesów decyzyjnych (Mishra i Morrissey, 1990);
7. jest czynnikiem determinującym pracowników do współpracy oraz wzmacnia zdolność pracowników do radzenia sobie z kryzysami (Mishra i Morrissey, 1990; Zand, 1972);

8. jest kluczowym czynnikiem decydującym o tym, jak organizacja radzi sobie z zagrożeniami dla swojej rentowności, a nawet przetrwania (Bruhn, 2001).

Zaufanie jest utożsamiane z wiarygodnością i dlatego zaufanie „ma swoje granice, ponieważ wiarygodność generalnie ma swoje granice” (Nooteboom, Six, 2003). Wiarygodność opiera się na: kompetencjach, zdolności wzbudzania sympatii, uczciwości, pewności, spokoju, stanowczości i opanowania oraz umiejętności onieśmiania. To na ich podstawie kształtowana jest decyzja uczestnika komunikacji o gotowości do działania opartego na zaufaniu. Zaufanie do menadżera pomaga pracownikom skupić się na codziennych zadaniach i jest uważane za szczególnie ważne w okresach niepewności w życiu zawodowym pracowników (Colquitt i in., 2012). W przeciwnym razie brak zaufania do przywództwa może być istotną przyczyną niepewności pracowników (Whitener i in., 1998), powodując, że pracownicy są zaniepokojeni i rozproszeni w związku z sytuacją w pracy, co następnie uszczupla ich zasoby (Mayer i Gavin, 2005).

Gdy podwładni ufają swoim przełożonym, będą bardziej skłonni do dostarczania korzyści w postaci dodatkowego wysiłku na rzecz wykonywania pracy. Z kolei, gdy menedżerowie ufają swoim podwładnym, podwładni prawdopodobnie będą odbiorcami korzystniejszych korzyści i doświadczą poczucia własnej wartości (Pierce i Gardner, 2004). W rezultacie podwładni powinni być motywowani do dobrych wyników i bardziej zaangażowani w relację wymiany.

4. Metoda badawcza

Celem przeprowadzonego badania była ocena zaufania do systemu pomiaru dokonań i roli menedżerów w tym procesie. Postawiono dwa pytania badawcze:

1. Jak się przejawia zaufanie do systemu pomiaru dokonań w spółce?
2. Czy zaufanie do systemu pomiaru dokonań przekłada się na zaufanie do menadżera oraz zaangażowanie w pracę i wydajność pracowników?

W badaniach wykorzystano triangulację metod jakościowych – analizę case study, wywiad oraz analizę dokumentacji. Badanie – wywiady przeprowadzono w kwietniu i maju 2023 r. wśród pracowników przedsiębiorstwa Grupa Azoty Zakłady Chemiczne „Police” S.A. Zastosowano prostą technikę doboru losowego do doboru próby liczącej 20 pracowników. Wywiady przeprowadzono z przedstawicielami zarówno kierownictwa, jak i pracowników i odpowiadali oni na pytania dotyczące ogólnych stwierdzeń (Hosmer, 1995):

- zaufanie jest ogólnie wyrażane jako optymistyczne oczekiwanie ze strony jednostki o wydarzeniu lub zachowaniu osoby;
- zaufanie na ogół występuje pod warunkiem wrażliwości na interesy jednostki i zależności od zachowania innych ludzi;
- zaufanie jest generalnie kojarzone z chętną, a nie wymuszoną współpracą oraz z korzyścią wynikającą z tej współpracy;
- zaufanie jest na ogół trudne do wyegzekwowania;
- zaufaniu towarzyszy na ogół założenie o charakterze uznanym lub zaakceptowanym obowiązku ochrony praw i interesów innych osób.

5. Wyniki badań

Na podstawie wywiadów stwierdza się, że w spółce pracownicy przejawiają zaufanie do systemu pomiaru dokonań. Pomiar dokonań stał się popularny w pracy w organizacji z wielu powodów, jednym z głównych jest promowanie komunikacji i interakcję między menadżerami a podwładnymi (Nabil i in. 2022).

W większości zaufanie osobowe kojarzone jest zwyczajowo z uczciwością – cechą opartą na przekonaniach moralnych jednostki. Zaufanie do systemu ma bardziej instrumentalny charakter. Opiera się ono na przekonaniu, że dane rozwiązanie techniczne, program, procedura działać będzie zgodnie z naszymi oczekiwaniami. Jego najczęstszą postacią jest żądanie niezawodności i stabilności. W warunkach nowoczesności zaufanie do systemu zaczyna zyskiwać szczególnie istotne znaczenie. Wynika to przede wszystkim z rosnącej roli systemów abstrakcyjnych oraz wadze jaką przypisujemy obecnie wiedzy eksperckiej (Gray i Laidlaw, 2002).

Zaufanie przejawia się w wiarygodności i transparentności wskazań systemu. Transparentność system zarządzania dokonaniaми w zakresie wydajności pracy może być postrzegana jako zwyczajny rytuał zaufania i dobrej wiary w pracownika. W tym sensie istnienie systemu może być symbolicznym narzędziem mającym na celu stwierdzenie, że organizacja działa zgodnie ze standardami oczekiwanymi z zewnątrz (np. przez interesariuszy). Transparentność systemu zakłada pełną przejrzystość i rozliczalność procesów zachodzących w systemie pomiaru dokonań – udostępnienie wszystkim interesariuszom (w tym pracownikom) kompletnej informacji o podejmowanych działaniach i ich kluczowych parametrach.

Menedżerowie, którzy nauczą się ufać i działać w oparciu o zaufanie, zwiększą swoją postrzeganą wiarygodność. To znaczy zdobywając zaufania podwładnych mogą działać w roli

ufnego menedżera (Brower i in., 2009) Zaufanie do kierownika jest pozytywnie powiązane z wynikami pracy i zachowaniami obywatelskimi organizacji, a negatywnie z efektami odwrotnymi do zamierzonych, takimi jak zamiar odejścia z organizacji.

Zaufanie powinno być traktowane jako alternatywny element sterujący w stosunku do zarządzania dokonaniami. Zamiast polegać na wyraźnym narzędziu sterującym, ze wskaźnikami wydajności i umowami docelowymi, współpraca i relacje mogą opierać się na zaufaniu. Dyrektorzy powinni ufać, że pracownicy będą działać na miarę swoich możliwości i w najlepszym interesie wspólnego sukcesu.

Zaufanie do menadżera wspiera skuteczność systemu pomiaru dokonań i zaangażowanie w pracę. System nie zastąpi jednak komunikacji opartej na zaufaniu. Etyczne przywództwo podkreśla potrzebę dbania o ludzi oraz bycia uczciwym i godnym zaufania (Brown i Treviño, 2006).

System zarządzania dokonaniami jest instrumentem sygnalizującym kompetencje poprzez dostosowywanie się do tego, co uważa się za zachowanie odpowiadające standardowi profesjonalnego zarządzania. (pomiar).

Na podstawie danych uzyskanych z kwestionariusza można stwierdzić, że sukces w osiągnięciu celów zależy od dobrych praktyk działania, które zależą od zaangażowania i udziału menedżerów i pracowników w ustalaniu przyszłych celów. Gdzie menedżerowie odgrywają wiodącą rolę w całym procesie, wyznaczając trendy na niższych szczeblach zarządzania i służąc jako wzór do naśladowania dla pracowników. Ponieważ do ich obowiązków należy projektowanie polityk zapewniających efektywną pracę oraz określanie podstawowych wartości związanych z wydajnością i pracą zgodnie z nimi. Menedżerowie odgrywają kluczową rolę w tym, że dobre wyniki mogą być korzystne w osiągnięciu celów i zarządzaniu systemem dokonań.

6. Podsumowanie - wnioski dla zarządzających

Podsumowując, zaufanie wpływa na:

- a. Pozytywne środowisko pracy
- b. Wzmocnienie myśli i procesy decyzyjne
- c. Wzmacnia współpracę i zdolność do radzenia w sytuacjach kryzysowych.

Relacje przełożony – pracownik są nadrzędne. System pomiaru dokonań nadaje im tylko wiarygodności i transparentności. Menedżerowie muszą być w stanie dostosować się do tej szybkiej zmiany, aby osiągnąć swoje cele. Menedżerowie muszą przewidywać zmiany i mieć wybiegające w przyszłość cele, aby mogli ostatecznie zacząć wprowadzać zmiany,

kiedy i gdzie chcą, i w ten sposób uzyskać większą kontrolę nad swoimi środowiskami i poprawić jakość (Nabil i in., 2022). Brak zaangażowania ze strony kierownictwa wyższego szczebla może być głównym powodem potencjalnego pojawienia się przyszłych przeszkód (Lisa i in., 2000).

W każdej organizacji powinno się dążyć do skutecznego działania, a co za tym idzie do bezproblemowej współpracy między ludźmi. Jest to sygnał dla kadry zarządzającej, że powinna zadbać o jakość procesu komunikacji między pracownikami na każdym szczeblu zarządzania. Należy tutaj wziąć pod uwagę zarówno czynniki techniczne, takie jak dostępność i znajomość narzędzi i forum wymiany informacji, ale i nietechniczne, tj. odpowiednia ilość kanałów komunikacji czy odpowiednia kultura organizacyjna wspierająca proces komunikacji. Wyższa kadra menadżerska powinna wprowadzić regularne szkolenia rozwijające indywidualne kompetencje komunikacyjne pracowników. Będzie to wpływało na usprawnienie współpracy i łatwiejszą wymianę wiedzy oraz doświadczeń. Efektywna komunikacja stwarza odpowiednie warunki dla zaangażowania pracowników i rozwoju kreatywności. Ma to również pozytywny wpływ na pozycję konkurencyjną firmy na rynku.

Badanie wskazało, że w większości pracownicy dobrze postrzegają system pomiaru dokonań. Zastosowanie metod jakościowych pozwoliło na sformułowanie szeregu hipotez, które w dalszych badaniach powinny być potwierdzone metodami ilościowymi. Ograniczeniem badawczym była analizowana próba, z uwagi na jej niereprezentatywność. Wkład teoretyczny tego artykułu to nowe spojrzenie na zaufanie pracowników do pomiaru dokonań, które pozwala na rozwinięcie wiedzy na ten temat. Jednym z potencjałów do zbadania jest wpływ komunikacji na działania organizacji oraz które kwestie relacyjne czy zadaniowe mają silniejszy wpływ na zaufanie podwładnych do menedżerów.

7. Bibliografia

- Anderson, R., & Martin, O. (1995). *Appropriate leadership skills*. Washington: D.C Publications.
- Ayatse, F. A. (2005). *Management information system: A global perspective*. Makurdi: Oracle.
- Babu, N., Fletcher, L., Pichler, S. & Budhwar, P. (2023). What's trust got to do with it? Examining trust in leadership, psychological capital, and employee well-being in a cross-national context during Covid-19. *European Management Review*, 1–14. <https://doi.org/10.1111/emre.12561>
- Bieniok, H. i in. (2004). *Metody sprawnego zarządzania*. Agencja Wydawnicza Placet, Warszawa.
- Bourne, M., Kennerley, M., & Franco-Santos, M. (2005). Managing through measures: a study of impact on performance. *Journal of manufacturing technology management*, 16(4), 373-395.
- Brower, H. H., Lester, S. W., Korsgaard, M. A., & Dineen, B. R. (2009). A Closer Look at Trust Between Managers and Subordinates: Understanding the Effects of Both Trusting and Being Trusted on Subordinate Outcomes. *Journal of Management*, 35(2), 327–347. <https://doi.org/10.1177/0149206307312511>
- Brown, M. E., & Treviño, L. K. (2006). Ethical leadership: A review and future directions. *The leadership quarterly*, 17(6), 595-616.

- Bruhn, J. G. (2001). *Trust and the Health of Organizations*. Springer Science & Business Media.
- Colquitt, J. A., LePine, J. A., Piccolo, R. F., Zapata, C. P., & Rich, B. L. (2012). Explaining the justice–performance relationship: Trust as exchange deepener or trust as uncertainty reducer?. *Journal of applied psychology*, 97(1), 1.
- De Filippi, P., Mannan, M., & Reijers, W. (2020). Blockchain as a confidence machine: The problem of trust & challenges of governance. *Technology in Society*, 62, 101284.
- Drucker, P. F. (1954). Management by objectives and self-control. *Practice of management*, 34-48.
- Dumond, E. J. (1994). Making best use of performance measures and information. *International journal of operations & production management*, 14(9), 16-31.
- Gambetta, D. (1988). *Trust: Making and breaking cooperative relations*. Oxford: Blackwell
- Goris, J. R., Vaught, B. C., & Pettit, J. D. (2000). Effects of Communication Direction on Job Performance and Satisfaction: A Moderated Regression Analysis. *The Journal of Business Communication* (1973), 37(4), 348-368. <https://doi.org/10.1177/002194360003700402>
- Goris, J. R. (2007). Effects of satisfaction with communication on the relationship between individual-job congruence and job performance/satisfaction", *Journal of Management Development*, Vol. 26 No. 8, pp. 737-752. <https://doi.org/10.1108/02621710710777255>.
- Gray, J., & Laidlaw, H. (2002). Part-time employment and communication satisfaction in an Australian retail organisation. *Employee Relations*, 24(2), 211-228.
- Haskins, S. (1996). *Using the right form of communication*. London: CUP
- <https://sjp.pwn.pl/slowniki/zaufanie.html> (dostęp 26.06.2023 r.)
- Hosmer, L. T. (1995). "Trust: The Connecting Link between Organizational Theory and Philosophical Ethics". *Academy of Management Review*, 20(2), 379-403.
- Idoko, E. A., Okolie, J. I., & Nnubuogu, P. (2022). Effect of management by objectives (mbo) on the employee performance of union bank plc in enugu metropolis. *Advance Journal of Management, Accounting and Finance*, 7(11), 1-18.
- Inceoglu, I., Thomas, G., Chu, C., Plans, D., & Gerbasi, A. (2018). Leadership behavior and employee well-being: An integrated review and a future research agenda. *The Leadership Quarterly*, 29(1), 179-202.
- Johnston, R., Brignall, S., & Fitzgerald, L. (2002). 'Good enough' performance measurement: a trade-off between activity and action. *Journal of the Operational Research Society*, 53(3), 256-262
- Koontz, H. (2010). *Essentials of Management: McGraw-Hill series in management*. Tata McGraw-Hill Education.
- Lee, H. C., & Chuang, T. H. (2009). The impact of leadership styles on job stress and turnover intention: Taiwan insurance industry as an example. *Effects of Leadership Style on Organizational Performance: A Survey of Selected Small Scale Enterprises in Ikosi-Ketu Council Development Area of Lagos State, Nigeria*. *Australian Journal of Business and Management Research*, 1(7), 100-111. www.hclee@ttu.edu.tw
- Lisa, M., Meni, K. & Abraham, S. (2000). *Participation and Empowerment in Organizations*. Advanced Topics in Organizational Behavior. SAGE.
- Mayer R. C., Davis J. H., Schoorman F. D. (1995), An Integrative Model of Organizational Trust, „Academy of Management Review”, nr 20(3), s. 709–734.
- Mayer, R. C., & Gavin, M. B. (2005). Trust in management and performance: Who minds the shop while the employees watch the boss?. *Academy of management journal*, 48(5), 874-888.
- Mishra J., Morrissey M. A. (1990), Trust in employee/employer relationships: A survey of West Michigan managers, „Public Personnel Management”, nr 19(4), s. 443–486.
- Nabil Ahmed, G., Abdelhamed Arous, S., Farid Mohamed, W., & Abdelgawwad, M. (2022). Evaluating the role of management by objectives in enhancing five-star hotel operations *Journal of the Faculty of Tourism and Hotels-University of Sadat City*, Vol. 6, Issue (1/1), June 2022 doi: 10.21608/mfth.2022.271339
- Nanda, S. & Sudhinder, S. C. (2015). *Business and Management*. Lulu.com

- Niemiec, A. (2019). Kluczowe mierniki dokonań (KPI) w zarządzaniu organizacją na gruncie teorii równowagi funkcjonalnej. CeDeWu.
- Nooteboom, B. i Six, F. (red.). (2003). Proces zaufania w organizacjach: Empiryczne badania uwarunkowań i procesu rozwoju zaufania. Wydawnictwo Edwarda Elgara.
- Ooi S., Gigs, Y., & Johnson, T. (2006). Justifying the need for effective communication.
- Orpen, C. (1997). The effects of formal mentoring on employee work motivation, organizational commitment and job performance. *The Learning Organization*, 4(2), 53-60.
- Owusu, E., & Mardani, M. (2020). Towards Achieving Organisational Objectives: The Role of Effective Communication. *Journal of English Language Teaching and Applied Linguistics*, 2(4), 17-25.
- Peterson J., Kaplan D.A. (2016), *The 10 Laws of Trust: Building the Bonds That Make a Business Great*, AMACOM, New York.
- Pierce, J. L., & Gardner, D. G. (2004). Self-esteem within the work and organizational context: A review of the organization-based self-esteem literature. *Journal of management*, 30(5), 591-622.
- Richard, F. G. (2006). *Achieving High Performance: A Research-based Practical Approach*. Human Resource Development
- Ronnie, L. (2005). *Management Development Through Cultural Diversity*. Routledge.
- Rousseau, DM, S. Sitkin, RS Burt i C. Camerer (1998). „ W końcu nie tak różne : międzydyscyplinarne spojrzenie na zaufanie”, *Academy of Management Review*, 23, s . 393–404.
- Samul J., Szpilko D., Szydło J. (2021), Samoprywództwo i zaufanie a wyniki wirtualnej pracy zespołowej, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie”, nr 1(991), 89–104, <https://doi.org/10.15678/ZNUEK.2021.0991.0106>
- Shields, M. D., Deng, F. J., & Kato, Y. (2000). The design and effects of control systems: tests of direct-and indirect-effects models. *Accounting, Organizations and Society*, 25(2), 185-202.
- Sypniewska B.A., (2013) Rola i znaczenie komunikacji w organizacji – raport z badań; *Zeszyty Naukowe PWSZ w Płocku Nauki Ekonomiczne*, tom XVIII.
- Szynkiewicz, M. (2014). Problem zaufania w kontekście rozwoju społecznego technologii informatycznych. *Filo-Sofija*, 14(24).
- Sztompka Piotr (2007), *Zaufanie fundamentem społeczeństwa*, Znak, Kraków
- Qinfen, S., Yao, C., and Yu, Y. (2018). *Strategy and Performance of Knowledge Flow: University-Industry Collaborative Innovation in China*. Springer
- Ukko, J., Tenhunen, J., & Rantanen, H. (2007). Performance measurement impacts on management and leadership: Perspectives of management and employees. *International Journal of Production Economics*, 110(1-2), 39-51.
- Whitener, E. M., Brodt, S. E., Korsgaard, M. A., & Werner, J. M. (1998). Managers as initiators of trust: An exchange relationship framework for understanding managerial trustworthy behavior. *Academy of management review*, 23(3), 513-530.
- Zand, D. E. (1972). Trust and managerial problem solving. *Administrative science quarterly*, 229-239.

Milena Juchniewicz

Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Szczecińskiego

milena.juchniewicz@phd.usz.edu.pl

ORCID: 0000-0002-1495-9031

Forma listu przewozowego w krajowym transporcie towarów

Form of consignment note in national transport of goods

Streszczenie

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie regulacji dotyczących formy listu przewozowego w krajowym transporcie towarów oraz zwrócenie uwagi na występujące zarówno w doktrynie jak i orzecznictwie rozbieżności dotyczące formy listu przewozowego. Część autorów opowiada się za przyjęciem, że list przewozowy powinien być sporządzony w formie pisemnej. Z kolei inni autorzy opowiadają się za przyjęciem, że list przewozowy może zostać sporządzony również w innej formie, w tym w formie dokumentowej. Przepisy prawa nie wskazują wprost formy jaką powinien przybrać list przewozowy. W praktyce list przewozowy jest wystawiany najczęściej w formie pisemnej. Zgodnie z art. 38 ust. 2 pkt 1 pr. przew. obowiązkowym elementem listu przewozowego jest podpis nadawcy co sugeruje, że list przewozowy powinien być sporządzony w formie pisemnej. Z kolei z treści art. 47 ust. 3 pr. przew. wynika, że list przewozowy może przybrać postać przekazu elektronicznego, wydruku komputerowego lub innego dokumentu, który zawiera dane określone w art. 38 pr. przew. Autorka opowiada się za dokonaniem przez ustawodawcę nowelizacji ustawy Prawo przewozowe, aby wyeliminować rozbieżności co do formy listu przewozowego. Jak słusznie wskazuje się w doktrynie dopuszczenie możliwości sporządzenia listu przewozowego w formie dokumentowej może spowodować, że list przewozowy nie będzie pełnił funkcji legitymacyjnej i dowodowej. W ocenie autorki kompromisowym rozwiązaniem byłoby zatem dokonanie przez ustawodawcę nowelizacji ustawy Prawo przewozowe w ten sposób, aby obok formy pisemnej dopuszczalne było sporządzenie listu przewozowego również w formie elektronicznej.

Słowa kluczowe: list przewozowy, forma dokumentowa, forma listu przewozowego, Prawo Przewozowe, Kodeks cywilny

Summary

The purpose of this article is to briefly present the regulations of regarding the form of the consignment note the domestic transport of goods and to draw attention to the discrepancies in both the regulations and the doctrine as to the form of the consignment note. Some authors are of the opinion that the consignment note should be in writing. In contrast, other authors are of the opinion that the consignment note may also be drawn up in another form, including documentary form. The provisions of law are inconsistent in terms of the form that the consignment note should have, which may lead to the question of whether the current regulation does not create barriers. The author believes that there is a need to amend the Transport Law in such a way as to eliminate discrepancies as to the form of the consignment note. As it is rightly pointed out in the doctrine, allowing the possibility to draw up a consignment note in a documentary form may result in the consignment note not fulfilling its legitimacy and evidentiary functions. In the author's opinion, a compromise solution would therefore be for the legislator to amend the provisions of the transport law in such a way that, in addition to the written form, the consignment note could also be drawn up in electronic form.

Key words: consignment note, document

1. Wstęp

List przewozowy jest jednym z najczęściej występujących dokumentów przewozowych we wszystkich gałęziach transportu. Regulacje prawne dotyczące listu przewozowego w krajowym transporcie towarów liczą po kilkadziesiąt lat. Obecnie pomimo liberalizacji wymogów dotyczących umowy przewozu list przewozowy nadal jest

podstawowym dokumentem przewozowym, a zmianie uległa jedynie funkcja tego dokumentu. W doktrynie wyróżnia się obecnie cztery funkcje listu przewozowego: legitymacyjną, dowodową, informacyjną oraz instrukcyjną (Górski, 1959, s. 69; Wesołowski, 2013, s. 210). Celem artykułu jest przedstawienie regulacji prawnych dotyczących formy listu przewozowego w krajowym transporcie towarów. Wobec niejednorodności przepisów prawa krajowego w zakresie formy listu przewozowego należy rozważyć czy przepisy prawa wprost wskazują na formę szczególną w jakiej list przewozowy powinien zostać wystawiony czy też nadawca przesyłki dysponuje swobodą w tym zakresie, a list przewozowy może przybrać dowolną formę. W doktrynie brak jest jednolitego stanowiska co do formy sporządzenia listu przewozowego. Część autorów opowiada się za przyjęciem, że list przewozowy powinien być sporządzony w formie pisemnej (tak, Szanciło T., PPH 2013, Nr 4, s. 56). Z kolei inni autorzy opowiadają się za przyjęciem, że list przewozowy może zostać sporządzony również w innej formie, w tym w formie dokumentowej. W tym kontekście celowe wydaje się udzielenie odpowiedzi na pytanie o potrzebę wprowadzenia zmian w obowiązujących przepisach prawa krajowego w taki sposób, aby relikty okresu, w którym list przewozowy pełnił funkcję konstytutywną zostały usunięte. Celowe wydaje się również jednoznaczne określenie przez ustawodawcę dopuszczalnej formy listu przewozowego.

2. Rys historyczny listu przewozowego

Historia dokumentów przewozowych rozpoczęła się wraz z rozwojem produkcji towarowej. Przemieszczanie towarów na rozległym geograficznie obszarze oraz konieczność przekazywania informacji pomiędzy nadawcą przesyłki towarowej, a jej odbiorcą wymusiła sporządzanie odpowiednich dokumentów (Górski W., 1959, s. 31). Na tle historii listu przewozowego od momentu jego powstania do czasów obecnych ukazuje się jego zróżnicowane znaczenie.

W początkowej fazie kształtowania się praktyki sporządzania listu przewozowego miał on postać zwykłego listu adresowanego przez nadawcę przesyłki do jej odbiorcy (Górski W., 1959, s. 31). List ten był dołączany do przesyłki w celu poinformowania odbiorcy o warunkach przewozu i przedmiocie przesyłki (Górski W., 1959, s. 31). List przewozowy określał zatem ramy wykonywania przewozu zakreślone przez nadawcę. Jego sporządzanie tłumaczono stosunkowo niewielką szybkością transportu oraz brakiem innych form porozumiewania się na odległość (Duverdy D. Ch., 1874, s. XII): Odbiorca przesyłki nie dysponował skuteczniejszymi formami porozumiewania się na odległość aniżeli poprzez zawarcie odpowiednich adnotacji na liście przewozowym. Treść listu przewozowego miała

wówczas fundamentalne znaczenia dla przewoźnika, gdyż to właśnie z listu przewozowego pozyskiwał on podstawowe dane dotyczące przesyłki i miejsca jej przeznaczenia oraz odbiorcy.

Najstarszym historycznie aktem prawnym, w którym można doszukać się szczątkowej regulacji listu przewozowego jest kodeks handlowy Napoleona z 1807 roku (Górski W., 1959, s. 33). W tamtym okresie list przewozowy był wystawiony przez nadawcę towaru w jednym egzemplarzu (Górski W., 1959, s. 67). Pełnił jedynie funkcję potwierdzającą wykonanie umowy przewozu, a nadawca był pozbawiony dowodu przekazania przesyłki do odbiorcy. W powyższym kontekście list przewozowy pełnił funkcję informacyjną (Górski W., 1959, s. 31-32).

Wraz z rozwojem produkcji towarowej w liście przewozowym zamieszczano wzmianki odnoszące się do warunków przewozu i zawartości przesyłki. Zamieszczenie wzmianek tworzyło domniemanie, że treść listu przewozowego jest wyrazem rzeczywistego stanu rzeczy. Z czasem pojawił się zwyczaj sporządzania wtórnika (kopii) listu przewozowego (Garnowski K., 2020, s. 104). W nim zawarte było potwierdzenie odebrania przesyłki od nadawcy oraz jej przyjęcia do przewozu. Ponadto stronie przewozu, która znajdowała się w posiadaniu listu przewozowego przyznano uprawnienia do dysponowania przesyłką na podstawie egzemplarza listu przewozowego oraz zwiększono liczbę jego egzemplarzy (Górski W., 1959, s. 31-32). W powyższym okresie najbardziej zauważalna była zatem funkcja informacyjna oraz funkcja instrukcyjna listu przewozowego. Ponadto zamieszczenie w liście przewozowym wzmianek dotyczących warunków przewozu oraz stanu przesyłki wskazuje na wyodrębnienie funkcji dowodowej polegającej na tym, że treść listu przewozowego odpowiada uzgodnionym warunkom przewozu.

W systemie gospodarki socjalistycznej w krajowym transporcie towarów obowiązek wystawienia listu przewozowego był obowiązkiem prawnym (Górski W., 1959, s. 32). W tym okresie wystawienie listu przewozowego było obligatoryjne niemal we wszystkich gałęziach transportu (z wyjątkiem transportu morskiego) (Górski W., 1959, s. 32). Przyjęcie przez przewoźnika listu przewozowego wraz z towarem było przesłanką zawarcia umowy przewozu (Górski W., 1959, s. 69).

Analiza listu przewozowego w ujęciu historycznym prowadzi do wniosku, że znaczenie listu przewozowego uzależnione jest od charakteru jaki przypisywano w danym okresie umowie przewozu. (por. Garnowski K., 2020, s. 128). Przy czym funkcja jaką w danym okresie pełnił list przewozowy skorelowana jest bezpośrednio z formą listu przewozowego. W ujęciu historycznym w Polsce w okresie, gdy list przewozowy pełnił

funkcję konstytutywną był on obowiązkowym dokumentem przewozowym (Górski W., 1959, s. 32). Stan ten uległ zmianie wraz z nowelizacją ustawy Prawo przewozowe, które weszła w życie w dniu 21 stycznia 1995 r. W wyniku nowelizacji skreślono między innymi art. 47 ust. 1 pr. przew., który stanowił o tym, że umowa przewozu dochodziła do skutku, gdy przewoźnik przyjął do przewozu rzeczy i list przewozowy. List przewozowy nie pełni już funkcji konstytutywnej, jednakże w regulacjach prawnych dotyczących listu przewozowego zawarte są relikty okresu, w którym listu przewozowy pełnił tę funkcję. Przykładem jest chociażby art. 38 ust. 2 pkt 1 pr. przew., który nie był nowelizowany od czasu wejścia w życie ustawy Prawo przewozowe.

3. Forma listu przewozowego w świetle przepisów ustawy Prawo przewozowe

Forma listu przewozowego w krajowym przewozie towarów nie została wskazana w przepisach Kodeksu cywilnego. W treści art. 780 § 1 k.c. zawarto obowiązek wystawienia listu przewozowego przez wysyłającego na żądanie przewoźnika. List przewozowy nie jest zatem dokumentem obligatoryjnym, o czym świadczy okoliczność, że jest wystawiany przez nadawcę na żądanie przewoźnika (por. Stec, 2005, s. 144). Również na gruncie pr. przew. brak jest przepisów prawnych wskazujących wprost na formę jaką powinien posiadać list przewozowy. Szczątkowe regulacje dotyczące formy listu przewozowego można odszukać w art. 38 ust. 2 pkt 1 pr. przew., który wśród elementów jakie powinien zawierać list przewozowy wymienia podpis nadawcy. Niewątpliwie sugeruję to konieczność zachowania formy pisemnej.

Z kolei przepis art. 47 ust. 3 pr. przew. dopuszcza wystawienie listu przewozowego w postaci przekazu elektronicznego, wydruku komputerowego lub innego dokumentu zawierającego dane określone w art. 38 pr. przew. Definicji legalnej „przekazu elektronicznego” czy „wydruku komputerowego” nie sposób doszukać się zarówno w ustawie Prawo Przewozowe, jak również w Kodeksie cywilnym. Zauważyć również należy, że przepis art. 47 ust. 3 pr. przew. pozostaje w sprzeczności z wynikającym z art. 38 ust. 2 pkt 1 pr. przew. wymogiem złożenia przez nadawcę podpisu pod listem przewozowym (por. Jaworski A., Prawo przewozowe. Komentarz, s. 158). Rozbieżności nie wyjaśniają również pojawiające się w doktrynie odmienne głosy co do formy listu przewozowego. Niektórzy autorzy opowiadają się za tym, że dla ważności listu przewozowego wymagane jest zachowanie formy pisemnej lub opatrzenie listu przewozowego bezpiecznym podpisem elektronicznym weryfikowanym przy pomocy ważnego kwalifikowanego certyfikatu (Szanciło T., PPH 2013, Nr 4, s. 56). Inni przedstawiciele doktryny wskazują, że chociaż

forma pisemna listu przewozowego jest przez ustawodawcę uznawana za podstawową, dopuszczalne są również inne formy wystawienia listu przewozowego (Jaworski A., Prawo przewozowe. Komentarz, s. 158, tak też Dąbrowski D. w: Ambrożuk D., Wesołowski K., Dąbrowski D., 2020, s. 148). Niewątpliwie wymóg zachowania formy pisemnej jest spełniony w przypadku posłużenia się przez wystawcę kwalifikowanym podpisem elektronicznym (Jaworski A., Prawo przewozowe. Komentarz, s. 158). Wykładnia literalna art. 47 ust. 3 pr. przew. może prowadzić do wniosku, że wymóg złożenia podpisu pod listem przewozowym nie jest niezbędny (por. Jaworski A., Prawo przewozowe. Komentarz, s. 158). Zauważyć należy, że przepis art. 47 ust. 3 pr. przew. jako dowód zawarcia umowy przewozu uznaje „potwierdzony przez przewoźnika list przewozowy” w postaci przekazu elektronicznego, wydruku komputerowego „lub innego dokumentu zawierającego dane określone w art. 38”. Wykładnia literalna powyższego przepisu prowadzi do wniosku, że za list przewozowy może być uznany potwierdzony przez przewoźnika przekaz elektroniczny, potwierdzony przez przewoźnika wydruk komputerowy oraz inny dokument zawierający dane określone w art. 38 pr. przew., a także potwierdzony przez przewoźnika przekaz elektroniczny, który zawiera dane określone w art. 38 pr. przew. oraz potwierdzony przez przewoźnika wydruk komputerowy, który zawiera dane określone w art. 38 pr. przew. Spośród wskazanych wyżej dokumentów można zatem wyróżnić następujące formy: elektroniczną równoważną formie pisemnej oraz formę dokumentową. Przy czym do pierwszej kategorii można zaliczyć sporządzony w postaci elektronicznej i opatrzony kwalifikowanym podpisem elektronicznym: potwierdzony przez przewoźnika przekaz elektroniczny, inny dokument zawierający dane określone w art. 38 pr. przew., a także potwierdzony przez przewoźnika przekaz elektroniczny, który zawiera dane określone w art. 38 pr. przew. Zdaniem autorki do wyżej wymienionej kategorii nie można zaliczyć wydruku komputerowego, o którym mowa w art. 38 pr. przew. Wydruk komputerowy nie spełnia bowiem wymogu koniecznego do zachowania formy elektronicznej jakim jest ujęcie treści oświadczenia woli w postaci elektronicznej. Z kolei, do drugiej kategorii zaliczyć można wszelkie dokumenty wymienione w art. 38 pr. przew. Jak wskazuje się bowiem w orzecznictwie „minimalnym wymogiem dla złożenia oświadczenia w formie dokumentowej jest stworzenie w dowolnej formie możliwości ustalenia osoby oświadczonego, przykładowo poprzez wskazanie personaliów tego podmiotu pismem maszynowym, czy też przy użyciu stosownej pieczętki imiennej” (Wyrok SA w Warszawie z 30.04.2021 r., VI ACa 320/20, LEX nr 3259732). Tym samym skoro ustawodawca wprost dopuszcza wystawienie listu przewozowego w postaci „przekazu elektronicznego” lub „wydruku komputerowego” może to sugerować, że podpis nadawcy nie

jest obligatoryjnym elementem listu przewozowego. (por. Dąbrowski D. w: Ambrożuk D., Wesołowski K., Dąbrowski D., 2020, s. 148).

Powyższy pogląd wydaje się potwierdzać fakt, że przepis art. 47 ust. 3 pr. przew. odwołuje się jedynie do danych wskazanych w art. 38 pr. przew., a za dane nie można uznać podpisu nadawcy (Dąbrowski D. w: Ambrożuk D., Dąbrowski D., Wesołowski K., 2013, s. 191). Jak słusznie wskazuje się w doktrynie pominięcie w treści listu przewozowego niektórych danych wskazanych w przepisie art. 38 ust. 2 pr. przew. nie pozbawia dokumentu charakteru listu przewozowego (Dąbrowski D. w: Ambrożuk D., Wesołowski K., Dąbrowski D., 2020, s. 148). W doktrynie wskazuje się, że najistotniejsze dane jakie powinny być zawarte w liście przewozowym to: określenie nadawcy, przewoźnika, miejsca przeznaczenia, odbiorcy oraz rodzaju i liczby rzeczy przyjętych do przewozu (Dąbrowski D. w: Ambrożuk D., Wesołowski K., Dąbrowski D., 2020, s. 148). Braki w powyższym zakresie powodują, że dokument nie może zostać uznany za list przewozowy (Dąbrowski D. w: Ambrożuk D., Wesołowski K., Dąbrowski D., 2020, s. 148). Przyjęcie powyższego poglądu prowadzi do wniosku, że dokument w którym wskazane są powyższe dane, niezawierający podpisu wystawcy może być uznany za list przewozowy.

Stanowisko o braku konieczności złożenia podpisu pod listem przewozowym przez nadawcę potwierdza również wykładnia historyczna art. 47 ust. 1 pr. przew. Przed styczniem 1995 r. obowiązywał art. 47 ust. 1 pr. przew., który nadawał umowie przewozu charakter umowy realnej. Umowa przewozu dochodziła uprzednio do skutku z chwilą, gdy przewoźnik przyjął do przewozu towar oraz list przewozowy, a przyjęcie towaru zostało odnotowane w liście przewozowym. Obecnie umowa przewozu ma charakter umowy konsensualnej. Umowa przewozu jest bowiem ważna z chwilą jej zawarcia, a więc w momencie zgodnego ustalenia przez nadawcę i przewoźnika essentialia negotii umowy i osiągnięcia konsensu (tak, Dąbrowski D. w: Ambrożuk D., Dąbrowski D., Wesołowski K., 2015, s. 161; Szanciło T., 2013, s. 90; K. Wesołowski, 2013, s. 164, Garnowski K., 2020, s. 135). Oznacza to, że wraz z pozbawieniem umowy przewozu charakteru realnego zmiana uległa również funkcja listu przewozowego (Dąbrowski D. w: Ambrożuk D., Dąbrowski D., Wesołowski K., 2015, s. 161; Szanciło T., 2013, s. 90; Wesołowski K., 2013, s. 164). Obecnie list przewozowy stanowi jedynie dowód zawarcia umowy przewozu i jej wykonania (Dąbrowski D. w: Ambrożuk D., Dąbrowski D., Wesołowski K., 2015, s. 161; Szanciło T., 2013, s. 90; Wesołowski K., 2013, s. 164). Za obowiązkiem złożenia podpisu przez przewoźnika opowiadają się natomiast inni przedstawiciele doktryny (por. H. Goryszewski. w: Kolarski A. (red.), Warszawa s. 151). W literaturze pojawiają się głosy, że wartość dowodową listu przewozowego w rozumieniu

przepisów Kodeksu Cywilnego pełni jedynie list przewozowy, który opatrzony jest podpisem nadawcy i przewoźnika (Szanciło T., PPH 2013, Nr 4, s. 56). Podnosi się, bowiem że konsekwencją niezachowania formy pisemnej listu przewozowego jest to, że nie jest w sporze dopuszczalny dowód z zeznań świadków lub z przesłuchania stron na fakt dokonania czynności. Polemika z powyższym poglądem została wyrażona w doktrynie (tak, Garnowski K., 2020, s. 135). Jak słusznie wskazano przyjęcie powyższej kwalifikacji może prowadzić do wniosku, że wystawienie listu przewozowego stanowi czynność prawną. Ponadto powyższe stanowisko nie uwzględnia odrębności pomiędzy wystawieniem listu przewozowego, a zawarciem umowy przewozu. Obecnie list przewozowy stanowi jedynie dowód wykonania umowy przewozu. List przewozowy nie pełni funkcji konstytutywnej, a umowa przewozu jest ważna i skuteczna pomimo niesporządzenia listu przewozowego (tak, K. Garnowski, Warszawa 2020, s. 135). Przyjmując zatem, że list przewozowy jest odrębną czynnością od czynności jaką jest zawarcie umowy przewozu stwierdzić należy, że ograniczenia dowodowe wynikające z art. 74 k.c. odnoszą się wyłącznie do oświadczeń woli składających się na czynność prawną (Radwański Z., Drozd E. (w:) Radwański Z. (red.), System prawa prywatnego, t. 2, s. 114). Zarówno w świetle Kodeksu Cywilnego jak również w świetle ustawy Prawo Przewozowe nie przewiduje się dla zawarcia umowy przewozu określonej formy. Skoro umowa przewozu może być zawarta w dowolnej formie to art. 74 k.c. nie powinien znaleźć zastosowania w odniesieniu do listu przewozowego (tak, Garnowski K., Warszawa 2020, s. 135). Tym bardziej ograniczenia dowodowe wynikające z niezachowania formy czynności prawnej zastrzeżonej *ad probationem* nie mogą odnosić się do wystawienia listu przewozowego. Sporządzenie listu przewozowego zostało bowiem oddzielone od czynności prawnej jaką jest zawarcie umowy przewozu. (tak, Garnowski K., 2020, s. 135). Z przytoczonej powyżej polemiki wynika zatem, że w razie sporu co do sporządzenia listu przewozowego dowód z zeznań świadków lub z przesłuchania stron na fakt dokonania tej czynności uznać należy za dopuszczalny (Garnowski K., Warszawa 2020, s. 135). Zastosowanie w odniesieniu do listu przewozowego art. 74 k.c. rozważano również w doktrynie na tle stosowania art. 247 k.c. (tak, Garnowski K., Warszawa 2020, s. 137). Zgodnie z tym przepisem „dowód ze świadków lub z przesłuchania stron przeciwko osnowie lub ponad osnowę dokumentu obejmującego czynność prawną może być dopuszczony między uczestnikami tej czynności tylko w wypadkach, gdy nie doprowadzi to do obejścia przepisów o formie zastrzeżonej pod rygorem nieważności i gdy ze względu na szczególne okoliczności sprawy sąd uzna to za konieczne”. Powyższy przepis wprowadza ograniczenia dowodowe, który odnoszą się do dokumentów obejmujących „czynność prawną” (Garnowski

K., Warszawa 2020, s. 135). W literaturze wskazuje się, że przepis ten odnosi się wyłącznie do dokumentów obejmujących treść czynności prawnych. Nie dotyczy natomiast dokumentów zaświadczających (Ereciński T. (w:) Ereciński T., Grzegorzcyk P. Gudowski J., Jędrzejewska M., Weitz K., Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz. Tom II. Postępowanie rozpoznawcze, Warszawa 2016, s. 338). Powyższego przepisu nie można zatem zastosować do oświadczeń wiedzy (tak, Garnowski K., Warszawa 2020, s. 135).

W doktrynie wyrażono również pogląd, że list przewozowy posiada moc dowodową na podstawie art. 245 k.p.c. nawet bez obowiązywania art. 47 ust. 3 pr. przew. (Garnowski K., 2020, s. 137). Ponadto zestawienie art. 245 k.p.c. z art. 47 ust. 3 pr. przew. może prowadzić do postawienia pytania o cel regulacji prawnej z ostatniego z wyżej wymienionych przepisów skoro bowiem moc dowodowa listu przewozowego wynika z art. 245 k.p.c. uzależnienie mocy dowodowej tego dokumentu wskazane w art. 47 ust. 3 pr. przew. od zawarcia w liście przewozowym danych wskazanych w art. 38 pr. przew. zdaje się być pozbawione celu (tak, Garnowski K., 2020, s. 137).

Rozpatrując kwestie związane z formą listu przewozowego należy również rozważyć czy może on zostać wystawiony w formie dokumentowej, która wskazana została w art. 77² k.c. W świetle art. 90 pr. przew. w kwestiach nieuregulowanych w ustawie lub w przepisach wydanych w celu jej wykonania i przepisach szczególnych stosuje się przepisy Kodeksu cywilnego. Wystawienie listu przewozowego należy zwykle do czynności faktycznych, a nie czynności prawnych co oznacza, że regulacje prawne o formie oświadczeń woli należy stosować jedynie odpowiednio. Wykładnia literalna art. 47 ust. 3 pr. przew. w świetle definicji dokumentowej formy czynności prawnej zawartej w kodeksie cywilnym pozwala na przyjęcie, że zachowanie formy dokumentowej w odniesieniu do listu przewozowego jest dopuszczalne. (tak, Dąbrowski D. w: Ambrożuk D., Wesołowski K., Dąbrowski, 2020, s. 175). Stosownie do treści art. 77³ k.c. „do zachowania formy dokumentowej czynności prawnej wystarcza złożenie oświadczenia woli w postaci dokumentu, w sposób umożliwiający ustalenie osoby składającej oświadczenie”. Z kolei dokumentem jest „każdy nośnik informacji umożliwiający zapoznanie się z jej treścią” (art. 77⁴ k.c.). W świetle powyższego przepisu pojęcie „dokumentu” należy oceniać szeroko. Treść dokumentu może bowiem zostać ujawniona zarówno np. przy użyciu obrazu, dźwięku, znaków graficznych, jak również utrwalona na dowolnym nośniku. Minimalnym wymogiem zachowania tej formy jest jedynie ustalenie osoby, która złożyła oświadczenie w nim zawarte. W doktrynie pojawiają się również głosy krytyczne co do dopuszczalności sporządzenia listu przewozowego w formie dokumentowej (Garnowski K., 2020, s. 137). Jako uzasadnienie dla

odrzućenia koncepcji listu przewozowego sporządzonego w formie dokumentowej wskazuje się między innymi fakt, że sporządzenie listu przewozowego w tej formie pozostawałoby w sprzeczności z konstrukcją listu przewozowego. W doktrynie wskazuje się również, że uznanie formy dokumentowej listu przewozowego uniemożliwia realizację funkcji legitymacyjnej oraz dowodowej. List przewozowy wystawiony w formie dokumentowej może być wielokrotnie powielany (tak, Dąbrowski D. w: Ambrożuk D., Wesołowski K., Dąbrowski, 2020, s. 175, por. Garnowski K., 2020, s. 137). W ocenie autorki przyjęcie, że list przewozowy może być sporządzony w formie dokumentowej pozostaje w zgodności z nurtem liberalizacji przepisów transportowych w celu ich dostosowania do dynamicznej praktyki transportowej. Na gruncie obecnie obowiązujących przepisów ustawy Prawo przewozowe nie można jednak nie uznać słuszności głosów krytycznych opowiadających się przeciwko dopuszczeniu formy dokumentowej listu przewozowego, jednakże w ocenie autorki przepisy prawa powinny przede wszystkim służyć praktyce obrotu gospodarczego. Rozwiązaniem kompromisowym uwzględniającym z jednej strony, potrzeby praktyki transportowej, a z drugiej realizację pełnionych przez list przewozowy funkcji byłaby nowelizacja ustawy Prawo przewozowe w taki sposób aby w pełni dopuszczalna obok pisemnej formy listu przewozowego była również forma elektroniczna.

4. Zakończenie

Reasumując, brak zastrzeżenia formy pisemnej listu przewozowego pod rygorem nieważności oraz rozbieżności w przepisach odnoszących się do formy listu przewozowego w krajowym przewozie towarów prowadzą do wniosku, że forma pisemna chociaż uznana za wiodącą przez ustawodawcę nie jest niezbędna. List przewozowy może mieć postać przekazu elektronicznego, wydruku komputerowego albo innego dokumentu, istotne jest jednak, aby zawierał dane wskazane w art. 38 pr. przew. W aktualnym stanie prawnym pomimo odrzucenia konstytutywnej funkcji listu przewozowego rozumianej jako warunek ważności umowy przewozu regulacja prawna przewidziana w art. 38 ust. 2 pkt 1 pr. przew. jest reliktem tego okresu. Obecnie, gdy umowa przewozu nie ma charakteru realnego wydaje się, że obecny kształt tego przepisu jest skutkiem braku konsekwencji ustawodawcy przy nowelizacji ustawy Prawo przewozowe. Z uwagi na powszechność zawierania umów przewozu w obrocie gospodarczym celowe wydaje się dokonanie przez ustawodawcę nowelizacji przepisów ustawy pr. przew. w taki sposób, aby nie było wątpliwości interpretacyjnych co do formy listu przewozowego. W szczególności istotne jest usunięcie rozbieżności pomiędzy treścią art. 38 ust. 2 pkt 1 pr. przew., a treścią przepisu art. 47 ust. 3 pr. przew. Autorka opowiada się przy

tym za dokonaniem nowelizacji umożliwiającej wprowadzenie elektronicznej formy listu przewozowego . Za przyjęciem takiego stanowiska przemawia przede wszystkim praktyka obrotu gospodarczego. Nie powinno bowiem budzić wątpliwości, że dokonanie nowelizacji poprzez jednoznaczne dopuszczenie formy elektronicznej listu przewozowego przyspieszy proces sporządzania dokumentów przewozowych.

5. Bibliografia

- Ambrożuk D., Dąbrowski D., Wesołowski K., *Prawo przewozowe. Komentarz*, Warszawa 2020.
- Ambrożuk D., Dąbrowski D., Garnowski K., Wesołowski K., *Umowa przewozu osób i rzeczy w prawie polskim. Stan obecny i kierunki zmian*, Warszawa 2020.
- D. Ch. Duverdy, *Traité du contrat de transport par chemins de far.*, Nabu Press, Paryż 1874.
- Erciński T., Grzegorzczak P., Gudowski J., Jędrzejewska M., Weitz K., *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz. Tom II. Postępowanie rozpoznawcze*, Warszawa 2016 s. 338.
- Garnowski, K. *Wykonanie umowy przewozu rzeczy w transporcie drogowym, kolejowym i lotniczym*, Warszawa 2020.
- Górski W., *List Przewozowy*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań 1959.
- Jaworski A., *Prawo przewozowe. Komentarz*. Warszawa 2014.
- Kolarski A. (red.), *Prawo przewozowe z komentarzem*, Warszawa 1987.
- Radwański Z., Drozd E., *System prawa prywatnego*, t. 2, Warszawa 2008.
- Stec M., *Umowa przewozu w transporcie towarowym*, Kraków 2005
- Szanciło T., *Forma zawarcia umowy przewozu na tle form zawierania umów*, PPH 2013, Nr 4.
- Szanciło T., *Odpowiedzialność kontraktowa przewoźnika przy przewozie drogowym przesyłek towarowych*, Warszawa 2013.
- Wesołowski K., *Umowa międzynarodowego przewozu drogowego towarów na podstawie CMR*, Warszawa 2013.
- Orzecznictwo**
- Wyrok SA w Warszawie z 30.04.2021 r., VI ACa 320/20, LEX nr 3259732.

Przemysław Kot

Szkoła Doktorska Akademii Ignatianum w Krakowie

przemyslawkot34@gmail.com

ORCID: 0000-0002-8603-3182

Rola propagandy w wojnie kognitywnej

The role of propaganda in cognitive warfare

Streszczenie

Tematem artykułu jest przedstawienie teoretycznego ujęcia pojęcia propagandy oraz wojny kognitywnej. Wojna kognitywna jest pojęciem stosunkowo nowym, wyewoluowała z wojny psychologicznej, która z kolei stanowi rozwinięcie wojny informacyjnej. Działania kognitywne mają na celu, wpłynąć na to co oraz jak myśli przeciwnik. Hipoteza pracy zakłada, że propaganda jest jedną z głównych metod używanych w działaniach kognitywnych. W pierwszej części pracy zostanie scharakteryzowane pojęcie wojny kognitywnej. W drugiej części zostanie opisana propaganda jako forma komunikowania. Natomiast w ostatniej części pracy zostanie przedstawiony związek między propagandą a wojną kognitywną na przykładzie doktryny Gierasimowa. W pracy wykorzystano metodę analizy systemowej oraz metodą analizy dyskursu publicznego.

Słowa kluczowe: wojna kognitywna, propaganda, doktryna Gierasimowa

Abstract

The subject of the article is to present a theoretical treatment of the concept of propaganda and cognitive. Cognitive warfare is a relatively new concept, having evolved from psychological warfare, which in turn is a development of information warfare. Cognitive warfare aims to, influence what and how the opponent thinks. The hypothesis of the work is that propaganda is one of the main methods used in cognitive operations. In the first part of the work, the concept of cognitive warfare will be characterized. The second part will describe propaganda as a form of communication. And in the last part of the work, the relationship between propaganda and cognitive warfare will be presented using the example of Gerasimov's doctrine. The work uses the method of system analysis and the method of public discourse analysis.

Keywords: cognitive warfare, propaganda, Gerasimov doctrine

1. Wstęp

Wojna kognitywna jest pojęciem stosunkowo nowym, wyewoluowała z wojny psychologicznej, która z kolei stanowi rozwinięcie wojny informacyjnej. Działania kognitywne mają za zadanie, przy użyciu najnowszych osiągnięć naukowo-technicznych, wpłynąć na to co oraz jak myśli przeciwnik. Obecnie nadal bardzo często wykorzystuje się także bardziej klasyczne metody oddziaływania na ludzi, takie jak propaganda. Celem artykułu jest przedstawienie teoretycznego ujęcia propagandy i wojny kognitywnej oraz relacji między tymi dwoma formami działań. Hipoteza pracy zakłada, że propaganda jest jedną z głównych metod używanych w działaniach kognitywnych. W pierwszej części pracy zostanie scharakteryzowane pojęcie wojny kognitywnej. W drugiej części zostanie opisana propaganda jako forma komunikowania. Natomiast w ostatniej części pracy zostanie przedstawiony związek między propagandą a wojną kognitywną na przykładzie doktryny

Gierasimowa. W pracy wykorzystano metodę analizy systemowej oraz metodą analizy dyskursu publicznego.

2. Wojna kognitywna

Już w okresie starożytnym zdawano sobie sprawę, że wojna to nie tylko działania zbrojne, ale należy także wykorzystać manipulację oraz oszustwo. Wojna kognitywna jest rozwinięciem wojny psychologicznej, która z kolei wywodzi się z wojny informacyjnej. Wojnę informacyjną można zdefiniować jako działania, których celem jest wykorzystanie, uszkodzenie, zniszczenie informacji lub zasobów informacji, ale także ochrona własnych zasobów informacji, po to by osiągnąć konkretny cel lub zwycięstwo nad przeciwnikiem (Denning, 2002, s. 11).

Wojna psychologiczna natomiast to, zgodnie z definicją przyjętą przez NATO, wykorzystanie metod komunikacji społecznej oraz wszelkich innych technik wpływu społecznego, w celu oddziaływania na przeciwnika tak, by ukształtować opinie, postawy i zachowania oponenta zgodne z intencjami ośrodka prowadzącego działania psychologiczne (NATO, 2002 s. 1-4).

Wojna kognitywna jest określeniem stosunkowo nowym. Brak jednej, powszechnie przyjętej definicji tego pojęcia. Łączy ona w sobie elementy zarówno wojny informacyjnej jak i psychologicznej. Według NATO wojna kognitywna to wspólne wykorzystanie narzędzi cybernetycznych, informacyjnych, psychologicznych oraz socjotechnicznych (NATO, 2021). Eksperti NATO podkreślają, że cele wojny kognitywnej mogą być ograniczone, z krótkimi horyzontami czasowymi lub też mieć charakter strategiczny, z kampaniami trwającymi na przestrzeni wielu dziesięcioleci. Pojedyncza, krótkotrwała, kampania może koncentrować się na ograniczonym zadaniu np. wymuszeniu zmiany określonej polityki publicznej. Można także prowadzić kilka kolejnych kampanii, jedna po drugiej lub występujących symultanicznie, których długoterminowym celem jest rozbięcie całych społeczeństw lub sojuszy, poprzez zasianie wątpliwości co do rzetelności rządów, osłabienie procesów demokratycznych, wywołanie niepokojów społecznych lub podżeganie do ruchów separatystycznych

3. Propaganda jako forma komunikowania

Propaganda jest pojęciem używanym w dyskusji naukowej od około stu lat, jednak jej początki sięgają czasów starożytnych. Arystoteles przedstawił model komunikacji w swojej Retoryce. Rozróżnił trzy elementy mówcę, przedmiot mowy i odbiorcę. Wśród słuchaczy filozof wyszczególnił sędziów i widzów. Pierwsi są rzeczywistymi adresatami wygłoszonej

mowy, na których chce wpłynąć mówca, ponieważ to oni mają decydujący głos w podejmowaniu decyzji. Pozostali są to obserwatorzy, którzy nie mają żadnej mocy decyzyjnej, mogą jedynie oceniać mówcę. Arystoteles kładzie nacisk głównie na badanie odbiorcy, ponieważ to do niego przekaz kieruje mówca i na niego chce wpłynąć (Arystoteles, wyd. 2016).

Koncepcja Shannon-Weaver, od nazwiska dwóch badaczy Claude Shannona oraz Warrena Weavera, w jej ujęciu propaganda składa się z pięciu elementów- źródła informacji, nadajnika, kanału, odbiornika i adresata. Źródło informacji to grupa lub pojedyncza osoba odpowiedzialna za selekcję informacji, która ma zostać przekazana. Nadajnik to osoba, grupa osób lub urządzenie, które koduje wybrany komunikat w celu nadania sygnału. Kanał to po prostu medium za pomocą, którego przekazywany jest wcześniej ustalony sygnał. Odbiornik to osoba lub urządzenie, które odbiera sygnał i odtwarza z niego oryginalny komunikat. Adresatem jest osoba lub grupa osób, do której kierowana jest wiadomość. Dodatkowy element to szum, który zniekształca oryginalny komunikat, w skutku czego sygnał wychodzący z nadajnika nie jest identyczny z tym, który dociera do odbiornika. Autorzy skupili się na wyjaśnieniu bardziej zjawiska fizycznego, jednak zignorowali rolę czynnika ludzkiego, co jest największą wadą tej koncepcji (Shannon, 1948, s.380-407).

Socjolog Harold D. Lasswell zwracał uwagę, głównie na treść przekazu, a nie na sam fakt dokonania tegoż przekazu. Główne pytania jakie należy zadać w przypadku analizy propagandy sprowadzają się do pytania- Kto mówi? Co mówi? Komu mówi? Jakim kanałem? Z jakim efektem? Mamy więc pięć elementów- nadawcę, komunikat, sposób jego przekazu, odbiorcę oraz reakcję na komunikat. W związku z czym można analizować pięć różnych obszarów. Analiza kontroli, czyli badanie działań nadawcy, następnie analiza treści, analiza mediów, zatem sprawdzanie kanałów którymi komunikat jest przekazywany. Analiza widowni, czyli koncentrowanie się na odbiorcy komunikatu oraz analiza efektu, czyli sprawdzanie skutku przekazu. Należy zaznaczyć, że według autora wszystkie te obszary mogą być badane oddzielnie i niezależnie od siebie (Laswell, 1948, s. 37). Powyższe kwestie nieco odmiennie rozumiał Paul M. A. Linebarger, który wymienił 5 etapów propagandy- 1 kanały informacyjne propagandy, 2 Czas rozpoczęcia i prowadzenia kampanii, 3 publiczność odbiorcy propagandy, 4 temat który dotyczy kampania propagandowa i 5 misja, czyli cel kampanii propagandowej (Linebarger, 1954, s. 61).

Wyżej wspomniane koncepcje mają charakter linearny. Pierwszym nielinearny model komunikacji został zaprezentowany w 1954 roku przez Charles Osgooda i Wilbru Schramma. Zauważyli oni, że pomiędzy nadawcą a odbiorcą jest sprzężenie zwrotne (Schramm, 1954,

s. 5-6). Rozważania te uzupełnił Bruce Westley i Malcolm S. MacLean. Zauważyli, że w przypadku komunikacji masowej sprzężenie zwrotne jest opóźnione i bardzo często ograniczone do minimum (Westley, MacLean, 1957, s. 32).

Interesujący jest również model przetwarzania informacji, który zakłada, że aby komunikat miał charakter perswazyjny musi przejść przez kilka etapów. Po pierwsze komunikat bezwzględnie powinien przyciągnąć uwagę odbiorcy. Następnie treści, które niesie, muszą być podane w przystępny i zrozumiały dla przeciętnego obywatela sposób. Odbiorca musi uznać sposób argumentowania przedstawiony w komunikacie za prawdziwy. Na samym końcu następuje najważniejszy etap- odbiorca musi stwierdzić, że ta wiedza, którą zdobył, przyniesie mu korzyść. Powyższa teoria uznaje człowieka za istotę racjonalną, dokonującą wyborów na podstawie logiki i kierującą się głównie swoją korzyścią (Hovland, Lumsdaine, 1949). W latach sześćdziesiątych zmodyfikowano powyższą teorię, tworząc prawo reakcji poznawczej. Uznano, że informacja żeby być przekonywująca i wpływać na zachowania odbiorcy nie musi być w pełni zrozumiana. Ustalono, że skuteczna metoda perswazyjna kieruje myślami w taki sposób, że odbiorca przyjmuje punkt widzenia nadawcy. Dokonuje się to głównie poprzez podsuwanie myśli pozytywnych na temat proponowanego rozwiązania.

Jedną z najnowszych koncepcji jest model Jowetta- O'Donnell, od nazwisk badaczy Gartha S. Jowetta oraz Victorii O'Donnell. Obaj autorzy zaproponowali model dziesięciostopniowej procedury badawczej pozwalającej analizować całą kampanię propagandową. Na początku należy wyjaśnić cel kampanii propagandowej oraz stojącą za nią ideologię. Kolejnym krokiem jest opisanie kontekstu w jakim kampania ma miejsce. W tym przypadku należy zwrócić uwagę na dwie kwestie. Po pierwsze na historię- analizując głównie jakie wydarzenie miały ostatnio miejsce oraz jakie przekonania, wartości i mity podziela dana grupa społeczna. Po drugie na teraźniejszość, tutaj swoją uwagę kierując w stronę nastroju opinii publicznej. Kolejny krok to analiza grupy sprawującej władzę i odpowiedź na pytanie jaki jest oczekiwany stan systemu społecznego przez organizatorów propagandy. Kolejnym krokiem jest identyfikacja propagandysty, należy ustalić kto jest źródłem propagandy, a w dalszej kolejności podać analizie strukturę instytucji odpowiedzialnych za szerzenia działań propagandowych. Następnie należy przejść do analizy grupy docelowej, następnie zbadać media i środki przekazu wykorzystane w kampanii propagandowej. Na samym końcu należy poddać analizie reakcje odbiorców na kampanię propagandową oraz sprawdzić ewentualną kampanię kontrpropagandową, jeśli miała ona miejsce. W skrócie prezentuje się to następująco-1 ideologia i cel kampanii propagandowej, 2

kontekst, w którym propaganda jest wykorzystywana, 3 identyfikacja propagandystów, 4 struktura organizacji propagandowej, 5 odbiorcy, 6 techniki wykorzystania mediów, 7 techniki specjalne do zwiększenia efektu, 8 reakcje odbiorców na poszczególne techniki propagandy, 9 przeciw propaganda, jeżeli występuje, 10 efekty propagandy i jej ocena.

G. S. Jowett i V. O'Donnell uważają, że propaganda składa się z dwóch nakładających się na siebie, czy też współdziałających ze sobą elementów- informacji oraz perswazji. Przekazywanie informacji jest nastawione na wywołaniu u nadawcy pozytywnego myślenia w stosunku do odbiorcy. Ma za zadania podnieść wiarygodność źródła informacji, czyli nadawcy i wzbudzić do niego zaufanie. Należy podkreślić, że rzeczywiste przykazanie jakiejś treści ma drugorzędne znaczenie, liczy się głównie osiągnięcie praktycznego celu przez nadawcę. Perswazja natomiast w propagandzie polega na rozpowszechnieniu oraz przyswojeniu przez społeczeństwo nowych postaw zachowania bez zastosowania przymusu (Jowett, O'Donnell, 1999, s. 289-307).

Z zagadnieniem propagandy wiąże się pojęcie perswazji. Zjawisko perswazji jest różnie oceniane, ponieważ wiąże się z manipulowaniem i wprowadzaniem w błąd. W klasycznej teorii perswazje określa się jako wpływanie na przekonania odbiorcy za pomocą mowy przez oddziaływanie na jego rozum, wolę i emocje. Definicja słownikowa mówi, że perswadować to przekonywać, doradzać, odradzać, tłumaczyć, namawiać do wyrzeczenia (Lakomy, Lakomy, 2016, s. 19-21). W literaturze wyróżnia się trzy główne rodzaje perswazji przekonującą, nakłaniającą oraz pobudzającą. Przekonująca jest uważana za pozbawioną cech manipulacji i fałszywości, występuje wówczas gdy nadawca jasno określa swoje zamiary i intencje. Dwa pozostałe rodzaje perswazji nakłaniającą oraz pobudzającą wiąże się z propagandą. Pierwsza jest bardzo często nazywana propagandą, ponieważ ma bardziej dalekosiężne cele, natomiast perswazja pobudzająca wiąże się z pojęciem agitacji, ponieważ ma ona za zadanie realizację krótkoterminowych celów do osiągnięcia. Działania perswazyjne powinny oddziaływać na trzy główne sfery człowieka rozum, wolę i uczucia. Należy podkreślić, że w przypadku propagandy najmniejsze znaczenie ma odwoływanie się do rozumu a najsilniejsze do uczucia. Wyraźnie odróżnia to perswazję od propagandy, ponieważ za główny cel perswazja stawia sobie argumentowanie odwołujące się w znacznej części do rozumu. Wyróżnia się trzy główne przyczyny dla których działania perswazyjne są nieskuteczne- nieumiejętność konkretnego wyrażenia celu przez nadawcę, następnie znudzenie publiczności i brak jej zainteresowania działaniami nadawcy oraz obrona straconej sprawy, która od samego początku nie cieszyła się popularnością u odbiorców. Można wyróżnić siedem głównych narzędzi perswazyjny. Pierwszym jest przekonanie danego

człowieka, że działanie nadawcy jest w jego interesie, ponieważ będzie sprzyjało ochronie jego osoby oraz jego rodziny. Trzy kolejne wiążą się z przekonaniem odbiorcy że postępowanie zgodnie z komunikatami nadawcy zwiększą jego majątek materialny lub umożliwi mu większą władzę i wpływ nad innymi albo zwiększą jego prestiż w społeczeństwie. Piąte określa się mianem konwenanse, chodzi w nim o przekonanie, że dany komunikat i poglądy w nim przedstawione są powszechnie akceptowane przez społeczeństwo. Dwa ostatnie narzędzia wiążą się albo z wywołaniem współczucia albo z wywołaniem cech negatywnych, co ma skłonić odbiorcę do działania.

Należy wymieniać jeszcze kilka zależności niezwiązanych bezpośrednio z propagandą ale mających wpływ na jej skuteczność. Interesujące jest także zjawisko opisane jako efekt osoby trzeciej. Występuje ono wówczas kiedy dana jednostka uważa, że jest pod mniejszym wpływem propagandy niż osoby wokół niej (Davison, 1983, s. 2-15). Kolejną zauważoną ciekawą zależnością jest sytuacja, w której dana osoba jest emocjonalnie zaangażowana w konkretną sprawę. Wówczas komunikaty, które nie popierają jednoznacznie jej stanowiska, uważa za stronnicze i traci zaufanie do nadawcy tych komunikatów (Skarżyńska, 2002, s. 67-80). Warto wspomnieć także o tak zwanej luce recepcyjnej. John Zaller uznał, że nawet 70% osób zmienia swoje stanowisko, w sytuacji, w której otrzymują informację tylko z jednego źródła, przedstawiającego tylko jeden punkt widzenia (Zaller, 1996, s. 17-50).

Interesująca, choć już nieco zapomniana, jest koncepcji pseudoeventu Daniela Boorstina. Od razu należy zauważyć, że D. Boorstin swoją teorię odnosi do Stanów Zjednoczonych. Jednak wyraźnie zaznaczał, że istnieje tylko jedna różnica pomiędzy pseudoeventem a propagandą- mianowicie propaganda nadmiernie uprasza doświadczenie natomiast pseudoevent je nadmiernie komplikuje (Boorstin, 1961, s. 11-12.) D. Boorstin zauważył, że społeczeństwo bardzo łatwo ulega manipulacji, oszukiwaniu przez media, które tworzą sztuczne wydarzenia, które nie miały miejsca w rzeczywistości. Media w tej koncepcji nie pozwalają obserwować realnego świata, ale tworzą inny świat. Pseudoevent nie jest rzeczywistością, ale jej upozowaniem. Należy podkreślić, że nieprawdziwe wydarzenia są tworzone, nie z myślą o politykach lub korporacjach, ale pod dyktando mas. Autor wskazuje kilka przyczyn dla których pseudoeventy są ciekawsze dla szerokiej publiczności od rzeczywistości. Są bardziej dramatyczne i mocniej pobudzają emocje. Są tworzone z myślą o szerokiej publiczności, zatem są bezpośrednio dostosowane to ich możliwości intelektualnych. Następnie pseudowydarzenia łatwo powtarzać oraz tworzyć do nich nowe odniesienia, co znacznie ułatwia ich rozpowszechnianie w społeczeństwie. Podsumowując, nieprawdziwe wydarzenia są ciekawsze i łatwiejsze w rozpowszechnianiu od rzeczywistości

z dwóch głównych powodów. Po pierwsze ułatwiają masę zrozumienie skomplikowanego świata oraz po drugie są tańsze w produkcji i rozpowszechnianiu przez media.

Kolejną koncepcją jest teoria wydarzenia medialnego stworzona przez Daniela Dayana i Elihu Katz (Dayan, Katz, 2008). Teoria ta, zaprezentowana w 1992 roku, odnosi się głównie do telewizji, jednak jak sami autorzy zaznaczają można ją także stosować do wydarzeń prezentowanych za pomocą radia oraz prasy. Wydarzenie medialne jest czymś co przerywa codzienność, burzy cały plan dnia danego społeczeństwa. W związku z czym jest najlepiej zapamiętywane i wywołuje największe emocje, co przekłada się na wywieranie przez nie największy wpływ na społeczeństwo spośród wszystkich informacji, które media dostarczają masą. Autorzy wyróżniają trzy typy wydarzeń medialnych. Konkursy, które są walką o coś, koronacje, które przedstawiają coś oraz konkwisty, które łączą cechy dwóch wyżej wspomnianych typów. Należy podkreślić, że to konkwisty są najważniejsze, ponieważ to one najmocniej wpływają na społeczeństwo. W teorii obu autorów możemy odnaleźć także przyczynę nieskuteczności wydarzeń medialnych. Wydarzenie staje się chybione, wówczas kiedy, publiczność nie jest zainteresowana. Wiąże się to głównie z odejściem przez organizatorów wydarzenia od głęboko zakorzenionych obrzędów i tradycji w społeczeństwie.

4. Wojna kognitywna a propaganda na przykładnie doktryny Gierasimowa

Doktryna Gierasimowa, znana również jako "nowa wojna" lub "wojna hybrydowa". Nazwa pochodzi od nazwiska rosyjskiego generała Walerija Gierasimowa, który przedstawił tę koncepcję w 2013 roku (Gierasimow, 2013). Doktryna ta dotyczy sposobów prowadzenia współczesnej wojny, szczególnie w kontekście konfliktów asymetrycznych i hybrydowych. W. Gierasimow twierdzi, że nowoczesne konflikty charakteryzują się łączeniem działań wojskowych, politycznych, informacyjnych, ekonomicznych. Należy podkreślić, że dotyczy ona bardziej wojny hybrydowej niż kognitywnej, ale działania kognitywne są integralną częścią działań hybrydowych. Doktryna Gierasimowa opisuje nowe podejście Rosji do prowadzenia wojen, które wykorzystuje różnorodne środki, takie jak działania wojskowe, informacyjne, polityczne, gospodarcze i cybernetyczne, aby osiągnąć cele strategiczne. Celem tej strategii jest osłabienie przeciwnika i osiągnięcie dominacji poprzez wykorzystanie asymetrii, dezinformacji, dezintegracji społeczeństwa i wpływu na przekaz medialny. Doktryna Gierasimowa zakłada, że tradycyjne działania militarno-wojskowe są tylko jednym elementem szeroko zakrojonej kampanii, a wykorzystanie narzędzi niemilitarnych, takich jak propaganda, wpływ polityczny, cyberatak czy dezinformacja, może być równie skuteczne,

jeśli nie bardziej, niż tradycyjna siła militarna. Można przedstawić cztery główne założenia tej doktryny:

1. Zanik granicy między wojną a pokojem: konflikty są prowadzone na wielu płaszczyznach jednocześnie, zarówno w sferze militarno-wojskowej, jak i niemilitarnej-politycznej, ekonomicznej, informacyjnej i społecznej.
2. Dominacja informacyjna: informacja i dezinformacja mają bardzo duże znaczenie w osiągnięciu celów militarnych i politycznych. Należy uzyskać kontrola nad przepływem informacji i narracją.
3. Wykorzystanie nowych technologii: rozwój technologiczny, w tym cyberprzestrzeń i media społecznościowe, stał się kluczowym narzędziem w prowadzeniu konfliktów.
4. Wpływ na opinię publiczną: wpływ na opinię publiczną jest istotnym elementem strategii wojennej i pozwała uzyskać przewagę i odnieść zwycięstwo nawet nad silniejszym militarnie przeciwnikiem.

Rosjanie zastosowali wyżej opisane techniki podczas konfliktu na Ukrainie. Szczególne nasilenie tego typu działań miało miejsce tuż przed i po inwazji pełnoskalowej z lutego 2022 roku. Zostały one opisane przez brytyjski think-tank Royal United Services Institute (Rusi, 2023, s. 1-39). Niestety nie ma miejsca w niniejszym artykule na dokładne opisanie działań Rosji na Ukrainie. Warto jedna zaznaczyć, że według autorów wyżej wspomnianego raportu największą słabością służb rosyjskich jest ich schematyczność i niechęć do innowacji. Wykorzystują one głównie działania opracowane w okresie Związku Sowieckiego. Wskazuje to na jeszcze większą wagę jaką należy przykładać do badań nad zagadnieniem propagandy w ujęciu historycznym.

5. Podsumowanie

Powyżej przedstawiono rozważania na temat teoretycznego ujęcia propagandy oraz wojny kognitywnej w szczególności z punktu widzenia teoretyków rosyjskich. Propaganda, jako pojęcie naukowe, jest od około stu lat. Natomiast jaka pewna metoda działania jest stosowana już od czasów starożytnych. Może stwierdzić, bez najmniejszych wątpliwości, że propaganda jest jedną z metod stosowanych w wojnie kognitywnej. Cele jakie Rosjanie chcą osiągnąć stosując działania kognitywne oraz szerzej działania hybrydowe, takie jak oddziaływanie na opinię publiczną, szerzenie niepokoju wewnątrznych, mogą zostać zrealizowane przy pomocy propagandy. Pomimo faktu, że w artykule W. Gierasimowa słowo propaganda nie pada, to jednak z opisu zaprezentowanych działań oraz spodziewanych ich

skutków można wnioskować, że działania propagandowe będą jedną z głównych metod stosowanych przez Rosjan. Potwierdzają to analizy dokonane przez innych badaczy na temat działania Rosji na Ukrainie w okresie od 2014 roku (Marek, 2020). Oznacza to konieczność prowadzenia dalszych badań zarówno w ujęciu teoretycznym nad propagandą jak i dokładnych analiz działań podejmowanych przez Rosję. Działanie te są niezbędne w celu właściwego rozpoznania i zrozumienia metod i środków propagandowych stosowanych przez Rosję, tak by móc im skutecznie przeciwdziałać.

6. Bibliografia

Arystoteles, *Retoryka*.

Boorstin, D. J. (1961). *The Image*. New York: Vintage Book.

Davison, W. P. (1983). The Third-Person Effect in Communication. *Public Opinion Quarterly* 47, 2-15.

Dayan, D., Katz E. (2008), *Wydarzenia medialne*, Warszawa: Spectrum.

Denning, D. E. (2002). *Wojna informacyjna i bezpieczeństwo informacji*. Warszawa: WNT.

Gierasimov, W. Ценность науки в предвидении. Pobrane z: https://vpk.name/news/85159_cennost_nauki_v_predvidenii.html.

Hovland, C. I., Lumsdaine A. A. (1949). *Experiments on Mass Communication*, Princeton: Princeton University.

Jowett G. S., O'Donnell V. (1999). *Propaganda and Persuasion*. SAGE Publications Inc.

Lakomy M., . Lakomy L. (2016) *Współczesne zagrożenia demokracji. Komunikowanie perswazyjne erystyka*. Kraków: Wydawnictwo Akademii Ignatianum.

Lasswell, H. D. (1948). *The Structure of Function of Community in Society*. New York: Harper and Row.

Linebarger, P. M. A. (1954). *Psychological Warfare*. Washington: Combat. Force Press.

Marek M. (2020). *Operacja Ukraina*. Warszawa: Difin.

NATO. *Countering cognitive warfare: awareness and resilience*. Pobrane z: <https://www.nato.int/docu/review/articles/2021/05/20/countering-cognitive-warfare-awareness-and-resilience/index.html>.

NATO. *Psychological Operations Doctrine*. Pobrane z: <https://info.publicintelligence.net/NATO-PSYOPS.pdf>.

Pratkins, A., Aronson, E.(2003). *Wiek propagandy*, Warszawa: EWydawnictwo Naukowe PWN.

RUSI. *Preliminary Lessons from Russia's Unconventional Operations During the Russo-Ukrainian War, February 2022–February 2023*. Pobrane z: <https://static.rusi.org/202303-SR-Unconventional-Operations-Russo-Ukrainian-War-web-final.pdf.pdf>

Schramm, W. (1954). *How Communication Works*, University of Illinois Press.

Skarżyńska K. (2002), Wpływ telewizji na decyzje wyborcze. W: . M. Lewicka, J. Grzelak (red), *Jednostka i Społeczeństwo*. Gdańsk: Uniwersytet Gdański.

Shannon, C. E. (1948). A Mathematical Theory of Communication. *Bell System Technical Journal* 27 (3), 379-423.

Westley, B., MacLean M. (1957)., *A Conceptual for Mass Communication Research*. Journalism Quarterly 34, 31-38.

Zaller, J. (1996). The Myth of Massive Media Impact Revived. W: D. C. Mutz, R. A. Brody. P.M. Sniderman (red.), *Political persuasion and attitudes change* (s. 17-50.). Michigan: the University of Michigan Press.

Kinga Krzysztofa Kramarz

Szkoła Doktorska, Uniwersytet Szczeciński, Instytut Zarządzania

kinga.kramarz@phd.usz.edu.pl

ORCID: 0000-0003-4633-9686

Wpływ ryzyka operacyjnego na proces decyzyjny w organizacji

The impact of operational risk on the decision-making process in the organization

Streszczenie

Wpływ ryzyka operacyjnego na proces decyzyjny w organizacji stanowi istotny temat badawczy, z uwagi na jego znaczenie dla efektywności i stabilności działalności danej jednostki. Ryzyko operacyjne odnosi się do zagrożeń związanych z błędami ludzkimi, procesami, systemami informatycznymi oraz zewnętrznymi czynnikami, które mogą wpływać na działalność przedsiębiorstwa. Wprowadzenie skutecznych mechanizmów zarządzania ryzykiem operacyjnym jest niezbędne dla ochrony wartości firmy i minimalizacji potencjalnych strat.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie wpływu ryzyka operacyjnego na proces decyzyjny zachodzący w danej organizacji oraz zrozumienie, w jaki sposób ryzyko operacyjne może wpływać na podejmowanie kluczowych decyzji w podmiocie rynkowym. Proces decyzyjny odgrywa kluczową rolę w kształtowaniu strategii, alokacji zasobów i osiąganiu celów biznesowych. Ryzyko operacyjne może prowadzić do błędnych lub nieoptymalnych decyzji, co może negatywnie wpływać na wyniki finansowe i reputację organizacji.

Ważność tego tematu wynika z coraz większej dynamiki dzisiejszego środowiska biznesowego. Przedsiębiorstwa działające w różnych sektorach napotykają na coraz większą liczbę czynników ryzyka, takich jak rosnąca złożoność technologiczna, zmiany regulacyjne, zagrożenia cybernetyczne czy zdarzenia losowe. Właściwe zarządzanie ryzykiem operacyjnym staje się nie tylko koniecznością, ale także kluczowym elementem strategii konkurencyjnej i trwałego sukcesu organizacji.

Podstawowym celem artykułu jest przedstawienie wniosków i zaleceń dotyczących efektywnego zarządzania ryzykiem operacyjnym w organizacjach, uwzględniając różnorodne czynniki ryzyka i specyfikę poszczególnych sektorów. Artykuł ma charakter teoretyczny. Zostaną w nim wykorzystane różnorodne podejścia i modele zarządzania ryzykiem operacyjnym i praktyczne przykłady zastosowania tych podejść w różnych organizacjach. Przykłady praktyczne pomogą lepiej zrozumieć, jak te narzędzia i metody mogą być zastosowane w praktyce, aby minimalizować ryzyko operacyjne i poprawić proces decyzyjny w organizacjach. W podsumowaniu zostaną przedstawione wnioski dotyczące roli zarządzania ryzykiem operacyjnym w procesie osiągnięcia trwałego sukcesu i stabilności organizacji.

Słowa kluczowe: ryzyko, ryzyko operacyjne, analiza, metody analizy, decyzje, proces decyzyjny, zarządzanie ryzykiem

Abstract

The impact of operational risk on the decision-making process in an organization is an important research topic due to its importance for the effectiveness and stability of a given unit's operations. Operational risk refers to risks related to human errors, processes, IT systems and external factors that may affect the company's operations. The introduction of effective operational risk management mechanisms is necessary to protect the company's value and minimize potential losses. The purpose of this article is to present the impact of operational risk on the decision-making process taking place in a given organization and to understand how operational risk may affect key decision-making in a market entity. The decision-making process plays a key role in shaping strategy, allocating resources and achieving business goals. Operational risk can lead to erroneous or suboptimal decisions, which can negatively affect the financial performance and reputation of the organization. The importance of this topic stems from the ever-increasing dynamics of today's business environment. Companies operating in various sectors face an increasing number of risk factors, such as increasing technological complexity, regulatory changes, cyber threats and random events. Proper operational risk management becomes not only a necessity, but also a key element of the competitive strategy and sustainable success of the organization.

The main purpose of the article is to present conclusions and recommendations regarding effective management of operational risk in organizations, taking into account various risk factors and the specificity of individual sectors. The article is theoretical. It will use a variety of operational risk management approaches and models and practical examples of the application of these approaches in various organizations. Practical examples will help to better understand how these tools and methods can be applied in practice to minimize operational risk

and improve the decision-making process in organizations. In the summary, conclusions regarding the role of operational risk management in the process of achieving sustainable success and stability of the organization will be presented.

Keywords: Risk, operational risk, analysis, methods of analysis, decisions, decision-making process, risk management

1. Wstęp

Wpływ ryzyka operacyjnego na proces decyzyjny w organizacji jest obszarem badań, który zdobywa coraz większe znaczenie w dziedzinie zarządzania i analizy ryzyka. Jak trafnie zauważa Orzeł w swojej książce, nowym i wymagającym wyzwaniem jest zrozumienie istoty ryzyka operacyjnego i opracowanie nowoczesnych zasad kompleksowego zarządzania tym ryzykiem. Celem jest minimalizacja negatywnych konsekwencji podejmowanych działań oraz maksymalizacja korzyści związanych z niepomyślnymi zdarzeniami, czyli wykorzystanie efektu "gry z ryzykiem" w pozytywny sposób¹. Ryzyko operacyjne, związane z nieprawidłowościami w procesach, systemach, czynnikach ludzkich i zewnętrznych czynnikach, może mieć istotne konsekwencje dla efektywności i stabilności działalności organizacji. W związku z tym, badanie wpływu ryzyka operacyjnego na proces decyzyjny jest niezbędne dla skutecznego zarządzania i minimalizacji potencjalnych strat. W dzisiejszym złożonym i dynamicznym środowisku biznesowym, organizacje napotykają coraz większą liczbę czynników ryzyka, takich jak rosnąca złożoność technologiczna, zmiany regulacyjne, zagrożenia cybernetyczne i nieprzewidywalne zdarzenia losowe. W takim kontekście, zarządzanie ryzykiem operacyjnym staje się nie tylko koniecznością, ale także kluczowym elementem strategii konkurencyjnej i trwałego sukcesu organizacji. Proces decyzyjny jest fundamentalnym elementem funkcjonowania organizacji, ponieważ wpływa na podejmowanie kluczowych wyborów, alokację zasobów, osiągnięcie celów biznesowych oraz kształtowanie strategii organizacji. Jednak ryzyko operacyjne może zakłócić ten proces, prowadząc do błędnych lub nieoptymalnych decyzji, które mogą negatywnie wpływać na wyniki finansowe, reputację i długoterminową stabilność organizacji. Wprowadzenie skutecznych mechanizmów zarządzania ryzykiem operacyjnym jest niezbędne dla ochrony wartości firmy i minimalizacji potencjalnych strat. Warto zrozumieć, w jaki sposób ryzyko operacyjne wpływa na proces decyzyjny w organizacji oraz jakie narzędzia i techniki zarządzania ryzykiem operacyjnym mogą być skutecznie wykorzystane w tym kontekście. Olkiewicz podkreśla w swoim artykule, że zjawiska niepewne występują w każdej dziedzinie przedsiębiorstwa. Jest to nieodłączny element działalności biznesowej, który może mieć

¹ Orzeł, J. (2013). Zarządzanie ryzykiem operacyjnym za pomocą instrumentów pochodnych. Warszawa: PWN.

różnorodne konsekwencje dla organizacji. Dlatego niezwykle ważne jest odpowiednie podejście do tych zjawisk oraz przygotowanie się do ewentualnych skutków, które mogą wyniknąć z niepewności².

Mając na względzie powyższe, niniejsza publikacja ma na celu zapewnić kompleksowe spojrzenie na wpływ ryzyka operacyjnego na proces decyzyjny w organizacji. Poprzez analizę definicji, modeli zarządzania ryzykiem operacyjnym oraz omówienie istotnych czynników ryzyka, osoby korzystające z tej publikacji będą w stanie lepiej zrozumieć i identyfikować potencjalne zagrożenia oraz podejmować skuteczne działania zaradcze w celu minimalizacji strat i ochrony wartości organizacji.

2. Istota ryzyka operacyjnego

Ryzyko operacyjne to rodzaj ryzyka, którego źródłem są procesy biznesowe, systemy, ludzie oraz zdarzenia zewnętrzne, a które może prowadzić do strat finansowych oraz innych niepożądanych skutków dla organizacji. Istnieją różne definicje ryzyka operacyjnego, ale większość z nich podkreśla, że ryzyko operacyjne jest związane z funkcjonowaniem organizacji i wynika z procesów biznesowych, a nie z rynkowych fluktuacji czy błędów inwestycyjnych. W naukowym podejściu definiowanie ryzyka operacyjnego, dotyczy również czynników takich jak perspektywa instytucjonalna, finansowa, strategiczna, procesowa czy ludzka, która odzwierciedla różne aspekty funkcjonowania organizacji. Skupiając się na samej definicji ryzyka to według Bernstein starożytnie „risicare” oznaczało odważenie się na pojęcie jakiegoś działania. W tym sensie podjęcie ryzyka jest wyborem a nie nieuchronnym przeznaczeniem³. Najczęściej jednak używa się łacińskiego znaczenia tego słowa, gdzie czasownik „risicum” oznacza prawdopodobieństwo wystąpienia zdarzenia zarówno pozytywnego jaki i negatywnego, sukcesu lub porażki⁴. Kaczmarek ekspert z dziedziny zarządzania ryzykiem, ryzyko operacyjne definiuje jako ryzyko powstania straty wynikającej z niewłaściwych lub zawodnych procesów wewnętrznych, ludzi i systemów lub ze zdarzeń zewnętrznych. Definicja ta obejmuje także ryzyko prawne, lecz nie obejmuje ryzyka strategicznego i ryzyka reputacji. W odniesieniu do instytucji bankowych ryzyko operacyjne określa jako poniesienia straty w przypadku braku powodzenia przy przeprowadzaniu transakcji na rzecz klienta⁵. Inni naukowcy tacy jak Heizer i Render

² Olkiewicz, A.M. (2012). Ryzyko i jego wpływ na decyzje przedsiębiorstw. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego nr 737, Finanse, Rynki Finansowe, Ubezpieczenia nr 56, 549-550. Politechnika Koszalińska.

³ Bernstein, P. L. (1996). Against the gods: The remarkable story of risk. John Wiley & Sons.

⁴ Nahodko S.(2001). Ryzyko ekonomiczne w działalności gospodarczej, Oficyna Wydawnicza ośrodka Postępu Organizacyjnego, Bydgoszcz, 37

⁵ Kaczmarek, T. T. (2021). Zarządzanie ryzykiem: Ujęcie interdyscyplinarne. Warszawa, Polska: Difin SA., 83

definiują ryzyko operacyjne w trzech obszarach działalności organizacji: procesach (dostępność materiałów, jakość i logistyka), kontrolach (metryki zarządzania, strategia bezpiecznej komunikacji i harmonogramowanie logistyki) oraz środowisku (monitorowanie czynniki makroekonomiczne)⁶. Wnioskiem płynącym z tego podejścia Heizera i Rendera jest to, że zarządzanie ryzykiem operacyjnym nie ogranicza się tylko do jednego obszaru działalności organizacji, ale obejmuje szeroki zakres aspektów, takich jak procesy, kontrole i środowisko. Tylko kompleksowe podejście, uwzględniające te trzy obszary, może efektywnie zidentyfikować, ocenić i kontrolować ryzyko operacyjne w organizacji. Natomiast Zawila-Niedźwiecki definiuje ryzyko operacyjne jako ryzyko wynikające z różnych czynników, takich jak problemy z procesami, awarie systemów, błędy ludzkie, a także zewnętrzne czynniki. Ryzyko to może wynikać z niewłaściwych działań podejmowanych w celu zapobiegania lub minimalizowania skutków ryzyka, a także z działań podejmowanych przez klientów lub kontrahentów. Wszystkie te czynniki mogą prowadzić do strat finansowych, utraty reputacji i innych negatywnych skutków dla organizacji⁷.

Moja własna definicja ryzyka czy też samego ryzyka operacyjnego opiera się na zrozumieniu, że ryzyko nie jest jedynie negatywnym zjawiskiem, ale także może wiązać się z możliwościami zysku lub innowacyjności. W moim badaniu ryzyko będzie analizowane jako element nieunikniony w procesie podejmowania decyzji, wymagający uwagi i zarządzania.

Podsumowując, ryzyko operacyjne jest jednym z rodzajów ryzyka biznesowego, które jest związane z nieprawidłowościami lub brakami w procesach, procedurach, systemach i ludziach w organizacji. Może to prowadzić do strat finansowych lub reputacyjnych dla organizacji. Zrozumienie i zarządzanie ryzykiem operacyjnym jest kluczowe dla minimalizowania szkód dla organizacji. Obejmuje to podejmowanie działań zapobiegawczych, przeciwdziałanie, przygotowanie planów awaryjnych, a także kontynuowanie procesów poprzez zastosowanie strategii biznesowych, które uwzględniają ryzyko operacyjne.

3. Wpływ ryzyka operacyjnego na proces decyzyjny

Ryzyko operacyjne wpływa na proces decyzyjny w organizacji poprzez konieczność zachowania wielu funkcji organizacji w ramach integracji systemów zarządzania. Jak zauważa Bizon-Górecka systemy zarządzania jakością, środowiskiem i bezpieczeństwem

⁶ Heizer, J. and Render, B. (2011). Principles of operations management, 8th ed., Pearson.

⁷ Zawila-Niedźwiecki J. (2010), Pojęcie ryzyka operacyjnego i klasyfikacja jego rodzajów, „Przegląd Organizacji” nr 6.

muszą uwzględniać politykę i strategie zarządzania ryzykiem. Osoby odpowiedzialne za podejmowanie decyzji, muszą brać pod uwagę ryzyko operacyjne podczas planowania, organizowania, przeprowadzenia, koordynacji i kontrolowania aktywności, aby przewidywać możliwości działań i potencjalne straty. Ich celem jest zapewnienie efektywności działań i minimalizacja niekorzystnego wpływu ryzyka na zasoby, zarobki i przepływy gotówkowe. Ponadto, człowiek odgrywa szczególną rolę w systemie produkcyjnym jako koordynator działania systemu i ochrona przed negatywnym wpływem otoczenia. W kontekście decyzji dotyczących ryzyka operacyjnego, unikalne zdolności człowieka są kluczowe dla skutecznego zarządzania tym ryzykiem, jak wskazuje Bizon-Górecka⁸. Zdaniem Tarczyńskiego i Mojsiewicz głównym celem zarządzania ryzykiem operacyjnym jest doskonalenie wyników finansowych przedsiębiorstwa oraz tworzenie warunków, które minimalizują ryzyko poniesienia strat przekraczających ustalone założenia⁹. Do tej definicji nawiązuje również Zawila-Niedźwiecki, wskazując, że zarządzanie ryzykiem operacyjnym ma za zadanie umożliwić organizacji i jej kierownictwu podejmowanie świadomych działań, które pozostają w ramach akceptowalnego poziomu ryzyka. Ważne jest, aby uwzględnić zarówno szanse, jak i zagrożenia związane z ryzykiem. Zarządzanie ryzykiem musi również uwzględniać możliwości zabezpieczenia się przed potencjalnymi stratami oraz zdanie sobie sprawy, że straty mogą równocześnie wiązać się z utratą potencjalnych korzyści wynikających z braku realizacji pewnych działań¹⁰. W rezultacie, proces decyzyjny musi uwzględniać analizę ryzyka operacyjnego, identyfikację potencjalnych ryzyk i ich wpływu na organizację, a także ocenę dostępnych opcji zarządzania ryzykiem. Wpływ ryzyka operacyjnego na proces decyzyjny polega na konieczności uwzględnienia możliwych zagrożeń i szans związanych z podejmowanymi decyzjami i jest widoczny w różnych działach organizacji.

Analizując dział IT według Pietrasa i Rudnickiej- Bykowskiej, ciągły rozwój i zmiany w dziedzinie systemów informatycznych odsłaniają luki w bezpieczeństwie związane z używanym sprzętem, oprogramowaniem lub ich konfiguracją, oraz niedoskonałości technologiczne. W wyniku tych czynników, wraz z upływem czasu, praktycznie wszystkie systemy informatyczne mogą stać się podatne na zagrożenia bezpieczeństwa¹¹. Te zagrożenia mogą mieć istotny wpływ na proces decyzyjny organizacji, zmuszając osoby odpowiedzialne

⁸ Bizon-Górecka, J. (2002). Systemowe zarządzanie ryzykiem jako panaceum na ryzyko zarządzania organizacją. *Przegląd Organizacji*, 9(752), 33-35. Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa (TNOiK).

⁹ Tarczyński W., Mojsiewicz M. (2001), *Zarządzanie ryzykiem*, PWE, Warszawa.

¹⁰ Zawila-Niedźwiecki, J. (2013). Zarządzanie ryzykiem operacyjnym w zapewnianiu ciągłości działania organizacji. Kraków-Warszawa: edu -Libri s.c. (str. 45-46)

¹¹ Pietras, Z., & Rudnicka -Bykowska, W. (2013). Prognozy zagrożeń systemów IT. *Przegląd Naukowo-Metodyczny. Edukacja dla Bezpieczeństwa*, nr 1, 53-63.

za podejmowanie decyzji do uwzględnienia ryzyka bezpieczeństwa IT przy podejmowaniu strategicznych i operacyjnych decyzji dotyczących infrastruktury IT, inwestycji w nowe technologie oraz ochrony poufnych danych organizacji. Na przykład *utrata danych lub oprogramowania* może stanowić poważne zagrożenie. Jak wskazują Pietras i Rudnicka-Bykowska, utrata oprogramowania wiąże się z koniecznością poniesienia kosztów związanych z zakupem nowego oprogramowania oraz potencjalnymi sankcjami finansowymi za naruszenie umowy licencyjnej. Występowanie wszelkiego rodzaju błędów w oprogramowaniu może prowadzić do różnorodnych strat dla organizacji, takich jak obniżenie morale pracowników, wykorzystanie zasobów firmy (takich jak czas i pieniądze), utrudnienia w realizacji działań wewnętrznych i zewnętrznych firmy, negatywny wpływ na reputację i wiarygodność jako partnera¹². W związku z tym, proces decyzyjny musi obejmować ocenę ryzyka operacyjnego związanego z utratą danych lub oprogramowania oraz podjęcie odpowiednich działań zapobiegawczych, takich jak stosowanie zabezpieczeń technologicznych i polityk bezpieczeństwa. *Awarie systemów* są kolejnym aspektem ryzyka operacyjnego, które może mieć istotny wpływ na proces decyzyjny, a które zdefiniował Liderman. Zagrożenia związane z awariami mogą prowadzić głównie do utraty dostępności informacji, co wymaga uwzględnienia w procesie podejmowania decyzji¹³. Przykładowo, gdy dochodzi do awarii kluczowego systemu operacyjnego, decyzja dotycząca dalszych działań musi być podjęta szybko i skutecznie. Proces decyzyjny powinien uwzględniać możliwość awarii systemów oraz przygotowanie planów awaryjnych, które minimalizują negatywne skutki dla organizacji. *Błędy w procesach* są kolejnym czynnikiem ryzyka operacyjnego, który wpływa na proces decyzyjny. Jak zauważa autor Gorzycki w książce pod redakcją naukową Laskowskiej- Rutkowskiej, częste dostarczanie efektów pracy klientom w krótkim okresie ma istotną zaletę, polegającą na możliwości wczesnego wykrywania i poprawiania ewentualnych błędów oraz nieścisłości. Wprowadzanie zmian we wczesnej fazie projektu jest znacznie mniej kosztowne niż na etapie końcowym realizacji¹⁴. Decyzje dotyczące projektowania i optymalizacji procesów biznesowych muszą uwzględniać możliwość wystąpienia błędów. Przykładowo, w przypadku produkcji przemysłowej, decyzje dotyczące wprowadzenia nowej linii produkcyjnej powinny uwzględniać analizę ryzyka

¹² Pietras, Z., & Rudnicka Bykowska, W. (2013). Prognozy zagrożeń systemów IT. Przegląd Naukowo-Metodyczny. Edukacja dla Bezpieczeństwa, nr 1, 53-63.

¹³ Liderman, K. (2003). Oszacowania jakościowe ryzyka dla potrzeb bezpieczeństwa teleinformatycznego. Biuletyn Instytutu Automatyki i Robotyki, nr 19, 61.

¹⁴ Bartosiak, K., Gorzycki, M., Jamka, B., Laskowska-Rutkowska, A., & Pienias, M. (2022). Zarządzanie projektami w dobie postępującej cyfryzacji i zwiększonego ryzyka. W A. Laskowska-Rutkowska (Red.), Warszawa: Uczelnia Łazarskiego, 75.

operacyjnego związanego z możliwością wystąpienia błędów produkcyjnych i ich skutków finansowych. *Działania nieuczciwe* lub szkodliwe ze strony pracowników stanowią kolejne zagrożenie związane z ryzykiem operacyjnym. Jak zauważają Ambroziak i Maj, nieuczciwość pracownicza ma tendencję do zakorzenienia się w organizacji, co często prowadzi do występowania szeregu negatywnych zjawisk. Wśród nich można wymienić wyższą rotację pracowników, niższą rentowność biznesu, mniejszą satysfakcję z pracy, słabą lojalność oraz identyfikację z daną firmą, a w konsekwencji liczne nadużycia, takie jak nadmierne korzystanie z zwolnień lekarskich (L4) oraz kradzieże pracownicze¹⁵. Przykładem takiego zagrożenia może być oszustwo finansowe dokonywane przez pracowników wewnętrznych. Decyzje dotyczące kontroli wewnętrznych, audytu i monitoringu pracowników muszą uwzględniać ryzyko operacyjne związane z działaniami nieuczciwymi ze strony pracowników. Warto też wspomnieć, że *odpowiednie narzędzia* mają istotny wpływ na zarządzanie ryzykiem operacyjnym i proces decyzyjny. Przykładowe narzędzia, takie jak systemy monitoringu, analiza danych, automatyzacja procesów i narzędzia wspomagające podejmowanie decyzji, umożliwiają organizacjom skuteczniejsze identyfikowanie i kontrolowanie zagrożeń, efektywne wykorzystanie dostępnych informacji oraz podejmowanie lepiej uzasadnionych i opartych na faktach decyzji. Dzięki nim organizacje mogą minimalizować ryzyko operacyjne, zwiększać efektywność działań i osiągać lepsze wyniki w realizacji celów. Jak podkreślają autorzy pod redakcją naukową Wróblewskiego, narzędzia do oceny ryzyka są metodami, czyli powtarzalnymi sposobami działania, które mają na celu osiągnięcie konkretnego rezultatu i mogą być wielokrotnie stosowane¹⁶.

Z przedstawionych rozważań można wywnioskować, że ryzyko operacyjne ma istotny wpływ na proces decyzyjny w różnych działach organizacji. Utrata danych, awarie systemów, błędy w procesach i działania nieuczciwe lub szkodliwe ze strony pracowników są tylko niektórymi przykładami zagrożeń związanych z ryzykiem operacyjnym. Analiza tych czynników ryzyka jest kluczowa dla podejmowania świadomych decyzji, które uwzględniają zarówno aspekty ryzyka operacyjnego, jak i dążenie do osiągnięcia efektywności działań organizacji. W celu skutecznego zarządzania ryzykiem operacyjnym i minimalizowania jego negatywnego wpływu na proces decyzyjny, istnieje kilka istotnych zaleceń. Pierwszym z nich

¹⁵ Ambroziak, D., & Maj, M. (2013). Oszustwa i nieuczciwość w organizacjach. W D. Ambroziak & M. Maj (Red.), *Problem anomii pracowniczej – diagnoza, kontrola i przeciwdziałanie*. Warszawa: Wolters Kluwer SA, 11

¹⁶ Wójtowicz, A., Chojnacki, A., & Kołodziejczyk, M. (2015). Zarządzanie ryzykiem – przegląd wybranych metodyk. W D. Wróblewski (Red.), *ZARZĄDZANIE RYZYKIEM – PRZEGLĄD WYBRANYCH METODYK*. Józefów: Wydawnictwo Centrum Naukowo-Badawczego Ochrony Przeciwpożarowej im. Józefa Tuliszkowskiego Państwowego Instytutu Badawczego, 60.

jest *systematyczne monitorowanie ryzyka operacyjnego*, co umożliwi organizacji identyfikację potencjalnych zagrożeń oraz szybką reakcję w przypadku ich wystąpienia. Działania takie powinny być wspierane przez regularne przeglądy i raportowanie wyników monitoringu, co pozwoli organizacji na skuteczne zarządzanie ryzykiem operacyjnym. Kolejnym istotnym zaleceniem jest *konieczność edukacji i szkolenia pracowników* w zakresie zarządzania ryzykiem operacyjnym. Wiedza i świadomość pracowników są kluczowe w identyfikowaniu, raportowaniu i podejmowaniu działań mających na celu minimalizację ryzyka operacyjnego. Organizacje powinny inwestować w szkolenia, aby pracownicy posiadali odpowiednie umiejętności i rozumienie związane z zarządzaniem ryzykiem operacyjnym. Ostatnim, lecz nie mniej istotnym, zaleceniem jest konieczność *inwestowania w odpowiednie narzędzia i technologie*. Wprowadzenie nowoczesnych narzędzi, takich jak systemy monitoringu, analiza danych, automatyzacja procesów i narzędzia wspomagające podejmowanie decyzji, umożliwi organizacji bardziej efektywne zarządzanie ryzykiem operacyjnym w procesie decyzyjnym. Dostęp do aktualnych i kompleksowych danych oraz możliwość szybkiego przetwarzania informacji będą kluczowe w podejmowaniu świadomych i dobrze uzasadnionych decyzji.

4. Podsumowanie

Reasumując ryzyko operacyjne ma istotny wpływ na proces podejmowania decyzji w organizacji. Niedoskonałości w procesach, niepowodzenia, błędy ludzkie czy zewnętrzne czynniki mogą prowadzić do poważnych strat i konsekwencji. Dlatego ważne aby organizacje wdrażały odpowiednie narzędzia i strategie zarządzania ryzykiem operacyjnym, aby minimalizować negatywny wpływ ryzyka na swoje decyzje.

Pierwszy wniosek jaki się nasuwa to fakt, że identyfikacja ryzyka operacyjnego w procesie decyzyjnym polega na *rozpoznawaniu potencjalnych zagrożeń i ryzyka*, które mogą wpływać na nasze decyzje w organizacji. Warto być świadomym jakie mogą pojawić się ryzyka i angażować się w ich identyfikację. Tylko poprzez skuteczną identyfikację ryzyka operacyjnego będziemy w stanie podejmować świadome decyzje i podejść do zarządzania ryzykiem w sposób proaktywny, co przyczyni się do efektywności działań organizacji i osiągnięcia lepszych wyników w realizacji celów. Kolejnym wnioskiem jest to, że *ryzyko operacyjne może mieć różne przejawy* w procesie decyzyjnym. Może to obejmować utratę danych, awarie systemów, błędy w procesach operacyjnych, a nawet działania nieuczciwe lub szkodliwe ze strony pracowników. Warto zrozumieć te potencjalne wpływy ryzyka, aby móc odpowiednio się przed nimi zabezpieczyć. Działania nieuczciwe lub szkodliwe ze strony

pracowników mogą prowadzić do negatywnych skutków, takich jak wyższa rotacja pracowników, mniejsza rentowność biznesu i słaba lojalność. Właściwa ocena ryzyka operacyjnego w procesie decyzyjnym umożliwia identyfikację tych zagrożeń i podjęcie odpowiednich działań prewencyjnych, takich jak wzmocnienie kontroli wewnętrznych, szkolenia pracowników z zakresu etyki i zachowania, oraz implementacja systemów monitoringu.

Warto też zwrócić uwagę, że ryzyko operacyjne w różnych sektorach gospodarki, które może ulegać znacznym różnicowaniom, wynikającym z unikalnych warunków i charakterystyk poszczególnych branż. Różnice te mogą wynikać z charakterystyki procesów biznesowych, specyfiki zatrudnienia, czy nawet stopnia regulacji branżowej. Przykładowo, branża finansowa może skoncentrować się na ryzyku związanym z transakcjami finansowymi, podczas gdy branża produkcyjna może bardziej akcentować ryzyko związane z łańcuchem dostaw. Natomiast w sektorze IT, aspekty związane z bezpieczeństwem cybernetycznym mogą stanowić kluczowe wyzwanie, podczas gdy w sektorze opieki zdrowotnej głównym zagrożeniem może być jakość usług medycznych. Ograniczeniem może być też brak uwzględnienia aktualnych tendencji sektorowych w kontekście zarządzania ryzykiem operacyjnym. Na przykład, w dzisiejszym dynamicznym środowisku biznesowym, sektory takie jak technologia czy zdrowie cyfrowe mogą zmierzać w kierunku specyficznych wyzwań, takich jak szybki rozwój technologii czy przemiany regulacyjne.

Podsumowując, zarządzanie ryzykiem operacyjnym w procesie decyzyjnym jest kluczowym elementem osiągnięcia sukcesu i unikania negatywnych konsekwencji. Poprzez identyfikację ryzyka, zrozumienie jego różnych przejawów, systematyczne monitorowanie, edukację pracowników oraz inwestowanie w odpowiednie narzędzia i technologie, będziemy w stanie skutecznie minimalizować negatywny wpływ ryzyka operacyjnego na nasze decyzje. Warto zauważyć, że zarządzanie ryzykiem operacyjnym jest nieustającym i dynamicznym procesem, który powinien być ściśle zintegrowany z strukturą organizacyjną. Przyjęcie proaktywnego podejścia do zarządzania ryzykiem operacyjnym pozwoli nam nie tylko unikać strat i problemów, ale także wykorzystać potencjalne szanse i osiągnąć większą efektywność w podejmowaniu decyzji. Wprowadzenie skutecznego zarządzania ryzykiem operacyjnym to inwestycja w przyszłość organizacji, która przyniesie wymierne korzyści w postaci zwiększonego zaufania klientów, lepszej reputacji, większej konkurencyjności oraz stabilności i trwałości działalności. Patrząc na kierunki przyszłego rozwoju na zarządzanie ryzykiem operacyjnym zalecałabym:

- rozwijanie teorii i praktyki związanej z integracją systemów zarządzania, takich jak zarządzanie jakością, środowiskiem i bezpieczeństwem, aby efektywnie obejmować politykę i strategię zarządzania ryzykiem;
- pogłębienie analizy roli człowieka w zarządzaniu ryzykiem, ze szczególnym uwzględnieniem unikalnych zdolności człowieka jako koordynatora systemu oraz ochrony przed negatywnym wpływem otoczenia;
- rozwijanie teorii dotyczącej programów szkoleniowych, uwzględniających różne aspekty ryzyka operacyjnego i dostosowane do specyfiki branżowej;
- skoncentrowanie się na aktualnych tendencjach sektorowych w kontekście zarządzania ryzykiem operacyjnym, w szczególności, warto badać, jak nowoczesne narzędzia, takie jak sztuczna inteligencja, analiza danych i automatyzacja procesów, mogą być dostosowane do specyfiki różnych branż;
- rozwijanie teorii związanej z identyfikacją ryzyka i podejmowaniem działań prewencyjnych, które obejmują wzmocnienie kontroli wewnętrznych, szkolenia pracowników i systemy monitoringu;

Dlatego warto poświęcić czas i zasoby na rozwój i implementację strategii zarządzania ryzykiem operacyjnym, aby tworzyć solidne podstawy dla naszych decyzji i osiągać sukces w dynamicznym środowisku biznesowym.

5. Bibliografia

- Ambroziak, D., & Maj, M. (2013). Oszustwa i nieuczciwość w organizacjach. W D. Ambroziak & M. Maj (Red.), *Problem anomii pracowniczej – diagnoza, kontrola i przeciwdziałanie*. Warszawa: Wolters Kluwer SA.
- Bartosiak, K., Gorzycki, M., Jamka, B., Laskowska-Rutkowska, A., & Pienias, M. (2022). Zarządzanie projektami w dobie postępującej cyfryzacji i zwiększonego ryzyka. W A. Laskowska-Rutkowska (Red.), *Warszawa: Uczelnia Łazarskiego*, 75.
- Bernstein, P. L. (1996). *Against the gods: The remarkable story of risk*. John Wiley & Sons.
- Bizon-Górecka, J. (2002). Systemowe zarządzanie ryzykiem jako panaceum na ryzyko zarządzania organizacją. *Przegląd Organizacji*, 9(752), 33-35. Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa (TNOiK).
- Heizer, J. and Render, B. (2011). *Principles of operations management*, 8th ed., Pearson.
- Kaczmarek, T. T. (2021). *Zarządzanie ryzykiem: Ujęcie interdyscyplinarne*. Warszawa, Polska: Difin SA., 83.
- Liderman, K. (2003). Oszacowania jakościowe ryzyka dla potrzeb bezpieczeństwa teleinformatycznego. *Biuletyn Instytutu Automatyki i Robotyki*, nr 19, 61.
- Nahodko S.(2001). *Ryzyko ekonomiczne w działalności gospodarczej*, Oficyna Wydawnicza ośrodka Postępu Organizacyjnego, Bydgoszcz, 37.
- Olkiewicz, A. M. (2012). Ryzyko i jego wpływ na decyzje przedsiębiorstw. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego nr 737, Finanse, Rynki Finansowe, Ubezpieczenia nr 56*, 549-550. Politechnika Koszalińska.
- Orzeł, J. (2013). *Zarządzanie ryzykiem operacyjnym za pomocą instrumentów pochodnych*. Warszawa: PWN.
- Pietras, Z., & Rudnicka -Bykowska, W. (2013). Prognozy zagrożeń systemów IT. *Przegląd Naukowo-Metodyczny. Edukacja dla Bezpieczeństwa*, nr 1, 53-63.

Tarczyński W., Mojsiewicz M. (2001), Zarządzanie ryzykiem, PWE, Warszawa.

Wójtowicz, A., Chojnacki, A., & Kołodziejczyk, M. (2015). Zarządzanie ryzykiem – przegląd wybranych metodyk. WD. Wróblewski (Red.), ZARZĄDZANIE RYZYKIEM – PRZEGLĄD WYBRANYCH METODYK. Józefów: Wydawnictwo Centrum Naukowo-Badawczego Ochrony Przeciwpożarowej im. Józefa Tuliszkowskiego Państwowego Instytutu Badawczego, 60.

Zawiła-Niedźwiecki J. (2010), Pojęcie ryzyka operacyjnego i klasyfikacja jego rodzajów, „Przeгляд Organizacji” nr 6.

Zawiła-Niedźwiecki, J. (2013). Zarządzanie ryzykiem operacyjnym w zapewnianiu ciągłości działania organizacji. Kraków-Warszawa: edu -Libri s.c. (str. 45-46)

Łukasz Kryśkiewicz

Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Katedra Ekonomii Biznesu

lkrysk@sgh.waw.pl

ORCID: 0000-0003-1362-7657

Chat GPT a rynek pracy – rewolucja czy ewolucja?

Chat GPT and the labor market - revolution or evolution?

Streszczenie

Niniejsza publikacja porusza znaczenie Chat GPT na nowoczesnym rynku pracy. Innowacyjne rozwiązania cyfrowe są wprowadzane już od co najmniej kilku lat w polskiej i światowej gospodarce, choć oczywiście Chat GPT jest pod wieloma względami innowacyjny. Sztuczna inteligencja AI to jedno z tych zjawisk, które w dwudziestym pierwszym wieku będą miały największy wpływ na funkcjonowanie świata w różnych jego wymiarach. Dynamiczny rozwój technologiczny i popularyzacja komputerów sprawiły, że problematyka zastosowań sztucznej inteligencji w różnych dziedzinach zaczęła zyskiwać coraz większe zainteresowanie. W podsumowaniu autor stwierdza, że ostateczny wpływ, jaki Chat GPT wywrze na polski i globalny rynek pracy, nie jest możliwy do przewidzenia.

Słowa kluczowe: Sztuczna inteligencja, ChatGPT, innowacje, algorytmy

Summary: This publication discusses the importance of Chat GPT in the modern labor market. Innovative digital solutions have been introduced for at least several years in the Polish and global economy, although of course Chat GPT is innovative in many respects. Artificial intelligence AI is one of the phenomena that in the twenty-first century will have the greatest impact on the functioning of the world in its various dimensions. The dynamic technological development and the popularization of computers caused that the problems of artificial intelligence applications in various fields began to gain more and more interest. In conclusion, the author states that the final impact that Chat GPT will have on the Polish and global labor market is impossible to predict.

Keywords: Artificial intelligence, ChatGPT, innovation, algorithm

JEL code: D43

1. Wstęp

Rozwój sztucznej inteligencji (SI) w ostatnich latach ma coraz większy wpływ na rynek pracy, budząc zarówno obawy, jak i nadzieje. Jednym z nowych rozwiązań w tej dziedzinie jest ChatGPT - model generatywnej SI, który stale się rozwija i posiada duży potencjał do dalszych badań naukowych. ChatGPT oferuje możliwości automatyzacji, które okazują się być większe niż początkowo przewidywano, co może wpływać na zawody narażone na automatyzację. Niniejszy artykuł ma na celu analizę ewolucji ChatGPT oraz jego potencjalnego wpływu na rynek pracy, badając aktualne trendy, wyzwania i możliwości. Celem pracy jest zwiększenie świadomości dotyczącej wpływu SI na sektory finansowy, usługowy i marketingowy.

2. Sztuczna inteligencja – podstawowe informacje

Sztuczna inteligencja (AI, z ang. *Artificial Intelligence*) to koncepcja, która w dwudziestym pierwszym wieku rozwija się niezwykle dynamicznie. Rozwiązania z tej dziedziny wywierają silny wpływ na coraz to kolejne obszary gospodarki. Według Adamczyka (2009) nie bez znaczenia jest fakt, że sztuczną inteligencję zaczyna się postrzegać nie tylko w kontekście poprawy konkurencyjności przedsiębiorstw, ale także zmian, jakie rozwiązania z zakresu AI mogą wywołać na rynku pracy.

Niestety, choć uwzględnia się pewne pozytywne konsekwencje, to nie sposób ignorować obaw – eksperci i analitycy gospodarczy zwracają uwagę na zagrożenie w postaci wypierania pracowników przez rozwiązania cyfrowe.

Warto tu zwrócić uwagę na jeszcze jedną kwestię. Otóż, przez lata powszechne było podejście, zgodnie z którym rozwój technologiczny przełoży się przede wszystkim na wypieranie najprostszych, najbardziej monottonnych prac.

Tymczasem, okazuje się, że analitycy nie docenili tego, jaki jest potencjalny zakres automatyzacji. Na podstawie funkcjonalności oferowanych przez ChatGPT można wnioskować, że już obecnie możliwości sztucznej inteligencji są wyraźnie większe niż pierwotnie to przewidywano.

Przykładowo, za zawody najbardziej narażone na ryzyko automatyzacji uznawano przez lata profesję kasjera, operatora maszyn itp. Wydaje się, że pogląd ten – w związku z możliwościami, jakie oferuje udostępniony w grudniu 2022 roku program ChatGPT – powinien zostać zrewidowany z uwagi na istotę tego, czym w rzeczywistości jest model generatywnej sztucznej inteligencji (*Generative AI*).

W pewnym uproszczeniu jest to zbiór takich rozwiązań, który pozwalają na tworzenie (generowanie) nowych treści na podstawie już istniejących zasobów danych bez ingerencji ludzkiej lub ze znacznie ograniczonym uczestnictwem człowieka.

Tak rozumiany model generatywnej sztucznej inteligencji „uczy się” rozpoznawać i powielać wzorce, co oznacza ogromny potencjał w wielu dziedzinach naszego życia, umożliwiając np. tworzenie realistycznie wyglądających obrazów, dźwięków czy tekstów.

Wiele wskazuje na to, że model generatywnej sztucznej inteligencji to znacznie bardziej zaawansowane rozwiązanie w porównaniu z automatycznymi kasami czy systemami służącymi do ewidencji księgowej. Zdaniem Korzyńskiego (2023) taki stan rzeczy sprawia, że jego potencjał z punktu widzenia rynku pracy jest znacznie większy niż przez lata postrzegano tę kwestię w różnych środowiskach.

Przede wszystkim zwraca się uwagę na spodziewany wzrost znaczenia rozwiązań z obszaru sztucznej inteligencji w branżach kreatywnych.

3. Wprowadzanie AI na rynek pracy jako wieloletni proces

W kontekście rozważań na temat znaczenia ChatGPT na nowoczesnym rynku pracy warto zwrócić uwagę na jeszcze jedną kwestię. Otóż, w doniesieniach prasowych na ten temat można czasem spotkać się z podejściem, zgodnie z którym ten generatywny model sztucznej inteligencji to pierwszy tak poważny kamień milowy z punktu widzenia postępu technologicznego.

Tymczasem, innowacyjne rozwiązania cyfrowe są wprowadzane w polskiej i światowej gospodarce już od co najmniej kilku lat, choć oczywiście ChatGPT jest pod wieloma względami innowacyjny. Co więcej, już w poprzedniej dekadzie przewidywano, że dokonania związane z rozwojem nowoczesnych technologii były postrzegane jako jedno z najważniejszych zjawisk, jakie wpłyną na gospodarkę globalną dwudziestego pierwszego wieku.

Przykładowo, już według raportu Państwowego Instytutu Badawczego NASK (2019) Polska była jednym z krajów, w których chętnie korzysta się z rozwiązań związanych z szeroko rozumianą sztuczną inteligencją.

Wśród najpopularniejszych zastosowań z obszaru AI w biznesie (a tym samym także na rynku pracy) wymieniane były na przykład komunikatory – chatboty – które pomagają w obsłudze klientów korzystających ze stron internetowych, a także asystenci głosowi (Siri, Alexa).

Myślą przewodnią tego raportu jest przekonanie, że błędne jest podejście, w myśl którego sztuczna inteligencja nadejdzie dopiero w odległej przyszłości; wręcz przeciwnie, już zostały opracowane tego typu rozwiązania. Jak wynika z analizy Nowickiej (2023), przyjęły się one na tyle dobrze, że rozmowa z botem to dla wielu z nas codzienność.

Jeśli przeanalizuje się bieżącą sytuację pod tym kątem, okazuje się, że ChatGPT nie jest rewolucyjnym rozwiązaniem, ale raczej zmianą o charakterze ewolucyjnym. Z jego pomocą można stworzyć np. chatboty, które będą komunikować się z użytkownikami, używając bardziej naturalnie brzmiącego języka niż dotychczas stosowane modele. A zatem, w wielu obszarach ChatGPT oznacza po prostu rozwinięcie koncepcji i rozwiązań, które są stosowane już od wielu lat.

Zgodnie z raportem Chabera (2022), który również został opracowany przez Polską Agencję Rozwoju Przedsiębiorczości, można znaleźć stwierdzenie, zgodnie z którym wskutek

rozwoju sektora sztucznej inteligencji część obecnie wykonywanych zawodów zostanie wyparta z rynku pracy, ale nie należy postrzegać tego procesu jako spadku liczby miejsc pracy w liczbach bezwzględnych.

Wręcz przeciwnie – miejsce wypieranych profesji będą zajmować nowe zawody. Przewidywania w tym zakresie są dość optymistyczne. Przykładowo, szacuje się, że polska gospodarka będzie potrzebowała – w perspektywie do 2025 roku – nawet dwustu tysięcy nowych miejsc pracy dla specjalistów ds. sztucznej inteligencji.

Zgodnie z raportem w tym samym przedziale czasowym wartość globalnego rynku sztucznej inteligencji wzrośnie do niemal 200 miliardów dolarów, a odsetek globalnych korporacji transnarodowych, które zdecydują się na wprowadzenie rozwiązań z zakresu sztucznej inteligencji, sięgnie nawet 97 procent.

Już obecnie dyskusja na ten temat coraz mniej dotyczy tego, czy powstaną nowe zawody; wręcz przeciwnie, pojawiają się pomysły odnośnie określić, jakie powinno się stosować w odniesieniu do nowych profesji.

Dynamiczny rozwój rozwiązań opartych o sztuczną inteligencję AI to globalne zjawisko, którego skali jeszcze nie jesteśmy w stanie sobie uświadomić, aczkolwiek wydaje się pewne, że wpłynie ono właściwie na każdy element współczesnego rynku pracy. Taki stan rzeczy sprawia, że warto już teraz zastanowić się, jakie konkretne profesje oraz obszary rynku pracy są najbardziej narażone na oddziaływanie sztucznej inteligencji (choć powinno się przyjąć raczej inną optykę i zadać sobie pytanie: jakie profesje mają szansę na wsparcie przez te innowacyjne rozwiązania).

Wśród branż, która postrzega się jako najbardziej eksponowane na wpływ nowoczesnych technologii, wymieniany jest między innymi sektor finansowy. Sztuczna inteligencja opiera się o takie rozwiązania jak zaawansowane algorytmy, systemy automatyzujące, rekomendacyjne itp. Dzięki odpowiedniemu ich wykorzystaniu można zatem usprawnić np.

- zarządzanie portfelami inwestycyjnymi,
- analizę ryzyka kredytowego,
- proces sporządzania modeli finansowych.

ChatGPT – choć kojarzony z perspektywy przeciętnego użytkownika jest to system służący do generowania dość prostych treści tekstowych – może zostać z powodzeniem wykorzystany do działań w obszarze pogłębionej analizy danych.

W kontekście ChatGPT nie wolno pomijać istotnego wpływu, jaki to innowacyjne rozwiązanie wywrze na branżę usługowe, w tym w szczególności sektor marketingowy.

4. ChatGPT a rynek pracy – zagrożenie czy okazja?

Czasem można spotkać się z katastroficznymi wizjami dotyczącymi tego, jaki wpływ na rynek pracy wywrze reprezentowana przez ChatGPT sztuczna inteligencja - artykuł o takim pesymistycznym wydźwięku opracował Duszczyk (2023).

Z drugiej jednak strony często wyraża się również bardziej optymistyczne opinie. Na uwagę zasługuje tu m.in. artykuł opublikowany na łamach agencji Bloomberg, zgodnie z którym nowo utworzone stanowiska dla pracowników współpracujących z ChatGPT stanowią dowód na to, że obawy o utratę pracy są przedwczesne i przesadzone. To jeszcze nie wszystko, ponieważ według przewidywań agencji Bloomberg osoby współpracujące z ChatGPT mogą liczyć nie tylko na zatrudnienie, ale także na sowe zarobki (nawet 335 tysięcy dolarów rocznie).

Pracownicy wykorzystujący podczas swojej codziennej pracy ChatGPT – już teraz określa się ich jako tzw. „szybkich inżynierów” – będą używać sztucznej inteligencji w celu uzyskiwania jeszcze lepszych wyników, co absolutnie nie oznacza, że sztuczna inteligencja ich zastąpi. Narzędzia z obszaru AI to – przynajmniej na tym etapie – narzędzie, które ma za zadanie wspomagać codzienną pracę i zwiększać jej efektywność.

Na uwagę zasługuje fakt, że nawet przedsiębiorstwa działające w obszarze uznawanych za tradycyjne branż (należą do nich np. sektor prawny, finansowy oraz ubezpieczeniowy), również eksperymentują z wykorzystaniem nowych rozwiązań opartych na sztucznej inteligencji. Pomimo to nadal jest zbyt wcześnie, aby przewidzieć, jakie będą skutki wykorzystania sztucznej inteligencji w przyszłości. Jednak nie ma wątpliwości, że Chat GPT przyciągnął miliony użytkowników na całym świecie.

5. ChatGPT a rynek pracy

Ostateczny wpływ, jaki ChatGPT wywrze na polski i globalny rynek pracy, nie jest możliwy do przewidzenia. Wydaje się jednak pewne, że zmiany, które nastąpią w ciągu kilkunastu najbliższych lat (a właściwie, takie zmiany już następują), będą miały doniosły charakter. Za branże, które mogą ulec radykalnemu przekształceniu wskutek rozwoju rozwiązań określanych zbiorczo jako sztuczna inteligencja, uznaje się sektory usługowe, w tym np. finanse, obsługę klienta czy marketing.

Podczas rozważań dotyczących potencjalnego wpływu ChatGPT na współczesny rynek pracy trzeba pamiętać o jeszcze jednej istotnej kwestii. Sztuczna inteligencja to w rzeczywistości obszerna kategoria, która obejmuje szereg różnorodnych rozwiązań pozwalających na generowanie unikalnych treści.

ChatGPT stało się w krótkim czasie po swojej premierze w grudniu 2022 roku tematem medialnym na całym świecie. Taki stan rzeczy nie oznacza jednak, że sztuczna inteligencja opiera się jedynie na ChatGPT. Wręcz przeciwnie, sztuczna inteligencja to znacznie szersza kategoria, które obejmuje również systemy pozwalające na tworzenie nowych treści:

- graficznych,
- dźwiękowych,
- video.

Warto zatem kontekście zwrócić uwagę również na takie podobne do ChatGPT systemy językowe stworzone przez Alphabet czy Meta Platforms.

6. Chat GPT a rynek – czy można przygotować się na nadchodzące wyzwania?

Nie ulega wątpliwości, że sztuczna inteligencja AI to jedno z tych zjawisk, które w dwudziestym pierwszym wieku wywrą silny wpływ na funkcjonowanie świata w różnych jego wymiarach. Rozumie się przez to nie tylko rynek pracy – choć już teraz pewne jest, że Chat GPT to czarny łabędź, który przemodeluje i zdefiniuje na nowo wiele branż – ale także takie sfery jak na przykład:

- rozrywka,
- kultura,
- relacje międzyludzkie.

Pozostając jednak przy kwestiach związanych *stricte* z życiem zawodowym. Czy istnieją realne, skuteczne sposoby, by móc się przygotować na wyzwania stawiane nam przez postęp technologiczny, a tym samym – zmniejszyć ryzyko wyparcia z rynku pracy przez nowoczesne technologie (uosabiane przez Chat GPT)?

Niestety, nie istnieje stuprocentowo skuteczny sposób na to, móc w pełni usunąć ryzyko związane z zagrożeniem, o którym mowa.

Taki stan rzeczy nie oznacza jednak, że ryzyka nie da się ograniczyć. Aby móc to zrobić, należy rozważyć takie działania jak na przykład:

- bieżąca nauka – jest to zgodne z tzw. teorią kształcenia ustawicznego. W pewnym uproszczeniu, podejście to zakłada systematyczną naukę na różnych etapach kariery zawodowej. Dzięki kształceniu ustawicznemu możliwe jest poszerzanie swoich kompetencji w obrębie jednej profesji lub zdobywanie nowych umiejętności z innych branż. Takie rozwiązanie sprawia, że pracownik może zdywersyfikować ryzyko, ponieważ jeśli powstanie rewolucyjne rozwiązanie w danym obszarze rynku pracy

(może być to np. nowa funkcjonalność w Chat GPT), pracownik będzie dysponował innymi atutami;

- śledzenie trendów – dokładne przewidzenie tego, w jakim tempie oraz kierunku będą rozwijać się nowoczesne technologie, nie jest możliwe z uwagi na dynamikę opisywanego problemu. Z drugiej jednak strony dobrym rozwiązaniem jest śledzić zmiany, jakie zachodzą w danej branży. Dzięki temu z nieco większym prawdopodobieństwem da się przewidzieć, jakie umiejętności staną się kluczowe w perspektywie np. najbliższych kilku lat, które zaś stracą na znaczeniu;
- skupienie się na tych umiejętnościach, które trudno zastąpić za pomocą sztucznej inteligencji – nie ulega wątpliwościom, że z biegiem lat reprezentowane przez Chat GPT nowoczesne technologie będą zwiększały swoją obecność w coraz to kolejnych dziedzinach życia. Taki stan rzeczy nie oznacza jednak, że w każdym segmencie rynku staną się one bezwzględnie dominujące. Dobrym rozwiązaniem jest skupienie się na takich umiejętnościach, które uchodzą za trudniejsze do zastąpienia przez sztuczną inteligencję. Jak już wspomnieliśmy, Chat GPT jest w pewnym sensie zaskakującym i nowym wyzwaniem, ponieważ z uwagi na swoje funkcjonalności zaczyna zagrażać zawodom kreatywnym, w tym np. copywriterom, programistom czy specjalistom ds. marketingu internetowego. Z drugiej jednak strony wciąż jest to technologia obarczona znacznymi słabościami. Przykładowo, w branży programistycznej (informatycznej) pozwala ona na stworzenie kodu na średniozaawansowanym poziomie, ale nie jest w stanie zastąpić wykwalifikowanego specjalisty, który ma doświadczenie w zarządzaniu projektami oraz tworzeniu aplikacji zgodnie z potrzebami klientów biznesowych;
- wykorzystanie narzędzi z zakresu sztucznej inteligencji jako ułatwienia w wykonywaniu codziennych zadań – takie adaptacyjne podejście może przynieść wiele korzyści szczególnie w krótkiej perspektywie. W wielu przypadkach wydaje się być to rozsądniejszym podejściem w porównaniu z unikaniem ryzyka czy ignorowaniem zagrożenia. Praktyka pokazuje, że w takich branżach jak np. programowanie czy tworzenie treści blogowych (copywriting/content marketing) już teraz możliwe jest wspieranie się sztuczną inteligencją w celu poprawy efektywności;
- budowanie sieci kontaktów – networking to rozwiązanie, które jeszcze przed rozwojem sztucznej inteligencji było działaniem przydatnym z punktu widzenia kariery zawodowej;

- rozwijanie umiejętności w zakresie pracy „fizycznej” – Chat GPT jest narzędziem, które pozwala na zautomatyzowanie lub usprawnienie wykonywania szeroko pojętych prac kreatywnych (potocznie określanych jako „umysłowe”). Taki stan rzeczy sprawia, że sposobem na zabezpieczenie się przed wyparciem z rynku pracy może być rozwój w branżach opartych o realizację różnego rodzaju prac manualnych. Wydaje się, że prace wykonywane przez stolarzy, kafelkarzy, elektryków czy hydraulików to takie zajęcia, które – w perspektywie następnych co najmniej kilkunastu lat – będzie trudno zastąpić.

7. Chat GPT a rynek pracy. Czy rozwój nowoczesnych technologii zastąpi kompetencje miękkie?

Jeśli chodzi o wpływ, jaki pojawienie się Chat GPT oraz innych narzędzi z obszaru nowoczesnych technologii może wywrzeć na rynek pracy, trzeba mieć na uwadze również tzw. **kompetencje miękkie** (ang. **soft skills**). Przez kompetencje miękkie rozumie się atuty, które nie wynikają z posiadanej wiedzy „technicznej” (do takich należy np. znajomość języka obcego czy technologii programowania oraz umiejętność obsługi maszyn), ale odpowiednie cechy osobowościowe.

Do kompetencji miękkich zalicza się np. takie umiejętności jak:

- łatwość w nawiązywaniu kontaktów – atut, który jest niezwykle przydatny wszędzie tam, gdzie pracuje się z klientem,
 - elastyczność – dzięki niej można szybko reagować na wyzwania, które pojawiają się podczas codziennej pracy,
 - zdolność do adaptacji – sprawia ona, że pracownik (ale także przedsiębiorca czy freelancer) jest w stanie przystosować się do nowych warunków, jakie narzuca mu otoczenie,
 - sprawne zarządzanie czasem – czasem niedoceniana, ale niezwykle istotna umiejętność z punktu widzenia współczesnego rynku pracy. Dzięki niej można radzić sobie nawet z bardzo dużą liczbą zadań,
 - umiejętność delegowania zadań – atut przydatny w przypadku menedżerów, liderów itp. Jest on pomocny podczas zarządzania zespołem (zarówno kilkusobowym teamem, jak i licznym działem) i przekazywania zadań do wykonania podległym pracownikom,
- oraz wiele innych, w tym np. asertywność czy umiejętność rozwiązywania konfliktów (a o te, wbrew pozorom, nietrudno na dynamicznym środowisku rynku pracy).

Chat GPT to zaawansowany system służący generowaniu treści językowych, a przecież trzeba mieć na uwadze, że jest to tylko jedno z wielu tego typu rozwiązań. Jak już wspomniano, obecnie można znaleźć na rynku również systemy służące generowaniu treści graficznych, dźwiękowych czy wideo.

Jeśli weźmie się pod uwagę efekty, jakie dają – z punktu widzenia przeciętnego użytkownika – tego typu rozwiązania, pełna pesymizmu postawa wobec zagrożeń związanych z automatyzacją i robotyzacją pracy nie powinna nikogo zaskakiwać. Taki stan rzeczy nie zmienia jednak faktu, że wciąż są to systemy o dość ograniczonych funkcjonalnościach, a praca z nimi wymaga ingerencji człowieka.

Efekty, jakie dają użytkownikom tego typu narzędzia, są doprawdy imponujące, ale trzeba mieć na uwadze, że wciąż nie są one w stanie zastąpić unikalnych umiejętności, jakimi dysponuje człowiek jako istota kreatywna, posiadająca wyobraźnię oraz zdolna do opracowywania innowacyjnych, nowatorskich rozwiązań. Sztuczna inteligencja – zastosujemy tu pewne uproszczenie – tworzy nowe treści na zasadzie już istniejących zasobów, ale jest mocno ograniczona, jeśli chodzi o kreatywność. Kreowane przez nią treści są pochodną już istniejących zasobów, które zostały udostępnione w przestrzeni wirtualnej.

Tymczasem, wybitny pisarz, malarz czy grafik jest w stanie stworzyć zupełnie nowe, nieznanie wcześniej kompozycje.

Wydaje się, że ten właśnie czynnik, tzn. brak kreatywności w systemach sztucznej inteligencji, jest powodem, dla którego AI przez wiele lat nie będzie w stanie zastąpić człowieka (a przynajmniej na tych stanowiskach, które nie opierają się na wykonywaniu monotonnych, powtarzalnych zadań).

Rzecz jasna, jeszcze przed skorzystaniem z możliwości oferowanych przez Chat GPT trzeba mieć na uwadze, że technologia ta jest obarczona pewnymi słabościami. Trzeba mieć na uwadze, że jest to model językowy, nie zaś sztuczna inteligencja *per se*. Oznacza to, że opracowuje ona nowe treści tekstowe na podstawie już istniejących danych, co wiąże się z ryzykiem w postaci „halucynacji” – tworzenia treści, które stylistycznie są poprawne, ale zawierają błędne (z merytorycznego punktu widzenia) informacje. Należy o tym pamiętać, niezależnie od sposobu, w jaki zamierza się wykorzystać funkcjonalności opisywanego rozwiązania.

8. Podsumowanie

Wciąż rozwijający się ChatGPT ma duży potencjał badawczy i wywołuje coraz większe zainteresowanie. Sztuczna inteligencja ma coraz większy wpływ na rynek pracy, co

budzi niepokój dotyczący utraty miejsc pracy na skutek automatyzacji. Pomimo tych obaw, rozwój sztucznej inteligencji na rynku pracy to proces ewolucyjny, a nie rewolucyjny.

Opinie na temat wpływu na rynek pracy sztucznej inteligencji, reprezentowanej przede wszystkim przez ChatGPT, są podzielone. Istnieją zarówno pesymistyczne prognozy o utracie miejsc pracy, jak i optymistyczne wizje o zwiększeniu efektywności pracy dzięki narzędziom SI. Jednak, istotne jest zrozumienie, że sztuczna inteligencja, ma służyć jako narzędzie wspomagające pracę ludzi, a nie zastępować ich. W rezultacie, zrównoważone wykorzystanie tych narzędzi jest kluczowe dla efektywnego rozwoju społecznego i gospodarczego. Prognozuje się, że wprowadzenie sztucznej inteligencji spowoduje powstanie nowych zawodów i wzrost zapotrzebowania na specjalistów ds. sztucznej inteligencji.

9. Bibliografia

- Adamczyk J. (2009). Ewolucja internetowych botów, "Marketing w praktyce", nr 1
- Chaber P. (2022). Monitoring trendów w innowacyjności, Raport 13
- Duszczyk M. (2023). ChatGPT już zabiera pracę. Niebezpieczny entuzjazm firm, Rzeczpospolita
- Jaruga-Rozdolska A. (2022). Architektura 4.0: proces projektowania wspierany przez sztuczną inteligencję. Builder I październik 2022-66. Builder Science i architektura 4.0.
- Kochmańska A. (2016). Kompetencje miękkie w innowacyjnym przedsiębiorstwie. Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej 2016. Seria: Organizacja I Zarządzanie Z. 95.
- Korzyński P. i inni. (2023). Generatywna sztuczna inteligencja jako nowy kontekst dla teorii zarządzania, Central European Management Journal, s. 1-7.
- Lange R. i inni (2019). Sztuczna Inteligencja w społeczeństwie i gospodarce, NASK Państwowy Instytut Badawczy
- Machura M. (2023). Chat GPT w szkole. Szanse i zagrożenia. Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych.
- Nowicka L. (2023). Sztuczna inteligencja już tu jest. Co czeka rynek pracy w nadchodzącej przyszłości?, PARP

Ludmila Lozova

University of Latvia, Faculty of Business, Management and Economics, Aspazijas bulv. 5, Riga, Latvia, LV-1050, Latvia

ludmila@ludmilalozova.lv

ORCID: 0009-0001-6582-1518

Biruta Sloka

University of Latvia, Faculty of Business, Management and Economics, Aspazijas bulv. 5, Riga, Latvia, LV-1050, Latvia

Biruta.Sloka@lu.lv

ORCID: 0000-0003-2129-053X

Challenges of transition to “green” economy in Latvia

Zielona gospodarka: dyskurs sceptyczny. Łotewska przedsiębiorczość budowlana w tym kontekście

Summary

“Green” economy’s aspects are on great importance for academic researchers as lot of attention is paid to this topic in EU’s and state-members national’s policies. The aim of the current study is to find different suggestions for “Green” economy efficient realisation taking into account previous findings of researchers and already elaborated regulatory documents in Latvia. The review of literature and regulatory documents had been conducted both on EU’s and Latvia’s levels. Research results have indicated that several practical solutions could be conducted in respective institutions for “Green” principles careful evaluation.

Key words: green economy, sustainable development

Streszczenie

Aspekty „zielonej” gospodarki mają ogromne znaczenie dla badaczy akademickich, ponieważ poświęca się temu zagadnieniu wiele uwagi w politykach UE i państw członkowskich. Celem obecnego badania jest znalezienie różnych propozycji skutecznej realizacji „zielonej” gospodarki, biorąc pod uwagę wcześniejsze ustalenia badaczy i już opracowane dokumenty regulacyjne na Łotwie. Przegląd literatury i dokumentów regulacyjnych przeprowadzono zarówno na poziomie UE, jak i Łotwy. Wyniki badań wykazały, że w odpowiednich instytucjach można zastosować kilka praktycznych rozwiązań w celu dokładnej oceny „zielonych” zasad.

Słowa kluczowe: zielona gospodarka, zrównoważony rozwój

1. Introduction

With the adoption of the Rio Declaration on Sustainable Economic Development by more than 100 countries and updating the commitment to continue its implementation at the 2012 Rio + 20 Summit (RIO+20, United Nations Conference on Sustainable Development. (2012), the new wording - “green economy” was introduced – it marks “one of the important tools available for achieving sustainable development and that it could provide options for policymaking”. Recent researchers from Germany are comparing the European Green Deal with a “Moonshot for Europe” referring to the EU commission claim that European Green Deal should become “Europe’s man-on-the-moon-moment”, meaning that Europe tends to become first climate-neutral continent in the world (Gengnagel. V., Zimmermann. K., 2022).

In line with this one of fresh reports from UK & EU based companies on European electricity situation in 2022 states that “carbon intensity has fallen in every EU country (with the exception of France as a result of this year’s nuclear shortfall). As a result, EU annual power sector emissions have decreased by 22% (-195 MtCO₂) over the same period” (Ember, 2023).

On the contrary, there is a significant group of researchers (23 people from 20 different universities) who in an annual review are summarizing that “CO₂ emissions have continued to rise globally and are 60% higher today than they were in 1990” (Stoddard, I., et al., 2021). Besides there are also lot of scholars, journalists and industry actors expressing cautiousness and doubts on some “Green” economies’ ideas and true goals – this sceptical discourse actually is the context of the present article.

Meanwhile in Latvia the “Green” transition frequently is named as “our opportunity” by politicians and that such transition is “closely related to industrial and economic growth” (e.g., by Andris Spruds, Chairman of the European Affairs Commission of the Parliament of Republic of Latvia, March 2023). On the other hand, some of respectful Latvian journalists are quite sceptical regarding the “Green” economy (Paiders. J., 2021). But in general, in Latvia the Green topic has not yet received so much attention and so explicit dichotomy as in North America and Western Europe – it bears mostly informative message in media and academic studies. Frequently Latvian researchers are studying just the EU regulatory and institutional framework, and related terminology’s development etc. (e.g., “Rybalkin, O., 2022. Green Economy in the Context of The European Union’s Sustainable Development In 2017–2020. Daugavpils University, Latvia”).

Researches on “Green” economy aspects are done more and more in Latvia, and the current study aims to find as well different suggestions for “Green” economy efficient realisation. The review of literature and regulatory documents had been conducted, revealing lot of challenges and questions of the “Green” transition, and the necessity for Latvian institutions to approach this topic with careful evaluation.

2. Review of the literature: sceptical discourse

As mentioned before, there are researchers and industry actors expressing cautiousness and sometimes scepticism on “Green” economy ideas.

In generally we can classify them in 3 groups:

- A. Those who are cautiously rising questions regarding a transition to “Green” economy, they are not against “Green” concept but say that it should not cost so much to people, business and country;

- B. Those who are saying that there are not enough proofs of the “Green” solution’s efficiency and providing some researches’ results doubting efficiency and profitability of “Green” solutions;
- C. Those who are more radically expressing their scepticism in “Green” economy realization, true goals.

Obviously, it is not possible to mention every researcher and economic practitioner who expresses its position regarding “Green” economy from sceptical point of view, we will just provide some citations of few ones in order to give an idea of what we mean by each group.

In group “A” we have putted those researchers and industry actors who admit that transition to “Green” economy raises some questions and unclarities. As previous mentioned, a huge discourse on this topic exists in academic field, unions of researchers from different universities are gathering in work groups to prepare significant articles on this subject.

In group “B” we gather those researchers and industry actors who are providing some researches’ results doubting efficiency and profitability of “Green” solutions.

In group “C” we indicate researches, different activists, journalists and industry actors who are more radically expressing their scepticism in “Green” economy realization and true goals.

Table 1. Author’s composed summary of mentioned above researchers and industry actors expressing cautiousness and sometimes scepticism on “Green” economy idea.

Group	Some citations and authors
<p>A. Those who are cautiously rising questions regarding a transition to “Green” economy, they are not against “Green” concept but say that it should not cost so much to people, business and country</p> <p>otherwise called “cautious questions’ askers who are not ready to pay”</p>	<p>“[...] social costs of greenhouse gas admitting that there exist some critics who are arguing that these values overestimate climate costs [...]” (Revesz, R., & Sarinsky, M., 2022);</p> <p>Asking a question what the boost of the “green collar” will mean for relations between “labour, capital and the ecosystem” (Masterman-Smith, H. 2010).</p> <p>Main challenges in transition to Green economy is the necessity of a united “methodology” that would combine economics and consideration of the ESG factors (Angelov, R., 2022);</p> <p>“Truss (Former U.K.’s PM) says she supports the net zero commitment to fighting climate change but that it should not come at a huge cost to people and businesses” (Lawless, et al., 2022), and many other.</p>
<p>B. Those who are saying that there are not enough proofs of the “Green” solution’s efficiency and providing some researches’ results doubting efficiency and profitability of “Green” solutions</p> <p>otherwise called “those who are proving that it may not work”</p>	<p>“[...] pioneering investors in offshore wind, Danish pension funds, are now divesting, stating that their returns in the sector have gone from 8% to 4-5%, which is considered lower than their rates of the return requirements [...]” (Osmundsen, et al., 2021);</p>
<p>C. Those who are more radically expressing their scepticism in “Green” economy realization, true goals</p> <p>otherwise called “those who are contesting”</p>	<p>“There is much reason to doubt the potency of the Green Economy magic formula” (Brand, U., 2012);</p> <p>“Green utopia” (Salleh,A., 2012);</p> <p>“[...] the profound criticism of the Green New Deal and related programs’ idea from powerful business groups, representing the oil industry [...]”(Herman, C., 2015);</p> <p>“In the Green Economy the poor are promised environmental riches, recycled materials and renewable energy [...]”(Spash, C., 2012), and many other.</p>

3. Regulatory framework

EU's regulatory and legislative framework is huge, lot of apparatus and officials in different EU entities dedicate their work to the field of "Green" economy and related subjects. However, according to some authors - there still lot of unclarity and uncertainty, and lack of control systems.

To mention only some of general official policies promoting a green circular economy (shorten name, full names are indicated in the references):

- EU Climate Law;
- Fit for 55 - The package focuses on transitioning the continent's entire energy supply to renewables to meet its goal of reducing greenhouse gas emissions by 55 percent in 2030, compared to 1990 levels;
- EUROPE 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth. Brussels, 3.3.2010. COM(2010) 2020;
- Roadmap for moving to a competitive low carbon economy in 2050. Brussels, 8.3.2011.COM(2011) 112 final;
- EU Energy Roadmap 2050. Brussels, 15.12.2011 SEC(2011) 1565 final;
- Roadmap to a Resource Efficient Europe (COM(2011) 571),
- A new Circular Economy Action Plan (COM(2020) 98 final), and many other.

EU regulatory apparatus frequently is requiring the Member States' local authorities to apply an agile approach in following the regulatory updates. In the summer 2022 the European Commission has adopted the REPowerEU plan which includes nuclear power in EU's repowering plan. The Commission intends to publish guidance for the Member States' update of their National Energy and Climate Plans (NECPs) in 2024. Previously, the NECPs were intended for the 2021–2030 period. Also, in March 2023 when the European Parliament has voted for the amendment to the Regulation 2018/842 – it prescribes how much the Member States should reduce the emission of the CO₂ until year 2030. The percentage of reduction per country and in relation to their level in year 2005 is indicated in Annex I of the Regulation and is different to each country. In old revision Latvia should have been reduce its emission of the CO₂ on 6 % - now on 17%; Estonia in old revision 13%, now on 24%; and in other more developed countries the percentage has grown from 35-40% (for example, France – 37%, Sweden – 40% in old revision) to 50% (France – 47.5%, Sweden – 50% in new amendment). That means that new and more intensified measures should be implemented in order to achieve these goals.

However, the ways how to reduce emissions are mostly described in other documents like National Energy and Climate Plan, which mentions alternative energy sources, renovating (insulating) existing buildings, use electric transport, sorting waste and using “greener” construction materials as wood etc. Or, for example, the Proposal 2015/1814 to amend the Directive 2003/87/EC establishing a system for the emissions’ trading and to set up a separate new emissions trading system (ETS) for fuel distribution and buildings.

In order to fulfil EU “Green” politics’ requirements Latvia has issued on a national level several important documents (shorten name, full names are indicated in the references):

- Latvia's climate change adaptation plan for the period up to 2030 (approved in 2019) - in order to help Latvian citizens and the economy better adapt to the already ongoing climate change;
- Latvia's strategy for achieving climate neutrality by 2050 (approved in 2019) - which is a long-term vision document to ensure a unified state direction, as well as justify the inclusion of the basic principles of low-carbon development in the planning documents of all sectors;
- And previously mentioned Latvia’s NECP.

Also, a “Bauhaus” initiative was established in Latvia by Ministry of Economics – going in line with European concept to bring together climate goals, circular economy, zero pollution and biodiversity (Ministry of Economics of Republic of Latvia, 2021).

Another Action Plan for the transition to circular economy for the years 2020-2027 was approved by Latvian Parliament in 2020. The Plan describes mainly an action direction, activities and as a result frequently only an administrative on informative documentation is required from responsible institution. For example, p.5.1. concerns "Promotion of sustainable use of materials and especially wood in construction and improvement of construction requirements" and as a result of the activity only the "Guidelines have been developed" is required.

Some more specific document as an important memorandum was signed between Latvian Ministry of Economics and diverse local actors of the wooden manufacturing and construction industry in order to promote use of sustainable construction materials and construction products in Latvia (April 2021). The memorandum underlines that “Construction industry in Latvia plays an important role in economic growth” and “the use of wood in construction is essential for the construction industry to achieve the European Commission's goal of creating a sustainable and climate-neutral economy by 2050” (Ministry of Economics

of Republic of Latvia, 2021). Mentioned documents are prepared to implement “green economy” aspects.

4. Discussion and conclusions

A summary of some previously conducted researches and works of industry actors had been done in the present article. We’ve chosen sources, expressing cautiousness and sometimes scepticism on “Green” economy idea. These sources had been structured in 3 groups by ascending degree of “scepticism”: from group “A” (who are cautiously rising questions regarding a transition to “Green” economy) to group “C” (who are more radically expressing their scepticism in “Green” economy realization, true goals). We have conducted as well the analysis of some EU’s and Latvia’s prescribing documents of “Green” economy’s related subjects – and some following conclusions and challenges can be formulated:

- At the moment an absence of the needed infrastructure for Green Economy projects’ realization (in transportation, energy, forestry sectors) can be considered as a challenge;
- Question of large business holdings’ interests in “Green” transition should be taken into account;
- At the moment an absence of necessary level of control of the “Green” requirements execution can be considered as a challenge;
- Question is raised of a general society ecological culture level: especially in industrial entrepreneurship (for example, would Latvian entrepreneurs choose less effective but greener technology?).

Some of following economic consequences can be formulated:

- Implementing “Green” production’s requirements may increase goods’ self-costs and selling prices, and consequently may reduce the demand on such Latvian goods abroad at the export markets;
- Financial investments into infrastructure may run a chain reaction of consumers prices grow inside of the Latvian market;
- There exist an unclarity of the “Green” transition investment’ s source: Latvian state budget, EU funds, private investors;
- Changes in Latvian labour market (e.g., rise of “Green Jobs”) and consumption habits, ecological culture.

Some of following recommendations can be formulated:

- To Ministry of Economics, Republic of Latvia to pragmatically and carefully re-evaluate the need of Latvian construction sector to implement the “Green” principles;
- To Investment and Development Agency of Latvia (LIAA) to conduct a real massive data collecting of exporting companies as some functionaries are noticing that “Chaos in data is scary. [...] The data available to policy planners or legislators often does not allow us to know where we are” (Cīrule, D., 2022);
- To Investment and Development Agency of Latvia (LIAA), Latvian Chamber of Commerce and Industry (LTRK) – an alternative export markets (Middle Asia, Middle East, Africa) should be developed so Latvian entrepreneurs are easier to enter these regions (network, help with local legislation, active help with search of local partners etc.).

5. Research limitations and perspectives

The aim of the current study is to find different suggestions for “Green” economy efficient realisation taking into account findings of researchers and already elaborated regulatory documents in Latvia. For the review of previously conducted researches, we have chosen those scientists who are approaching a “Green” topic from a sceptical perspective - by that helping to define some of possible challenges of the “Green” transition. Finally, we have studied some of EU’s and Latvia’s prescribing documents of “Green” economy’s related subjects, and we have formulated uprising questions and possible consequences to be taken into account, as well as suggestions for the for “Green” economy efficient realisation.

Limitations of the current study might be related to a one-polar perspective, focalising only on challenges of the “Green” transition. Yet as the aim is to find different suggestions for the “Green” economy realisation, it is crucial to focalise on a sceptical discourse and by that more efficiently define and enlighten questions and problematics.

Future perspectives of the study are related to recommendations made to Latvian institutions, including potential necessity of data collection from exporting companies who might be touched by “Green” regulations, and further analysis of this data. Some general further studies can be conducted as well in directions of more efficient ways towards “Green” economy or perhaps other hybrid economic models.

6. Bibliography

Articles and scientific sources

Andris Sprūds: the green course is a security issue for Latvia and Europe (Andris Sprūds: zaļais kurss ir Latvijas un Eiropas drošības jautājums). Parliament Press Service (Saeimas Preses dienests), 01.03.2023.

<www.saeima.lv/lv/aktualitates/saeimas-zinas/32007-andris-spruds-zalais-kurss-ir-latvijas-un-eiropas-drosibas-jautajums> - [Seen the 27.03.2023]

Angelov, R. (2022). Assessment of Challenges and Risks for the Banking Sector in the Transition to a Green Economy through a Sample Survey. *Economic Studies Journal*, 7, 81-108.

Brand, U. (2012). Beautiful green world: on the myths of a green economy. Luxemburg argumente No. 3. Berlin: Rosa Luxemburg Foundation.

Cīrule, D., 2022. Few companies are reorganizing towards the green course (Zaļā kursa virzienā pārkārtojas maz uzņēmumu). <<https://lvportals.lv/viedokli/343393-zala-kursa-virziena-parkartojas-maz-uznemumu-2022>> - [Seen the 27.03.2023]

Gengnagel, V., Zimmermann, K. (2022). The European Green Deal as a Moonshot – Caring for a Climate-Neutral Yet Prospering Continent? *Historical Social Research / Historische Sozialforschung*, 2022, Vol. 47, No. 4, Special Issue: Ruptures, Transformations, Continuities. Rethinking Infrastructures and Ecology (2022), pp. 267-302 <www.jstor.org/stable/10.2307/27182683> - [Seen the 29.01.2023]

Herman, C. (2015). Green new deal and the question of environmental and social justice. <https://global-labour-university.org/wp-content/uploads/2022/03/GLU_WP_No.31.pdf> - [Seen the 24.03.2023]

Jones, D. et al., 2023. European Electricity Review 2023. Ember's analysis of the EU electricity transition in 2022: what happened in 2022, what can we expect for 2023? Report report is published under a Creative Commons ShareAlike Attribution Licence (CC BY-SA 4.0) <<https://ember-climate.org>> - [Seen the 12.03.2023]

Masterman-Smith, H. (2010). Green Collaring a Capital Crisis? *Labour & Industry*, 20(3), 317-330.

Osmundsen, P., Emhjellen-Stendal, M., Lorentzen, S. (2021) Project economics of offshore windfarms. A business case. <<http://norceresearch.s3.amazonaws.com/Osmundsen-et-al-2021-Project-economics-of-offshore-windfarms.pdf>> - [Seen the 12.03.2023]

Revesz, R., Sarinsky, M. (2022). The Social Cost of Greenhouse Gases: Legal, Economic, and Institutional Perspective. *Yale Journal on Regulation*, 39(2), 856

Salleh, A. (2012). Rio+20 and the Extractivist Green Economy, *Arena*, 119, 28–30.

Spash, C. (2012). Green Economy, Red Herring, *Environmental Values*, 2, 95–99.

Stoddard, I., et al. (2021). Three Decades of Climate Mitigation: Why Haven't We Bent the Global Emissions Curve? *Annual Review of Environment and Resources*, 46, 653-689.

<<https://www.annualreviews.org/doi/pdf/10.1146/annurev-environ-012220-011104>> - [Seen the 26.03.2022]

Other sources

Action Plan for the transition to circular economy for the years 2020-2027. Order of the Cabinet of Ministers of Republic of Latvia Nr. 489. (Par Rīcības plānu pārejai uz aprites ekonomiku 2020.–2027. Gadam. Ministru Kabineta rīkojums Nr. 489) <<https://likumi.lv/ta/id/317168-par-ricibas-planu-parejai-uz-aprites-ekonomiku-20202027-gadam>> - [Seen the 27.03.2023]

Communication from the Commission to The European Parliament, The Council, The European Economic and Social Committee and The Committee of The Regions. A Roadmap for moving to a competitive low carbon economy in 2050. <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52011DC0112&from=EN>> - [Seen the 19.03.2023]

Communication from The Commission to The European Parliament, The Council, The European Economic and Social Committee and The Committee of The Regions. Roadmap to a Resource Efficient Europe. <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52011DC0571&from=EN>> - [Seen the 19.03.2023]

Commission Staff Working Paper Impact Assessment Accompanying the Document Communication from The Commission to The Council, The European Parliament, The European Economic and Social Committee and The

Committee of The Regions. Energy Roadmap 2050.

Directors and officers (D&O) insurance insights 2023 - Allianz Global Corporate & Specialty.

Ekonomikas Ministrija (Ministry of Economics, Republic of Latvia) (2021). Memorands par koka izmantošanas būvniecībā veicināšanu (Memorandum of Cooperation on the Promotion of the Use of Wood in Construction).

[Online] Available at: <<https://www.em.gov.lv/lv/parakstis-sadarbibas-memorandu-par-koka-izmantosanas-buvnieciba-veicinasanu>> [Accessed 26.10.2021].

European Commission's Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions.

EUROPE 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth. Brussels, 3.3.2010. COM(2010) 2020

<https://ec.europa.eu/eu2020/pdf/COMPLET%20EN%20BARROSO%20%20%2007%20-%20Europe%202020%20-%20EN%20version.pdf> - [Seen the 19.03.2023]

Integrated National Energy and Climate Plan for France. (March 2020). Page 88. European Commission official webpage <https://ec.europa.eu/energy/topics/energy-strategy/national-energy-climate-plans_en> [Seen the 20.10.2021]

Latvia's National Energy and Climate Plan 2021–2030. (2020). Page 124. European Commission official webpage

<https://ec.europa.eu/energy/topics/energy-strategy/national-energy-climate-plans_en> [Seen the 20.10.2021]

Latvia's climate change adaptation plan for the period up to 2030 (Par Latvijas pielāgošanās klimata pārmaiņām plānu laika posmam līdz 2030. gadam). Order of the Cabinet of Ministers no. 380 (Ministru kabineta rīkojums Nr. 380) <<https://likumi.lv/ta/id/308330-par-latvijas-pielagosanas-klimata-parmainam-planu-laika-posmam-lidz-2030-gadam>> - [Seen the 21.03.2022]

Latvia's strategy for achieving climate neutrality by 2050 (Latvijas stratēģija klimatneitralitātes sasniegšanai līdz 2050.gadam). Informative report. Draft legal acts of the Cabinet of Ministers of the Republic of Latvia (Latvijas Republikas Ministru kabineta tiesību aktu projekti) <<https://tap.mk.gov.lv/mk/tap/?pid=40462398>> - [Seen the 21.03.2022]

Proposal for a Directive of The European Parliament and of The Council amending Directive 2003/87/EC establishing a system for greenhouse gas emission allowance trading within the Union, Decision (EU) 2015/1814 concerning the establishment and operation of a market stability reserve for the Union greenhouse gas emission trading scheme and Regulation (EU) 2015/757

Regulation of the European Parliament and of the Council (EU) 2018/842 (the 30 of May, 2018) on binding annual greenhouse gas emission reductions by Member States from 2021 to 2030 contributing to climate action to meet commitments under the Paris Agreement and amending Regulation (EU) No 525/2013, European Commission official webpage <https://ec.europa.eu/info/index_en> [Seen the 05.09.2021]

Regulation (EU) 2021/1119 of The European Parliament and of The Council of 30 June 2021 establishing the framework for achieving climate neutrality and amending Regulations (EC) No 401/2009 and (EU) 2018/1999 ('European Climate Law')

REPowerEU Plan, {Swd(2022) 230 Final}, Brussels, 18.5.2022, Com(2022) 230 Final. <https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:fc930f14-d7ae-11ec-a95f01aa75ed71a1.0001.02/DOC_1&format=PDF> - [seen the 29.01.2023]

RIO+20, United Nations Conference on Sustainable Development. (2012). The future we want. Outcome of the Conference, Agenda item 10, pp.9.

Sweden's Integrated National Energy and Climate Plan. (16.01.2020). The Ministry of Infrastructure, pp. 58 (199);

94 (199). European Commission official webpage <https://ec.europa.eu/energy/topics/energy-strategy/national-energy-climate-plans_en> [Seen the 20.10.2021]

Marcin Malecko

Szkoła Doktorska Nauk Społecznych, Uniwersytet Łódzki

mmalecko@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5983-8612

Wpływ orzecznictwa Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej na zakres wolności wyznania w aspekcie instytucjonalnym

The impact of the jurisprudence of the Court of Justice of the European Union on the scope of the institutional religious freedom

Streszczenie

Celem artykułu jest analiza wpływu orzeczeń Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej na zakres ochrony wolności religijnej w jej aspekcie instytucjonalnym (tj. obejmującym uprawnienia kościołów i związków wyznaniowych) w państwach członkowskich Unii Europejskiej na przykładzie niemieckich spraw dotyczących relacji pomiędzy pracodawcą i pracownikiem. Instytucjonalna wolność religijna realizuje się w 3 wymiarach. W wymiarze substancjalnym wspólnota religijna samodzielnie określa swoją doktrynę i cele. W wymiarze wertykalnym tworzy własną wewnętrzną hierarchię. Wreszcie w wymiarze horyzontalnym wspólnota angażuje się w życie społeczne i manifestuje swoją doktrynę na zewnątrz. Relacje pomiędzy państwem a związkami wyznaniowymi stanowią tradycyjnie przedmiot regulacji konstytucyjnych państw członkowskich nieobjęte kompetencjami UE. Stąd też zakres autonomii związków wyznaniowych może być odmiennie ukształtowany w poszczególnych państwach członkowskich. Gwarantem tego miał być art. 17 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej, który jednak coraz częściej interpretowany jest jako podstawa rozwoju unijnego prawa wyznaniowego. Orzeczenia TSUE w sprawach Egenberger, IR oraz WABE zakwestionowały uznawaną przez Federalny Trybunał Konstytucyjny szeroką autonomię wyznaniowych pracodawców w określaniu obowiązków lojalnościowych pracowników i dopuściły uznawanie również wymogów motywowanych zasadą neutralności. Tym samym doprowadziły do zmian we wszystkich 3 wymiarach instytucjonalnej wolności religijnej w Niemczech.

Słowa kluczowe: instytucjonalna wolność religijna, autonomia związków wyznaniowych, Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej, niedyskryminacja

Summary

The purpose of this article is to analyze the impact of the rulings of the Court of Justice of the European Union on the scope of protection of institutional religious freedom in the European Union member states, using the example of German cases involving employer-employee relations. Institutional religious freedom is realized in three dimensions. In the substantial dimension, the religious community independently determines its doctrine and goals. In the vertical dimension, it creates its own internal hierarchy. Finally, in the horizontal dimension, the community engages with society and manifests its doctrine externally. The extent of the autonomy of religious associations can be shaped differently in different member states. This was to be guaranteed by Article 17 of the Treaty on the Functioning of the European Union. The CJEU's rulings in the Egenberger, IR and WABE cases undermined the Federal Constitutional Court's recognition of the broad autonomy of religious employers in determining the loyalty obligations of employees, and allowed for the recognition of requirements motivated by the principle of neutrality as well. Thus, they led to changes in all three dimensions of institutional religious freedom in Germany.

Key words: institutional religious freedom, autonomy of religious associations, Court of Justice of the European Union, non-discrimination

1. Wstęp

W niniejszej pracy przeprowadzono analizę dogmatyczną orzeczeń Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej (dalej jako: TSUE) oraz niemieckich sądów krajowych w oparciu o zaczerpniętą z literatury przedmiotu typologię instytucjonalnej wolności

religijnej. Na podstawie tej analizy sformułowano wnioski dotyczące wpływu orzecznictwa TSUE na standard wolności religijnej w jej aspekcie instytucjonalnym.

Wolność religijna, nazywana często wolnością sumienia i wyznania pierwotnie miała na celu ochronę mniejszości religijnych przed represjami. Z czasem stała się ona jednak podstawowym gwarantem funkcjonowania związków wyznaniowych w relacjach z organami państwa. Wolność ta, immanentnie związana z godnością człowieka, stanowi obecnie jedno z podstawowych praw jednostki uznawanych we wszystkich państwach demokratycznych. Jednocześnie jednak ze swej natury wolność ta realizowana jest z innymi w obrębie określonej grupy dzielącej wspólny światopogląd. Dlatego też konstytucyjne regulacje dotyczące wolności religijnej obok gwarancji przysługujących jednostce zazwyczaj określają także relacje pomiędzy państwem a wspólnotami, w ramach których jednostki tę wolność realizują. Wynika stąd, że analizując wolność sumienia i wyznania, możemy wyróżnić jej aspekt indywidualny obejmujący sferę uprawnień jednostki oraz aspekt kolektywny (instytucjonalny) odnoszący się do funkcjonowania wspólnoty wyznaniowej, w ramach której jednostka uzewnętrznia swój światopogląd.

Instytucjonalny aspekt wolności religijnej co do zasady ma charakter pochodny względem jej aspektu indywidualnego. Autonomia przyznawana wspólnotom religijnym ma bowiem przede wszystkim na celu zapewnienie jednostce swobody w realizowaniu światopoglądu i uzewnętrznianiu go w życiu społecznym. Można jednak wskazywać również na samoistne znaczenie kolektywnego aspektu wolności religijnej. Często bowiem zbiorowa aktywność stanowi istotę danej religii lub wyznania (Kiviorg 2014).

2. Wymiary instytucjonalnej wolności religijnej

Instytucjonalna wolność religijna realizuje się w trzech podstawowych wymiarach: substancjalnym, wertykalnym i horyzontalnym (Shah 2021). Pierwszy z nich odnosi się do jądra życia religijnego danej wspólnoty. Obejmuje on niezależność w określaniu treści wierzeń i doktryny oraz organizacji przywództwa i głównych struktur administracyjnych. Ma on więc kluczowe znaczenie dla reprezentowania przez wspólnoty religijne określonego systemu aksjologicznego. Wymiar wertykalny instytucjonalnej wolności religijnej odnosi się z kolei do prawa do sprawowania władzy nad członkami wspólnoty, w tym definiowania funkcji duszpasterskich i organizowania się według własnej hierarchicznej struktury. W wymiar ten można wpisać tzw. wyjątek ministerialny (ang. ministerial exception), który obejmuje rozwiązania prawne zezwalające na zwolnienie wspólnot religijnych ze stosowania określonych przepisów prawa powszechnie obowiązującego w stosunku do osób pełniących

w tych wspólnotach funkcje ministerialne (duszpasterskie). Pojęcie to kojarzone jest obecnie przede wszystkim z orzecznictwem Sądu Najwyższego Stanów Zjednoczonych w szczególności w przełomowym orzeczeniu w sprawie *Hosanna-Tabor* (2012), ale może być odnoszone również do innych regulacji krajowych i międzynarodowych, które przewidują podobne wyjątki (Slotte, Årsheim 2015). Wymiar horyzontalny – trzeci z wymiarów wolności instytucjonalnej – jest najszerszy i najbardziej złożony. Odnosi się on do wszelkich przejawów działalności ukierunkowanej na zewnątrz danej wspólnoty i mających na celu jej zaangażowanie w życie społeczne. Stąd też obejmuje on tworzenie wyspecjalizowanych instytucji prowadzących np. działalność charytatywną oraz wszelkie aktywności dotyczące nauczania i propagowania religijnego przesłania. Istotnym przejawem regulacji prawnych w tym wymiarze są przepisy przyznające wspólnotom religijnym i tworzonym przez nie podmiotom osobowość prawną bądź inną formę prawnego uznania. Wszystkie trzy wymiary wzajemnie się uzupełniają i umożliwiają z jednej strony wewnętrzną organizację danej wspólnoty i oddziaływanie na jej członków, z drugiej zaś odgrywanie przez tę wspólnotę określonej roli w życiu publicznym.

W Europie obserwujemy obecnie przemiany dotyczące postrzegania roli religii w życiu publicznym, które przekładają się na dyskusję na temat zakresu ochrony wolności religijnej w jej aspekcie instytucjonalnym. Z jednej strony istotnym zjawiskiem jest postępująca sekularyzacja, z drugiej zaś kolejne fale migracyjne wpływają na zmiany struktury wyznaniowej poszczególnych społeczeństw. Zachodzące od połowy XX wieku przemiany kulturowe doprowadziły do tego, że krajowe i międzynarodowe przepisy antydyskryminacyjne obejmują już powszechnie takie kryteria jak orientacja seksualna i tożsamość płciowa, co często prowadzi do sytuacji spornych z wspólnotami religijnymi, które zazwyczaj w sposób tradycyjny definiują kwestie dotyczące moralności i seksualności. Wreszcie, dyskutowana jest także hierarchiczna struktura wspólnot wyznaniowych w kontekście indywidualnej wolności religijnej i prawa jednostek do samostanowienia. Przykładem może tu być realizowany w Niemczech program drogi synodalnej – zorganizowanej debaty na temat reform w kościele-katolickim, do której włączeni zostali również przedstawiciele świeckich członków wspólnoty religijnej.

W reakcji na powyższe, podnoszone są także konserwatywne głosy na rzecz konieczności ochrony szerokiego zakresu autonomii związków wyznaniowych uzasadniane fundamentalnym znaczeniem religii w życiu jednostki oraz istotną rolą, jaką związki wyznaniowe odgrywały w społeczeństwie (ten Napel 2018). Spory wynikające z napięć pomiędzy instytucjonalną wolnością religijną, a indywidualnymi prawami jednostki do życia

prywatnego i niedyskryminacji coraz częściej wykraczają poza granice poszczególnych państw, a instytucje Rady Europy i Unii Europejskiej stają przed zadaniem wypracowania jednolitych standardów ich rozwiązywania.

3. Unia Europejska a instytucjonalna wolność sumienia i wyznania

Problematyka instytucjonalnej wolności religijnej jest obecna w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (dalej jako: ETPC). W wyroku *Hasan i Chaush przeciwko Bułgarii* (30985/96) ETPC wyraźnie stwierdził, że art. 9 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka (chroniący wolność sumienia i wyznania), odczytywany w świetle jej art. 11 (chroniącego wolność zgromadzeń i stowarzyszenia się), zabezpiecza autonomię wspólnot religijnych, a tym samym same wspólnoty religijne mają prawo dowolności religii i przekonań. W sprawach dotyczących sporów pomiędzy jednostkami a wspólnotami religijnymi ETPC z jednej strony posługuje się doktryną marginesu oceny, uznając prawa państw stron Konwencji do samodzielnego kształtowania relacji ze związkami wyznaniowymi, z drugiej zaś dokonuje ważenia kolidujących praw na zasadzie proporcjonalności. Prowadzi to do braku jednolitej linii orzeczniczej w tego typu sprawach, co jest przedmiotem krytyki (Kiviorg 2014). Przykładowo w sprawie *Fernández Martínez przeciwko Hiszpanii* (56030/07) ETPC uznał, że w ramach swojej autonomii wspólnoty religijne mogą domagać się pewnej lojalności ze strony osób, które u nich pracują lub je reprezentują.

Relacje pomiędzy państwem a związkami wyznaniowymi stanowią tradycyjnie przedmiot regulacji konstytucyjnych państw członkowskich nieobjęty kompetencjami Unii Europejskiej. Podobnie jak stosowanie doktryny marginesu oceny przez ETPC jest to uzasadnione istotnymi różnicami pomiędzy poszczególnymi państwami w zakresie pozycji związków wyznaniowych wynikającymi z odmiennych uwarunkowań historycznych i kulturowych. W prawie unijnym znajduje to swoje odzwierciedlenie w treści art. 17 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej, zgodnie z którym Unia szanuje status przyznany na mocy prawa krajowego kościołom i stowarzyszeniom lub wspólnotom religijnym w Państwach Członkowskich i nie narusza tego statusu. W analogiczny sposób przepis ten traktuje status organizacji światopoglądowych i niewyznaniowych. Ponadto przewiduje on, że, uznając tożsamość i szczególny wkład tych kościołów i organizacji, Unia prowadzi z nimi otwarty, przejrzysty i regularny dialog. Pierwotnie, zgodnie ze swym literalnym brzmieniem, art. 17 TFUE był interpretowany jako klauzula zabezpieczająca państwa i związki wyznaniowe przed ingerencjami prawa unijnego w relacje między nimi. Instytucjonalny aspekt wolności

religijnej miał pozostawać wyłączony z kompetencji Unii Europejskiej. Z uwagi jednak na ściśle powiązanie aspektu instytucjonalnego z indywidualną wolnością religijną chronioną na poziomie unijnym chociażby na gruncie Karty Praw Podstawowych UE i przepisów antidyskryminacyjnych, zmienia się rozumienie art. 17 TFUE. Coraz częściej przepis ten jest interpretowany nie jako bariera wpływania przez UE na instytucjonalną wolność religijną, ale jako przepis otwierający drogę do rozwoju unijnego prawa religijnego (Colombo 2020). Znajduje to potwierdzenie w orzecznictwie Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej (dalej jako: TSUE), który od 2017 roku intensywniej rozwija orzecznictwo dotyczące kwestii religijnych, co jest spowodowane z jednej strony migracją wewnątrz i spoza UE wpływającą na strukturę wyznaniową państw członkowskich, z drugiej zaś ponownym wzrostem znaczenia religii w debacie publicznej w wielu krajach. Wskazuje się, że z punktu widzenia jednostki postępowanie przed TSUE jest atrakcyjniejszym instrumentem ochrony praw niż skarga do ETPC. Nie wymaga bowiem wyczerpania krajowej drogi sądowej, a wydane orzeczenie dotyczące prawa wspólnotowego staje się elementem porządku prawnego wszystkich państw członkowskich. Z tego powodu TSUE może odgrywać coraz istotniejszą rolę w ochronie praw człowieka, w tym wolności sumienia i wyznania (Pin, Witte Jr. 2020). W konsekwencji zaś orzecznictwo TSUE może wpływać na ujednocianie standardów dotyczących ochrony instytucjonalnej wolności sumienia i wyznania w poszczególnych państwach członkowskich UE.

4. TSUE a kościelne prawo pracy w Niemczech

Dla zobrazowania tego wpływu warto poddać analizie najnowsze orzeczenia dotyczące stosowania przez Niemcy unijnej dyrektywy 2000/78/WE ustanawiającej ogólne warunki ramowe równego traktowania w zakresie zatrudnienia i pracy. Artykuł 4 ust. 2 wskazanej dyrektywy przewiduje swoisty wyjątek ministerialny dopuszczając, aby państwa członkowskie utrzymały przepisy, na mocy których kościoły lub inne organizacje prowadzące działalność motywowaną religijnie nie stosowały przepisów antidyskryminacyjnych w przypadku gdy ze względu na charakter tego rodzaju działalności lub kontekst, w którym jest prowadzona, religia lub przekonania stanowią podstawowy, zgodny z prawem i uzasadniony wymóg zawodowy, uwzględniający etykę organizacji.

Autonomia wspólnot wyznaniowych jest wyraźnie zakorzeniona w niemieckiej Ustawie Zasadniczej, która w inkorporowanym z Konstytucji weimarskiej art. 137 przewiduje m.in., że każdy związek wyznaniowy samodzielnie prowadzi swoje sprawy i zarządza nimi w granicach obowiązujących powszechnie ustaw. Obsadza on swoje urzędy bez

współdziałania państwa lub gmin cywilnych. Zakres tej autonomii został dodatkowo rozwinięty przez Federalny Trybunał Konstytucyjny (dalej jako: FTK), który w swoim orzecznictwie doprowadził do wykształcenia się tzw. kościelnego prawa pracy, które w uprzywilejowany sposób traktowało wyznaniowych pracodawców względem zatrudnianych przez nich pracobiorców, ograniczając stosowanie ogólnych zasad dotyczących ochrony przed rozwiązaniem stosunku pracy do sporów pomiędzy kościelnymi pracodawcami i pracownikami. Linia orzecznicza FTK została utrwalona wyrokiem w sprawie BVerfGE 70, 138 z 1985 roku dotyczącym obowiązków lojalnościowych pracowników zatrudnianych przez kościelnych pracodawców i od tego czasu pozostawała niezmienna. Związkom wyznaniowym i tworzonemu przez nie jednostkom pozostawiono szeroką autonomię w zakresie definiowania obowiązków lojalnościowych i określania grup pracowników nimi objętych. FTK w bardzo niewielkim stopniu dopuszczał możliwość dokonywania przez sądy powszechne oceny wymogów stawianych przez kościelnych pracodawców. Państwo dokonuje więc jedynie kontroli wiarygodności argumentacji przedstawianej przez związki wyznaniowe i oceny zgodności z podstawowymi standardami konstytucyjnymi. Znalazło to odzwierciedlenie również w treści § 9 Allgemeines Gleichbehandlungsgesetz (AGG) wdrażającego art. 4 ust 2 dyrektywy 2000/78/WE. Przepis ten wiąże możliwość uwzględnienia kryteriów stawianych przez kościelnych pracodawców z prawem danej wspólnoty religijnej do samodefiniowania się. Taka niekorzystna dla pracowników monopolistyczna pozycja pracodawców wyznaniowych motywowana ochroną instytucjonalnej wolności religijnej była przedmiotem krytyki (Czermak 2021). Niewątpliwie jednak stanowiła wyraz suwerennej decyzji państwa co do statusu przyznawanego związkom wyznaniowym.

Scharakteryzowane wyżej podstawowe zasady niemieckiego kościelnego prawa pracy stały się przedmiotem oceny TSUE w sprawach *Egenberger* (C-414/16) i *IR* (C-68/17) rozpoznanych w 2018 r. Obie sprawy zostały zainicjowane pytaniami prejudycjalnymi Federalnego Sądu Pracy, który dążył do zapewnienia szerszej ochrony pracownikom znajdującym się w sporach z pracodawcami wyznaniowymi. Pierwsza ze spraw dotyczyła stawiania przez pracodawcę wymogu przynależności wyznaniowej w procesie rekrutacji na stanowisko pracy związane z projektem przygotowania sprawozdania na temat przestrzegania międzynarodowej konwencji. Skarżąca będąca osobą bezwyznaniową nie została zaproszona na rozmowę kwalifikacyjną i podniosła zarzut dyskryminacji. Druga sprawa odnosiła się natomiast do naruszenia obowiązku lojalnościowego przez pracownika. Skarżący był lekarzem zatrudnionym przez spółkę, której właścicielem był Kościół Katolicki. Został

zwolniony w związku z ponownym zawarciem małżeństwa niepoprzedzonym uznaniem za nieważne wcześniejszego małżeństwa wyznaniowego.

W obu wyrokach TSUE uznał, że to sądy krajowe a nie same wspólnoty wyznaniowe powinny dokonywać oceny zaistnienia kryteriów, o których mowa w art. 4 ust. 2 dyrektywy 2000/78/WE tj. oceny, czy ze względu na charakter danej działalności lub kontekst, w którym jest ona prowadzona, religia lub przekonania stanowią podstawowy, zgodny z prawem i uzasadniony wymóg zawodowy, uwzględniający etykę organizacji i tym samym mogą uzasadniać odmienne traktowanie. TSUE zauważył, że gdyby kontrola przestrzegania tych kryteriów – w razie wątpliwości co do ich przestrzegania – miała być sprawowana nie przez niezależny organ, taki jak sąd krajowy, lecz przez sam kościół lub organizację, które zamierzają praktykować odmienne traktowanie ze względu na religię lub przekonania, kontrola taka musiałaby zostać uznana za bezskuteczną. TSUE wskazał również, że art. 17 TFUE stanowi wyraz neutralności Unii względem sposobu, w jaki państwa członkowskie regulują swoje stosunki z kościołami, organizacjami i wspólnotami religijnymi. Artykuł ten nie wyłącza natomiast spod skutecznej kontroli sądowej przestrzegania kryteriów określonych w art. 4 ust. 2 dyrektywy 2000/78. Tym samym wykluczył interpretację tego przepisu wykluczającą jakąkolwiek ingerencję instytucji unijnych w relacje pomiędzy państwami członkowskimi, a związkami wyznaniowymi.

Oba wyroki TSUE skutkują koniecznością odejścia przez FTK od praktyki ograniczania się do kontroli wiarygodności twierdzeń związku wyznaniowego. TSUE uznaje konieczność sądowej kontroli wymogów stawianych przez związki wyznaniowe, a w konsekwencji na znaczeniu traci koncepcja samostanowienia związków wyznaniowych. Dlatego też orzeczenia te są oceniane jako istotna ingerencja w konstytucyjne prawo wyznaniowe w Niemczech. Znacząco ograniczają bowiem prawo do autonomicznego administrowania przez związki wyznaniowe ich własnymi sprawami, co traktowane było przez FTK jako istota konstytucyjnych regulacji dotyczących kwestii wyznaniowych (Unruh 2021). Jednocześnie zwraca się jednak uwagę, że orzeczenia te ułatwią dochodzenie praw jednostkom, z uwagi na fakt, że TSUE stanął na stanowisku, że zakaz wszelkiej dyskryminacji ze względu na religię lub przekonania ma charakter bezwzględnie wiążący jako zasada ogólna prawa Unii – potwierdzona w art. 21 Karty Praw Podstawowych UE (Domańska 2019).

Kolejnym istotnym orzeczeniem TSUE w niemieckiej sprawie dotyczącej zakresu wolności religijnej w stosunkach pomiędzy pracodawcą i pracownikiem był wyrok w sprawie *WABE* (C-804/18) dotyczącej nałożenia na pracownicę zakazu noszenia chusty islamskiej

w miejscu pracy z uwagi na politykę neutralności wobec osób korzystających z usług pracodawcy. FTK w wyrokach z 2003 r. (BVerfGE 108, 282) i 2015 r. (BVerfGE 471,10) odnoszących się do zakazu noszenia chust islamskich w szkołach publicznych, co do zasady zakwestionował konstytucyjność takiego zakazu. Wskazuje się, że orzecznictwo FTK dotyczące kwestii neutralności światopoglądowej jest ubogie i zachowawcze (Czermak 2021). W swoim wyroku TSUE stanął natomiast na stanowisku, że zakaz noszenia widocznych symboli religijnych w miejscu pracy z uwagi na prowadzoną przez pracodawcę politykę neutralności może być dopuszczalny. Zakaz taki w ocenie TSUE nie stanowi dyskryminacji bezpośredniej z uwagi na fakt, że odnosi się w równym stopniu do wszystkich pracowników niezależnie od wyznania. TSUE określił również na kryteria oceny dopuszczalności takiego zakazu, wskazując, że stosowanie polityki neutralności musi odpowiadać rzeczywistej konieczności po stronie pracodawcy, a przy godzeniu wchodzących w grę praw i interesów sądy krajowe mogą uwzględniać specyficzny kontekst swego państwa członkowskiego. W wyroku tym TSUE stanął więc na stanowisku, że stawianie przez pracodawców wymogów lojalnościowych uzasadnianych polityką neutralności zasługuje na równą ochronę jak stawianie takich wymogów motywowanych doktryną religijną. Ponownie wpłynął tym samym na rozumienie instytucjonalnej wolności religijnej w Niemczech.

5. Wnioski

Przeprowadzona analiza prowadzi do wniosków, że orzecznictwo TSUE oddziałuje na relacje pomiędzy państwami członkowskimi z związkami wyznaniowymi i tworzonymi przez nie jednostkami, a w konsekwencji wpływa na zakres instytucjonalnej wolności religijnej. Przykłady wyroków TSUE dotyczących Niemiec pokazują, że wpływ ten może być istotny i odnosić się do kluczowych zasad konstytucyjnych dotyczących kwestii wyznaniowych. Wpływ ten dotyczy wszystkich 3 wymiarów instytucjonalnej wolności religijnej. Po pierwsze TSUE stanął na stanowisku, że sądy krajowe powinny dokonywać oceny, czy obowiązki lojalnościowe stawiane przez wspólnoty religijne stanowią podstawowy, zgodny z prawem i uzasadniony wymóg zawodowy, uwzględniający etykę organizacji, co stanowi wkroczenie w wymiar substancjalny. Sądy krajowe do pewnego stopnia będą bowiem oceniać, w jaki sposób dany wymóg mieści się w nauczaniu danej wspólnoty i może być faktycznie przez nią stawiany pracownikom. Ocena tego rodzaju wymogów przez sądy krajowe w oczywisty sposób wiąże się też z wymiarem wertykalnym instytucjonalnej wolności religijnej. Odnosi się bowiem bezpośrednio do sprawowania władzy nad członkami wspólnoty i organizowania własnych struktur. Wreszcie orzecznictwo TSUE będzie miało wpływ na funkcjonowanie

wspólnot religijnych w życiu społecznym i ich działania wobec osób do nich nieprzynależących. Stąd też nieodzownie będzie oddziaływało także na wertykalny wymiar instytucjonalnej wolności religijnej.

Niewątpliwie TSUE wyklucza przyznawanie przez państwa członkowskie autonomii związków wyznaniowych automatycznego pierwszeństwa względem praw jednostki. Prowadzi to do wniosku, że zapewnia on większą kontrolę wolności religijnej w jej aspekcie indywidualnym niż instytucjonalnym. Jednocześnie też, na co wskazuje wyrok w sprawie *WABE*, uznaje on, że na ochronę zasługują nie tylko motywowane religijnie wymogi stawiane pracownikom, ale też oczekiwania motywowane zasadą neutralności. Ogranicza to możliwości uprzywilejowywania pracodawców religijnych przez państwa członkowskie UE.

6. Bibliografia

- Colombo, Federico. 2020. Interpreting Article 17 TFEU: New Openings towards a European Law and Religion System. *Stato e chiese*.
- Czermak, Gerhard. 2021, *Siebzig Jahre Bundesverfassungsgericht in weltanschaulicher Schiefelage*. Baden-Baden.
- Domańska, Monika. 2019. Przestrzeganie etyki opartej na religii lub przekonaniach jako przesłanka uzasadniająca odmienne traktowanie pracowników – glosa do wyroku Trybunału Sprawiedliwości z 11.09.2018 r., C-68/17, IR przeciwko JQ. *Europejski Przegląd Sądowy*.
- Kiviorg, Merilin. 2014 *Collective Religious Autonomy versus Individual Rights: A Challenge for the ECtHR?*. *Review of Central and East European Law*.
- Pin, Andrea, Witte John Jr.. 2020. Meet the New Boss of Religious Freedom: The New Cases of the Court of Justice of the European Union. *Texas International Law Journal*.
- Shah, Timothy Samuel. 2021. Institutional Religious Freedom in Full: What the Liberty of Religious Organizations Really Is and Why It Is an “Essential Service” to the Common Good. *Religions*.
- Slotte, Pamela, Årsheim, Helge. 2015. The Ministerial Exception – Comparative Perspectives. *Oxford Journal of Law and Religion*.
- ten Napel, Hans-Martien. 2018. The Significance of Communal Religious Freedom for Liberal Democracy. *The International Journal of Religion and Spirituality in Society*.
- Unruh, Peter. 2020. Is German Religionsverfassungsrecht under threat from the European Union?. *Oxford Journal of Law and Religion*.

Bartosz Murat

Międzynarodowa Akademia Nauk Stosowanych w Łomży
ORCID: 0000-0002-3008-132

Ireneusz Żuchowski

Międzynarodowa Akademia Nauk Stosowanych w Łomży
ORCID: 0000-0002-3998-1892

Kontrola zarządcza jako narzędzie controllingu w funkcjonowaniu policji

Management control as a controlling tool in the operation of the police force

Streszczenie

Jednym z narzędzi controllingu jako podsystemu zarządzania organizacją jest instytucja kontroli zarządczej. W funkcjonowaniu jednostek sektora finansów publicznych, w tym Policji, których głównym przedmiotem działania jest realizacja interesu publicznego istotne znaczenie powinien mieć proces właściwej implementacji kontroli zarządczej. Zbudowanie sprawnego systemu kontroli zarządczej na wszystkich szczeblach organizacji jaką jest Policja powinno wpływać na możliwość skutecznej realizacji jej zadań na poziomie strategicznym i operacyjnym. Kontrola zarządcza jest pojęciem szerszym niż pojęcie kontroli finansowej, gdyż koncentruje się ona na wykonywaniu zadań oraz ocenie efektywności działania jednostki.

Słowa kluczowe: controlling, jednostki sektora finansów publicznych, kontrola zarządcza, Policja

Abstract

One of the tools of controlling as a subsystem of organizational management is the institution of management control. In the functioning of units of the public finance sector, including the Police, whose main object of activity is the realization of the public interest, the process of proper implementation of management control should be of significant importance. Building an efficient system of management control at all levels of an organization such as the Police should affect the ability to effectively implement its tasks at the strategic and operational levels. Management control is a broader concept than the concept of financial control, as it focuses on the performance of tasks and the evaluation of the effectiveness of the entity.

Keywords: controlling, public finance sector units, management control, Police Department

1. Wprowadzenie

Dynamiczne zmiany jakie zachodzą we współczesnym świecie mają oczywisty wpływ na funkcjonowanie organizacji publicznych, w tym też zaliczanych do sektora finansów publicznych. Controlling rozumiany jako podsystem zarządzania strategicznego i operacyjnego identyfikowany był przez lata głównie z funkcjonowaniem przedsiębiorstw, których głównym celem jest osiągnięcie zysków poprzez zaspokajanie potrzeb konsumentów. Aktualnie funkcjonujące organizacje publiczne, których przedmiotem działania jest przede wszystkim zaspokajanie interesu publicznego nie mającego co do zasady związku z osiągnięciem zysku, wykorzystują w coraz większym wymiarze rozwiązania do tej pory ograniczane do obszaru zarządzania przedsiębiorstwem. Jednym z takich rozwiązań jest właśnie controlling obejmujący wewnętrzne narzędzia i metody wspierające proces

sprawnego zarządzania organizacją. Controlling utożsamiany ze sterowaniem, regulowaniem czy kierowaniem wykorzystywany jest w takich obszarach jak:

- planowanie celów strategicznych,
- planowanie celów rocznych i ośrodków odpowiedzialności,
- motywowanie pracowników,
- budżetowanie roczne i wieloletnie,
- monitoring zadań i efektów bieżących (Lubińska, 2019).

Jedną z instytucji wspierających w Polsce procesy zarządzania w sektorze finansowym państwa jest kontrola zarządcza. Jest ona ściśle związana z realizacją racjonalnego zarządzania środkami publicznymi. Stąd też wydaje się, że w celu zapewnienia optymalizacji zarządzania jednostkami sektora finansów publicznych istotnym jest też właściwa jej implementacja.

2. Istota instytucji kontroli zarządczej w jednostkach sektora finansów publicznych

Zgodnie z przyjętą w roku 2009 nowelizacją ustawy o finansach publicznych, w celu wzmocnienia kontroli wykorzystania zasobów publicznych kierownicy jednostek wskazanego sektora zostali zobligowani do wdrażania kontroli zarządczej jako instrumentu, którego prawidłowe zastosowanie powinno przyczynić się nie tylko do zwiększenia efektywności zarządzania finansami ale i też zarządzania całą jednostką, w której znalazła ona zastosowanie. Celem ogólnym funkcjonowania organizacji publicznych jest jak najlepsza realizacja interesu publicznego. Jednocześnie towarzyszy temu ponoszenie przez nie wydatków, które powinny być dokonywane:

- 1) w sposób celowy i oszczędny, z zachowaniem zasad: uzyskiwania najlepszych efektów z danych nakładów i optymalnego doboru metod i środków służących osiągnięciu założonych celów;
- 2) w sposób umożliwiający terminową realizację zadań;
- 3) w wysokości i terminach wynikających z wcześniej zaciągniętych zobowiązań (Dz.U. z 2009 r. poz.1240).

Kontrolę zarządczą jako element kontroli w zarządzaniu finansami publicznymi należy interpretować dość szeroko tak jak wskazuje to treść art. 68 przywołanej wcześniej ustawy to jest jako „ogół działań podejmowanych dla zapewnienia realizacji celów i zadań w sposób zgodny z prawem, efektywny, oszczędny i terminowy”. Definiowanie kontroli zarządczej w ten sposób pozwala przyjąć, że jest to instytucja normatywna, stanowiąca zarazem podstawę do opracowania i wydania określonych procedur, mechanizmów czy standardów w procesie zarządzania jednostką sektora publicznego (Fleszer, 2021).

Do celów kontroli zarządczej zalicza się natomiast zapewnienie:

- zgodności działalności z przepisami prawa oraz procedurami wewnętrznymi;
- skuteczności i efektywności działania;
- wiarygodności sprawozdań;
- ochrony zasobów;
- przestrzegania i promowania zasad etycznego postępowania;
- efektywności i skuteczności przepływu informacji;
- zarządzania ryzykiem zobowiązań (Dz.U. z 2009 r. poz.1240).

Mając na uwadze wskazane w ustawie cele, należy zgodzić się z poglądem T. Lubińskiej (2019), wyrażającym uwzględnienie jeszcze zarządzania kadrami, gdyż sformułowany cel – ochrona zasobów jest niewystarczający. Szczególnie ma to znaczenie w przypadku podmiotów dysponujących dużą liczbą pracowników jak przykładowo Policja.

Niewątpliwie instytucja kontroli zarządczej jest pojęciowo szersza od przykładowo wykonywanych czynności kontrolnych związanych z wydatkowaniem w danej jednostce publicznych środków finansowych. Nie ogranicza się ona też do zwykłego „tradycyjnego” procesu kontrolnego realizowanego przez osoby do tego upoważnione w trybie postępowania administracyjnego. Mechanizmy kontroli zarządczej umożliwiają kompleksowe dostarczanie informacji kierownictwu jednostki z obszarów funkcjonowania organizacji, które mają wpływ na realizację założonych celów na poziomie strategicznym i operacyjnym. Jednocześnie kontrola zarządcza zakłada samodoskonalenie organizacji poprzez zapewnienie ciągłości diagnozowania, monitorowania czy poprawiania procesów w niej zachodzących. Jej realizacja polega na wdrożeniu mechanizmów samooceny, której wyniki mogą być jednym z ważnych źródeł wiedzy o funkcjonowaniu organizacji (Skiba, 2022).

Samoocena skupia się na zarządzaniu ryzykiem, a dokładnie na analizie ryzyka, postępowania z ryzykiem, jego monitorowaniu i raportowaniu. Wyodrębnia się pięć grup standardów kontroli zarządczej, obszarów których ona dotyczy:

- środowisko wewnętrzne organizacji;
- cele i zarządzanie ryzykiem,
- wdrożone mechanizmy kontroli w jednostce,
- funkcjonowanie informacji i komunikacji,
- monitorowanie i ocena zjawisk, procesów (Dz. Urz. MF z 2009 r., nr 15 poz. 84).

Zastosowanie instytucji kontroli zarządczej pozwala na dostarczanie kierownictwu jednostek istotnych informacji na potrzeby procesu podejmowania decyzji, w tym generujących wydatki finansowe. Wdrożenie systemu kontroli zarządczej w jednostkach

sektora finansów publicznych powinno usprawnić proces podejmowania decyzji zmierzających do skutecznej realizacji wytyczonej misji, celów strategicznych i do racjonalnego wykorzystania zasobów finansowych, osobowych i rzeczowych (Waściński, Borowik, 2009).

Nadmienić należy także, że niewypełnienie obowiązku przez kierowników jednostek sektora finansów publicznych w zakresie zapewnienia funkcjonowania skutecznej i efektywnej kontroli zarządczej objęte jest odpowiedzialnością za naruszenie dyscypliny finansów publicznych zgodnie z treścią Ustawy z dnia 17 grudnia 2004 r. o odpowiedzialności za naruszenie dyscypliny finansów publicznych (Dz.U. nr 14 poz.114 z późn. zmianami).

3. Charakterystyka kontroli zarządczej w funkcjonowaniu Policji

Szczegółowe rozwiązania dotyczące problematyki kontroli zarządczej w funkcjonowaniu Policji jako jednostki sektora finansów publicznych znajdują odzwierciedlenie w Zarządzeniu nr 19 Komendanta Głównego Policji w sprawie planowania strategicznego oraz systemu kontroli zarządczej w Policji z dnia 29.12.2016 roku. Jak wynika z przepisów wskazanego zarządzenia wiodącą komórką organizacyjną w zakresie systemu kontroli zarządczej w Policji jest Gabinet Komendanta Głównego Policji, który corocznie przygotowuje oświadczenie Komendanta Głównego Policji o stanie kontroli zarządczej w Policji za rok poprzedni. Oświadczenie to jest przygotowywane na podstawie oceny dokonanej wcześniej przez Gabinet Komendanta Głównego Policji oceny funkcjonowania kontroli zarządczej w jednostkach Policji podległych i nadzorowanych przez Komendanta Głównego Policji. Ocena ta jest dokumentowana w formie raportu o stanie kontroli zarządczej w tych jednostkach Policji. Z kolei do dnia 15 lutego każdego roku komendanci wojewódzcy Policji, komendanci szkół policyjnych, komendanci CBŚP, CBZC, BSWP, dyrektor CLKP i dowódca CPKP „BOA” zobligowani są do przesyłania do Gabinetu Komendanta Głównego Policji oświadczeń o stanie kontroli zarządczej w podległych im jednostkach za rok poprzedni. Sporządzanie tych oświadczeń realizowane jest w oparciu o wskazane w wymienionym Zarządzeniu wzory dokumentów, na podstawie których składający oświadczenie mają możliwość wyboru jednej z trzech odpowiedzi w kontekście oceny stanu kontroli zarządczej w kierowanej przez nich jednostkach Policji to jest:

- a) w wystarczającym stopniu funkcjonowała adekwatna, skuteczna i efektywna kontrola zarządcza,

- b) w ograniczonym stopniu funkcjonowała adekwatna, skuteczna i efektywna kontrola zarządcza,
- c) nie funkcjonowała adekwatna, skuteczna i efektywna kontrola zarządcza.

Jednocześnie wyżej wymienione podmioty zobowiązane są do corocznego przeprowadzania samooceny kontroli zarządczej. Jej wyniki wykorzystywane są jako jedno ze źródeł informacji stosowanych do doskonalenia kontroli zarządczej (Dz. Urz. KGP, 2016).

Należy również zauważyć przy braku literalnego wskazania w przepisach wyżej wymienionego zarządzenia, że organami zobligowanymi do składania sprawozdań z realizacji kontroli zarządczej właściwym miejscowo komendantom wojewódzkim Policji są komendanci miejscy/powiatowi/rejonowi Policji z uwagi na obowiązującą strukturę hierarchiczną w Policji. Jest to spowodowane tym, że ci ostatni pomimo iż nie są w myśl obowiązujących przepisów dysponentami środków budżetowych, trafiają do kierowanych przez nich jednostek środki publiczne i tam są wykorzystywane (Skiba, 2022).

Analiza przepisów wyżej omawianego zarządzenia wskazuje, że kluczowym zadaniem poszczególnych komendantów wskazanych jednostek Policji jest „zapewnienie funkcjonowania zarządzania ryzykiem, które powinno być realizowane również przez wszystkich pracowników w obszarze wykonywanych przez nich obowiązków służbowych” (Dz. Urz. KGP, 2016).

W tym miejscu należy zaznaczyć, że zarządzanie ryzykiem jest tylko jednym z celów kontroli zarządczej wymienionych w Ustawie z dnia 27 sierpnia 2009 roku o finansach publicznych. Przez ryzyko w systemie kontroli zarządczej w Policji należy rozumieć możliwość wystąpienia zdarzenia, które może mieć negatywny wpływ na realizację zadań lub osiągnięcie założonych celów. Z kolei zarządzanie ryzykiem jest w Policji elementem planowania strategicznego dokonywanego na poszczególnych poziomach przez właścielki ryzyka czyli kierowników poszczególnych jednostek organizacyjnych. Zarządzanie ryzykiem stanowi ciągły proces, obejmujący całą jednostkę organizacyjną Policji, w ramach którego dokonywana jest analiza ryzyka i są podejmowane działania, mające na celu przeciwdziałanie skutkom jego zmaterializowania, w celu usprawnienia funkcjonowania jednostki organizacyjnej Policji oraz zapewnienia ochrony jej majątku i wizerunku.

Zarządzanie ryzykiem w Policji obejmuje:

- analizę ryzyka,
- postępowanie z ryzykiem,
- monitorowanie i raportowanie ryzyka.

Analiza ryzyka, która dokonywana jest w każdej jednostce Policji co najmniej raz w roku, umożliwia identyfikację i ocenę ryzyka pod kątem prawdopodobieństwa jego wystąpienia i możliwych skutków. Analiza ta dokumentowana jest w formie arkusza analizy ryzyka (Tabela 1.).

Tabela 1. Arkusz analizy ryzyka. Źródło: Zarządzenie nr 19 Komendanta Głównego Policji w sprawie planowania strategicznego oraz systemu kontroli zarządczej w Policji z dnia 29.12.2016 roku.

Cel	Zadanie	Identyfikacja ryzyka			Ocena ryzyka			Istotność ryzyka	Postępowanie z ryzykiem
		zdarzenie	następstwo (N)	prawdopodobieństwo (P)	Ocena (N)	Ocena (P)	Poziom ryzyka- N x P		

W arkuszu tym dokonuje się oceny następstw wystąpienia ryzyka, które polega na oszacowaniu potencjalnych skutków, jakich zaistnienie może wywrzeć wpływ na osiągnięcie celów oraz realizację zadań jednostki lub komórki organizacyjnej Policji, w kontekście czynników takich jak skala potencjalnych strat finansowych (dodatkowych kosztów), zobowiązań finansowych, wartość majątku narażonego na utratę bądź uszkodzenie, odpowiedzialność prawna czy wpływ na wizerunek organizacji. Przy szacowaniu następstw wystąpienia ryzyka wykorzystuje się pięciostopniową skalę od 1 do 5 (Tabela 2.). Szacowanie następstwa wystąpienia ryzyka stanowi subiektywną ocenę właściciela ryzyka.

Tabela 2. Szacowanie następstwa wystąpienia ryzyka. Źródło: Zarządzenie nr 19 Komendanta Głównego Policji w sprawie planowania strategicznego oraz systemu kontroli zarządczej w Policji z dnia 29.12.2016 roku.

Poziom	Ocena (N)	Opis
1	Nieznaczne	Zdarzenie objęte ryzykiem powoduje nieznaczną stratę finansową lub krótkotrwałe zakłócenia lub opóźnienie w wykonywaniu zadań. Nie wpływa na wizerunek. Skutki zdarzenia można łatwo usunąć.
2	Małe	Zdarzenie objęte ryzykiem powoduje niewielką stratę finansową lub niewielkie zakłócenia lub opóźnienie w wykonywaniu zadań. Nie wpływa na reputację. Skutki zdarzenia można łatwo usunąć.
3	Średnie	Zdarzenie objęte ryzykiem powoduje znaczną stratę posiadanych zasobów, ma negatywny wpływ na efektywność działania, jakość wykonywanych zadań, reputację. Z wystąpieniem zdarzenia objętego ryzykiem może się wiązać trudny proces przywracania stanu poprzedniego.
4	Poważne	Zdarzenie objęte ryzykiem powoduje brak realizacji kluczowego zadania lub osiągnięcia konkretnego założonego celu, poważną stratę finansową i reputacji, ciężki uszczerbek na zdrowiu. Z wystąpieniem zdarzenia objętego ryzykiem wiąże się długotrwały i trudny proces przywracania stanu poprzedniego.
5	Katastrofalne	Zdarzenie objęte ryzykiem powoduje brak realizacji kluczowych zadań lub osiągnięcia założonych celów – poważny uszczerbek w zakresie jakości wykonywanych zadań, poważną stratę finansową albo na reputacji, utraty życia osób. Z wystąpieniem zdarzenia objętego ryzykiem wiąże się długotrwały i trudny proces przywracania stanu poprzedniego.

Poziom 1 z oceną „nieznaczne” oznacza zdarzenie objęte ryzykiem powoduje nieznaczną stratę lub krótkotrwałe zakłócenia lub opóźnienia w wykonywaniu zadań i nie wpływa ono na wizerunek, a skutki można łatwo usunąć. Z kolei poziom 5 z oceną „katastrofalne” wyraża zdarzenie objęte ryzykiem powoduje brak realizacji kluczowych zadań oraz osiągnięcia założonych celów-poważny uszczerbek w zakresie jakości wykonywanych zadań, poważną stratę finansową, wiąże się z nim długotrwały i trudny proces przywracania stanu poprzedniego. Obok oceny następstw właściciel ryzyka dokonuje również subiektywnego szacowania prawdopodobieństwa wystąpienia ryzyka również przy wykorzystaniu pięciostopniowej skali od 1 do 5 (Tabela 3.).

Tabela 3. Szacowanie następstwa wystąpienia ryzyka. Źródło: Zarządzenie nr 19 Komendanta Głównego Policji w sprawie planowania strategicznego oraz systemu kontroli zarządczej w Policji z dnia 29.12.2016 roku.

Poziom	Ocena (N)	Opis
1	Znikome	Zdarzenie objęte ryzykiem powoduje nieznaczną stratę finansową lub krótkotrwałe zakłócenia lub opóźnienie w wykonywaniu zadań. Nie wpływa na wizerunek. Skutki zdarzenia można łatwo usunąć.
2	Mało prawdopodobne	Zdarzenie objęte ryzykiem powoduje niewielką stratę finansową lub niewielkie zakłócenia lub opóźnienie w wykonywaniu zadań. Nie wpływa na reputację. Skutki zdarzenia można łatwo usunąć.
3	Prawdopodobne	Zdarzenie objęte ryzykiem powoduje znaczną stratę posiadanych zasobów, ma negatywny wpływ na efektywność działania, jakość wykonywanych zadań, reputację. Z wystąpieniem zdarzenia objętego ryzykiem może się wiązać trudny proces przywracania stanu poprzedniego.
4	Bardzo prawdopodobne	Zdarzenie objęte ryzykiem powoduje brak realizacji kluczowego zadania lub osiągnięcia konkretnego założonego celu, poważną stratę finansową i reputacji, ciężki uszczerbek na zdrowiu. Z wystąpieniem zdarzenia objętego ryzykiem wiąże się długotrwały i trudny proces przywracania stanu poprzedniego.
5	Prawie pewne	Zdarzenie objęte ryzykiem powoduje brak realizacji kluczowych zadań lub osiągnięcia założonych celów – poważny uszczerbek w zakresie jakości wykonywanych zadań, poważną stratę finansową albo na reputacji, utraty życia osób. Z wystąpieniem zdarzenia objętego ryzykiem wiąże się długotrwały i trudny proces przywracania stanu poprzedniego.

Poziom 1 z oceną „znikome” opisuje zdarzenie objęte ryzykiem, które może wystąpić jedynie w wyjątkowych okolicznościach, a poziom 5 z oceną „prawie pewne” wskazuje na oczekiwanie wystąpienia zdarzenia objętego ryzykiem.

W dalszej kolejności właściciel ryzyka określa poziom ryzyka wyrażony jako iloczyn oceny następstw i prawdopodobieństwa, a następnie w oparciu o poziom ryzyka ustala jego istotność przyjmując wybrane kryterium (małe, średnie, duże, bardzo duże). Istotność ryzyka determinuje odpowiedni sposób postępowania z ryzykiem (Tabela 4.), które może

obejmować: zapobieganie (działania polegające na zmniejszeniu ryzyka), przeniesienie (przekazania ryzyka na inną jednostkę, w tym ubezpieczyciela), unikanie (zaprzestanie działań, które wiążą się z największym ryzykiem) lub tolerowanie (akceptowanie ryzyka o małej istotności lub jego tolerowanie w przypadku, gdy istnieją istotne trudności w przeciwdziałaniu ryzyku lub gdy koszty planowanych działań doskonalących mogą przekroczyć przewidywane korzyści) (Dz. Urz. KGP, 2016). Należy przy tym zaznaczyć, że w przypadku gdy właściciel ryzyka podejmuje decyzję o tolerowaniu lub unikaniu ryzyka zidentyfikowanego jako ryzyko duże lub bardzo duże decyzja taka powinna być uzasadniona i udokumentowana.

Tabela 4. Poziom ryzyka i sposób postępowania. Źródło: Zarządzenie nr 19 Komendanta Głównego Policji w sprawie planowania strategicznego oraz systemu kontroli zarządczej w Policji z dnia 29.12.2016 roku.

Poziom	Ryzyko	Postępowanie z ryzykiem według kolejności rozważanych do podjęcia działań
1-5	małe	1. tolerowanie
6-9	średnie	1. tolerowanie 2. zapobieganie
10-16 (gdzie P=1 a N=5)	duże	1. tolerowanie 2. zapobieganie 3. tolerowanie (wraz z pisemnym uzasadnieniem) 4. unikanie (wraz z pisemnym uzasadnieniem)
20-25	bardzo duże	1. tolerowanie 2. zapobieganie 3. tolerowanie (wraz z pisemnym uzasadnieniem) 4. unikanie (wraz z pisemnym uzasadnieniem)

Postępowanie z ryzykiem będzie odnosić się do sytuacji, gdy wskazano co najmniej jedną z metod: zapobieganie, przeniesienie lub unikanie. W tym przypadku właściciel ryzyka (przykładowo Komendant Wojewódzki Policji w Szczecinie) ma obowiązek zaplanowania stosowanych działań, opracowując plan postępowania z ryzykiem (Tabela 5.)

Tabela 5. Plan postępowania z ryzykiem. Źródło: Zarządzenie nr 19 Komendanta Głównego Policji w sprawie planowania strategicznego oraz systemu kontroli zarządczej w Policji z dnia 29.12.2016 roku.

cel	zadanie	zdarzenie	Istotność ryzyka	Postępowanie z ryzykiem	działania	terminy	odpowiedzialni	Informacje o realizacji działań

Monitorowanie i raportowanie ryzyka wyrażać się będzie w obowiązku prowadzenia przez właściciela ryzyka „Rejestru ryzyk”, gdzie dokumentowane są przypadki zmaterializowania się ryzyka oraz informacje o podjętych działaniach mających na celu ograniczenie jego skutków.

4. Ocena systemu kontroli zarządczej w funkcjonowaniu Policji

Analiza oświadczeń cząstkowych o stanie kontroli zarządczej składanych w latach 2020-2022 przez komendantów wojewódzkich Policji, komendantów szkół Policji, komendanta Wyższej Szkoły Policji w Szczytnie oraz Komendanta Głównego Policji wskazuje, że wystawione przez nich oceny wskazywały na „wystarczający” lub „ograniczony” stopień funkcjonowania adekwatnej, skutecznej i efektywnej kontroli zarządczej. Żaden z komendantów natomiast nie wskazał braku funkcjonowania takiej kontroli.

W zastrzeżeniach dotyczących istotnej słabości funkcjonowania kontroli zarządczej wskazywano między innymi na:

- niski poziom świadomości kierownictwa komórek organizacyjnych w zakresie audytu wewnętrznego w funkcjonowaniu systemu kontroli zarządczej (Komendant Wojewódzki Policji w Katowicach, 2023),
- niewystarczający efektywny obieg dokumentacji oraz przepływ informacji między komórkami organizacyjnymi, jak również wewnątrz niektórych z nich, utrudniając realizację zadań,
- nieskuteczny monitoring realizacji zadań i obciążenia praca w poszczególnych komórkach organizacyjnych, brak sprawnego wiarygodnego i jednolitego systemu monitorowania terminowości załatwiania spraw,
- zarządzanie ryzykiem, które wynika z niewystarczającej świadomości oraz wiedzy pracowników na temat polityki zarządzania ryzykiem, a także wyznaczonych celów i zadań w danym roku, zidentyfikowanych ryzyk odnoszących się do realizowanych celów i zadań, jak również metod postępowania z ryzykiem (Komendant Rektor WSPol., 2021).

Należy w tym miejscu zauważyć, że sprawowanie kontroli zarządczej w Policji wynika przede wszystkim z przepisów przywołanego wcześniej Zarządzenia nr 19 Komendanta Głównego Policji w sprawie planowania strategicznego oraz systemu kontroli zarządczej w Policji z dnia 29.12.2016 roku. Planowanie strategiczne w Policji składa się z takich elementów jak: ustalone Priorytety Komendanta Głównego Policji i przyjęte przez niego Plany działalności na poszczególne lata, w poszczególnych województwach plany działania komendantów wojewódzkich Policji uwzględniające też tak zwane lokalne priorytety. Do wszystkich wymienionych dokumentów strategicznych przypisuje się

odpowiednio zadania oraz przyporządkowuje się mierniki z opisanymi sposobami ich naliczania, które pozwalają na weryfikację realizacji poszczególnych zadań.

W ocenie autora mankamentem w procesach planowania strategicznego w polskiej Policji jest fakt pominięcia kwestii planowania finansowego, które w takim ujęciu należy postrzegać jako odrębny proces. Skutkiem tego jest funkcjonowanie dwóch odrębnych systemów planowania, które nie będąc ze sobą zintegrowane utrudniają sprawne zarządzanie poszczególnymi jednostkami Policji. Niewątpliwie na stan kontroli zarządczej w Policji niekorzystnie wpływa niski stopień świadomości w zakresie istoty, mechanizmów i roli kontroli zarządczej u samych funkcjonariuszy i pracowników Policji, bez względu na zajmowane przez nich stanowisko. To wynika z kolei z niewłaściwego zarządzania daną jednostką Policji, a w konsekwencji ma to odniesienie do funkcjonowania całości organizacji.

Brak zrozumienia istoty kontroli zarządczej, niedocenianie czy niechęć jej zastosowania jako istotnego narzędzia w zakresie planowania strategicznego może skutkować również powstaniem zagrożeń dla efektywności wydatkowania środków publicznych przez jednostki Policji jako instytucji sektora finansów publicznych.

5. Podsumowanie

Sprawowanie controllingu w Policji koreluje z ideą elastycznie zarządzanej organizacji. Pozytywnymi efektami zastosowania we właściwy sposób controllingu we wskazanej formacji powinno być przede wszystkim usprawnienie przepływu informacji, redukcja kosztów działalności oraz optymalizacja realizacji zadań. Jednym z narzędzi mogącym zapewnić taki stan rzeczy jest instytucja kontroli zarządczej, dzięki której jest możliwe zarządzanie nie tylko eksponowanymi w wewnętrznych przepisach tej formacji ryzyk rozumianych w szerokim znaczeniu jako występowanie różnego rodzaju zakłóceń w jej funkcjonowaniu, ale też wpływanie na skuteczne i efektywne działanie jednostek Policji. Należy przy tym podkreślić, że jednocześnie wymaga się przy tym wdrożenia adekwatnego i skutecznego systemu kontroli zarządczej w jednostkach Policji, co wymaga też podejmowania szeregu przedsięwzięć organizacyjno-instytucjonalnych na różnych poziomach kierowania tą formacją.

6. Bibliografia

Lubińska, T. (2019) Controlling w instytucjach Sektora Finansów Publicznych – możliwości i warunki zastosowania, w: Kierunki ewolucji rynku finansowego, red. M. Wasilewski, S. Zabłotny, SGGW, Warszawa 2019.

Fleszer, D. (2021) Kontrola zarządcza jednostek sektora finansów publicznych, Warszawa 2021.

Skiba, F. (2022), Zarządzanie finansami publicznymi w Policji jako główna determinanta jej sprawności w realizacji zadań z zakresu bezpieczeństwa i porządku publicznego, „Policja” 2022, nr 3.

Ustawa z dnia 27 sierpnia 2009 roku o finansach publicznych, Dz.U. z 2009 r. poz.1240.

Ustawa z dnia 17 grudnia 2004 r. o odpowiedzialności za naruszenie dyscypliny finansów publicznych, Dz.U. z 2005 r. nr 14 poz.114 z późn. zmianami).

Komunikat nr 23 ministra finansów z 16 grudnia 2009 r. w sprawie standardów kontroli zarządczej w sektorze finansów publicznych, Dz. Urz. MF z 2009 r., nr 15, poz. 84.

Waściński, T., Borowik, R., Zastosowanie systemu kontroli zarządczej w jednostkach Policji, „Zeszyty Naukowe SGGW. Polityki europejskie, finanse, marketing” 2010, nr 4(53).

Zarządzenie nr 19 Komendanta Głównego Policji w sprawie planowania strategicznego oraz systemu kontroli zarządczej w Policji z dnia 29.12.2016 roku, Dz.Urz. KGP z 2016 r. poz. 80.

bip.szcztyno.wsp.policja.gov.pl/WSP/kontrola/9670,Oswiadczenia-o-stanie-kontroli-zarzadczej-Komendanta-Rektora-WSPol-w-Szczytnie.html (30.03.2023)

bip.katowice.kwp.policja.gov.pl/KWK/kontrola-zarzadcza/oswiadczenie-o-stanie-k/10174,Oswiadczenie-o-stanie-kontroli-zarzadczej.html (30.03.2023)

Muhammad Nazir

Ph.D. Scholar at Kozminski University Warsaw Poland

mnazir@kozminski.edu.pl

ORCID: 0000-0002-8590-8733

Hina Imran

Institute of Management Sciences, Peshawar Pakistan

hina1998imran@gmail.com

ORCID: 0009-0002-2732-8172

Phases of Firm Life Cycle Theory and Profit Policy. An Analysis of Non-Financial Firms in Pakistan Stock Exchange

Etapy teorii cyklu życia firmy i polityki zysków. Analiza firm niefinansowych na pakistańskiej giełdzie papierów wartościowych

Abstract

The present study examines whether the theory of lifecycle stages based on cash flow hypothesis has the ability to explain corporate ability of profit payout, and to check the evidence on the linearity of the life cycle theory of a firm with dividend payout propensity. The study selected 367 non-financial firms listed on Pakistan Stock Exchange for the period 2009 to 2019. The study's findings portray that there is a nonlinear relationship between dividend payout and corporate lifecycle stages proceedings, and that the persistently used proxy for lifecycle stages retained earnings to total equity ratio had no significant effect and was unable to reconcile vital properties of data. In addition, profitability has a strong significant positive influence on dividend payout, the greater the profitability of the company the greater the dividend payout. Together, the findings from this study provide much backing for the free cash flow and life-cycle hypotheses and their validation in Pakistan. The study can be further enhanced by adding up the perception of the same effect and seeing the results when a firm transit from one stage to another.

Keywords: Life Cycle theory of profits, Cash flow Hypothesis, Dividend payout, Profit Policy

Streszczenie

Celem niniejszej pracy było zbadanie, w jaki sposób teoria etapów cyklu życia oparta na hipotezie przepływów pieniężnych może określić korporacyjną zdolność do wypłaty zysku oraz odnalezienie dowodów na liniowość teorii cyklu życia firmy z możliwością do wypłaty dywidendy. W badaniu wybrano 367 firm niefinansowych notowanych na pakistańskiej giełdzie papierów wartościowych w okresie od 2009 do 2019 r. Zebrane wyniki pokazują, że istnieje nieliniowa zależność między wypłatą dywidendy a postępowaniem dotyczącym etapów cyklu życia firmy oraz że nadmiernie stosowany wskaźnik zastępczy dla etapów cyklu życia zysków wnoszonych do kapitału własnego nie miał istotnego wpływu i nie był w stanie dowieść istotnych zależności. Ponadto rentowność ma silny, istotny pozytywny wpływ na wypłatę dywidendy - im większa rentowność spółki, tym większa wypłata dywidendy. Zsumowane wyniki tego badania mają duże znaczenie dla hipotez dotyczących swobodnych przepływów pieniężnych i cyklu życia oraz ich walidacji w Pakistanie. Badanie można dodatkowo wzbogacić, dodając spostrzeżenia na temat samego efektu i obserwując wyniki w momencie, gdy firma przechodzi z jednego etapu do drugiego.

Słowa kluczowe: teoria cyklu życia zysków, hipoteza przepływów pieniężnych, wypłata dywidendy, polityka zysków

1. Introduction

A question that is recurrently asked in the dividend policy is that can the characteristics of firms be better explained by dividend policy? Systematic risk, unsystematic risk, asset growth, profitability and finally lifecycle stages a firm is in are the most significant

factors that can better enlighten a firm's dividend policy (Hoberg & Prabhala, 2009). The most prominent proxy used for lifecycle stages is Retained earnings scaled by Total equity RE/TE. This exhibits a simple relationship with a company's payout ratio, simply inferring that firms with analogous RE/TE ratios should also have an alike payout ratio. This is known as the corporate life cycle hypothesis of dividend. Dickinson (2011) cultivates proxy for lifecycle stages by means of cash flows arrays that internments nonlinear relatedness of a corporate lifecycle stages with its size, age and profitability. This proxy also runs the for five discrete firm's lifecycle stages. Thus, the penalty area of this study is to scrutinize the relatedness in between dividend payout propensity and firm's life cycle stages with RE/TE ratio.

The study identifies that extrapolations of the pattern of cash flows that are nonlinear especially from financing activities across the five stages should be demonstrated in akin to nonlinearity between cash flows based proxy for lifecycle stages and payout ratio. Dickinson (2011) plots the anticipated cash flow signs from Operating, Investing and Financing activities to the five defined stages of the corporate lifecycle namely Introduction, Growth, Maturity, Shakeout and decline which are grounded on associated economic theory (Barclay & Smith, 2005). This is labeled as Nonlinear Lifecycle Stage Hypothesis by Bhattacharya, Chang, and Li (2020). They state that RE/TE is to be nonlinearly related to a corporate lifecycle stages but as RE/TE shows linearity with payout ratio therefore it might fail to explain the effect of lifecycle especially in growth and decline stages.

Coming towards the lifecycle stages of a firm that is made of different products, each product having its own lifecycle, capturing a firm's life cycle stages is more difficult than capturing the life cycle of a single product. Different products of a company can be at different stages of their own lifecycles and there are firms which offer a diverse group of products therefore the identification of a firm's lifecycle is difficult because it is a combination of more than one lifecycle stages of products.

Many investors benefit if they know what form they want their return to be in. If they want it to be in the form of dividends then they will be better off by knowing that in which stage the companies usually pay higher dividends and hence then recognize the companies they are investing in, their current lifecycle stage and if they will be getting the desired form of return.

From firms' perspective this study is significant to them as if the firms know their current stage of lifecycle using the proxies used in this research they can easily set out a

dividend policy that should be set according to the stage they are in and hence ignoring the wrong amount of dividend payout.

1.1. Contribution of the study

The literature shows that the research is widely held to test the theory of lifecycle stages and the cash flow hypothesis and is focused on highly developed countries and large economies around the globe with those institutions and firms that are related in many aspects. Currently, there is limited research done to confront and enrich the awareness in this field within developing countries and smaller economies. This arouses an attentiveness in carrying out closer revision on Pakistan's market as a trivial developing market to see whether there is backing for the two theories of lifecycle stages of dividend payout and cash flow hypothesis.

2. Literature Review

The concept proposed by Modigliani and Miller (1961) about dividend policy is one of the most significant work done in history. Their theory states that the investment an investor makes is extraneous of the dividends paid. If an investor is in need of cash he can generate it by trading some of his investment and if he is not in need of it then the dividend received by him will be reinvested. The intention of this study is to see how the lifecycle stages of a firm affects the dividend policy so we will be viewing it in the literature. The Life Cycle hypothesis was first conceptualized by Modigliani and Brumberg (1950) and defined how individuals spend and save during their lifetime. The explanation was that an individual borrows when their income is minimal and save when their income is excessive. The theory then evolved as a theory of lifecycle for product by Gort and Klepper (1982), then evolving into theory of lifecycle for a firm studied by Anthony and Ramesh (1992). The five lifecycle stages a firm reaches through that will be used in this study are defined by Bhattacharaya, Chang and Li (2020) are Introduction, Growth, Maturity, Shakeout and Decline, these stages were first recognized by Gort and Klepper (1982) when they were studying the time paths in the diffusion of product innovations. They stated that a new product has two phases, first one is how the product is technically designed and the second one is its introduction in the market. The first phase was then divided into five stages namely the invention by first producer, followed by increase in the number of producers, number of entrants in the market is balanced by number of exists, then comes negative net entry and finally a zero net entry. Later Anthony and Ramesh (1992) tested the life cycle hypothesis but with only 3 stages ignoring the introduction and decline. These two earlier studies had a difference in their subject that is Gort and Klepper (1982) were trying to study the stages of a new product production while

Anthony and Ramesh (1992) were studying the same stages so as to find out how the stock market returns are affected as the firm transits from one stage into another. This indicates that with the passage of time not only single product production were classified into lifecycle stages but also the firms as a whole. Jagannathan, Stephens, and Weisbach (1999) and Brava, Grahama, Harveya and Michaely (2005) states that the way a firm do repurchases and pays dividends are not specifically due to the stage a firm is in but it is the cash flows that decides when to pay dividends. They state that those firms which have high permanent cash flows (operating) pay dividends regularly while repurchases are done by those firms which have temporary cash flows (operating). This also supports the Bhattacharaya,Chang,and Li (2020) study because only those firms have permanent cash flows which are in the maturity stage so mature firms are able to pay dividends and have high payout ratios compared to other firms. Eije and Megginson (2008) have the same outcomes studying the fifteen nations that were the members of European nations. Fama and French (2001) shares the same point of view as Jagannathan, Stephens, and Weisbach (1999) and finds that firms payout is dependent on profitability, size and investment opportunities and firms with more investment and big size pays more dividends and vice versa, again supporting Bhattacharaya,Chang,and Li (2020) study. DeAngelo, DeAngelo and Stulz (2006) asserts the reasons behind the stages and the payout propensity. In their findings they stated that the firms in growth and introduction stage have lower payout ratio because they have more investment opportunities so have benefit in retaining more and paying less or not paying at all. Firms that are mature have higher cash flows, but they have already matured enough that they do not have any investment opportunities left that are more advantageous than paying out hence they prefer paying out dividends often, going in favor of Fama and French (2000). Denis and Osobov (2008) declared that among all the other factors that contribute to the higher payout ratio one of the factors is higher retained earnings to total equity ratio. According to Chay and Suh (2009) the justification for the less payout can be the volatility in cash flows. Firms that have higher cash flows volatility pays less dividends and the reason for this can be a fear of cash shortfall. External financing is much more costly than internal financing so therefore by having less payout the internal financing can be easily done by firms. Chay and Suh (2009) also mentioned another reason for paying low dividends and that was the sticky nature of dividends. If the dividends are paid high first and then lowered it signals a bad effect and then ultimately lowers the value of the firm. Therefore, managers try to avoid high payout unless they are assured they can sustain it. Miletić (2015) tested the life cycle theory of dividends for Croatian Stock Market. He had the outcomes that were totally in contrast to the life cycle

theory of dividends and also were opposite to the studies done by Wang, Ki, Liu, and Huang (2011) in Taiwan and Thanatawee (2011) in Thailand and El-Ansary and Gomma (2012) in Egypt. He stated that in Croatian companies the investment opportunities are positively related to dividend payout and that ratio of retained earnings to total equity also had a positive relationship with payout ratio. Both of these findings are in disparity to the life cycle theory and cash flow hypothesis hence we can say that these theories are not applicable to Croatian Stock market. Murtiana and Yulianto (2018) studied the same relationship for Indonesia but had findings similar to Wang, Ki, Liu, and Huang (2011) in Taiwan and Thanatawee (2011) in Thailand and El-Ansary and Gomma (2012) in Egypt. Their main aim was to check whether these relations remain the same in global crises, particularly Subprime Mortgage and found that there was no modification before and after the global crisis. Rehman, Wang and Yu (2016) analyze the relationship between financial leverage and firm lifecycle in Chinese firms. Their conclusion is that growing firms have low financial leverage, mature firms have high and declining firms again have low leverage. The rationale is that firms in the first stage of the lifecycle are unable to get debt easily and that they have more equity financing to finance their growth. Mature firms can easily take debt and pay them off by high cash flows. They also do this to get desired capital structure that can be optimal for the firm and hence lead to higher value of the firm. Declining firms do not have any investment opportunities and are not in need of leverage. Faff, Kwok, Podolski, and Wong (2016) also studied the relationship between the leverage and firm's life cycle stages. Their results were consistent with that of Rehman and Yu (2016) in a way that they said that equity ratio and investment decreases as we move on the stages of the lifecycle while debt increases in the first two stages and decreases later.

The literature provides a deep insight of how the lifecycle stages of a firm, dividend policy, cash flow hypothesis and financial leverage are correlated with each other. Looking into the validation of theories of lifecycle, cash flow and dividend across the world, the majority of the country's studies shows that they are valid giving an overall picture of validation worldwide. This study will test whether the same conditions applied to Pakistani firms give a consistent result. To the best of researcher's knowledge, no significant work has been done in Pakistan regarding the test of lifecycle stages of dividend policy and the transitions effects from one stage to another.

3. Methodology

The study is on 367 non-financial firms listed on Pakistan Stock Exchange and is chosen with more than 4000 firm years, sampling for the period of 2009- 2019. The study requirement was secondary data and the data was panel in nature, which is gathered from Pakistan stock exchange website, financial reports analysis and its data is generated by State bank of Pakistan website. Barclay and Smith (2005) and Dickinson (2011), both of these researchers' use pooled ordinary least square regression models to find the linearity between our dependent and independent variables and to test the hypothesis. This model is used because we have a dummy variable that is asset growth in our regression analyses.

$$DPS_{it} = \alpha_{it} + \beta_1 INT_{it} + \beta_2 GRW_{it} + \beta_3 MAT_{it} + \beta_4 DEC_{it} + \beta_5 M/B_{it} + \beta_6 PROF_{it} + \beta_7 AST GRW_{it} + \beta_8 RE/TE_{it} + \beta_9 TE/TA_{it} + \mu_{it} \dots\dots\dots \text{Equation no (1)}$$

3.1. Table of Variables

S.no	Variable	Formula/Denotation	Measured by
1	Cash Flows from operating activities	OANCF	Bhattacharaya, Chang, and Li (2020)
2	Cash Flows from investing activities	IVNCF	Bhattacharaya, Chang, and Li (2020)
3	Cash Flows from financing activities	FINVC	Bhattacharaya, Chang, and Li (2020)
4	Lifecycle stages Introduction Growth Maturity Decline	INT=OANCF < 0, IVNCF < 0, and FINCF > 0 GRW=OANCF > 0, IVNCF < 0, and FINCF > 0 MAT=OANCF > 0, IVNCF < 0, and FINCF < 0 DEC=OANCF < 0, IVNCF > 0 regardless the sign of FINCF	Bhattacharaya, Chang, and Li (2020)
5	Market-to-book	M/B = market value of equity (fiscal year's closing price times shares outstanding) / book value of common equity.	Kouser, Luqman, Yaseen, and Azeem (2015),
6	Profitability	PROFT = Earnings before interest and tax (EBIT) / book value of assets.	Bhattacharaya, Chang, and Li (2020)
7	Asset Growth	AST GRW = Growth of the book value of assets	Bhattacharaya, Chang, and Li (2020)

		scaled by the book value of asset from year t-1 to year t.	
8	RE/TE	Retained earnings / Stockholder's equity.	Flavin and O'Connor (2017); Yusra, Hadya, and Fatmasari (2018)
9	TE/TA	Stockholder's equity / Book value of assets.	Bhattacharaya, Chang, and Li (2020)

4. Analysis and Discussion

4.1. Descriptive statistics

The resulting table delivers summary statistics for variables.

Table 1. Descriptive statistics.

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
VARIABLES	N	MEAN	SD	MIN	MAX
DPS	3,334	6.059	24.76	0	500
M/B	3,384	16.61	36.45	0.000106	479.6
PROFT	3,468	0.0823	0.122	-1.240	1.082
AST GRW	3,143	0.0657	0.186	-1.677	0.975
INT	3,542	0.120	0.325	0	1
GRW	3,542	0.129	0.335	0	1
DEC	3,542	0.405	0.491	0	1
MAT	3,542	0.340	0.474	0	1
RE/TE	3,476	-0.320	5.716	-183.0	2.855
TE/TA	3,476	0.459	0.217	0.00295	1.000

The variables defined above are calculated as follows 1) Cash flows from operating activities (OANCF), 2) Cash flows from investing activities (IVNCF) ,3) Cash flows from financing activities (FINCF), 4) Introduction stage=INT=OANCF < 0, IVNCF < 0, and FINCF > 0 ,5) Growth stage =GRW=OANCF > 0, IVNCF < 0, and FINCF > 0, 6) Maturity stage=MAT=OANCF > 0, IVNCF < 0, and FINCF < 0, 7) Decline stage=DEC=OANCF < 0, IVNCF > 0 regardless the sign of FINCF, 8) Market to Book value= M/B = market value of equity (fiscal year's closing price times shares outstanding) / book value of common equity, 9) Profitability=PROFT = Earnings before interest and tax (EBIT) / book value of assets, 10)

asset Growth=AST GRW = Growth of the book value of assets scaled by the book value of asset from year t-1 to year t, 11)RE/TE=Retained earnings / Stockholder's equity 12) TE/TA=Stockholder's equity / Book value of assets.

This table provides summary statistics of our variables including control variables. The number of observations are 3,334 because some numbers of observations were removed in finding the asset growth of the firm. The mean, standard deviation, minimum and maximum value of all the variables are displayed and the rest of the table is self-explanatory.

4.2. 4.2 Correlation Analysis

The resulting table delivers Correlation analysis for variables.

Table 2. Correlation analysis.

	DPS	RE/TE	TE/TA	MTB	PROFT	GRW
DPS	1					
RE/TE	0.0462	1				
TE/TA	0.0856	0.2321	1			
M/B	0.262	-0.1693	-0.0769	1		
PROFT	0.31	0.1611	0.2146	0.2417	1	
AST GRW	0.0449	0.1008	-0.0048	-0.002	0.2275	1

The variables defined above are calculated as follows 1) Cash flows from operating activities (OANCF), 2) Cash flows from investing activities (IVNCF) ,3) Cash flows from financing activities (FINCF), 4) Introduction stage=INT=OANCF < 0, IVNCF < 0, and FINCF > 0 ,5) Growth stage =GRW=OANCF > 0, IVNCF < 0, and FINCF > 0, 6) Maturity stage=MAT=OANCF > 0, IVNCF < 0, and FINCF < 0, 7) Decline stage=DEC=OANCF < 0, IVNCF > 0 regardless the sign of FINCF, 8) Market to Book value= M/B = market value of equity (fiscal year's closing price times shares outstanding) / book value of common equity, 9) Profitability=PROFT = Earnings before interest and tax (EBIT) / book value of assets, 10) asset Growth=AST GRW = Growth of the book value of assets scaled by the book value of asset from year t-1 to year t, 11) RE/TE=Retained earnings / Stockholder's equity 12) TE/TA=Stockholder's equity / Book value of assets.

The correlation analysis results show us the relationship of our dependent variable DPS with our control variables. The results are that all of our independent variables are positively correlated with the DPS. The strongest correlated variable with DPS is profitability

followed by market to book ratio, total equity to total asset ratio, retained earnings to total equity ratio and lastly with asset growth. The strongest correlation is between DPS and Profitability and the weakest one is between DPS and asset growth. The correlation of all other variables with each other are also shown.

4.3. Regression Analysis

Barclay and Smith (2005) and Dickinson (2011), both of these researcher's use pooled ordinary least square regression models to find the linearity between our dependent and independent variables and to test the hypothesis. This study also used the same model because we have a dummy variable that is asset growth in our regression analyses. The results of pooled ordinary least square regression model as follows

Table 3. Regression analysis.

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
VARIABLES	DPS	DPS	DPS	DPS	DPS	DPS
INT		0.204 (1.375)				0.807 (1.521)
GRW			-2.423* (1.303)			-1.283 (1.469)
MAT				1.840* (0.984)		-0.770 (1.902)
DEC					2.282** (0.944)	2.758 (1.903)
RE/TE	0.133 (0.0904)	0.133 (0.0904)	0.139 (0.0904)	0.129 (0.0904)	0.133 (0.0903)	0.137 (0.0906)
TE/TA	4.930** (2.182)	4.965** (2.194)	4.725** (2.183)	4.501** (2.193)	4.181* (2.202)	4.233* (2.209)
M/B	0.144*** (0.0126)	0.144*** (0.0126)	0.144*** (0.0126)	0.143*** (0.0126)	0.143*** (0.0126)	0.143*** (0.0126)
PROFT	55.21*** (4.115)	55.32*** (4.177)	54.79*** (4.119)	53.00*** (4.280)	53.11*** (4.203)	53.79*** (4.318)
AST GRW	-1.238 (2.503)	-1.313 (2.554)	-0.588 (2.526)	-0.599 (2.525)	-0.244 (2.534)	-0.257 (2.595)
Constant	-2.927** (1.141)	-2.973** (1.184)	-2.499** (1.163)	-3.246*** (1.153)	-3.443*** (1.159)	-3.376** (1.315)
Observations	2,959	2,959	2,959	2,959	2,959	2,959
R-squared	0.141	0.141	0.142	0.142	0.142	0.143

The variables defined above are calculated as follows 1) Cash flows from operating activities (OANCF), 2) Cash flows from investing activities (IVNCF) ,3) Cash flows from financing activities (FINCF), 4) Introduction stage=INT=OANCF < 0, IVNCF < 0, and FINCF > 0 ,5) Growth stage =GRW=OANCF > 0, IVNCF < 0, and FINCF > 0, 6) Maturity stage=MAT=OANCF > 0, IVNCF < 0, and FINCF < 0, 7) Decline stage=DEC=OANCF < 0, IVNCF > 0 regardless the sign of FINCF, 8)Market to Book value= M/B = market value of equity (fiscal year's closing price times shares outstanding) / book value of common equity, 9) Profitability=PROFT = Earnings before interest and tax (EBIT) / book value of assets, 10) asset Growth=AST GRW = Growth of the book value of assets scaled by the book value of asset from year t-1 to year t, 11) RE/TE=Retained earnings/Stockholder's equity 12) TE/TA=Stockholder's equity / Book value of assets.

4.4. Discussions

The first column of results only shows the relationship of DPS with all control variables. The DPS have a positive significant relationship with most of the variables including TE/TA, M/B, PROFT. There is a strong negative relationship between DPS and asset growth but is insignificant. Moving towards the second column, the regression is run with the first stage of the lifecycle and all control variables. The relationship between the DPS and the introduction stage of the lifecycle is neither strong nor significant. The relationship, their strength and significance remained unchanged. Flavin and O'Connor (2017) show the similar findings that in the introduction phase there are more investment opportunities and there are less cash flows hence the relationship is not strong and not significant. Third column included another lifecycle stage including growth stage in the analysis. Growth has a significant and strong negative relationship with DPS. Thanatawee (2011) says that when a firm is growing more cash is needed, more retained earnings is needed and there are a lot of opportunities to invest in therefore the payout propensity is less for growing firms hence our results coincide with the findings. Fourth regression analysis included the third stage of the life cycle. As we have studied, whenever a firm matures it has the highest reserves, has a lot of cash flows and therefore pays a good amount of dividend. We have the same results as Bhattacharaya, Chang, and Li (2020) that are that at maturity firms DPS always increases significantly. The reason is obvious that when a company matures there is more sales, profitability and the cash flows are at its peak so it's beneficial to pay it out as a divide Decline stage shows a positive relationship with DPS which is both strong and significant. Eije and L. Megginson (2008) study results showed that with the increase in stages of a firm's

life cycle stages the DPS increases strongly and significantly hence coinciding with our results. The reason for this can be that at the declining stages the firms have no growth opportunities so it is better to distribute the cash flows to the shareholders. At the last column a sixth regression analysis is run on the data and the results shows that there is no significant relationship between any single lifecycle stages of a firm. This indicates that the DPS is not strongly and significantly affected by any of the stages of a firm's life cycle; rather those are the control variables which affect the dividend policy a company is having. Koh, Durand, Dai, and Chan (2015) studied the effect of crisis on lifecycle and found out that there was no influence of lifecycle on dividend rather all of the other factors were controlling it. The value of R-squared is an average 0.142.

5. Conclusion

The intention of the research was to examine and detect whether the lifecycle stages of a firm go through affects the dividends payout in Pakistan or not. The stages chosen for this study were four corporate lifecycle stages taken from the study of Bhattacharaya, Chang, and Li (2020). The stages were Introduction, Growth, Maturity and Decline. There were control variables such as profitability, asset growth, retained earnings to total equity ratio, total equity to total assets ratio and market to book ratio. 367 nonfinancial firms listed on Pakistan Stock Exchange were selected for the years 2009 to 2019 based on purposive sampling technique. Pooled OLS regression analysis model was used. Our study also supports the claim made by Bhattacharaya, Chang, and Li (2020) that the much hyped proxy for determining the dividend payout retained earnings to total equity ratio does not have a significant relationship and was unable to reconcile the significant features of the data. Likewise, by Bhattacharaya, Chang, and Li (2020) we also found out that there is a nonlinear relationship between propensity to pay and the corporate lifecycle stages.

Our results are similar to El-Ansary (2012) in that there is no significant effect of lifecycle stages a firm is in but the factors other than stages are highly significant in determining the dividend payout of a firm. The factors market to book ratio, total equity to total asset ratio and profitability had significant relationship with dividend payout hence we can say that it is the other accounting and market factors that contribute to the determination of dividend policy not lifecycle stages. In addition, profitability has a significant positive effect on dividend, the higher the profitability of the company the higher the dividend distributed. The inadequacy of this study is that only PSX listed non-financial firms are

observed. The outcomes can be prolonged in numerous means by only selecting the financial firms or by selecting a mix of both financial and non-financial firms.

6. References

- Anthony, J.H., & Ramesh, K. (1992). Association between accounting performance measures and stock prices: a test of the life cycle hypothesis. *J. Account. Econ*, 15, 203–227.
- Barclay, M.J., & Smith, C.W. (2005). The capital structure puzzle: the evidence revisited. *J. Appl. Corporate Finance*, 17, 8–17.
- Bhattacharyaa, D., & Chang, Li, W. (2020). Stages of firm life cycle, transition, and dividend policy. *Finance Research Letters*, 33, 101226.
- Brav, A., Graham, J., Harveya, C., & Michaely, R. (2005). Payout policy in the 21st century. *Journal of Financial Economics*, 77, 483–527.
- Chay, J.-B., Suh, J. (2009). Payout policy and cash-flow uncertainty. *J. Finance Econ*, 93, 88–107.
- DeAngelo, Harry, Linda DeAngelo, & R.M. Stulz. (2006). Dividend Policy and the Earned/Contributed Capital Mix: A Test of the Life-Cycle Theory. *Journal of Financial. Economics*, 81, 227–254.
- Denis, D. J., & Osobov, I. (2008). Why do firms pay dividends? International evidence on the determinants of dividend policy. *Journal of Financial Economics*, 89(1), 62–82.
- Dickinson, V. (2011). Cash flow patterns as a proxy for firm life cycle. *Account. Rev*, 86, 1969–1994.
- Eije, H., & Megginson, W.L. (2008). Dividends and share repurchases in the European Union. *J. Finance. Econ*. 89, 347–374.
- El-Ansary, O., & Gomma, T. (2012). The Life Cycle Theory of Dividends: Evidence from Egypt. *International Research Journal of Finance and Economics*, 97, 1450-2887.
- Faff, R., Kwok, W.C., Podolski, E.J., & Wong, G. (2016). Do corporate policies follow a life-cycle?. *J. Bank. Finance*, 69, 95–107.
- Fama, E., & French, K. (2001). Disappearing Dividends: Changing Firm Characteristics or Lower Propensity to Pay?. *Journal of Financial Economics*, 60, 3–43.
- Flavin, T., & O'Connor, T. (2017). Reputation building and the lifecycle model of dividends. *Pacific basin finance journal*, 46, 177 -190.
- Gort, M., & Klepper, S. (1982). The time paths in the diffusion of product innovations. *The economic journal*, 92, 630-653.
- Hoberg, G., & Prabhala, N.R. (2009). Disappearing dividends, catering, and risk. *Rev. Finance. Stud*, 22, 79–116.
- Jagannathan, M., Stephens, C., & Weisbach, M. (1999). Financial Flexibility and the Choice between Dividends and Stock Repurchases. *Journal of Financial Economics*, 57, 355-384.
- Koh, S., B. Durand, R., Dai, L., & Chan, M. (2015). Financial Distress: Lifecycle and Corporate Restructuring. *Journal of Corporate Finance*.
- Kouser, R., Luqman, R., Yaseen, A., & Azeem, M. (2015). Dividend payout policy and financial crisis: Evidence from the life cycle theory. *Pakistan Journal of Commerce and Social Sciences*, 9 (2), 583-597.
- Miletić, M. (2015). Applicability Of The Firm Life Cycle Theory Of Dividends On Croatian Capital Market. *Journal of WEI Business and Economics*, 4(3).
- Miller, M. & F. Modigliani. (1961). Dividend Policy, Growth, and the Valuation of Shares. *Journal of Business*, 34, 411–433.
- Murtiana, S., & Yulianto, A. (2018). An Examining The Firm Life-Cycle Theory Of Dividends In Indonesia. *Management Analysis Journal*, 7 (3), 267-279.
- Owen, S., & Yawson, A. (2010). Corporate life cycle and M&A activity. *Journal of Banking & Finance*, 34, 427–440.

- Rehman, A., Wang, M., & Yu, H. (2016). Dynamics of financial leverage across firm life cycle in Chinese firms: an empirical investigation using dynamic panel data model. *China Finance and Economic Review*.
- Thanatawee, Y. (2011). Life-cycle Theory and Free Cash Flow Hypothesis: Evidence from Dividend Policy in Thailand. *International Journal of Finance Research*, 2(2), 52-60.
- Wang, M., Ki, M., Liu, D., & Huang, Y. (2011). Dividend policy and the life cycle hypothesis: evidence from Taiwan. *The International Journal of Business and Finance Research*, 5(1).
- Yusra, I., Hadya, R., & Fatmasari, R. (2018). The Effect of Retained Earnings on Dividend Policy from the Perspective of Life Cycle. *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 203.

Tymoteusz Ochrymiuk
Uniwersytet Szczeciński
Wydział Ekonomii, Finansów i Zarządzania
tymoteusz.ochrymiuk@gmail.com

Agnieszka Łopatka
Uniwersytet Szczeciński
Wydział Ekonomii, Finansów i Zarządzania
agnieszka.lopotka@usz.edu.pl
ORCID: 0000-0001-9775-640X

Mnożnik wydatków autonomicznych w Polsce w latach 2018-2022

The multiplier of autonomous expenditures in Poland in the years 2018-2022

Streszczenie

Artykuł dotyczy analizy mnożnika wydatków autonomicznych w Polsce w latach 2018-2022. Jego celem jest określenie wartości i dynamiki oraz wpływu zmiennych na jego kształtowanie. Pierwsza część dotyczy teoretycznych aspektów mnożnika i jego szacowania. Druga zawiera metodykę badania, a trzecia - szacunek i analizę mnożnika. W podsumowaniu znajdują się wnioski dotyczące problemu bezrobocia, skutków wahań wydatków autonomicznych i skuteczności polityki fiskalnej, oraz refleksje autora na temat procedury szacowania, w kontekście mnożnika wydatków autonomicznych.

Słowa kluczowe: Keynes, mnożnik wydatków autonomicznych, popyt globalny

Summary

The article concerns the analysis of the multiplier of autonomous expenditures in Poland for the years 2018-2022. Its aim is to determine the value, dynamics, and impact of variables on its formation. The first part discusses the theoretical aspects and estimation of the multiplier. The second part outlines the research methodology, while the third presents the estimation and analysis of the multiplier. The conclusion includes insights regarding unemployment issues, the effects of autonomous expenditure fluctuations, and the effectiveness of fiscal policy, as well as the author's reflections on the estimation procedure, within the context of autonomous expenditure multiplier.

Key words: Keynes, multiplier of autonomous expenditures, aggregate demand

1. Wstęp

Koncepcja mnożnika inwestycyjnego, będąca elementem ogólnej teorii Johna Maynarda Keynesa, odgrywa znaczną rolę w teorii makroekonomii. Jej istotne znaczenie opiera się m.in. na tym, że w ramach modelu równowagi krótkookresowej pozwala do pewnego stopnia określić jak duży jest wpływ wahań w poziomie wydatków autonomicznych popytu globalnego na wielkość bieżącej produkcji, a tym samym na wielkość bezrobocia w gospodarce. Wartości jakie przyjmuje mnożnik mogą również sugerować skuteczność bądź nieskuteczność polityki fiskalnej oraz monetarnej w stymulowaniu produkcji i zatrudnienia. Ze względu na rolę mnożnika w teorii makroekonomii oraz jego ewentualne znaczenie przy kształtowaniu polityki makroekonomicznej czy przewidywaniu dotkliwości wahań

autonomicznych wydatków, próba jego oszacowania dla konkretnej gospodarki narodowej w wyznaczonym okresie zdaje się być wartościowa. Oszacowanie wartości mnożnika oraz jego analiza stanowi główny cel niniejszego artykułu.

2. Teoretyczne aspekty koncepcji mnożnika

Koncepcje mnożnika inwestycyjnego do teorii ekonomii wprowadził J. M. Keynes w „Ogólnej teorii zatrudnienia, procentu i pieniądza”, bazując na mnożniku zatrudnienia R. F. Kahn’a. Opiera się ona o zasadę popytu efektywnego, zgodnie z którą dochód i zatrudnienie zależą od przewidywanych wielkości wydatków konsumpcyjnych społeczeństwa oraz przewidywanych nakładów inwestycyjnych – ich suma stanowi popyt efektywny (Keynes, 2003, s. 28). Kluczową rolę odgrywają tu wydatki konsumpcyjne, które są zależne od dochodu – rosną wraz z jego wzrostem, jednakże ich przyrost jest mniejszy od wielkości w jakiej rośnie dochód. Część przyrostu dochodu o jednostkę, jaką społeczeństwo przeznacza na konsumpcję definiowane jest jako krańcowa skłonność do konsumpcji (Keynes, 2003, s. 103).

Korzystając z zasady popytu efektywnego i krańcowej skłonności do konsumpcji, Keynes (2003, s. 14) wyprowadza równanie, w którym zmiana wielkości dochodu jest równa iloczynowi wartości k i zmianie wielkości wydatków inwestycyjnych. Określa wartość k jako mnożnik inwestycyjny. Zgodnie z tym, zmiana wielkości wydatków inwestycyjnych ma prowadzić do k razy większej zmiany wielkości dochodu. Mnożnik inwestycyjny informuje zatem o reakcji dochodu na zmianę inwestycji (Zagóra-Jonszta, 2023, s. 208).

Rozbudowa popytu efektywnego i wprowadzenie agregatów pozwalających mierzyć wielkość dochodu, doprowadziła do pewnej ewolucji pojęcia mnożnika. Jest on rozumiany jako zmiany wielkości produkcji w stosunku do zmiany autonomicznych jednostek zagregowanego popytu (Barro, 1997, s. 365) czy jako efekt zwiększenia PKB o wielokrotność pierwotnych zmian autonomicznych składników popytu globalnego (Burda, Wyplosz, 2000, s. 336).

Mnożnik, zgodnie z tym co pisał o nim Keynes (2003, s.226) ma przybierać wartości powyżej 1. To jaką wielkość przyjmuje, obrazuje stopień w jakim zmiany wydatków inwestycyjnych wpływają na wielkość dochodu i zatrudnienia w gospodarce. Wysokie wartości mnożnika wiązałyby się z dużymi fluktuacjami dochodu i zatrudnienia na skutek zmian w wydatkach inwestycyjnych, natomiast przy niskich wartościach te fluktuacje byłyby mniejsze. Ma to przełożenie na uciążliwość w rozwiązywaniu problemu bezrobocia przymusowego i reakcję wielkości zatrudnienia (Keynes, 2003, s. 106).

W modelu IS-LM wartość mnożnika jest również jedną z determinant skuteczności polityki makroekonomicznej. Wraz z wrażliwością wydatków autonomicznych na zmianę stopy procentowej decyduje o nachyleniu krzywej IS (Miłaszewicz, 2011, s. 107). Im wyższa wartość mnożnika tym krzywa bardziej płaska, a im mniejsza tym bardziej stroma. Polityka fiskalna jest tym bardziej skuteczna im bardziej stroma krzywa IS i płaska LM, natomiast skuteczność polityki monetarnej jest tym większa im bardziej płaska krzywa IS i stroma LM. Zgodnie z tym, im mniejsza wartość mnożnika tym, *ceteris paribus*, większa skuteczność polityki fiskalnej.

Współcześnie koncepcje mnożnika inwestycyjnego wykorzystuje się również do oceny i prognozy wpływu inwestycji w określonych sektorach na rozwój gospodarczy. Oblicza się przy takiej ocenie skutków makroekonomicznych danych inwestycji jednostkowe mnożniki inwestycyjne (Kopeć, Lach, Spirydowicz, 2022, s. 28).

Rozwój teorii makroekonomii doprowadził do wprowadzenia różnego rodzaju mnożników, w tym mnożnika wydatków autonomicznych. O ile koncepcyjnie oba mnożnik są tożsame, to w przypadku mnożnika wydatków autonomicznych poza uwzględnieniem inwestycji i konsumpcji w równaniu popytu globalnego, zostały zawarte również inne składniki w postaci konsumpcji autonomicznej, wydatków rządowych, płatności transferowych, eksportu, importu, stopy podatków indukowanych, podatków autonomicznych, importu autonomicznego i krańcowej skłonności do importu. Obecnie równanie popytu globalnego i dochodu, z którego wyprowadza się równanie mnożnika wydatków autonomicznych wygląda następująco:

$$Y = AD = \bar{C} + c(1-t)Y + c\bar{T}\bar{R} - c\bar{T} + \bar{I} - bi + \bar{G} + \bar{Exp} - \bar{Imp} - mY \quad (1)$$

Po przekształceniu, polegającym na zsumowaniu wydatków autonomicznych otrzymujemy równanie:

$$Y = AD = \bar{A} - bi + c(1-t)Y - mY \quad (2)$$

Z przekształconego równania można wyprowadzić równanie dochodu uwzględniające mnożnik wydatków autonomicznych:

$$Y = \frac{1}{1-c(1-t)+m} * \bar{A} - bi \quad (3)$$

oraz samo równanie mnożnika wydatków autonomicznych:

$$\alpha_0 = \frac{1}{1-c(1-t)+m} \quad (4)$$

gdzie:

c – krańcowa skłonność do konsumpcji

t – stopa podatków indukowanych

m – krańcowa skłonność do importu.

Wielkość mnożnika zależy od krańcowej skłonności do konsumpcji, stopy podatków indukowanych i krańcowej skłonności do importu.

W makroekonomii występują także mnożniki polityki fiskalnej i monetarnej (Miłaszewicz, 2011, s. 107-108). Pozwalają one ocenić skalę efektów mnożnikowych z uwzględnieniem m.in. efektu wypierania (Gajda, 2003, s. 8). Na bazie koncepcji mnożnika inwestycyjnego określono również mnożnik eksportowy, wyrażający wpływ handlu zagranicznego na wielkość dochodu narodowego (Majcher, 2020, s. 130). Pojawiło się również pojęcie lokalnego mnożnika inwestycyjnego, w kontekście gospodarstw agroturystycznych, związanego z rozwojem określonej branży na danym terenie, przyczyniającym się, w wyniku inwestycji do wzrostu dochodu ludności miejscowej (Wojciechowska-Solis, Śmiglak-Krajewska, Kalinowski, 2021, s. 104).

Problem szacowania wartości mnożnika w literaturze przedmiotu skupia się na obliczaniu krańcowej skłonności do importu. Tzw. importochłonność, liczona jako stosunek importu do PKB, przyjmuje wielkości, przy których wartość mnożnika jest poniżej 1 (Lawędziak, 2017, s. 48). Zaleca się obliczanie jej jako stosunek importu do produkcji dóbr finalnych w gospodarce - sumy konsumpcji i inwestycji prywatnych, wydatków rządowych i eksportu (Łaski, Osiatyński, Zięba, 2010, s. 10). Wskazuje się na dalsze podziały produkcji dóbr finalnych – na służącą absorpcji krajowej i na potrzeby eksportu. Ma to na celu obliczenie importochłonności absorpcji krajowej, rozumianej jako stosunek części importu przeznaczonego na produkcje dóbr służących absorpcji krajowej do absorpcji krajowej (Łaski i in., 2010, s. 10). Importochłonność absorpcji krajowej ma stanowić krańcową skłonność do konsumpcji, jednakże ze względu na ograniczoność danych dotyczących podziału importu, dopuszcza się przyjęcie założenia o równości importochłonności produkcji finalnej i importochłonności absorpcji krajowej, zastrzegając przy tym, że importochłonność produkcji finalnej jest zazwyczaj większa od importochłonności absorpcji krajowej, co ma przełożenie na wyniki szacunku wartości mnożnika (Łaski i in., 2010, s. 17).

W literaturze przedmiotu do szacowania wartości mnożnika stosowana była stopa podatków netto, rozumiana jako stosunek różnicy wpływów podatkowych i płatności transferowych budżetu państwa do PKB (Derkacz, 2021, s. 260). Nie dokonuje się przy tym rozróżnienia na podatki autonomiczne i indukowane. Jednakże przy równaniu (1) takie rozróżnienie następuje i do szacowania wartości mnożnika wykorzystywana jest jedynie stopa

podatków indukowanych. Rozróżnienie tego ma wpływ na to jakie wpływy podatkowe są brane pod uwagę przy obliczaniu stopy podatkowej i w konsekwencji na szacowanie wartości mnożnika.

3. Metodyka badania

Do oszacowania wartości mnożnika wydatków autonomicznych w Polsce w latach 2018-2022 zostaną wykorzystane dane Głównego Urzędu Statystycznego z Roczników Statystycznych Rzeczypospolitej oraz dane Ministerstwa Finansów dotyczące wpływów budżetowych z tytułu podatków i opłat. Składowe mnożnika wydatków autonomicznych będą obliczane przy wykorzystaniu danych dot.: nominalnego PKB w cenach bieżących (stanowiącego dochód), spożycia prywatnego w cenach bieżących (stanowiącego konsumpcje), akumulacji brutto przedsiębiorstw niefinansowych, instytucji finansowych i gospodarstw domowych w cenach bieżących (stanowiącej inwestycje), spożycia publicznego i akumulacji brutto instytucji rządowych i samorządowych w cenach bieżących (stanowiących wydatki rządowe), eksportu i importu towarów i usług w cenach bieżących, wpływów budżetowych z tytułu podatku dochodowego od osób fizycznych i osób prawnych bez odliczenia udziałów dla jednostek samorządu terytorialnego wraz z zaległościami budżetowymi z tytułu tych podatków ściągniętymi w drodze egzekucji.

Mnożnik będzie obliczany za pomocą równania (4). Krańcowa skłonność do konsumpcji (c) zostanie obliczona jako stosunek spożycia prywatnego do nominalnego PKB w cenach bieżących. Stopa podatków indukowanych (t) będzie stanowić stosunek dochodów z tytułu podatku dochodowego od osób fizycznych i osób prywatnych do nominalnego PKB w cenach bieżących. Krańcowa skłonność do importu (m) liczona będzie jako stosunek importu towarów i usług w cenach bieżących do produkcji dóbr finalnych, stanowiącej sumę spożycia, akumulacji brutto oraz eksportu towarów i usług w cenach bieżących (sumę konsumpcji, inwestycji, wydatków rządowych i eksportu).

Po obliczeniach zostanie wykonana analiza wartości i dynamiki mnożnika oraz jego składowych.

4. Mnożnik wydatków autonomicznych w Polsce w latach 2018-2022

Wartości, jakie przyjmowały: nominalny PKB, konsumpcja, inwestycje, wydatki rządowe, eksport i import w cenach bieżących w Polsce w latach 2018-2022 zostały zaprezentowane w tabeli 1.

Tabela 1. PKB, konsumpcja, inwestycje, wydatki rządowe, eksport i import w cenach bieżących w Polsce w latach 2018-2022 (w mln. zł). Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Głównego Urzędu Statystycznego

Rok	2018	2019	2020	2021	2022
PKB	2 115 242	2 288 492	2 337 672	2 623 948	3 078 325
Konsumpcja	1 228 106	1 322 280	1 321 475	1 478 124	1 747 715
Inwestycje	336 888	368 463	329 138	453 248	606 794
Wydatki rządowe	477 560	513 030	554 802	603 998	677 608
Eksport	1 175 871	1 270 337	1 238 754	1 519 546	1 618 600
Import	1 103 183	1 161 264	1 106 497	1 430 968	1 711 800

Dane w tabeli 1. umożliwiają obliczenie wartości krańcowej skłonności do konsumpcji oraz krańcowej skłonności do importu. Krańcowa skłonność do konsumpcji w Polsce w latach 2018-2022 wynosiła kolejno: 0,5806; 0,5778; 0,5653; 0,5633; 0,5677. Krańcowa skłonność do konsumpcji w tym okresie uległa nieznacznemu spadkowi z poziomu 0,5806 w 2018 roku do 0,5677 w 2022 roku.

Suma wartości konsumpcji, inwestycji, wydatków rządowych oraz eksportu stanowi wartość produkcji dóbr finalnych, potrzebną do obliczenia krańcowej skłonności do importu. Krańcowa skłonność do importu, jako stosunek wielkości importu do wartości produkcji dóbr finalnych, w Polsce w latach 2018-2022 wynosiła: 0,3428; 0,3343; 0,3213; 0,3529; 0,3681. Krańcowa skłonność do importu w tym okresie ulegała nieznacznym wahaniom, co wiązało się z różnicami dynamiki zmian wielkości produkcji dóbr finalnych i importu.

Trzecią zmienną stanowi stopa podatków indukowanych, obliczona jako stosunek wpływów z tytułu podatków dochodowych do wielkości PKB. Wpływy z tytułu podatków PIT oraz CIT do budżetu państwa w Polsce w latach 2018-2022 zaprezentowano w tabeli 2.

Tabela 2. Wpływy z tytułu podatku PIT i podatku CIT do budżetu państwa w Polsce w latach 2018-2022 (w mln. zł). Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Ministerstwa Finansów

Rok	2018	2019	2020	2021	2022
Wpływy (PIT i CIT)	156 320,075	174 287,432	172 847,195	204 204,318	223 105, 307

Na podstawie danych zawartych w tabeli 2. oraz danych dotyczących nominalnego PKB w Polsce w latach 2018-2022, obliczona stopa podatków indukowanych przyjmowała wartości: 0,0739; 0,0762; 0,0739; 0,0778; 0,0725. Ulegała ona niewielkim wahaniom w tym okresie.

Wykorzystując obliczone zmienne i równanie (4) oszacowana zostanie wartość mnożnika. Wartości krańcowej skłonności do konsumpcji, krańcowej skłonności do importu,

stopy podatków indukowanych oraz obliczonego mnożnika wydatków autonomicznych w Polsce w latach 2018-2022, zawiera tabela 3.

Tabela 3. Krańcowa skłonność do konsumpcji, krańcowa skłonność do importu, stopa podatków bezpośrednich i mnożnik wydatków autonomicznych w Polsce w latach 2018-2022. Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Głównego Urzędu Statystycznego i Ministerstwa Finansów

Rok	2018	2019	2020	2021	2022
Krańcowa skłonność do konsumpcji	0,5806	0,5778	0,5653	0,5633	0,5677
Krańcowa skłonność do importu	0,3428	0,3343	0,3213	0,3529	0,3681
Stopa podatków indukowanych	0,0739	0,0762	0,0739	0,0778	0,0725
Mnożnik wydatków autonomicznych	1,2421	1,2492	1,2535	1,1999	1,1883

Mnożnik wydatków autonomicznych w Polsce w latach 2018-2022 przybierał wartości powyżej 1. Na początku badanego okresu, w latach 2018-2020, wartość mnożnika cechowała się tendencją rosnącą, ale po 2020 zaczęła spadać. Można przypuszczać, że wpływ na to miały między innymi: pandemia Covid 19 i procesy inflacyjne po 2020 roku, spowodowane interwencjami fiskalno-pięniężnymi ze strony państwa i banku centralnego.

Zmiana wartości mnożnika wydatków autonomicznych w badanym okresie wynikała głównie ze spadku krańcowej skłonności do konsumpcji o około 2,22% oraz wzrostu krańcowej skłonności do importu o około 7,38%, pomiędzy rokiem 2018 a 2022. Stopa podatków indukowanych również spadła o około 1,89%, co sprzyjałoby wzrostowi wartości mnożnika, natomiast stosunkowo wyższa dynamika wzrostu krańcowej skłonności do importu ograniczała efekt spadku stopy podatków indukowanych na wartość mnożnika. Kształtowanie się wartości mnożnika w poszczególnych latach w okresie 2018-2022 dobrze pokrywa się ze zmianami w dynamice jego składowych. W okresie wzrostu wartości mnożnika wydatków autonomicznych (2018-2020), wartość krańcowej skłonności do konsumpcji spadła, ale tylko o około 2,64%, przy jednoczesnym spadku krańcowej skłonności do importu o 6,27% i braku zmian w stopie podatków indukowanych. Natomiast w okresie, w którym wartość mnożnika zaczęła maleć (2020-2022), wartość krańcowej skłonności do konsumpcji wzrosła o 0,42%, ale w tym okresie znaczący wzrost zanotowała krańcowa skłonność do importu – 14,57%. Stopa podatków indukowanych wzrosła wtedy o 1,89%. Można na tej podstawie wysnuć wniosek, że zmiany krańcowej skłonności do importu były głównym czynnikiem

decydującym o zmianach wartości mnożnika wydatków autonomicznych w Polsce w latach 2018-2022.

5. Podsumowanie

Mnożnik wydatków autonomicznych w Polsce w latach 2018-2022 uległ zmniejszeniu z poziomu 1,2421 do 1,1883. Duży wpływ na jego kształtowanie i zmiany miała krańcowa skłonność do importu, cechująca się względnie dużą zmiennością.

Wartości mnożnika sugerują, że wahania wydatków autonomicznych nie prowadziłyby do znacznych zmian w dochodzie i zatrudnieniu, co sugeruje, że zmiany w tych wydatkach nie byłyby skuteczne w zwalczaniu bezrobocia.

Z punktu widzenia modelu IS-LM wartości mnożnika świadczyłyby o potencjalnej skuteczności polityki fiskalnej. Nie znając innych parametrów określających nachylenie krzywej IS i LM należy podejść jednak z dystansem do takiej oceny skuteczności polityki fiskalnej. Jej skuteczność można tym bardziej zakwestionować patrząc na niską stopę bezrobocia w danym okresie czy fakt obowiązywania zmiennego kursu walutowego w Polsce i stosunkowo dużej mobilności kapitału, wynikającej z jej przynależności do UE.

Można przypuszczać, że wartość mnożnika uległaby zmianie, gdyby krańcową skłonność do importu stanowiła importochłonność absorpcji krajowej oraz gdyby uwzględnić przymusowe składki na ubezpieczenia społeczne przy obliczaniu stopy podatków indukowanych.

Interesującym kontekstem dla przyszłych badań w zakresie mnożnika wydaje się być pandemia Covid 19 oraz procesy inflacyjne po 2020 roku, mogące mieć istotny wpływ na zmiany jego wartości w danym okresie.

6. Bibliografia

- Barro R.J. (1997). *Makroekonomia*. Warszawa: PWE.
- Burda M., Wyplosz C. (2000). *Makroekonomia. Podręcznik europejski*. Warszawa: PWE.
- Derkacz A. (2021). Szacunki mnożników fiskalnego, inwestycyjnego i eksportowego w gospodarce Polski w latach 2005-2020. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny Rok LXXXIII, 1*, 257 - 275
- Gajda M. (2003). Ekonomiczne i społeczne skutki długu publicznego. *Zeszyty naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie*, 635, 5-25.
- Keynes J.M. (2003). *Ogólna teoria zatrudnienia, procentu i pieniądza*. Warszawa: PWN.
- Kopeć S., Lach Ł., Spirydowicz A. (2022). Wpływ rozbudowy infrastruktury fotowoltaicznej na rozwój gospodarczy w Polsce – prognoza do 2040 r. *Energetyka Rozproszona*, (7), 29-53.
- Ławędziak B. (2017). Analiza mnożnika wydatków państwowych dla Polski w latach 2008-2013. *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*, 324, 45-52.
- Łaski K., Osiatyński J., Zięba J. (2010). *Mnożnik wydatków państwowych i szacunki jego wielkości dla Polski*, „Materiały i Studia NBP”, 246, 1-22.

Majcher K. (2020). Mnożnik handlu zagranicznego w Kolumbii z tytułu bilateralnej wymiany handlowej z Peru, Ekwadorem, Boliwią-krajami Andyjskiego Wspólnego Rynku. *Debiuty Naukowe Studentów Wyższej Szkoły Bankowej*, 20, 129-144

Miłaszewicz D. (2001). *Podstawy makroekonomii*. Szczecin: volumina.pl.

Wojciechowska-Solis J., Śmiglak-Krajewska M., Kalinowski, S. (2021). Ocena jakości usług gospodarstw agroturystycznych przy wykorzystaniu metody Servqual. *Wiś i Rolnictwo*, (3 (192)), 97-123.

Zagóra-Jonszta U. (2023). Polityka monetarna w ujęciu Keynesa i Friedmana. *Horyzonty Polityki*, 14(49), 203-221

Michał Rudzki

PhD student, Faculty of Law in Warsaw

SWPS University (formerly: SWPS University of Social Sciences and Humanities)

mrudzki@st.swps.edu.pl

ORCID: 0000-0002-5596-1824

Central Bank Digital Currency – is Poland ready for digitalisation of its currency?

Waluta cyfrowa banków centralnych – czy Polska jest gotowa na cyfryzację swojej waluty?

Abstract

The central bank digital currency (CBDC) is a new form of sovereign money that can complement or even replace the contemporary fiat currency (such as physical cash and notes) or commercial bank deposits. This research is based on examples from the Polish legislative system, with a focus on the distinctions, similarities, and gaps that are expected to be filled by regulatory measures. The study examines the opportunities and legal challenges that come with the CBDCs, provides *de lege ferenda* remarks, and assesses the readiness of the institutional and technological framework for their implementation – particularly in Poland.

Keywords: European banking system, payments system, central bank digital currencies, digital euro, distributed ledger technology, Polish currency, CBDC

Streszczenie

Waluta cyfrowa banków centralnych (CBDC) jest nową formą pieniądza gwarantowanego przez państwo, która może uzupełniać lub zastępować dotychczasowy pieniądz fiducjarny (jak gotówkę i banknoty) lub komercyjne rachunki bankowe. Opracowanie bada przykłady z polskiego systemu prawnego – z naciskiem na różnice, podobieństwa i luki, które powinny zostać uzupełnione działalnością regulacyjną. W artykule przeanalizowano możliwości i wyzwania prawne związane z CBDC, przedstawiono uwagi *de lege ferenda* oraz oceniono gotowość ram instytucjonalnych i technologicznych do wdrożenia walut cyfrowych banków centralnych – w szczególności w Polsce.

Słowa kluczowe: Europejski system bankowy, system płatności i rozliczeń, waluta cyfrowa banków centralnych, technologia rozproszonych rejestrów, polska waluta, CBDC

1. Introduction

The digital capital markets in the European Union could undergo significant changes in the next three years, as they shape the future of financial instruments. Issuing a new kind of sovereign money, especially in digital form, is a novel challenge for most countries in the world (Prates, 2021, p. 226). There is no agreed-upon technology or legal framework for the central bank digital currencies that are being explored by various research centres across Europe. The European Union councils commend the experimental projects of some national central banks that are conducting pilots and tests to address issues such as the choice of technology, the role of third-party actors, and the legal basis for issuing the currency.

The introduction of the EU DLT Pilot Regime marks the beginning of sandbox experiments on DLT-based infrastructure. This try-out period coincides with the development

of central bank digital currencies. The European Central Bank sees the DLT Pilot Regime as an opportunity to continue the development of and to open a public debate on central bank digital currencies. Taking into consideration the DLT Pilot Regime and the new T2 interbank settlement system that is now live, as well as the upcoming changes to the payments directives in the European Union, the regulatory efforts related to central bank digital currencies seem to be the next step towards a modernised European banking system.

While detailed applications of this new form of currency are still being tested (including discussions with regard to retail and wholesale central bank digital currencies), the focus is now on the use of distributed ledger technology and the powers of the European Central Bank (and the national central banks of the Member States outside the Eurozone) for the issuance of central bank digital currencies. The overall trend in 2022 indicated that the national central banks in Europe do not want to build their own central bank digital currency by means of DLT technology solutions (Barr, 2021, p. 10).

However, recent papers on the next stages of the development of central bank digital currencies suggest that the distributed ledger technology can be crucial for reaching a brand new, sustainable economy. Moreover, some closed-off pilots on the use of central bank digital currencies already highlight the importance of a blockchain-based infrastructure that can make wholesale transactions fast and interoperable. This article provides an overview of current literature, presenting the opposing concepts of Auer and Boehme, or Soderberg.

2. Structure and principles of central bank digital currencies

The Bank for International Settlements and other institutions define the central bank digital currency as a digital banknote (Collet, 2020, p. 4). This new form of central bank money shares some features of the fiat currency (a common form of money): it is: (i) a legal tender, accepted throughout a country; (ii) a direct obligation of a central bank; and (iii) used to: price goods and services, store value, make payments, or even invest. In essence, this means that the central bank digital currencies are similar to familiar forms of money such as coins and banknotes. The main difference, still under scrutiny, is the digitalisation, which may pose a serious challenge to the poorly regulated crypto assets. However, some experts claim that the digital currency is an outdated response to the growing popularity of the cryptocurrencies in recent years.

Cash is the only retail payment option that gives a direct legal claim on the central bank. Anyone who accepts cash can be confident that the notes and coins will retain their value for future transactions. Cash is also “legal tender”, which usually means that it must be

accepted as a way of settling debts. Deposits, on the other hand, are legal claims on the commercial banks that hold them. When someone makes a bank transfer, writes a check, or uses a debit card, they are simply changing the promises of one or more commercial banks about who can withdraw how much cash on demand. Commercial banks keep some of these promises by holding reserves at the central bank. They also have their own equity to boost the depositors' trust that they can meet a surge of withdrawal requests. Nonetheless, there is always some risk, as the reserves and equity are never enough to cover all the promises.

Most Europeans already use digital money in various forms – such as bank accounts, payment apps or online transactions (Bilotta, 2021, p. 26). However, the central bank digital currency would be different from the existing money held in the commercial bank sheets that the public can access, because it would be a liability of the central bank, not of a commercial bank. A commercial bank could face temporary solvency problems or even go bankrupt, which could affect its ability to pay its liabilities – or in other words, it might default. In the best case, this could cause a temporary disruption in the payment system. In the worst case, the claim could be partially or fully lost, or the depositor might have to wait for a long time to recover their funds or get compensation from deposit insurance. Among the most recent examples of this kind are the defaults of Credit Suisse and Silicon Valley Bank, which rattled the European banking sector and the global economy.

3. Technological requirements and challenges

Many people have heard of blockchain technology, but not many understand its core features and functions. To put it simply, blockchain technology is a type of distributed ledger technology (DLT), which is a database that records transactions across a network of verified participants, protects them with encryption, updates them simultaneously, and adds new entries through a consensus process (Rodrigues, 2018, p. 7). There are three key elements of DLT: (i) a decentralised ledger that does not rely on a single authority; (ii) nodes that use a consensus mechanism to validate transactions; and (iii) cryptographic tools that make the ledger unreadable for unauthorised parties.

Traditional ledgers are centralised, meaning that one party controls which entries can be added to the database. In contrast, a distributed ledger or blockchain does not need a central authority. Moreover, the decentralised network can be either self-governing, based entirely on an algorithm, or assisted by a set of clearing houses that independently verify the nodes across the network (Soderberg, 2022, p. 15). The blockchain used for the central bank

digital currencies should also be designed to last for many years without being compromised or corrupted – this could be achieved by implementing a three-layer security system.

The DLT-based systems such as blockchain have some features that are relevant for central bank digital currency, but cryptography is not the only possible solution. Some experts in the field argue that blockchain technology may be too problematic and have few or no benefits for retail use of central bank digital currency (Auer, 2020, p. 92). Notwithstanding, the distributed ledger technology has some potential. This is evident from the European Central Bank's growing interest in blockchains and the use of DLT in some of the ongoing pilots on central bank digital currency.

The design of the central bank digital currencies also influences their impact on the global economy. This new form of sovereign money can be broadly classified into two types: retail and wholesale, depending on the application required and its end-users. Regulators can introduce both types, as many pilot projects on the central bank digital currencies have demonstrated (Bank of Canada, 2020, p. 4).

Wholesale central bank digital currencies are not available to the general public, but only to financial institutions, service providers and public authorities. They form a closed ecosystem for interbank settlements and securities transactions. This model could facilitate the existing cooperation between central banks and commercial banks.

Unlike the exclusive wholesale central bank digital currencies, the retail central bank digital currencies are open to anyone who is interested. These are also known as general purpose central bank digital currencies. They are a secure financial instrument issued by the central bank, which can be either account-based or token-based. Furthermore, some surveys indicate that the world is becoming a cashless society, where physical cash (coins and banknotes) accounts for only a small fraction of the money supply. Retail central bank digital currencies could also compete with the large share of bank money that the European population holds. Instead of keeping money in commercial bank accounts, people could hold a retail central bank digital currency in account-based forms – held either directly with the central bank administration or through an external intermediary, such as a local branch of a commercial bank.

Central bank digital currencies also have a crucial distinction in their design options. First is to implement account-based central bank digital currencies, which would require identification of the users. This model is similar to the electronic balance sheets kept by commercial banks. The account-based central bank digital currencies could be seen as a supplement or a substitute for bank accounts. They would be able to support the existing

framework, but they could also cause more disintermediation of the financial market, as customers may prefer to keep their funds at the central bank or at the largest credit institutions that have a full know-your-customer procedure, according to some of the experts (Bilotta, 2021, p. 24).

The other option is to implement token-based central bank digital currencies, which are more anonymous and universal. This model is closer to the concept of coins and banknotes. Only the bearer of the token can make a transaction, which offers more privacy and less authority for the central bank or financial institutions. However, this option also entails less stability, as the payee would not be verified before the node accepts the transaction. This means that stolen or lost tokens (like physical cash) could be used by anyone and are not tied to an owner. It also creates certain risks with offline transactions, which most likely would be capped at a certain rate to ensure the cash flow settlement stability.

The choice between account- and token-based central bank digital currencies is also a political matter that could shape the future development of this technology. The token-based central bank digital currencies model is preferred in developing countries, which aim to foster financial inclusion. They offer more accessibility and anonymity, along with the idea of distributing money with no additional fees. On the other hand, the account-based central bank digital currencies are widely regarded as a safer option for both users and institutions (Auer, 2021, p. 23). They give more control to the issuer for tracking illicit activities, identifying tax evasion, or simply regulating the market.

4. Different concepts of developing central bank digital currencies

Central authorities need to demonstrate their involvement at multiple levels. The European Central Bank and the national central banks should communicate clearly and consistently about their actions and their views on these forms of money within the European payments system. Otherwise, they may create confusion and discourage people who are less familiar or comfortable with technology.

While most of the central banks claim to be exploring the central bank digital currency, some of them (in particular, the Polish central bank) limit their engagement to warning the market about the risks of crypto assets and delaying the research on the central bank digital currency. It is understandable that the central banks with a well-functioning system may prefer a neutral and low-key approach. On the other hand, countries with a stagnant economy are more likely to make strong statements about the potential of the central bank digital currency. However, the little-to-no-effort approach could also diminish the

relevance of that country's economy, or jeopardise its efforts in becoming one of the cutting-edge financial hubs (Bajakic, 2020, p. 922).

The Member States should also express their readiness to create a regulatory framework that is adapted to the digital currency expansion. Although the civil law countries share some common rules, each state has its own specific provisions related to the definition and issuance of money, and the permissions for third parties.

While the experts on the central bank digital currency discuss various options for issuing digital money – including the role of commercial banks as issuers as well as intermediaries – the exclusive power of the European Central Bank and the national central banks to issue digital currency within the European Union suggests that the central authorities should be the issuers (Gruenewald & Zellweger-Gutknecht, 2021, p. 1045). Therefore, in this model private entities should only act as intermediaries or provide support to the end-users. This includes commercial banks and other registered financial institutions.

Article 128 of the Treaty on the Functioning of the European Union, and as further stipulated under Article 16 of the Statute of the European System of Central Banks and of the European Central Bank, the European Central Bank is granted the exclusive right to issue money within the European Union. However, these provisions also limit this substantial right. A similar approach applies at the national level for some of the Member States which are outside the Eurozone. For instance, the Polish central bank is the only authority that can issue money under Article 227(1) of the Constitution of the Republic of Poland. Yet, its competence is narrower than the powers of the European Central Bank under the European primary law. This raises the question of whether the Polish central bank can also issue a digital form of money, *e-złoty*.

The Polish central bank has a rather neutral stance on this issue. It claims that it sees no benefits in conducting further research and that it relies on the data from experts in other countries. Currently, neither the Polish government nor the financial institutions have the logistical capacity to issue their own central bank digital currencies. Moreover, there is no legal framework to support the infrastructure. The Polish central bank also expresses some legal doubts about the implementation of central bank digital currencies, including the currency issuance dilemma, but it does not suggest any steps to address them in the near future (Departament Systemu Płatniczego NBP, 2021, p. 48).

5. Conclusion

In conclusion, the authority of the central banks to issue this new form of sovereign money is not clear-cut. The choice of infrastructure for the central bank digital currencies, such as account-based or token-based systems, could raise questions about anti-money laundering (AML) and know-your-customer (KYC) rules and the standards for financial market infrastructures, which in the modernised payments system would also involve the central banks as key players (Soderberg, 2022, p. 10).

Nonetheless, there is a distinguishable difference in research approach with regard to the central bank digital currencies between the Eurozone countries and other European Member States. This study focuses on the stance of the Polish central bank on the topic of the central bank digital currency implementation. Are the Polish government and other financial institutions headquartered in the CEE region keen to open the conversation about the central bank digital currencies? While the answer to this question is yet unknown, the regulatory efforts from the Eurozone are worth noticing. The European Central Bank has recently announced the conclusion of the pre-testing phase and would like to make a crucial decision this fall – whether the Eurozone as a whole would go forward with the implementation, consultation and roll-out phase of the central bank digital currencies¹.

Government bodies should create space to test various concepts that will emerge in the next few years, as they seek a solution for implementing stable and reliable digital currencies of central banks. This search is mainly happening outside Poland, and there will still be uncertainty about the technology and the law. However, digitising units of account in the European Union is seen as unavoidable. The earlier the financial market actors participate in researching digital currencies, the more influence they can have on the future of Europe's financial sector.

Citizens need to be informed and reassured that traditional cash would not be eliminated by the introduction of central banks digital currencies. A proactive attitude from public authorities is also necessary to create a competitive financial ecosystem. More attempts would enable them to design a better digital currency for future generations.

¹ Update note: on or about the submission date of this article, the European Commission has published the first proposal of the regulation on digital euro (as a part of the broader regulation package), which is the first official regulatory effort that could shape the next steps for the central bank digital currencies in Europe. This article does not refer to any articles or findings from that proposal regulation, nor does it mention any framework concepts mentioned therein. [Procedure 2023/0212/COD. COM (2023) 369: Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on the establishment of the digital euro]

6. Bibliography

A. Legislation

Consolidated version of the Treaty on European Union (2012/C 326/01).

Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union (2012/C 326/47).

Constitution of the Republic of Poland of 2 April 1997 (Journal of Laws 1997, No. 78, item 483).

National Bank of Poland Act of 29 August 1997 (Journal of Laws 2022, item 492 – uniform text).

Protocol (EC) 4 on the Statute of The European System of Central Banks and of The European Central Bank (2016/C 202/230).

B. Literature

Auer, R., Boehme, R. (2020). The technology of retail central bank digital currency. *BIS Quarterly Review, Bank for International Settlements*.

Auer, R. (2021). Central bank digital currencies and data in the digital age: A triple imperative. *Centre for Economic Policy Research Press*.

Bajakic, I. (2020). Transformation of Financial Regulatory Governance through Innovation Facilitators: Case Study of Innovation Hub in Croatian Capital Markets. *EU and Comparative Law Issues and Challenges Series, 4, 917-946*.

Bank of Canada (2020). Central bank digital currencies: foundational principles and core features. *Bank for International Settlements*.

Bordo M., Levin A. (2017). Central Bank Digital Currency and the Future of Monetary Policy. *NBER Working Paper Series 23711, National Bureau of Economic Research*.

Barr, M. (2021). Should Central Banks Use Distributed Ledger Technology and Digital Currencies to Advance Financial Inclusion. *University of Michigan*.

Bilotta, N., Botti, F. (2021). CBDCs: The (Near?) Future of a Cashless Economy. *Global Politics and Security, Volume 7, Peter Lang AG – International Academic Publishers*.

Collet, L. (2020). Are Central Bank Digital Currencies (CBDCs) the money of tomorrow. *Deloitte Tax & Consulting SARL*.

Departament Systemu Płatniczego NBP (2021). Pieniądz cyfrowy banku centralnego. *Narodowy Bank Polski*.

Gersbach, H. and Wattenhofer, R. (2020). A Minting Mold for the eFranc: A Policy Paper. *Center of Economic Research at ETH, Working Paper 20/342*.

Gruenewald, S., Zellweger-Gutknecht, C. (2021). Digital Euro and ECB Powers. *Common Market Law Review 58: 1029–1056, Osgoode Hall Law School of York University*.

Prates M. (2021). Money in the Twenty-First Century: From Rusty Coins to Digital Currencies, *Ohio State Business Law Journal Volume 15:1*.

Rodrigues, U. (2018). Law and the Blockchain. *Iowa Law Review 104, University of Georgia School of Law Legal Studies Research Paper No. 2018-07*.

Soderberg, G. (2022). Behind the Scenes of Central Bank Digital Currency: Emerging Trends, Insights, and Policy Lessons. *International Monetary Fund FinTech Notes, Volume 2022: Issue 004*.

Magda Sajdak

Szkoła Doktorska, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie

magda.ziembinska@gmail.com

ORCID: 0000-0003-0780-3132

Koncepcja produktu politycznego a pojęcie produktu w klasycznym marketingu

The concept of the political product in relation to the concept of the product in classical marketing

Streszczenie

Wraz z rozwojem marketingu politycznego działania z zakresu komunikowania w obszarze polityki przybierają coraz częściej znamiona walki politycznej odbywającej się na rynku wyborczym. Marketyzacja działań politycznych polega na przenoszeniu sposobów działania znanych z klasycznego marketingu na grunt polityki. W koncepcji tej rywalizacja polityczna odbywa się na specyficznym rynku politycznym, gdzie oferowane produkty (politycy, kandydaci, ugrupowania polityczne) nabywane są przez konsumentów (wyborców).

Celem artykułu było wskazanie analogii i różnic pomiędzy cechami produktu oferowanego na rynku politycznym i pojęciem produktu w klasycznym marketingu. Na podstawie analizy literatury porównano oba ujęcia produktu, wskazano najważniejsze podobieństwa i różnice, szanse i trudności związane z przeniesieniem koncepcji produktu na grunt polityki.

W wyniku rozważań wykazano, że produkt oferowany na rynku politycznym posiada wiele cech wspólnych z klasyczną koncepcją produktu, jednakże bezkrytyczne przenoszenie zagadnienia na grunt polityki rodzić może pewne problemy związane ze specyfiką rynku politycznego. Rozważania oparto na analizie literatury przedmiotu. Mogą one stanowić przyczynek do dalszych badań empirycznych służących poznaniu natury i specyficznych uwarunkowań kreowania i sprzedawania produktu na politycznym rynku, co jest niezwykle istotne w kontekście postępującej marketyzacji działań komunikacyjnych w obszarze polityki.

Słowa kluczowe: marketing polityczny, marketing, produkt polityczny, produkt

Summary

The development of political marketing means that political communication activities are increasingly taking on the characteristics of a political struggle taking place in the electoral market. The marketisation of political action involves transferring modes of action known from classical marketing to the political area. In this concept, political competition takes place on a specific political market, where the products offered (politicians, candidates, political groups) are purchased by consumers (voters).

The aim of the article was to identify analogies and differences between the features of the product offered on the political and classical market. Based on the analysis of the literature, both approaches to the product were compared, the most important similarities and differences, opportunities and difficulties related to the transfer of the product concept to politics were identified.

As a result of the considerations, it was shown that the product offered on the political market has many features in common with the classical product concept, however, an uncritical transfer of the issue to the political market may give rise to certain problems related to the specificity of the political market. The considerations are based on an analysis of the literature on the subject. It may serve as a contribution to further empirical research aimed at understanding the nature and specific conditions of creating and selling a product on the political market, which is extremely important in the context of the progressive marketisation of communication activities in the field of politics.

Keywords: political marketing, marketing, political product, product

1. Wprowadzenie

Marketyzacja działań politycznych polega na przenoszeniu sposobów działania znanych z klasycznego marketingu na grunt polityki. W koncepcji tej rywalizacja polityczna

odbywa się na specyficznym rynku politycznym, gdzie oferowane produkty (politycy, kandydaci, ugrupowania polityczne) nabywane są przez konsumentów (wyborców). Chociaż rozwój powyższego zjawiska wydaje się nieunikniony warto zadać pytanie o to, czy uzasadnionym jest bezkrytyczne przenoszenie wzorów postępowania znanych z marketingu na grunt polityki. Celem artykułu jest wskazanie analogii i różnic pomiędzy cechami produktu oferowanego na rynku politycznym i pojęciem produktu w klasycznym marketingu, a także odpowiedź na pytanie, czy przyjęcie rynkowej koncepcji produktu w odniesieniu do obszaru polityki znajduje swoje uzasadnienie, czy a jeśli tak to w jakim zakresie przyjęcie tych założeń jest właściwe. Praca ma charakter przeglądowy. Niniejsza forma prezentacji zagadnień nie wyczerpuje oczywiście wszystkich aspektów badanego zjawiska, stanowi jedynie zbiór rozważań dotyczących jego najważniejszych charakterystyk, służących uporządkowaniu wiedzy z zakresu prezentowanego zagadnienia. Może natomiast stanowić przyczynek do dalszych badań empirycznych, zwłaszcza w odniesieniu do postępującego dynamicznie procesu marketyzacji polityki, bazujących zarówno na metodach jakościowych, jak i ilościowych. Marketing polityczny jest stosunkowo nową dziedziną wiedzy stąd wciąż wiele zagadnień opisujących to zjawisko winno zostać doprecyzowanych, co w kontekście jego dynamicznego rozwoju staje się niezwykle istotne i stanowi uzasadnienie dla powstania niniejszej pracy. Wyodrębnienie produktu politycznego w literaturze wydaje się dowodem na to, iż jest to pojęcie istotne i powinno być rozwijane zwłaszcza w obliczu ewolucji rynku politycznego i marketyzacji działań politycznych.

2. Marketing klasyczny a marketing polityczny

Możliwości opisywania i wyjaśniania zachowań podmiotów politycznych i wyborców za pomocą narzędzi ekonomicznych zaczęto dostrzegać już w połowie XX wieku. Zgodnie z ekonomiczną teorią demokracji autorstwa A. Downsa (1957; Michalak, 2005) aktywności aktorów politycznych mają na celu maksymalizację osobistych korzyści (polityka, partii, czy wyborców). Cele działania kandydata czy organizacji politycznej są zbliżone do celów organizacji komercyjnych eliminując jednocześnie element bezinteresowności prowadzonych inicjatyw. Głównym celem podmiotów politycznych pozostaje zdobycie jak największego poparcia, natomiast dobrostan obywateli i państwa nie wiodą w tej teorii prymu. Aby maksymalizować rezultat wyborczy podmioty polityczne dopasowują program polityczny do oczekiwań odbiorców. W tym świetle celem działalności poszczególnych aktorów politycznych pozostaje utrzymanie władzy i walka o ponowny wybór do czego prowadzi maksymalizacja poparcia wyborczego (Cześnik, 2005).

Biorąc pod uwagę adaptację terminologii klasycznego marketingu do sfery marketingu politycznego warto podkreślić, że strategia produktu politycznego podobnie jak w przypadku produktu w tradycyjnym rozumieniu marketingowym winna być budowana w oparciu o segmentację, wybór rynku docelowego i pozycjonowanie (Cwalina, Falkowski, Newman, 2015, s. 81-102). Do stworzenia strategii produktu konieczne jest zatem zebranie i uporządkowanie informacji, a następnie podjęcie decyzji dotyczącej wyboru rynku docelowego i dobór odpowiednich instrumentów marketingowych służących realizacji zamierzonych celów (Garbarski, Krzyżanowska, 2023, s. 144). W koncepcji urynkowania działań politycznych klasyczne elementy marketingu mix mają swoje odpowiedniki w marketingu politycznym, co przedstawiono w tabeli 1. Produkt jest zawsze obok klienta (wyborcy) najważniejszym elementem poddawany działaniom marketingowym. W celu maksymalizacji rezultatu wyborczego należy dostosować polityczny marketing mix do różnych segmentów odbiorców. Marką produktu politycznego jest nazwa ugrupowania politycznego, nazwisko polityka czy znaki graficzne kojarzone z danym podmiotem politycznym (Peszyński, 2013, s. 31). Podmiot polityczny analizuje potrzeby potencjalnych grup docelowych i skupia się na realizacji tych działań, które w najlepszym zakresie zaspokajają potrzeby odbiorców i skupiają się na pozycjonowaniu oferty w taki sposób, aby w jak najwyższym stopniu wyróżniała się ona na tle politycznych konkurentów (Adamik-Szysiak, 2018, s. 65-66). Celem działalności podmiotów politycznych jest zatem jak najlepsze dostosowanie elementów marketingu mix do poszczególnych segmentów rynku, który jest tworzony przez elektorat.

Tab. 1. Porównanie elementów klasycznego marketingu mix i marketingu mix na rynku politycznym. Źródło: opracowanie własne na podstawie: Wiszniowski, 2000, s. 19.

Element klasycznego marketingu mix	Element marketingu mix na rynku politycznym
Produkt	Kandydat, polityk, ugrupowanie polityczne, idea polityczna
Cena	Udzielone poparcie
Dystrybucja	Dotarcie do wyborców przez kanały komunikacji
Promocja	Promocja produktu politycznego i związane z nią techniki

Wśród podstawowych podobieństw marketingu klasycznego i politycznego wymienia się konieczność walki o lojalność grup docelowych (konsumentów i wyborców), korzystanie z bardzo podobnych kanałów komunikacji, podobieństwo kampanii politycznej do działań związanych z wdrażaniem i rozwojem produktu na rynku komercyjnym (Butler, Collins,

1996, s. 19). Jednakże pomiędzy oboma rodzajami marketingu występuje także szereg różnic, uniemożliwiających bezkrytyczne traktowanie obu dziedzin marketingu utożsamienie (Kotler, P., Kotler, N., 1999). Na tradycyjnym rynku występuje większa ilość graczy niż na rynku politycznym, a celem działalności organizacji politycznych w przeciwieństwie do organizacji komercyjnych nie jest zysk. Ponadto rynek w klasycznym ujęciu marketingowym działa permanentnie, podczas gdy wybory odbywają się od czasu do czasu. Cechą różnicującą obie gałęzie marketingu jest także prymat emocji na rynku politycznym, na którym działania motywowane są przez zaangażowanie, konflikty, natomiast zakup dóbr na klasycznym rynku rzadziej cechują emocje.

Rynek polityczny przypomina zatem specyficzną odmianę rynku w tradycyjnym rozumieniu znanym z teorii marketingu. Wskazuje się, że szczególnie jest on podobny do sektora usług lub zakupu dobra wybieralnego, ze względu na to, że w procesie wyboru konsument bierze pod uwagę wiele zmiennych, w tym prestiż, związany z reprezentowaniem określonych poglądów, czy z wizerunkiem marki produktu (polityka) (Zajdowski, 2017, s. 104).

3. Koncepcja produktu politycznego na tle klasycznego rozumienia produktu

Przyglądając się bliżej koncepcjom produktu w obu rodzajach marketingu warto zdać sobie sprawę z pewnych uniwersalnych wartości jakimi cechuje się produkt niezależnie od tego na jakim rynku jest oferowany. Jest on zawsze obok klienta/wyborcy najważniejszym elementem poddawany działaniom marketingowym z zakresu promocji, komunikacji, dystrybucji, pozycjonowania czy umacniania wizerunku i marki. Koncepcja produktu jest także zależna od działalności organizacji, co wyraża się w jego tworzeniu, modyfikacjach, duplikacjach, a wreszcie w wycofywaniu z rynku. Wskazane elementy wiążą się z cyklem życia produktu, jego historią, pewnym ewoluującym wartościami będącym jego udziałem.

W klasycznej teorii marketingu produktem jest cokolwiek co jest oferowane na rynku, aby zdobyć uwagę, skłonić do zakupu, użytkowania czy konsumpcji, wszystko co pozwala zaspokoić potrzeby i pragnienia konsumentów (Kotler i in., 2008, s. 500; 597). Według Altkorna (2004, s. 163) produktem jest każdy obiekt rynkowej wymiany, wszystko co można oferować na rynku, a więc przedmiot, miejsce, organizacja, osoba, idea czy usługa. Produkt może być zarówno materialny jak i niematerialny, a warunkiem rynkowego sukcesu jest jego zdolność do zaspokajania potrzeb odbiorców (Altkorn, 2004, s. 163). W rozumieniu ekonomicznym produkt jest efektem procesu przekształcenia czynników wytwórczych,

którego zadaniem jest zaspokojenie określonych potrzeb konsumenckich (Dryl, W., Dryl, T., Kępczewska, 2023, s. 223).

Produkt polityczny to natomiast „pewien zlepek postulatów politycznych, wizerunku lidera, odziedziczonej pamięci, obietnicy oraz jako referendum w kwestii dotychczasowych osiągnięć” (O’Shaughnessy, 2001, s. 1048). Według J. Peszyńskiego (2013, s. 23) produkt polityczny to „obiekt powszechnego głosowania udostępniony na rynku wyborcom w sposób bezpośredni (kandydat, partia, organizacja niepartyjna, przedmiot, referendum) lub za pośrednictwem instytucjonalnym (wizerunek, program, idea, doktryna, projekt)”.

Badacze teorii marketingu politycznego wskazują, że towar oferowany na rynku politycznym ma niejednorodny charakter. Na jego strukturę składają się następujące komponenty: partia polityczna, kandydat, idea polityczna (za: Mazur, 2002, s. 18). Specyfika tego rodzaju produktu wynika także z faktu, że produkt polityczny jest traktowany jako usługa – realizacja programu w zamian za udzielone poparcie (Sempach, 2012, s. 38). Wśród cech szczególnych różnicujących produkt polityczny od innych rodzajów towarów oferowanych na rynku wymienia się (Mazur, 2002, s. 29):

- nienamagalność – dokonując wyboru wyborca nie może mieć pewności co do zrealizowania obietnic składanych przez kandydata;
- nierozdzielalność z liderem partii – sposób postrzegania lidera oddziałuje na postrzeganie całej organizacji przez wyborców;
- różnorodność – w zależności od specyfiki rynku politycznego oferty na rynku politycznym mogą zdecydowanie się różnić.

Cechą charakterystyczną produktu politycznego jest silne zróżnicowanie w poziomie lojalności wyborców i przepływ poparcia elektoratu od jednego kandydata do innego. Jest to szczególnie widoczne na rynkach politycznych, na których często pojawiają się nowe siły polityczne. Ma to wpływ na cykl życia produktu politycznego. Ponadto na ugruntowanych rynkach politycznych wprowadzenie nowej organizacji politycznej na rynek spotyka się zazwyczaj z dużo większymi barierami wejścia niż klasycznym rynku. Wymienione cechy szczególne właściwe dla produktu politycznego generują pewne trudności w kontekście możliwości porównywania produktów politycznych i klasycznej koncepcji produktu, związanych z odrębną specyfiką rynków na jakich towary te są oferowane.

4. Produkt polityczny a pojęcie produktu w klasycznym marketingu – podobieństwa i różnice

Wraz ze wzrostem popularności koncepcji produktu politycznego pojawiły się głosy za i przeciw możliwościom porównywania obu rodzajów produktów. Popularne porównanie sprzedaży kandydata do mydła (Dichter, 2004, s. 33-34), stworzone w latach 60. XX wieku było wielokrotnie kontestowane przez przeciwników takiego podejścia. Argumentowano na przykład, że kandydaci nie mają zbyt wielkiego podobieństwa do mydła, gdyż rywalizacja na rynku politycznym przypomina sprzedaż usług (Newman, 1994). Porównując produkt oferowany na tradycyjnym rynku i specyficznym rynku politycznym wskazać można kilka ogólnych wniosków związanych ze specyfiką każdego z tych towarów i możliwościami ich porównywania, stanowiących rezultat rozważań zarówno polskich, jak i światowych badaczy (Zajdowski, 2017, s. 116-127; Peszyński 2013., s. 16-21, s. 38-39; Ulicka, 2010, s. 14; Marek, 1992, s. 30-31; Rothschild, 1979, s. 11-20; Kotler, Levy, 1969, s. 55-57; Sempach, 2012, s. 39-41):

- celem nadrzędnym obu rodzajów produktów jest zaspokajanie potrzeb konsumentów;
- zarówno produkt w klasycznym ujęciu marketingowym, jak i produkt polityczny cechuje możliwość przypisania obu rodzajom produktów cyklu życia;
- celem działań marketingowych nie powinna być wąska idea transakcji pieniężnej, gdyż sednem marketingu jest koncepcja wymiany, której celem nie musi być maksymalizacja zysku, a skuteczność działań marketingowych nie powinna być oceniana przez pryzmat zyskowności, ponieważ wymiana nie zawsze jest wyceniana w pieniądzu. Wskazuje to na uniwersalność marketingu, który może być odnoszony nie tylko do komercyjnych ale także pozabiznesowych rodzajów wymiany;
- w promocji obu rodzajów produktów wykorzystywane są zbliżone narzędzia;
- produkt polityczny jest zdecydowanie bardziej niejednorodny, przyjmuje także niekomercyjny charakter co znacząco różnicuje go od produktu oferowanego na rynku komercyjnym;
- produkt polityczny cechuje nienamacalność w odróżnieniu od produktu w tradycyjnym rozumieniu, który może być zarówno materialny, jak i niematerialny;
- w przeciwieństwie do produktu w klasycznym marketingu, produkt polityczny nie ma charakteru międzynarodowego;
- produkt polityczny jest nabywany przez dużą liczbę konsumentów jednego dnia (podczas wyborów) co różnicuje go od produktu w tradycyjnym rozumieniu marketingowym;

- na wartość towaru w klasycznym marketingu wpływ ma cena i zadowolenie, podczas gdy na rynku politycznym o wartości towaru decyduje zadowolenie i poparcie społeczne;
- aby zaistnieć na rynku politycznym konieczne jest odróżnienie się od konkurencji natomiast na rynku w tradycyjnym rozumieniu oferowane produkty są mniej zróżnicowane;
- transakcjom na rynku politycznym towarzyszą większe emocje niż na tradycyjnym rynku, wybór danego kandydata stanowi afirmację pewnych wartości, którymi kieruje się wyborca;
- w przypadku produktu politycznego brak jest gwarancji, możliwości wymiany i zwrotu (lub możliwości te są bardzo ograniczone);
- na rynku komercyjnym przedsiębiorstwa wytwarzają produkty w ramach względnie jednorodnej struktury organizacyjnej, ich oferta jest relatywnie spójna. Na rynku politycznym oferty są bardziej zróżnicowane;
- zauważa się większy wpływ interesariuszy na ofertę polityczną niż na produkt biznesowy;
- na produkt polityczny wpływa dynamika przebiegu procesów politycznych, co wiąże się z realizacją długoterminowych strategii, które należy stabilnie wdrażać i ewentualnie stopniowo korygować;
- łatwiej jest modyfikować produkt w klasycznym rozumieniu marketingowym niż produkt polityczny, wynika między innymi z emocji, jakie wzbudza produkt polityczny;
- produkt polityczny nie reprezentuje praktycznie wartości użytkowej na rzecz wartości symbolicznej, co widoczne jest zwłaszcza w krótkim okresie, gdyż z udzielenia poparcia nie płyną natychmiastowo żadne bezpośrednie, namacalne korzyści;
- trudniej jest uświadomić wyborcom długofalowe korzyści związane z wyborem kandydata niż z zakupem produktu na klasycznym rynku, co związane jest z tym, że sytuacje w warunkach pozabiznesowych związane są często z nienamacalnością produktu, relatywnie rzadkim zakupem, trudnościami w określeniu ceny niewyrażonej w pieniądzu, koniecznością nawiązywania relacji z heterogenicznymi społecznościami czy rynkami, ogromnymi zmianami w poziomie zaangażowania, a także mniejszymi możliwościami manewru w zakresie możliwości budowania i wskazania korzyści produktu pozabiznesowego w porównaniu z produktami biznesowymi;

- możliwość prowadzenia działań marketingowych sprowadza się w marketingu politycznym do wpływania na sposób postrzegania produktu będących pochodną prowadzonych działań marketingowych a nie do zmiany samego produktu;
- do korzystnego odbioru produktu politycznego potrzebne są obok marketingowych działań komunikacyjnych zastosowanie elementów jednostronnej propagandy. Wykorzystanie w kreacji produktu politycznego wyłącznie działań marketingowych (oczekiwań wyborców) sprawiłaby, że produkt straciłby wiarygodność i poparcie w krótkim okresie. Podstawą produktu politycznego jest osobowość polityka, czy partii, jego zasad i ideologii, którymi kieruje się w realizacji swoich działań. Elementy te bardzo ciężko poddają się modyfikacjom;
- decyzja dotycząca zakupu produktu politycznego jest decyzją kolektywną wszystkich obywateli, trudno określić cenę produktu politycznego, a każdy z nabywających ma taką samą siłę nabywczą (jeden głos);
- produkt oferowany na tradycyjnym rynku nie ma wpływu na prowadzone działania marketingowe związane z jego sprzedażą, w odróżnieniu od produktu politycznego, gdzie kandydat ma możliwości takiej ingerencji.

5. Podsumowanie

Wyodrębnienie w literaturze koncepcji produktu politycznego jest jednym z przejawów marketyzacji działań politycznych, będącym tematem rozważań badawczych specjalistów z zakresu marketingu, zarządzania, komunikacji i politologii. Przedstawione stanowiska ukazujące podobieństwa i różnice w zakresie charakterystyk produktu politycznego i pojęcia produktu znanego z klasycznego marketingu, a co za tym idzie możliwości porównywania obu zagadnień, są wyrazem tego jak żywa pozostaje dyskusja dotycząca wzajemnych relacji wskazanych pojęć.

Pomimo coraz szerszego włączania produktu politycznego do rozważań naukowych nadal preferuje się pewną ostrożność w porównywaniu produktów politycznych z tradycyjnym rozumieniem tego zagadnienia, co wynika z ewidentnych różnic między oboma rodzajami produktów.

Warto jednak podkreślić, że obecnie dominuje trend aprobujący włączenie produktu politycznego w możliwości kształtowania go przez działania marketingowe. Podkreśla się, że konkurencja na rynku politycznym i tradycyjnym rynku komercyjnym podlega podobnym prawom. Jednakże nawet najwięksi entuzjaści dostrzegają ograniczenia i niebezpieczeństwa bezkrytycznej implementacji narzędzi i filozofii marketingowej na rynek polityczny.

W związku z postępującą marketyzacją działań komunikacyjnych podmiotów politycznych można zaryzykować stwierdzenie, że obecnie osiągnięcie sukcesu wyborczego bez korzystania z działań marketingowych byłoby niezwykle trudne. Wydaje się zatem, iż wraz z rozwojem działań marketingowych w obszarze polityki rozwijać się będzie także koncepcja produktu politycznego, co stworzy pole do pogłębiania badań empirycznych w tym zakresie i dalszego rozwoju marketingu politycznego.

6. Bibliografia

- Adamik-Szysiak, M. (2018). Strategie komunikowania podmiotów politycznych w Polsce w mediach społecznościowych. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Altkorn, J. (2004). Podstawy marketingu. Kraków: Instytut Marketingu.
- Butler, P., Collins, N. (1996). Political Marketing: Structure and Process, *European Journal of Marketing*, vol. 28 (1) 19-34.
- Cwalina, W., Falkowski, A., Newman, B.I. (2015), *Political Marketing: Theoretical and Strategic Foundations*, Nowy Jork: Routledge.
- Cześnik, M. (2005). Teoria racjonalnego wyboru w badaniach nad polityką. W: M. Kolczyński (red.), *Marketing polityczny: założenia teoretyczne, reguły działania, praktyka kampanijna*, (s. 24-41). Katowice: Górnośląska Wyższa Szkoła Handlowa.
- Dichter, E. (2004). *Strategy of Desire*. New-Brunswick-London: Routledge.
- Downs, A. (1957). *An Economic Theory of Democracy*. Nowy Jork: Harper&Row.
- Dryl, W., Dryl, T., Kępczewska, U. (2023). *Nowe 4P marketingu – ludzie, procesy, programy, dokonania*. Warszawa: CeDeWu.
- Garbarski, L., Krzyżanowska, M. (2023). *Marketing. Sztuka konkurowania i współpracy*. Warszawa: Poltext.
- Jeziński, M. (2004). *Marketing polityczny a procesy akulturacyjne. Przypadek III Rzeczypospolitej*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Kolczyński, M. (2007). *Strategie komunikowania politycznego*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Kotler, P., Armstrong, G., Wong, V., Saunders, J. (2008). *Principles of Marketing*. Harlow: Prentice Hall.
- Kotler, P., Kotler, N. (1999). *Political Marketing: Generating Effective Candidates, Campaigns, and Causes*. W: B.I. Newman (red.), *Handbook of Political Marketing* (s. 3-18). Thousand Oaks-Londyn-New Delhi: Sage Publications.
- Kotler, P., Levy, S.J. (1969). A New Form of Marketing Myopia: Rejoinder to Professor Luck, *Journal of Marketing*, vol. 33, lipiec, s. 55-57.
- Marek, P.J. (1992). *Communication et marketing de l'homme politique*. Paryż: Editions Litec.
- Mazur, M. (2002). *Marketing polityczny. Studium porównawcze kampanii wyborczych w USA i w Polsce*. Warszawa: PWN.
- Michalak, T. (2005). Ekonomiczna teoria demokracji Anthony'ego Downs'a. W: J. Wilkin (red.), *Teoria wyboru publicznego* (s. 69-86). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Newman, B.I. (1994). *The Marketing of the President. Political Marketing as Campaign Strategy*. Thousand Oaks-Londyn-New Delhi: Sage Publications.
- O'Shaughnessy, N. (2001). The Marketing of Political Marketing. *European Journal of Marketing*, vol. 35 (9/10), s. 1047-1057.
- Peszyński, W. (2013). Produkt polityczny. W: M. Adamik-Szysiak, W. Maguś (red.), *Współczesne zagadnienia marketingu politycznego i public relations* (s. 15-42). Lublin: Wydawnictwo UMCS.

Rothschild, M.L. (1979). Marketing Communications in Nonbusiness Situations. Or Why it's so Hard to Sell Brotherhood Like Soap. *Journal of Marketing*, vol. 43, wiosna, s. 11-20.

Sempach, M. (2012). Klasyczny marketing mix w wymiarze rynku politycznego. W: R. Wiszniowski, A. Kasińska-Metryka (red.), *Marketing polityczny. Doświadczenia polskie* (s. 36-48). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

Ulicka, G. (2010). Marketing polityczny a treści i postrzeganie polityki, *Studia politologiczne*, vol. 16, s. 11-25.

Wiszniowski, R. (2000). *Marketing wyborczy. Studium kampanii wyborczych w systemach prezydenckich i semiprezydenckich*. Warszawa: PWN.

Zajdowski, K. (2017). *Marketing produktu politycznego. Analiza porównawcza*. Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa.

Karol Starowicz

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Szkoła Doktorska Nauk Społecznych
Wydział Nauk Politycznych i Dziennikarstwa UAM
karol.starowicz@amu.edu.pl
ORCID: 0000-0003-2221-8564

Polityka nuklearna Kim Dzong-Una w latach 2012-2022

Kim Jong Un's nuclear policy from 2012 to 2022

Streszczenie

Arsenał atomowy Koreańskiej Republiki Ludowo-Demokratycznej wciąż pozostaje aktualnym wyzwaniem dla społeczności międzynarodowej, a zwłaszcza dla państw regionu Azji Północno-Wschodniej: Republiki Korei, Japonii i Stanów Zjednoczonych, które są silnie związane z Seulem i Tokio. Ponadto północnokoreańskie dążenia do bycia państwem atomowym nie są tolerowane również przez Chińską Republikę Ludową oraz Federację Rosyjską. Pomimo tego Korea Północna od czasów rządów Kim Ir Sena konsekwentnie kontynuuje rozwój broni atomowej bez względu na koszty ekonomiczne i polityczne. Należy postawić pytanie, w którym miejscu amerykańska polityka zagraniczna okazała się nieskuteczna w zapobieganiu nuklearyzacji Korei Północnej? Czy w dobie rządów Bidena możemy liczyć na przełom w sprawie denuklearyzacji Półwyspu Koreańskiego? Czy obecny prezydent Republiki Korei Yoon Suk-yeol będzie kontynuował dialog zapoczątkowany przez swojego poprzednika Moon Jae-ina, czy może obierze inny kierunek? Na te oraz inne pytania autor udzielił odpowiedzi w poniższym artykule. Dla niniejszej pracy autor dokonał przeglądu stosunków na linii Pjongjang-Waszyngton w latach 2012-2022.

Słowa kluczowe: USA, Półwysep Koreański, Korea Północna, Korea Południowa, Azja, Kim Dzong-Un, Donald Trump, program atomowy

Abstract

The Democratic People's Republic of Korea's nuclear arsenal remains a challenge for the international community, especially for countries in the Northeast Asian region: Republic of Korea, Japan and the United States, which have strong ties to Seoul and Tokyo. Moreover, North Korean aspirations to be a nuclear state are also not tolerated by the People's Republic of China and the Russian Federation. Despite this, North Korea since the reign of Kim Ir Sen has consistently continued to develop nuclear weapons regardless of the economic and political costs. The question is, where has the U.S. foreign policy been ineffective in preventing the denuclearization of North Korea? In the era of the Biden administration, can we expect a breakthrough on the denuclearization of the Korean Peninsula? Will the current President of the Republic of Korea Yoon Suk-yeol continue the dialogue initiated by his predecessor Moon Jae-in, or will he take a different direction? These and other questions are answered by the author in this article. For this article, the author reviewed the Pyongyang-Washington relations from 2012 to 2022.

Key words: United States, Korean Peninsula, North Korea, South Korea, Asia, Kim Jong-Un, Donald Trump, nuclear program

1. Wstęp

Głównym celem artykułu jest przedstawienie polityki nuklearnej lidera Koreańskiej Republiki Ludowo-Demokratycznej Kim Dzong-Una w latach 2012-2022 z uwzględnieniem polityki Stanów Zjednoczonych i Republiki Korei. Podczas rządów obecnego przywódcy

KRL-D doszło do zasadniczego rozwoju broni atomowej i raketowej. Na początku września 2022 r. Kim Dzong-Un ogłosił Koreę Północną państwem atomowym i zapowiedział, że nie dojdzie do denuklearyzacji (Zwirko, Kim, 2022). Tym samym podpisane przez niego w 2018 r. trzy deklaracje międzykoreańskie oraz dwa szczyty z Donaldem Trumpem (2018 i 2019 r.) nie stały się punktem zwrotnym w denuklearyzacji Półwyspu Koreańskiego, a elementem „gry” polegającym na złagodzeniu sankcji ekonomicznych i uznaniu Korei Północnej jako państwa atomowego na arenie międzynarodowej.

Dla niniejszego artykułu przyjęto hipotezę, że argument siły w postaci programu atomowego i raketowego jest gwarancją przetrwania reżimu północnokoreańskiego, a rezygnacja z któregokolwiek z nich osłabia pozycję negocjacyjną Kim Dzong-Una w rozmowach z Republiką Korei i USA. Wydaje się, że w obliczu zaawansowanych badań nad programem atomowym Korea Północna nie ulegnie presji międzynarodowej i nie zgodzi się na całkowitą denuklearyzację. Jednak obecny lider KRL-D nie wyklucza dialogu i rozwiązań dyplomatycznych.

W ocenie autora Kim Dzong-Un będzie dążył do rozwiązania na wzór pakistański – zachowanie broni atomowej jako element odstraszania nuklearnego. W tym miejscu należy postawić pytanie badawcze, czy jest możliwe przekonanie Kim Dzong-Una do przekształcenia programu atomowego na cele cywilne lub jego całkowite zamrożenie. W przeszłości podobne działania próbowała podjąć amerykańska administracja pod wodzą Williama B. Clintona (1993-2001) wobec Kim Ir Sena, a potem jego syna Kim Dzong-Ila. Efektem było *Porozumienie ramowe* z 31 października 1994 r., które zażegnało I kryzys nuklearny na Półwyspie Koreańskim (Agreed Framework, 1994). Powyższe porozumienie nie przetrwało próby czasu, jednak stało się punktem wyjściowym do kolejnych negocjacji. Podobnie jest z przyjętymi umowami pomiędzy Kim Dzong-Unem a Moon Jae-inem i Donaldem Trumpem. W niniejszym artykule wiodącą metodą badawczą będzie metoda historyczna z uwagi na jej zastosowanie w stosunkach międzynarodowych.

2. Atomowe ambicje Koreańskiej Republiki Ludowo-Demokratycznej

17 grudnia 2011 r., po niespełna 17 latach sprawowania władzy, zmarł Kim Dzong-II. Następcą został jego syn Kim Dzong-Un. Młody przywódca, który nie był osobą rozpoznawalną, a przy tym nie miał żadnego doświadczenia politycznego, nagle musiał stanąć na czele totalitarnego reżimu, który istnieje już dłużej niż Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich. Należy dodać, że w momencie gdy przejmował władzę miał zaledwie 27 lat (Fifield, 2020, s. 27). Dla porównania Kim Dzong-II miał 52 lata, gdy zmarł Kim Ir Sen.

Wielu zagranicznych komentatorów zastanawiało się, czy dwudziestoparoletni następca Kim Dzong-Ila udźwignie ciężar władzy, jaki otrzymał. Analizy publikowane wówczas zarówno w prasie zachodniej, jak i południowokoreańskiej zapowiadały chaos polityczny, a nawet rozpad Korei Północnej. Niektóre z nich dość szybko okazały się trafne, np. Kim wyeliminował swoich przeciwników politycznych m.in. wuja Jang Song Thaek'a, który był zwolennikiem przemian w KRL-D. Innym przewidzianym faktem okazała się absolutna władza „Szanownego Przywódcy” (oficjalny tytuł Kima) (Pak, 2020, s. 18).

Podobnie jak było w przypadku śmierci Kim Ir Sena w 1994 r. USA, Republika Korei i Japonia oczekiwały, że Kim Dzong-Un porzuci niebezpieczne programy wojskowe i zakończy II kryzys atomowy, który trwa od 10 stycznia 2003 r. W wyniku zaliczenia przez USA Korei Północnej do państw tworzących tzw. „oś zła” stosunki amerykańsko-północnokoreańskie załamały się, ponieważ Pjongjang potraktował to jako „akt wypowiedzenia wojny”. Ówczesny lider Kim Dzong-Il ogłosił wycofanie się z traktatu o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej. Warto tutaj zaznaczyć, że Korea Północna jest jedynym państwem w historii, które zdecydowało się na podjęcie takiego kroku (NPT, 2023). Tym samym deklaracja z 31 grudnia 1991 r. zawarta z Republiką Korei o denuklearyzacji Półwyspu Koreańskiego straciła ważność i rozpoczął się II kryzys nuklearny, który *de facto* nie został zażegnany do dnia dzisiejszego (stan na czerwiec 2023 r.).

Wydawać się mogło, że pod koniec lutego 2012 r. pomiędzy przedstawicielami Waszyngtonu i Pjongjangu w Pekinie dojdzie do długo oczekiwanego porozumienia. Niespełna dwa miesiące po śmierci Kim Dzong-Ila Korea Północna zobowiązała się do zawieszenia operacji wzbogacania uranu w Yongbyon i zaproszenia obserwatorów Międzynarodowej Agencji Energii Atomowej. Dodatkowym punktem miało być przeprowadzone moratorium na testy nuklearne i raketowe dalekiego zasięgu. W zamian Stany Zjednoczone miały dostarczyć pomoc żywnościową. Jednak umowa szybko rozpadła się po tym, jak KRL-D przeprowadziła test raketowy i zaprezentowała międzykontynentalne pociski balistyczne na paradzie wojskowej (Panda, 2016).

W konsekwencji działania dyplomatyczne zawieszono na kilka lat, ponieważ administracja Baracka Obamy (2009-2017) zdecydowała się na tzw. „strategiczną cierpliwość”, w ramach której Stany Zjednoczone i ich partnerzy zaostrzyli sankcje w nadziei na to, że reżim powróci do stołu negocyjnego (Indyk, Lieberthal, 2016, s. 186). W międzyczasie Korea Północna doskonaliła program atomowy, przeprowadzając testy nuklearne w lutym 2013 r. oraz ponownie w styczniu i we wrześniu 2016 r. Jednak największą próbą jądrową w historii KRL-D okazała się ta z września 2017 r. (Raport North Korea

Military Power, 2021, s. 21). Według różnych danych zdetonowany ładunek nuklearny mógł mieć od 50 do nawet 250 kiloton, tworząc w ten sposób eksplozję 17 razy większą niż bomba zrzucona przez USA na Hiroszimę w 1945 r. (15-18 kiloton, zginęło wówczas ok. 70-120 tys. ludzi) (McCall, 2019).

Ponadto pod rządami Kim Dzong-Una Korea Północna poprawiła swoje zdolności w zakresie pocisków balistycznych. Analizując zarówno politykę nuklearną, jak i raketową Kim Ir Sena i Kim Dzong-Ila, to właśnie Kim Dzong-Un przeprowadził najwięcej testów pocisków krótkiego, średniego i dalekiego zasięgu. Tym samym KRL-D stała się państwem wyposażonym w broń atomową i raketową, która obecnie stanowi źródło napięć na Półwyspie Koreańskim (Raport North Korea Military Power, s.22-25).

3. Wielka ofensywa dyplomatyczna Kim Dzong-Una

Dla Kim Dzong-Una zarówno program atomowy, jak i raketowy stał się priorytetem w polityce zagranicznej. Swoimi działaniami potwierdził, że kontynuuje strategię zapoczątkowaną przez swojego ojca Kim Dzong-Ila, a wcześniej dziadka Kim Ir Sena, którzy podczas swojego panowania dążyli do przekształcenia Korei Północnej w niezdobytą „twierdzę wojenną” (Dziak, Sajewski, 2016, s. 42) .

Warto tutaj podkreślić, że program atomowy KRL-D rozwijał się bez jakichkolwiek zakłóceń już od początku lat 60. ubiegłego wieku. To właśnie w Yongbyon zainstalowano pierwszy sowiecki reaktor jądrowy o mocy 2 MW. Kim Ir Sen dążył do tego, aby jego kraj znalazł się w posiadaniu broni masowego rażenia. Pomimo izolacji i niesprzyjających warunków (zarówno Związek Sowiecki, jak i Chińska Republika Ludowa nie chciały wspierać atomowych ambicji KRL-D) priorytetem ówczesnego lidera było zdobycie broni atomowej i uczynienie z Korei Północnej mocarstwa nuklearnego na arenie międzynarodowej (Cha, 2013, s. 242). Jego nagła śmierć w 1994 r. nie spowodowała zawieszenia rozwoju programu atomowego. Wręcz przeciwnie, dziedzictwo Kim Ir Sena przeszło na jego syna Kim Dzong-Ila, a następnie wnuka.

Realizowana przez Kim Dzong-Una nuklearna polityka zbiegła się ze zmianami w USA. Po 8-letniej kadencji Baracka Obamy do władzy doszedł Donald Trump z Partii Republikańskiej, który zapowiedział twardy kurs wobec KRL-D. W tym kontekście działania obu przywódców, reprezentujących dwa odmienne punkty widzenia na kwestie zbrojeń atomowych, stanowiły poważne źródło napięć w regionie Azji Północno-Wschodniej. Znamienne stały się słowa Trumpa, że północnokoreańskie prowokacje „spotkają się z ogniem i wściekłością oraz bezpośrednią siłą, jakiej ten świat nigdy wcześniej nie widział”

(Baker, Sang-Hun, 2017). W efekcie „widmo” wybuchu II wojny koreańskiej cały czas było możliwe, zwłaszcza że w listopadzie 2017 r. Kim Dzong-Un nazwał zakończenie krajowego programu zbrojeń nuklearnych „najwspanialszym osiągnięciem”. Sytuacja zmieniła się w lutym 2018 r., kiedy Kim wykorzystał zorganizowane przez Republikę Korei Zimowe Igrzyska Olimpijskie w Pjongczangu i przez swoją siostrę Kim Yo-Dzong zaoferował negocjacje (Furukawa, 2021).

Wiele na to wskazywało, że Kim Dzong-Un będzie chciał odejść od konfrontacyjnej polityki na rzecz dialogu i współpracy. Podjęte przez niego działania mogły sprawiać takie wrażenie. Kim stał się pierwszym przywódcą Korei Północnej, który przekroczył linię wojskową dzielącą Półwysep Koreański od czasu zakończenia wojny koreańskiej w 1953 r. Rozmawiał wówczas osobiście z ówczesnym prezydentem Republiki Korei Moon Jae-in'em w Panmundzomie, gdzie podpisano rozejm 27 lipca 1953 r. Szczyt był również pierwszym spotkaniem przywódców państw koreańskich od jedenastu lat. Ostatnie takie wydarzenie miało miejsce 2–4 października 2007 r. w Pjongjangu pomiędzy Kim Dzong-Ilem i Roh Moo-hyun'em (Cha, s. 155). Zarówno Kim Dzong-Un, jak i Moon Jae-in w Panmundzomie zobowiązali się do przekształcenia obowiązującego zawieszenia broni w formalny traktat pokojowy. Potwierdzili również wspólny cel, jakim jest uczynienie Półwyspu Koreańskiego wolnym od broni jądrowej.

Przełom nastąpił również w relacjach USA-KRL-D. W Singapurze 12 czerwca 2018 r. doszło do szczytu pomiędzy Kim Dzong-Unem a Donaldem Trumpem, podczas którego zasygnalizowali chęć zmiany we wzajemnych relacjach. Obaj przywódcy podpisali wspólne oświadczenie, w którym zobowiązali się dążyć do trwałego pokoju i całkowitej denuklearyzacji Półwyspu Koreańskiego (Cha, Katz, 2019). Warto podkreślić, że już wtedy przyjęta deklaracja zawierała niewiele szczegółów na ten temat i nie odpowiadała na pytanie, jak denuklearyzacja ma wyglądać. Z perspektywy czasu interesującym zapisem był punkt zobowiązujący Koreę Północną i USA do odzyskania szczątków jeńców wojennych poległych podczas wojny koreańskiej, w tym natychmiastowej repatriacji już zidentyfikowanych (Joint Statement, 2018). Korea Północna częściowo spełniła ten punkt, przekazując 55 szczątków poległych amerykańskich żołnierzy pod koniec lipca 2018 r. Zdecydowana większość z 5 300 szacowanych szczątków żołnierzy amerykańskich nadal pozostaje w Korei Północnej (Field, Tarabay, 2018). Jednak ten gest pokazał, że reżim jest w stanie współpracować. Po szczycie w Singapurze obie strony zgodziły się ponownie spotkać.

Tym razem rolę gospodarza pełniła Socjalistyczna Republika Wietnamu. W dniach 27 i 28 lutego 2019 r. w Hanoi odbyło się kolejne spotkanie pomiędzy Trumpem a Kimem.

Stanowisko Stanów Zjednoczonych nie uległo zmianie – całkowita denuklearyzacja w zamian za zniesienie sankcji gospodarczych (Kim, 2019). Warto tutaj podkreślić, że Waszyngton od szczytu w Singapurze utrzymywał wysokie sankcje gospodarcze wobec reżimu północnokoreańskiego. Mimo toczących się rozmów i wymiany korespondencji pomiędzy Trumpem a Kimem USA nie chciały powtórzyć błędu z przeszłości, kiedy to administracja amerykańska poszła na ustępstwa wobec KRL-D, a ta nie zaoferowała nic w zamian. W konsekwencji drugi szczyt zakończył się niepowodzeniem. W efekcie Korea Północna powróciła do prowokacji oraz rozwoju programu atomowego i raketowego.

Z perspektywy czasu oba spotkania można porównać do szczytu w Reykjavíku na Islandii pomiędzy ówczesnym prezydentem USA Ronaldem Reaganem i sekretarzem generalnym Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego Michaiłem Gorbaczowem, które odbyło się w dniach 11-12 października 1986 r. (Cannon, 1986). Spotkanie dotyczyło redukcji broni atomowej obu państw. Podobnie jak w Hanoi zakończyło się bez porozumienia. Pomimo tego samo w sobie okazało się sukcesem, ponieważ obydwaj liderzy odkryli zakres ustępstw, na które druga strona była skłonna się zgodzić. W efekcie w 1987 r. podczas szczytu w Waszyngtonie doszło do podpisania traktatu INF (ang. *Intermediate-Range Nuclear Forces Treaty*) o całkowitej likwidacji pocisków raketowych krótkiego i średniego zasięgu. Traktat zabraniał obu stronom posiadania, produkowania lub testowania pocisków balistycznych i manewrujących wystrzeliwanych z ziemi o zasięgu od 500 do 5000 km (Bohlen, s.1, 2012). Dla porównania Kim Dzong-Un po szczycie w Singapurze zobowiązał się do narzuconego przez siebie moratorium na testy nuklearne lub rakiet balistycznych dalekiego zasięgu. Ponadto na czas rozmów przez cały rok 2018 Korea Północna wstrzymała się z wystrzeliwaniem rakiet i od 2017 r. nie przeprowadziła kolejnej próby jądrowej (stan na czerwiec 2023 r.).

Dla Kim Dzong-Una spotkanie z Trumpem w Singapurze oraz w Hanoi było zwycięstwem wizerunkowym. Kim uzyskał legitymizację na arenie międzynarodowej. W trakcie szczytów miał okazję rozmawiać z innymi światowymi przywódcami w Chińskiej Republice Ludowej, Singapurze i Wietnamie. Dodatkowo pokłosem spotkań z Trumpem stało się zacieśnienie stosunków z Chinami (pięć wspólnych wizyt). Najmniej uzyskały USA, które w następstwie podjęły szereg niefortunnnych decyzji m.in. zawieszenie wspólnych ćwiczeń wojskowych z Republiką Korei. Jeszcze bardziej zaskakujący okazał się fakt, że Trump nie skonsultował swojej decyzji ani z Pentagonem, ani z sojusznikiem - Koreą Południową, co doprowadziło do kryzysu w ich wzajemnych relacjach. Ponadto ówczesny prezydent nie wyznaczył nawet specjalnego wysłannika USA ds. praw człowieka w Korei

Północnej (Cha, 2020). Zrobił to dopiero jego następca Joe Biden pod koniec stycznia 2023 r., nominując Julie Turner (Lee, 2023). Niepowodzenie w pociągnięciu Korei Północnej do odpowiedzialności za masowe naruszenia praw człowieka było zwycięstwem Kima, a kompromitacją dla USA, dla których ta kwestia jest jednym z priorytetów w polityce zagranicznej.

Brak dalszego zaangażowania w dialog obu stron tj. KRL-D i USA i pominięcie przez Waszyngton stanowiska Seulu spowodowało, że Kim Dzong-Un w noworocznym przemówieniu ze stycznia 2020 r. zapowiedział demonstrację nowej broni strategicznej i zakończenie moratorium na testy broni jądrowej i międzykontynentalnych pocisków balistycznych.

4. Nowe otwarcie

Punktem zwrotnym w działaniach lidera KRL-D był 8. Kongres Partii Robotniczej Korei przeprowadzony w dniach 5-12 stycznia 2021 r. w Pjongjangu, na którym ogłoszono nowy, pięcioletni plan na lata 2021-2025. Kim Dzong-Un wykorzystał samoizolację Korei Północnej w związku z pandemią Covid-19 jako okazję do ponownej centralizacji kontroli gospodarczej. Podczas pierwszej części wystąpienia zwrócił uwagę głównie na kwestie ekonomiczne, takie jak rosnąca dominacja państwa nad rynkiem, podobieństwa do rozwoju Korei Południowej w latach 70. oraz szczegóły dotyczące kluczowych gałęzi przemysłu. Wobec braku sukcesów gospodarczych, Kim swoje przywództwo oparł na osiągnięciach militarnych (Furukawa, 2021).

Z tego powodu część druga Kongresu została poświęcona wewnętrznej dynamice państwa, polityce bezpieczeństwa narodowego KRL-D i jej stosunkom zagranicznym. Kim zapowiedział rozwój militarny KRL-D, m.in. krajowych linii produkcyjnych pocisków balistycznych średniego i międzykontynentalnego zasięgu z serii Hwasong oraz podwodnych i naziemnych pocisków balistycznych z serii Pukguksong. W trakcie przemówienia przedstawił również postępy w miniaturyzacji broni jądrowej i uczynieniu jej „znormalizowaną, taktyczną i uzbrojoną”. Zapowiedział także rozwój „dużych bomb wodorowych”, 11-osiowych przyczep raketowych, pocisków manewrujących średniego i dalekiego zasięgu, systemów rakiet przeciwlotniczych, ciężkich czołgów, haubic, nowe typy pocisków balistycznych, „hipersoniczne głowice szybujące”, bezzałogowe statki powietrzne i wojskowe satelity rozpoznawcze. Niewykluczone, że Korea Północna, chcąc rozwijać powyższe programy wojskowe będzie zmuszona importować technologię z zewnątrz. Wśród

potencjalnych partnerów wymienia się Chińską Republikę Ludową, Federację Rosyjską oraz Iran, a więc państwa pozostające w konflikcie dyplomatycznym ze USA (Frank, 2021).

W 2022 r. KRL-D przeprowadziła ponad 90 testów raketowych, demonstrując światu różnorodność wystrzelonych pocisków. Było to znacznie więcej niż w jakimkolwiek porównywalnym okresie w przeszłości. Analizując program raketowy Korei Północnej można zauważyć, że reżim północnokoreański konsekwentnie go realizuje bez żadnych przeszkód – pomimo tego, że wciąż obowiązują restrykcyjne sankcje ekonomiczne.



Źródło: Opracowanie własne na podstawie *The CNS North Korea Missile Test Database*

Chociaż rozwój programu atomowego i raketowego stał się priorytetem dla Kim Dzong-Una, to nie wykluczył on działań dyplomatycznych. Podczas 8. Kongresu zapowiedział, że „silna zdolność obronna państwa nigdy nie wyklucza dyplomacji, ale służy jako potężny środek napędzający działania dyplomatyczne na właściwy kurs, gwarantując w ten sposób sukces” (Snyder, 2022).

Wiele wskazuje na to, że chcąc mieć mocniejszą pozycję negocjacyjną w stosunkach z Waszyngtonem i z Seulem, Kim będzie rozwijał wspomniane wyżej programy. Na tę decyzję mogą wpływać jeszcze dwa inne fakty. Na początku 2021 r. nowym prezydentem USA został demokrata Joe Biden. W przeciwieństwie do Trumpa jedną z jego pierwszych decyzji było przywrócenie wspólnych ćwiczeń wojskowych i zagwarantowanie zaangażowania USA w region Azji Północno-Wschodniej. Krokiem potwierdzającym te działania było oświadczenie Biden-Moon z maja 2021 r., gdzie obie strony zapowiedziały szeroką współpracę i „nowe otwarcie” dla wspólnego sojuszu (Go, 2021).

Zmiana nastąpiła również w Korei Południowej, gdzie urząd prezydenta w 2022 r. objął konserwatysta Yoon Suk-Yeol, który w polityce zagranicznej zapowiedział zwrot ku USA. Pogłębienie współpracy politycznej, gospodarczej i wojskowej z Waszyngtonem stanowi dla niego priorytet działań. W relacjach z Koreą Północną nie wykluczył dialogu, jaki zapoczątkował jego poprzednik Moon. Jednak z uwagi na rosnące zagrożenie ze strony Korei Północnej w postaci rozwoju programu atomowego i raketowego Yoon zadeklarował zdecydowane stanowisko w sprawie denuklearyzacji Półwyspu Koreańskiego w porozumieniu z USA (Shin, 2022).

O ile współpraca na linii Waszyngton-Seul w czasach Trumpa znalazła się w kryzysie, to obecnie stosunki pomiędzy USA a Republiką Korei przeżywają „odnowienie”. Przykładowo w Waszyngtonie w kwietniu 2023 r. obie strony świętowały 70. rocznicę zawązania sojuszu. Podczas uroczystości omówiono wzmocnienie polityki odstraszenia przed Koreą Północną. Biden wystosował wyraźne ostrzeżenie pod adresem Kim Dzong-Una, oświadczając, że atak na Stany Zjednoczone lub ich partnerów „jest niedopuszczalny i spowoduje koniec jakiegokolwiek reżimu, który podjąłby takie działania”. Pokłosiem spotkania była tzw. Deklaracja Waszyngtońska, która zacieśnia współpracę militarną między obydwojma państwami (Leaders' Joint Statement, 2023).

5. Podsumowanie

W ocenie autora zacieśnienie współpracy polityczno-militarnej na linii Waszyngton i Seul może zmusić lidera KRL-D do rozmów dyplomatycznych lub do niekontrolowanego wzrostu napięcia na Półwyspie Koreańskim. Agresja militarna Federacji Rosyjskiej na Ukrainę oraz rywalizacja gospodarcza USA z Chińską Republiką Ludową czy nuklearne ambicje Iranu mogą odwrócić uwagę Waszyngtonu od problemów na Półwyspie Koreańskim. Niewykluczone, że Kim Dzong-Un wykorzysta bieżące zaangażowanie USA w różnych częściach świata do wzmocnienia swoich zdolności nuklearnych i raketowych. Już teraz można zauważyć, że strategiczna rywalizacja między Chinami a Stanami Zjednoczonymi w szczególności osłabiła motywację Waszyngtonu i Pekinu do wspólnego powstrzymywania i wywierania nacisku politycznego na KRL-D w kwestii denuklearyzacji. W przeszłości zarówno Pekin, jak i Waszyngton wspólnie wywierały presję na Koreę Północną w tej sprawie.

Prawdopodobnie Kim Dzong-Un będzie dążył do zachowania broni atomowej. Podobnie jak było w przeszłości reżim północnokoreański „przeczeka” obecne rządy Bidena i Yoona. Wydaje się, że scenariuszem oczekiwanym ze strony lidera KRL-D jest ten, w którym

administracja amerykańska, nie chcąc ryzykować wybuchu kolejnego konfliktu, zgodzi się na ustępstwa i ostatecznie uzna Koreę Północną za państwo nuklearne. Jednak czy sojusznicy USA zaakceptują taki rozwój sytuacji? Denuklearyzacja Korei Północnej jest bardzo trudnym, ale koniecznym celem dla USA i jej partnerów politycznych w Azji. Administracja Bidena potwierdziła, że jest gotowa do wznowienia rozmów bez warunków wstępnych, ale Pjongjang nie wyraził zainteresowania. Czy argument siły ze strony Kim Dzong-Una pozostanie najważniejszym imperatywem w jego polityce zagranicznej służącej zagwarantowaniu bezpieczeństwa reżimu? Prawdopodobnie tak, dlatego sojusz USA-ROK pozostanie podstawą pokoju i bezpieczeństwa w regionie Azji Północno-Wschodniej tak długo, jak denuklearyzacja Półwyspu Koreańskiego nie stanie się faktem.

6. Bibliografia

- Cha Victor (2013), *The Impossible State: North Korea, Past and Future*, Ecco; Reprint edition, London.
- Dziak Waldemar, Sajewski Krzysztof (2016), *Korea Północna. Wewnętrzne wektory trwania*, Wyd. Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa.
- Fifield Anna (2020), *Wielki Następca. Niebiańskie przeznaczenie błyskotliwego towarzysza Kim Dzong Una*, Wyd. Sine Qua Non, Kraków.
- Indyk S. Martin, Lieberthal G. Kenneth, M. E. O'Hanlon (2016), *Zmieniając historię: polityka zagraniczna Baracka Obamy*, Wyd. Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa.
- Pak H. Jung (2020), *Kim Dzong Un. Historia Dyktatora*, Wyd. ABC, Warszawa.
- Agreed Framework Between the United States of America and the Democratic People's Republic of Korea*, [online] <https://2001-2009.state.gov/t/ac/rls/or/2004/31009.htm>, [dostęp: 20.06.2023].
- Baker Peter, Sang-Hun Choe (2017), *Trump Threatens 'Fire and Fury' Against North Korea if It Endangers U.S.*, [online] <https://www.nytimes.com/2017/08/08/world/asia/north-korea-un-sanctions-nuclear-missile-united-nations.html>, [dostęp: 09.06.2023].
- Bohlen Avis (2012), *The Treaty on Intermediate-range nuclear Forces: history and lessons learned*, [online] <https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/30-arms-control-pifer-paper.pdf>, [dostęp: 17.06.2023].
- Cannon Lou (1986), *Reagan-Gorbachev Summit Talks Collapse as Deadlock on SDI Wipes Out Other Gains*, [online] <https://www.washingtonpost.com/wp-srv/inatl/longterm/summit/archive/oct86.htm>, [dostęp: 12.06.2023].
- Cha Victor, Katz Katrin Fraser (2019), *What to Expect at the Second North Korea Summit*, [online] <https://www.foreignaffairs.com/articles/north-korea/2019-02-22/what-expect-second-north-korea-summit>, [dostęp: 09.06.2023].
- Cha Victor (2020), *Two Years since Singapore: Did Kim Outplay Trump?*, [online] <https://www.csis.org/analysis/two-years-singapore-did-kim-outplay-trump>, [dostęp: 14.06.2023].
- Field Alexandra, Tarabay Jamie (2018), *North Korea hands over the possible remains of American war dead*, [online] <https://edition.cnn.com/2018/07/26/asia/north-korea-remains-american-troops-intl/index.html>, [dostęp: 13.06.2023].
- Furukawa Katsuhisa (2021), *The 8th Congress of the Workers' Party of Korea*, [online] <https://opennuclear.org/publication/8th-congress-workers-party-korea-1>, [dostęp: 12.06.2023].
- Frank Ruediger (2021), *Key Results of The Eighth Party Congress in North Korea*, [online] <https://www.38north.org/2021/01/key-results-of-the-eighth-party-congress-in-north-korea-part-2-of-2/>, [dostęp: 19.06.2023].

Go Myong-Hyun (2021), *Biden's North Korea Policy : Alliance Transformation before Denuclearization*, [online] <http://en.asaninst.org/contents/bidens-north-korea-policy-alliance-transformation-before/>, [dostęp: 20.06.2023].

Joint Statement of President Donald J. Trump of the United States of America and Chairman Kim Jong Un of the Democratic People's Republic of Korea at the Singapore Summit (2018), [online] <https://trumpwhitehouse.archives.gov/briefings-statements/joint-statement-president-donald-j-trump-united-states-america-chairman-kim-jong-un-democratic-peoples-republic-korea-singapore-summit/>, [dostęp: 15.06.2023].

McCall Rosie (2019), *North Korea's 2017 Nuclear Explosion Was Equivalent of 17 Hiroshima Bombs, Study Suggests*, [online] <https://www.newsweek.com/north-korea-2017-nuclear-explosion-17-more-hiroshima-bombs-study-suggests-1472002>, [dostęp: 05.06.2023].

Kim Patricia (2019), *Failure in Hanoi Doesn't Mean Peace Is Dead*, [online] <https://foreignpolicy.com/2019/03/01/961211-hanoi-trump-kim-nukes/>, [dostęp: 12.06.2023].

Leaders' Joint Statement in Commemoration of the 70th Anniversary of the Alliance between the United States of America and the Republic of Korea (2023), [online] <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2023/04/26/leaders-joint-statement-in-commemoration-of-the-70th-anniversary-of-the-alliance-between-the-united-states-of-america-and-the-republic-of-korea/>, [dostęp: 21.06.2023].

Lee Sung-Eun (2023), *Biden nominates Turner as North Korea human rights envoy*, [online] <https://koreajoongangdaily.joins.com/2023/01/24/national/northKorea/korea-turner-julie-turner/20230124170210406.html>, [dostęp: 12.06.2023].

Panda Ankit (2016), *A Great Leap to Nowhere: Remembering the US-North Korea 'Leap Day' Deal*, [online] <https://thediplomat.com/2016/02/a-great-leap-to-nowhere-remembering-the-us-north-korea-leap-day-deal/>, [dostęp: 10.06.2023].

Report North Korea Military Power: A Growing Regional and Global Threat (2021), [online] https://www.dia.mil/Portals/110/Documents/News/North_Korea_Military_Power.pdf, [dostęp: 18.06.2023].

Report CFR, *North Korea's Military Capabilities*, [online] <https://www.cfr.org/background/north-korea-nuclear-weapons-missile-tests-military-capabilities>, [dostęp: 05.06.2023].

Shin Mitch (2022), *Yoon and Biden Hold 1st Summit Meeting in Seoul*, [online] <https://thediplomat.com/2022/05/yoon-and-biden-hold-1st-summit-meeting-in-seoul/>, [online: 21.06.2023].

Snyder A. Scott (2022), *North Korea's Renewed Trajectory: Kim's Priority Is Status As A Powerful Nuclear State*, [online] <https://www.cfr.org/blog/north-koreas-renewed-trajectory-kims-priority-status-powerful-nuclear-state>, [dostęp: 18.06.2023].

Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons (NPT), [online] <https://www.un.org/disarmament/wmd/nuclear/npt/>, [dostęp: 19.06.2023].

The CNS North Korea Missile Test Database, [online] <https://www.nti.org/analysis/articles/cns-north-korea-missile-test-database/>, [dostęp: 18.06.2023].

Zwirko Colin, Kim Jeongmin (2022), *Kim Jong Un says he will 'never give up' nuclear weapons, rejects future talks*, [online] <https://www.nknews.org/2022/09/kim-jong-un-says-he-will-never-give-up-nuclear-weapons-rejects-future-talks/>, [dostęp: 12.06.2023].

Edyta Wojciechowska

Katedra Systemów Finansowych Gospodarki, Uniwersytet Warszawski Wydział Zarządzania,
Szturmowa 1/3 02-678 Warszawa

e.wojciechow@student.uw.edu.pl

ORCID: 0000-0001-5881-753X

Zjawisko raportowania niefinansowego ESG wśród banków komercyjnych w Europie w latach 2015-2021

The phenomenon of non-financial ESG reporting among commercial banks in Europe in 2015-2021

Streszczenie

Artykuł skupia się na rozwoju zjawiska raportowania niefinansowego ESG przez banki komercyjne w Europie. Opracowanie obejmuje 109 banków komercyjnych i jest próbą wskazania tendencji raportowania środowiskowego, społecznego i zarządczego przez te instytucje w Europie. Dane dotyczące punktacji ESG zaczerpnięte są z bazy Thomson Reuters Eikon i obejmują lata 2015-2021. Praca ma na celu zweryfikowanie jak rozwija się raportowanie niefinansowe na przestrzeni ostatnich lat. Wnioski zawarte w niniejszym artykule są podstawą do głębszego eksplorowania nowopowstałego nurtu ESG w sektorze bankowym.

Słowa kluczowe: raportowanie ESG, banki komercyjne, raportowanie niefinansowe

Abstract

The article focuses on the development of non-financial ESG reporting by commercial banks in Europe. The study covers 109 commercial banks and is an attempt to indicate trends in environmental, social and management reporting by these institutions in Europe. ESG score data is taken from the Thomson Reuters Eikon database and covers the years 2015-2021. The work aims to verify how non-financial reporting has been developing in recent years. The conclusions contained in this article are the basis for a deeper exploration of the newly emerging ESG trend in the banking sector.

Keywords: ESG reporting, commercial banks, non-financial reporting

1. Wstęp

Poniższe opracowanie skupia się na zyskującym znaczenie pojęciu ESG w sektorze bankowym, które jest skrótem od angielskich słów *Environmental, Social, Corporate Governance*. Niniejszy artykuł ma za zadanie przybliżyć tendencje stosowania raportowania niefinansowego przez banki komercyjne w Europie w latach 2015-2021. Istotność tego zjawiska potwierdzają regulacje prawne wprowadzane przez Unię Europejską, które wskazują, że do 2026 roku raportowanie ESG ma dotyczyć wszystkich spółek działających na terenie UE. Aktualnie podmioty gospodarcze – w tym banki komercyjne wchodzą w okres przejściowy w zakresie tzw. ujawnień taksonomicznych (Maruszkin, 2022).

Obecne zmiany wywołane są potrzebami wskazywanymi przez rynek. Interesariusze nie są nastawieni jedynie na osiąganie zysków. Rosnąca świadomość ludzkości dotycząca zrównoważonego rozwoju, zmienia podejście także w dziedzinie ekonomii i finansów. Coraz

więcej inwestorów wykazuje zainteresowanie produktami finansowymi, które niosą za sobą wartość ekologiczną, bądź umożliwiają bycie częścią zrównoważonego przedsięwzięcia.

Niniejsze opracowanie ma na celu udzielić odpowiedzi na szereg pytań, między innymi: czym jest pojęcie ESG, w jakim kierunku idą zmiany w podejściu banków komercyjnych do stosowania raportowania niefinansowego, który z filarów osiąga najwyższą punktację, czy poziom rozwinięcia gospodarczego kraju wpływa na raportowanie niefinansowe banków? Artykuł jest próbą wypełnienia luki badawczej, która wywołana jest relatywną innowacyjnością wskazywanej problematyki.

2. Przegląd literatury

Można stwierdzić, że rozwój ESG jest rozszerzeniem koncepcji CSR (*Corporate Social Responsibility*), mającej u swych podstaw wskazanie ludzkich aspektów biznesu i skupienie uwagi na elementach organizacji, które także mogą zwiększać jego wartość pomimo niefinansowego charakteru. Naukowcy wskazują na istotność koncepcji społecznych w obszarze finansów. Kłobukowska J. (2019) zwraca uwagę na tendencje zainteresowania inwestorów instrumentami społecznie odpowiedzialnymi. Autorka stawia tezę, że czynniki pozaekonomiczne na trwałe zostaną włączone do tradycyjnej analizy finansowej. Twierdzi, że ewolucja rynków finansowych i poszukiwanie przez inwestorów alternatywnych sposobów na lokowanie środków sprzyja rozwojowi zjawisk CSR oraz ESG. Klimczak B. (1997) porusza zagadnienie dotyczące etyki na rynkach finansowych, co potwierdza znaczenie aspektów pozafinansowych w ekonomii. Zjawisko wykazywania przez inwestorów moralnej odpowiedzialności ma bezpośrednie odzwierciedlenie w ich decyzjach na rynku finansowym. Wskazuje także, że to inwestorzy instytucjonalni są organami tworzącymi normy etyczne na rynku i wskazują reguły wymuszające zachowanie chociażby minimum zasad moralnych

Wzrost zainteresowania wokół raportowania ESG w sektorze bankowym potwierdzają pojawiające się publikacje na ten temat. Istotnym opracowaniem jest pozycja M. Ziolo (2020), przedstawiająca perspektywy zrównoważonych rynków finansowych w kraju i na świecie. Stanowi jedną z ważniejszych w Polsce pozycji książkowych, która zbiera najaktualniejsze wnioski wynikające z eksplorowania zjawiska raportowania niefinansowego. Zwraca uwagę na konieczność transformacji finansów konwencjonalnych, by sprostać oczekiwaniom otoczenia przenikającym ze sfery realnej do sfery finansowej. Wskazuje zarówno na szanse jak i zagrożenia wynikające z innowacyjnego podejścia do finansów. J. Zabawa (2019), omawia bankowość ekologiczną w nawiązaniu do społecznej odpowiedzialności biznesu, co ma na celu zarysowanie nowych tendencji w sektorze

bankowym. Skupia się także na roli banku jako instytucji finansującej ochronę środowiska. Autorka podjęła się analizy raportowania niefinansowego banków w Polsce bazując na sprawozdawczości GRI w latach 2016-2017. W rezultacie okazało się, że banki w Polsce są dopiero w początkowej fazie wdrażania raportowania niefinansowego.

Fierla A. (2021) uwypukla zmianę w podejściu inwestorów i podkreśla wzrost znaczenia inwestycji odpowiedzialnych społecznie. Pojęcie zrównoważonych inwestycji jest również przedmiotem rozważań publikacji Janik B. (2014). Autorka osadza rozwój finansów i inwestycji zrównoważonych w teorii ekonomii i podkreśla, że genezą ich jest ekonomia środowiskowa będąca gałęzią ekonomii neoklasycznej. Już w latach 70 XX w. ukształtowała się świadomość na temat ekonomii zrównoważonego rozwoju, lecz została przyćmiona dominacją aspektów głównie ekologicznych. Taki stan rzeczy miał miejsce aż do chwili obecnej, kiedy to ponownie rozpatruje się poruszaną problematykę w aspekcie zrównoważonym, a kwestie środowiskowe są jedną ze składowych a nie dominującym ogniwem.

Badacze El Khoury, R., Nasrallah, N., & Alareeni, B. (2021) dopatrują się również wpływu ESG na funkcjonowanie banków komercyjnych skupiając się na regionie MENA. Weryfikują, czy wdrażanie zasad ESG ma wpływ na wyniki finansowe banków. Badacze weryfikują, czy stosowanie raportowania niefinansowego jest mierzalnym polepszeniem efektywności banku, czy służy jako narzędzie marketingowe. Autorzy sugerują możliwy scenariusz, jakim jest maskowanie niekorzystnych wyników finansowych aktywnością w zakresie sprawozdawczości zrównoważonej i proekologicznej. Podobne podejście do problematyki ESG mają Di Tommaso, C., & Thornton, J. (2020) udowadniając, że stosowanie się do strategii ESG zmniejsza ryzyko banków wyrażone jako Z-Score.

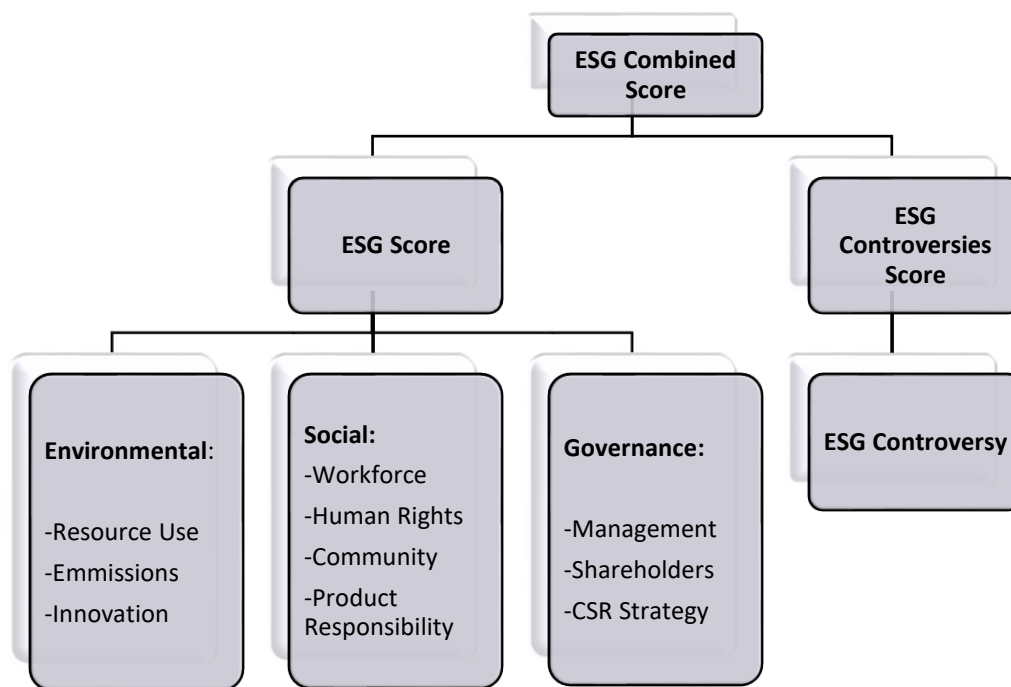
Zainteresowanie ESG potwierdzają coraz liczniejsze publikacje naukowe z zakresu ekonomii i finansów. Badacze starają się poszukiwać zależności na rynkach poszczególnych części świata. Weryfikuje się między innymi rynek europejski (Bătae i in., 2020; Bătae, Dragomir, Feleagă, 2021; Di Tommaso, 2020), Bliski Wschód i Afrykę Północną (El Khoury i in., 2021; El Khoury, Nasrallah, Alareeni, 2021b), Azję (Ahmed, Ahmed, S. P., Hasan, 2018) oraz kraje islamskie (Paltrinieri, Dreassi, Migliavacca, Piserà, 2020).

Poszerzenie horyzontu czasowego, wykorzystanie punktacji z bazy Reuters Thomson Eikon, a także włączenie zmiennych makroekonomicznych jak wskaźnik rozwoju gospodarczego sprzyjają wypełnieniu luki badawczej wskazanego przeglądu literatury. Poniższa analiza ma na celu usystematyzowanie pojęcia ESG i zobrazowania kierunku wdrażania tej strategii wśród banków komercyjnych w Europie. Dynamiczny rozwój

w zakresie raportowania niefinansowego i jego nieustanne kształtowanie się są motywacją do eksplorowania tego trendu w otoczeniu naukowym. Badanie tego obszaru przez środowisko naukowe może być podstawą dla decydentów, jak również interesariuszy rynku finansowego.

3. Charakterystyka danych

Dla kompleksowego zrozumienia poruszanej problematyki niezbędne jest przedstawienie metodologii, na której została oparta analiza niniejszego opracowania. Główne filary: Environmental (aspekt środowiskowy), Social (aspekt społeczny), Governance (aspekt zarządczy), dzielą się na poszczególne podpunkty. Filar środowiskowy zawiera w sobie podkategorie: Emissions Score (mierzy zaangażowanie i skuteczność organizacji w ograniczaniu emisji szkodliwych substancji do środowiska); Resource Use Score (zdolność do ograniczania wykorzystania materiałów, energii, wody i zastępowania ich bardziej ekologicznymi rozwiązaniami); Environmental Innovation Score (umiejętność tworzenia nowych technologii i procesów środowiskowych, wspomagających redukcję kosztów). Filar społeczny: Workforce Score (mierzy efektywność organizacji w zakresie zapewniania satysfakcji z pracy i tworzenia przyjaznego miejsca dla pracowników); Human Rights Score (odnosi się do przestrzegania praw człowieka); Community Score (mierzy zaangażowanie jednostki do bycia częścią zrównoważonego otoczenia, chroniącej zdrowie publiczne i etykę biznesową); Product Responsibility Score (wynik odpowiedzialności za produkt, zdolność jednostki do wytwarzania towarów i usług wysokiej jakości, dbającej o zdrowie i bezpieczeństwo klienta, a także prywatność danych). Filar zarządczy: Management Score (mierzy funkcjonowanie jednostki zgodnie z najlepszymi praktykami rynku i poszanowaniem zasad ładu korporacyjnego); Shareholders Score (bada mechanizmy równego traktowania akcjonariuszy i przeciwdziałania wrogim przejęciom); CSR Strategy Score (odzwierciedla praktyki stosowane przez organizacje zgodne ze społeczną odpowiedzialnością biznesu) (Thomson Reuters, 2017; 2022). Struktura opisanych filarów znajduje się na Rysunku 1.



Rysunek 1. Filary punktacji ESG. Źródło: Opracowanie własne na podstawie metodologii Thomson Reuters Eikon.

Każdy z elementów oceniany jest w skali od 0 do 100, gdzie 100 jest najwyższą wartością świadcząca o najbardziej rzetelnym wypełnianiu kryteriów. Punkty mogą być przydzielane zarówno dla poszczególnych podkategorii jak i w formie zbiorczej oceny przyjmującej postać ESG Score lub ESG Combined Score. ESG Combined Score uwzględnia również składową jaką jest ESG Controversy, wskazującą na kontrowersje w mediach dotyczące danego podmiotu. W tym przypadku im wyższa punktacja (bliższa 100) tym mniej negatywnych informacji na rynku o analizowanej jednostce. Gdy punktacja za kontrowersje jest wyższa niżeli ogólna punktacja ESG, wówczas wartość wskaźnika kombinowanego jest równa ogólnej punktacji ESG, gdy niższa to punktacja wskaźnika kombinowanego jest średnią sumy punktacji ogólnej i punktacji za kontrowersje (Thomson Reuters, 2017; 2022).

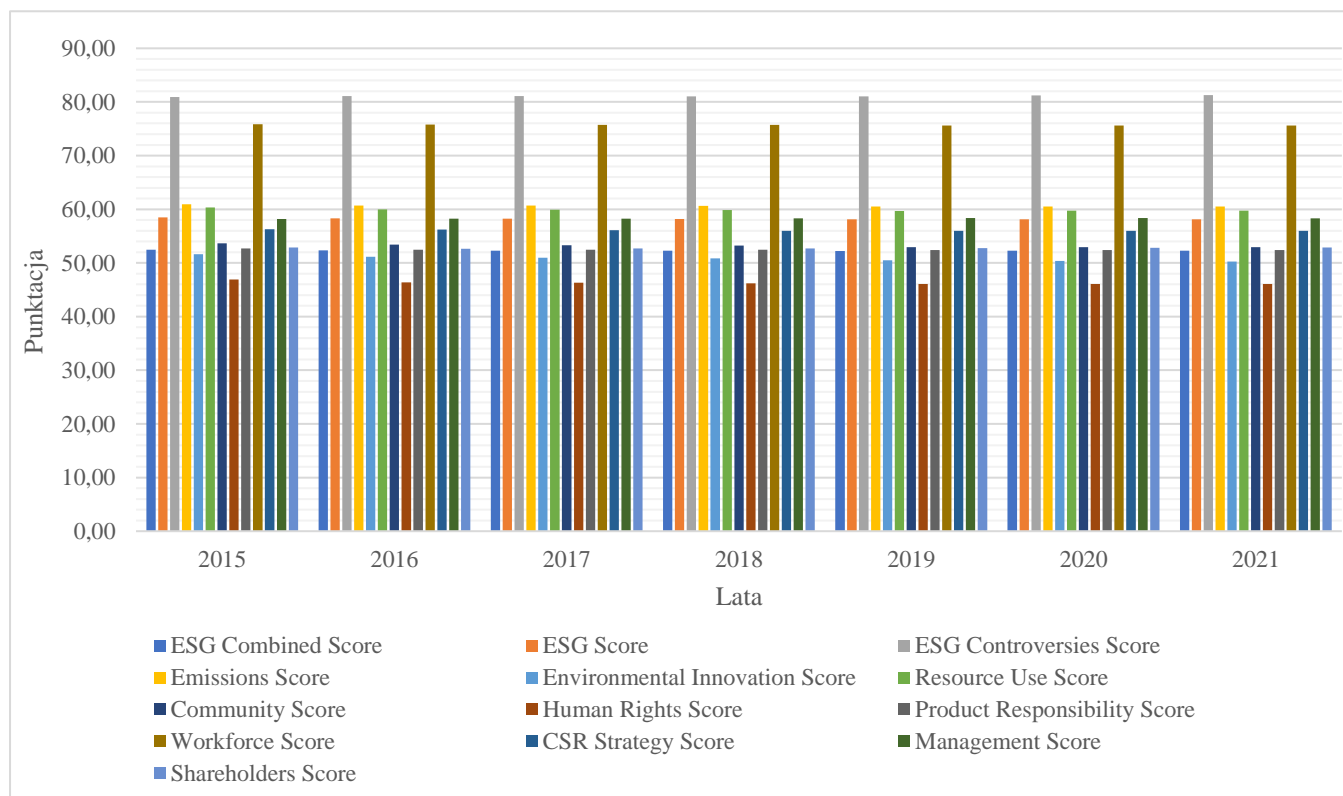
Tabela 1. Tworzenie punktacji wskaźnika kombinowanego (ESG Combined Score). Źródło: Opracowanie własne na podstawie metodologii Thomson Reuters Eikon

Scenariusz	ESG Controversies Score	ESG Score	ESG Combined Score
Controversies Score \geq ESG Score	100	80	80
Controversies Score $<$ ESG Score	52	54	53

4. Analiza problemu

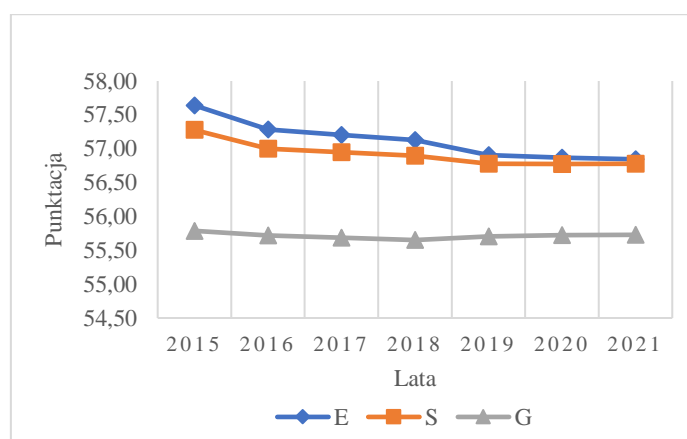
Problematyka niniejszego opracowania opiera się na analizie 109 banków komercyjnych w Europie z 23 krajów: Austria, Belgia, Cypr, Czechy, Dania, Finlandia, Francja, Niemcy, Grecja, Węgry, Islandia, Irlandia, Włochy, Holandia, Norwegia, Polska,

Portugalia, Rumunia, Hiszpania, Szwecja, Szwajcaria, Turcja, Wielka Brytania. Obserwacje dotyczą danych z okresu 2015 – 2021 pobranych z bazy Thomson Reuters Eikon. Dane przedstawione na wykresach bazują na uśrednionych punktacjach uzyskanych przez banki w poszczególnych państwach. Celem analizy jest wskazanie tendencji zjawiska raportowania niefinansowego ESG przez banki komercyjne w Europie.



Rysunek 2. Znaczenie poszczególnych kategorii w punktacji ESG banków komercyjnych w Europie. Źródło: Opracowanie własne na podstawie metodologii Thomson Reuters Eikon [12.05.2023].

Najwyższa średnia wartość we wszystkich latach dotyczy składowej odnoszącej się do kontrowersji. Jest to dobra informacja, wskazująca, że większości banków nie dotyczą skrajne sytuacje kontrowersji branżowych poruszanych w mediach. Druga kategoria, w której banki uzyskują wysoką punktację dotyczy tworzenia przyjaznych warunków pracy. Uwidacznia się tutaj postępujący trend tzw. Work-life balance, zjawiska eksplorowanego już od lat 80 XX wieku (Guest D., 2002). Pracodawcy coraz częściej starają się zapewniać nie tylko wynagrodzenie, ale pakiet benefitów pracowniczych, ergonomiczną przestrzeń do pracy i wiele innych. Na trzecim miejscu jest wskaźnik z sekcji środowisko i dotyczy punktacji za emisyjność. Najniższe wartości przyjmuje wskaźnik praw człowieka, innowacji środowiskowych i odpowiedzialności z wykorzystania zasobów. Co nie oznacza oczywiście, że te obszary zostają całkowicie zaniedbywane ze strony raportujących podmiotów.

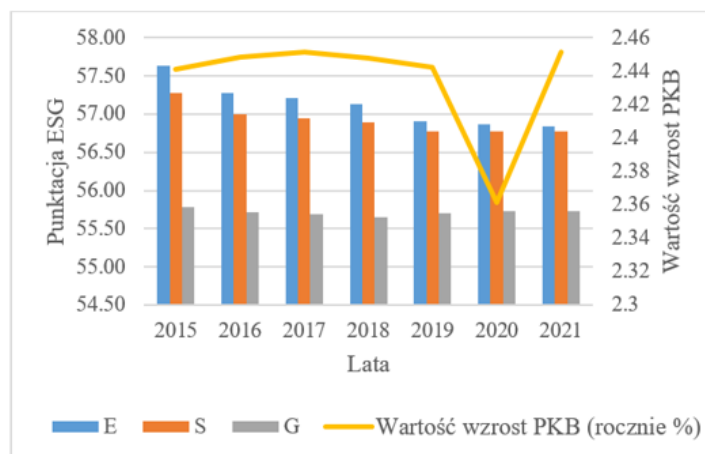


Rysunek 3. Tendencje punktacji ESG banków komercyjnych w podziale na główne filary w pełnej próbie. Źródło: Opracowanie własne na podstawie metodologii Thomson Reuters Eikon [12.05.2023]

Analizując Rysunek 3. zauważa się najwyższe średnie wartości dla filaru środowiskowego. Widoczny jest trend spadkowy dla dominacji tej kategorii i zrównywanie się ze średnim poziomem punktacji filaru społecznego. Wynika to z kilku powodów. Po pierwsze wprowadzenie zjawiska ESG wywoływało początkowo skojarzenia z podejściem proekologicznym. Wraz z eksplorowaniem tego zagadnienia i postępującą edukacją na ten temat zaczęto zachowywać większą dbałość o pozostałe filary, nie skupiając się na dość dobrze już rozwiniętym obszarze ekologii. Dbałość o walory społeczne zaczyna kształtować się na podobnym poziomie co kwestie ekologiczne. Podobnie zauważa się utrzymywanie stałych poziomów średnich z nieznaczną tendencją wzrostową punktacji dla grupy zarządzenia. Jest to filar sprawiający do tej pory największe problemy dla raportujących. Rozwiązania ekologiczne, bądź społeczne organizacja jest w stanie wprowadzić w relatywnie łatwy sposób, których rezultaty są widocznie w krótkim czasie. Efektywne zarządzanie jednostką natomiast wymaga czasu i zastosowania bardziej skomplikowanych mechanizmów, a skutki podjętych działań widoczne są w dalszej perspektywie. Można spodziewać się wzrostu tej punktacji w ciągu najbliższych lat. Organizacje coraz prężniej pracują nad wdrażaniem strategii ESG, ponadto część z nich znajduje się już w okresie przejściowym uregulowanym przez Taksonomię. Długofalowe efekty włączania obowiązku raportowania niefinansowego powinny uwypuklać się w ciągu najbliższych okresów (Janik, 2022; Ziolo, 2020).

Spadek średniej wartości punktacji nie powinien być jednoznacznie traktowany jako spadek dbałości o wszystkie składowe filarów ESG. Nie oznacza także spadku znaczenia raportowania niefinansowego. Warte uwagi w tym wątku powinno być włączenie pojęcia tzw.

greenwashingu (pol. „zielone kłamstwo”). Z roku na rok zwiększa się świadomość co do interpretowania i wdrażania zjawiska ESG także wśród banków komercyjnych. Pierwsze próby wykazywania informacji niefinansowej zawierały często nieistotne zdarzenia, były oceniane intuicyjnie. Wprowadzało to niekiedy w błąd interesariuszy, którym przedstawiono jednostkę jako podmiot funkcjonujący zgodnie z zasadami ESG i uzyskującą wysoką punktację, mimo, że jej działalność operacyjna wyrządzała znaczną szkodliwość środowiskową i społeczną oraz nie była balansowana zrównoważonymi inicjatywami. Przykładem mogły być banki, które nadal nie ograniczyły papierowego obiegu dokumentów a w raportowaniu niefinansowym wskazywały aktywność pracowników w biegu charytatywnym. Oczywiście, każdy przejaw zachęcania do działań społecznych jest oceniany pozytywnie, ale brak w takim zachowaniu spójności i proporcji zużytych ton papieru w stosunku do jednej akcji charytatywnej. Incydenty o takim charakterze stały się podstawą do prewencji w tym zakresie i eliminowania pozornie zrównoważonych inicjatyw oraz klasyfikowanie ich jako *greenwashing*. Rynek ciągle uczy się oceny ESG, stąd ciągle precyzowanie tego zjawiska i klasyfikacji odpowiednich czynności może wpływać na zwiększanie restrykcji w ocenie jednostek i spadki przyznawanych punktów (El Khoury, Nasrallah, Alareeni, 2021; Zabawa, 2019, Ziolo, 2020).



Rysunek 4. Kształtowanie się punktacji ESG w zależności od poziomu wzrostu PKB. Źródło: Opracowanie własne na podstawie metodologii Thomson Reuters Eikon [12.05.2023].

Dla osadzenia zjawiska raportowania niefinansowego banków komercyjnych w realia otoczenia makroekonomicznego w Europie, w niniejszej analizie został wykorzystany wskaźnik wzrostu PKB. Do zobrazowania relacji pomiędzy poziomem wzrostu PKB a średnimi punktacjami filarów ESG może posłużyć Rysunek 4. Można zauważyć, że zmiany w poziomie rozwoju gospodarczego nie mają znacznego wpływu na tendencje raportowania ESG wśród banków komercyjnych w Europie. Rozszerzenie okresu badawczego obejmujące

także lata 2020/2021 pozwala uzupełnić analizę o refleksje dotyczące szczytu pandemii COVID-19. Również widoczny jest brak reakcji zjawiska ESG na kwestie związane z kryzysem spowodowanym koronawirusem. Potwierdza to wnioski z poprzedniego akapitu, że raportowanie ESG kształtuje się na stopniowo wypracowywanych kryteriach i założeniach, a relatywnie krótki okres funkcjonowania tego zjawiska i niedoprecyzowana ostatecznie jego forma jest trudna do zdefiniowania jednoznacznych zależności w oparciu o ugruntowane wskaźniki makroekonomiczne. Oczywiście pozostaje w tym zakresie otwarte pole do polemiki i eksplorowania zagadnienia rozbudowując zakres badania o kolejne zmienne makroekonomiczne i informacje ESG, które będą się rozbudowywać rok do roku o nowe dane (Nizam, Ng, Dewandaru, Nagayev, Nkoba, 2019).

5. Zakończenie

Zjawiska obejmujące problematykę zrównoważonego rozwoju przenoszą się także do sfery finansowej gospodarki. Rosnące oczekiwania interesariuszy rynku finansowego wymuszają podążanie za zmianami także na sektorze bankowym. Ponadto raportowanie niefinansowe nie wynika jedynie z trendów współcześnie funkcjonującego świata, ale także jest w trakcie kształtujących się regulacji prawnych. Podstawą prawną jest Rozporządzenie UE nazywane potocznie Taksonomią, zgodnie z którą banki komercyjne znajdują się w okresie przejściowym ujawnień niefinansowych. Już w 2023 instytucje kredytowe opublikują informacje o zarządzaniu ryzykiem ESG w ramach Filara III adekwatności kapitałowej. Rok później, bo w 2024 banki będą ujawniać wskaźnik GAR (ang. Green Asset Ratio), czyli udział aktywów spełniających kryteria taksonomii (Maruszkin, 2022). W związku z tym monitorowanie nowych poziomów ryzyka: środowiskowego, społecznego i ładu korporacyjnego będą kwestią nie tylko etyczną, ale także ekonomiczną. Powyższe aspekty stały się motywacją do podjęcia niniejszej analizy.

Celem opracowania było zweryfikowanie aktualnych tendencji raportowania niefinansowego wśród banków komercyjnych w Europie w latach 2015 – 2021. Z analizy wynika, że ogólna średnia punktacja w filarach środowiskowym i społecznym ma tendencję malejącą, zaś w filarze zarządzania zachowana stabilnie z niewielkim wzrostem. Jest to spowodowane ciągłym standaryzowaniem się punktacji ESG biorącej pod uwagę przeciwdziałanie zjawisku greenwashingu i weryfikującej poziom faktycznych zrównoważonych inicjatyw. Raportowane działania oceniane są z czasem bardziej rygorystycznie i miarodajnie do efektów. Ponadto redukcję punktów w filarze środowiskowym powoduje zwiększony poziom świadomości uczestników rynku. Aspekt ESG

przestaje być interpretowany jedynie z perspektywy działań proekologicznych, ale także umiejętnie rozbudowywany jest przez rosnące znaczenie inicjatyw społecznych i ładu korporacyjnego.

Podjęta problematyka jest podstawą do głębszego eksplorowania tak dynamicznie rozwijającego się zjawiska raportowania ESG w sektorze bankowym. Polemika podjęta w tym obszarze przez opracowania naukowe, może być przydatna dla organów tworzących regulacje w tym zakresie jak i interesariuszy oraz praktyków rynku finansowego.

6. Bibliografia

- Ahmed, S. U., Ahmed, S. P., & Hasan, I. (2018). Why banks should consider ESG risk factors in bank lending? *Banks & bank systems*, (13, Iss. 3), 71-80.
- Bătae, O. M., Dragomir, V. D., & Feleagă, L. (2020). Environmental, social, governance (ESG), and financial performance of European banks. *Accounting and Management Information Systems*, 19(3), 480-501.
- Bătae, O. M., Dragomir, V. D., & Feleagă, L. (2021). The relationship between environmental, social, and financial performance in the banking sector: A European study. *Journal of Cleaner Production*, 290, 125791.
- Bauer, K., Hońko, S., Orzeszko, T., & Szadziwska, A. (2020). *Informacje finansowe i niefinansowe w ocenie działalności banku*. Instytut Prawa Gospodarczego Sp. z oo.
- Di Tommaso, C., & Thornton, J. (2020). Do ESG scores effect bank risk taking and value? Evidence from European banks. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 27(5), 2286-2298.
- El Khoury, R., Nasrallah, N., & Alareeni, B. (2021). The determinants of ESG in the banking sector of MENA region: a trend or necessity? *Competitiveness Review: An International Business Journal*, 33(1), 7-29.
- El Khoury, R., Nasrallah, N., & Alareeni, B. (2021b). ESG and financial performance of banks in the MENAT region: concavity–convexity patterns. *Journal of Sustainable Finance & Investment*, 1-25.
- Fierla A. (2021). *Zrównoważone inwestycje: Finansowanie obligacjami i zabezpieczeniami*, Warszawa: SGH.
- Guest, D. E. (2002). Perspectives on the study of work-life balance. *Social Science Information*, 41(2), 255-279.
- Huang, H. H., Kerstein, J., & Wang, C. (2018). The impact of climate risk on firm performance and financing choices: An international comparison. *Journal of International Business Studies*, 49(5), 633-656.
- Janik, B. (2014). *Inwestycje finansowe w koncepcji zrównoważonego rozwoju*. Difin SA.
- Janik B. (2022). *Inwestycje społecznie odpowiedzialne. Typologia krajów europejskich*. Warszawa: Wydawnictwo C.H.Beck.
- Klimczak B. (1997). *Etyczne otoczenie rynku kapitałowego*. Wrocław: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego we Wrocławiu.
- Kłobukowska J. (2019). *Spółecznie odpowiedzialne inwestowanie na rynku kapitałowym w Polsce. Stan i perspektywy rozwoju*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Kretek, H. A. (2020). *Implementacja idei europejskiego zielonego ładu na bazie społecznej gospodarki rynkowej determinantą zarządzania w realizacji założeń zrównoważonego rozwoju*. Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Raciborzu.
- Maruszkin R. (red.). (2022). *Taksonomia. Komentarz do rozporządzenia 2020/852 w sprawie ustanowienia ram*

ulatwiających równoważone inwestycje. Warszawa: C.H.Beck.

Nizam, E., Ng, A., Dewandaru, G., Nagayev, R., & Nkoba, M. A. (2019). The impact of social and environmental

sustainability on financial performance: A global analysis of the banking sector. *Journal of Multinational Financial Management*, 49, 35-53.

Paltrinieri, A., Dreassi, A., Migliavacca, M., & Piserà, S. (2020). Islamic finance development and banking ESG scores: Evidence from a cross-country analysis. *Research in International Business and Finance*, 51, 101100.

Thomson Reuters. (2017). *Thomson Reuters ESG Scores*. Pobrane z

https://www.esade.edu/itemsweb/biblioteca/bbdd/inbdd/archivos/Thomson_Reuters_ESG_Scores.pdf.

Thomson Reuters. (2022). *Environmental, Social And Governance Scores from Refinitiv*. Pobrane z

https://www.refinitiv.com/content/dam/marketing/en_us/documents/methodology/refinitiv-esg-scores-methodology.pdf.

Zabawa, J. (2019). *Bankowość ekologiczna w społecznej odpowiedzialności biznesu: rola, uwarunkowania i mierniki* (Vol. 291). Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.

Zalega, T. (2016). Rozwój zrównoważony a ekonomia zrównoważonego rozwoju – zarys problematyki. *Studia i Materiały*, (1/2016 (20)), 101-122.

Zioło, M. (2020). *Finanse zrównoważone*. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.

Jacek Prokop

Katedra Ekonomii Biznesu, Szkoła Główna Handlowa w Warszawie
ul. Madalińskiego 6/8
02-513 Warszawa
jacek.prokop@sgh.waw.pl
ORCID: 0000-0001-5881-753X

Czynniki wpływające na kartelizację gałęzi

Factors Influencing Cartelization of Industries

Streszczenie

W niniejszej pracy przedstawiono bodźce wpływające na powstawanie i funkcjonowanie zmów kartelowych. W szczególności przeanalizowano warunki sprzyjające kartelizacji gałęzi. Ponadto, zaprezentowano wstępne wyniki badań nad zachowaniem przedsiębiorstw w reakcji na działania urzędów antymonopolowych.

Słowa kluczowe: kartelizacja gałęzi, stabilność karteli, ochrona konkurencji

Abstract

This paper presents the incentives affecting the creation and functioning of cartel agreements. In particular, the conditions conducive to industry cartelization were analyzed. Moreover, preliminary research results on the behavior of enterprises in response to antitrust office actions were presented.

Keywords: industry cartelization, cartel stability, competition protection

Wstęp

Poniższe opracowanie skupia się na zyskującym znaczenie pojęciu ESG w sektorze bankowym, które jest skrótem od angielskich słów *Environmental, Social, Corporate Governance*. Niniejszy artykuł ma za zadanie przybliżyć tendencje stosowania raportowania niefinansowego przez banki komercyjne w Europie w latach 2015-2021. Istotność tego zjawiska potwierdzają regulacje prawne wprowadzane przez Unię Europejską, które wskazują, że do 2026 roku raportowanie ESG ma dotyczyć wszystkich spółek działających na terenie UE. Aktualnie podmioty gospodarcze – w tym banki komercyjne wchodzi w okres przejściowy w zakresie tzw. ujawnień taksonomicznych (Maruszkin, 2022).

W wielu gałęziach gospodarowania przedsiębiorstwa podejmują działania w kierunku koordynacji wielkości produkcji lub uzgadniania strategii cenowych, aby osiągnąć wyższe zyski. Tego typu działania są określane mianem tworzenia karteli bądź zmów. Gdyby wszystkie przedsiębiorstwa w danej gałęzi weszły w skład kartelu, to mogłyby zachowywać się jak monopolista i łącznie osiągnąć maksymalnie możliwy zysk. Nawet, gdy zmowa kartelowa dotyczy tylko części przedsiębiorstw, to jednak wpływa to na ograniczenie konkurencji i ma szkodliwy wpływ na dobrobyt konsumentów, a także całej gałęzi. Dlatego istotne jest badanie procesów ograniczania konkurencji w celu zwalczania tych szkodliwych działań.

Celem niniejszej pracy jest przedstawienie bodźców wpływających na powstawanie i funkcjonowanie zmów kartelowych. W szczególności przeanalizowane zostaną warunki sprzyjające kartelizacji gałęzi. Ponadto, zaprezentowane zostaną wstępne wyniki badań nad zachowaniem przedsiębiorstw w reakcji na działania urzędów antymonopolowych.

Kartel w warunkach modelu Bertrand

Umowy kartelowe są nielegalne, więc drogą sądową nie można wyegzekwować ich przestrzegania. Stąd wszelkie porozumienia tego typu pomiędzy przedsiębiorstwami muszą podtrzymywać się samoczynnie. Klasycznym modelem samoczynnie podtrzymywanej umowy jest gra dynamiczna polegająca na wielokrotnym powtarzaniu jednookresowej konkurencji typu Bertrand w nieskończonym horyzoncie czasowym.

Model Bertrand zakłada, że na rynku dobra homogenicznego funkcjonują tylko dwa przedsiębiorstwa ponoszące identyczne, stałe koszty krańcowe c , a moce produkcyjne są nieograniczone w porównaniu do potencjalnego popytu rynkowego. Producenci w sposób jednoczesny i niezależny od siebie ustalają poziom cen na swoje produkty. Konsumenci natomiast kupują po najniższej oferowanej na rynku cenie, a w przypadku identycznej ceny przyjmuje się, że połowa z nich kupuje od jednej firmy, a druga połowa od drugiej. Celem każdego z przedsiębiorstw w grze statycznej jest maksymalizacja jednookresowego zysku.

Jedynym punktem równowagi Nasha w takiej grze jest para strategii $p1^*$ oraz $p2^*$, dla których:

$$p1^* = p2^* = c. \quad (1)$$

Natomiast, gdy gra jest powtarzana wielokrotnie, przedsiębiorstwa mają możliwość osiągnięcia łącznie zysków monopolowych utrzymując umowę poprzez groźbę ukarania przedsiębiorstwa wyłamującego się z kartelu.

Wystarczy rozpatrzyć strategię, w której przedsiębiorstwa ustalą cenę monopolową pm w okresie t , o ile tylko żadne z nich nie obniżyło ceny wcześniej. Gdyby którakolwiek z firm zmniejszyła cenę poniżej poziomu monopolowego w dowolnym momencie, to od następnego okresu oba przedsiębiorstwa ustalą cenę na poziomie kosztów krańcowych, co spowoduje spadek zysków do zera (tzw. strategia spustowa). Zakładając, że w grze dynamicznej przedsiębiorstwa są zainteresowane maksymalizacją obecnej wartości przyszłego strumienia zysków oraz przyjmując czynnik dyskontowy δ , można wyznaczyć warunki istnienia umowy w równowadze doskonałej w podgrach.

Przedsiębiorstwo obniżające cenę nieco poniżej poziomu monopolowego osiągnęłoby jednorazowo zysk bliski monopolowemu (i.e. π^m), zaś we wszystkich kolejnych okresach osiągnięty zysk byłby zerowy. Zyski każdego z przedsiębiorstw osiągnięte w warunkach kontynuacji zмовы wyniosłyby $\pi^m/2$ w każdym okresie funkcjonowania kartelu. Zatem, gdy zachodzi nierówność

$$\pi^m/2(1+\delta+\delta^2+\dots)\geq\pi^m \quad (2)$$

to strategię spustowe stosowane przez przedsiębiorstwa będą stanowiły równowagę doskonałą w podgrach. Z warunku (2) wynika, że będzie to miało miejsce dla $\delta\geq 1/2$, czyli zмова może być podtrzymywana, o ile tylko przedsiębiorstwa są dostatecznie cierpliwe.

Bodźce sprzyjające zмовie ulegają osłabieniu, gdy liczba firm w gałęzi zwiększa się. Wniosek taki można wysnuć z rozszerzenia powyższego modelu duopolu na przypadek n firm. Wówczas zмова pozwala uzyskać pojedynczemu przedsiębiorstwu korzyści o wartości

$$\pi^m/n(1+\delta+\delta^2+\dots) \quad (3)$$

Zatem rozpatrywane strategię spustowe zagwarantują równowagę doskonałą w podgrach, gdy korzyści dane wyrażeniem (3) będą nie mniejsze niż zysk monopolowy π^m , co będzie miało miejsce dla $\delta\geq(n-1)/n$. Wraz ze wzrostem liczby przedsiębiorstw w gałęzi n wyrażenie $(n-1)/n$ coraz bardziej zbliża się do jedności, co oznacza, że cierpliwość przedsiębiorstw mierzona współczynnikiem dyskontowym δ musi być znaczna, aby zмова mogła zachować swoją stabilność. Zatem przy danej wielkości parametru δ , wzrost liczby przedsiębiorstw w danej gałęzi utrudnia funkcjonowanie karteli.

Różnorodność przedsiębiorstw i popyt rynkowy

Oprócz liczby przedsiębiorstw w gałęzi, ważną rolę odgrywa stopień ich homogeniczności bądź heterogeniczności. W przypadku identycznych przedsiębiorstw można oczekiwać, że równowaga rynkowa będzie symetryczna. Natomiast, gdy firmy są zróżnicowane, np. pod względem oferowanego produktu, kosztów produkcji, czy mocy wytwórczych, wówczas bodźce do utrzymywania zмовы bądź oszukiwania mogą rozkładać się asymetrycznie pomiędzy uczestników kartelu.

Przykładowo, Compte, Jenny i Rey (2002) rozpatrzyli model zмовы pomiędzy przedsiębiorstwami różniącymi się wielkościami mocy wytwórczych. Udowodnili oni, że przedsiębiorstwa posiadające duże moce wytwórcze mają silniejsze bodźce do oszukiwania, gdyż zdolność małych producentów do odwetu jest ograniczona. Stwierdzili, że mniejsza

asymetria w zakresie mocy wytwórczych sprzyja kartelizacji. Analogiczne wyniki, w nieco innych modelach, uzyskali również Vasconelos (2005) oraz Bos i Harrington (2010).

W modelu z liderem cenowym Prokop (2011) udowodnił, że przedsiębiorstwa bardziej efektywne mają większe bodźce do utworzenia kartelu i pozostania w nim. Ponieważ przedsiębiorstwa te często posiadają znaczne moce produkcyjne oraz duże udziały w rynku, więc to właśnie one w tej strukturze rynku mogą być głównym inicjatorem kartelizacji.

Jednocześnie Prokop (2011) zaobserwował, że liczba przedsiębiorstw, które będą zainteresowane udziałem w kartelu jest stosunkowo niewielka i wraz ze wzrostem liczby podmiotów w danej gałęzi zaledwie 3 przedsiębiorstwa najbardziej efektywne będą miały bodźce do utworzenia stabilnego kartelu. Oznacza to, że w gałęziach z przedsiębiorstwami o zróżnicowanej efektywności kosztowej można spodziewać się funkcjonowania stabilnego kartelu, ale będą również przedsiębiorstwa działające w tej gałęzi poza kartelem. W rezultacie siła oddziaływania kartelu na rynek będzie mniejsza niż w przypadku, gdyby wszystkie przedsiębiorstwa weszły w skład kartelu.

Kolejnym czynnikiem mającym znaczenie dla stabilności karteli jest popyt rynkowy. Rosnący popyt sprzyja zmwom pomiędzy przedsiębiorstwami, gdyż doraźne korzyści z oszukiwania są mniejsze niż spodziewane przyszłe zyski. Z kolei spadek popytu utrudnia funkcjonowanie karteli. Na przykład, Rotemberg i Saloner (1986) wykazali, że stabilność kartelu jest trudna do utrzymania w przypadku fluktuującego popytu. Szczególnie, gdy przy wysokim popycie przedsiębiorcy spodziewają się jego spadku w następnym okresie. Wówczas mają oni bodźce do oszukiwania, gdyż ewentualne działania odwetowe nie będą zbyt dotkliwe. Podobną analizę przeprowadzili Haltiwanger i Harrington (1991) dla przypadku cyklicznych zmian popytu rynkowego. Wskazali oni, że poziom cen kartelowych będzie wyższy w warunkach wysokiego popytu.

Konkurencja na kilku rynkach jednocześnie i problem obserwowalności (postrzegania)

Istotnym aspektem konkurencji pomiędzy przedsiębiorstwami jest ich jednoczesna obecność na kilku rynkach. Edwards (1955) zauważył, że przedsiębiorstwa funkcjonujące jednocześnie na kilku rynkach unikają wdawania się w wojny cenowe na pojedynczym rynku, gdyż osiągnięte w ten sposób korzyści będą mniejsze niż potencjalne straty spowodowane wywołaniem ostrej rywalizacji cenowej na wszystkich rynkach.

Sformalizowany model zachowań tego typu przedstawili Bernheim i Whinston (1990). Udowodnili oni, że przedsiębiorstwa konglomeratowe, funkcjonujące w kilku branżach, mają

zwiększone bodźce do zachowań kartelowych. Podobne wnioski wynikały z pracy Spagnolo (1999), który wykazał, że jednoczesna konkurencja przedsiębiorstw na kilku rynkach zwiększa potencjalne przyszłe straty spowodowane bieżącym oszukiwaniem partnerów kartelowych.

Natomiast Choi i Gerlach (2013) rozpatrując relacje pomiędzy rynkami stwierdzili, że zmowy są łatwiejsze do utrzymania, gdy oferowane produkty są substytutami, a trudniejsze w przypadku dóbr komplementarnych.

Stabilność zmowy kartelowej może być zachowana tylko wtedy, gdy oszukiwanie jest możliwe do zaobserwowania i ukarania. Groźba odwetu odniesie swój skutek, gdy jest możliwa do realizacji w stosunkowo krótkim czasie po momencie oszukania. Natomiast zdarza się, że odwet w postaci wojny cenowej jest odłożony w czasie. Obniżka cen przez rywala może nie zostać od razu zauważona szczególnie, gdy kontrakty są zawierane z kilkoma dużymi nabywcami w niejawnych negocjacjach. Gdyby obniżki cen nigdy nie zostały ujawnione, to zmowa nie mogłaby mieć miejsca. Jeżeli w duopolu poziom cen rywala można zaobserwować dopiero w drugim okresie od momentu ich ustalenia, to przedsiębiorstwo może oczekiwać, że oszukanie partnera w kartelu zostanie wykryte dopiero w drugim okresie. Zatem zmowa będzie mogła zaistnieć tylko, gdy

$$\pi^m/2(1+\delta+\delta^2+\dots)\geq\pi^m(1+\delta) \quad (4)$$

Powyższy warunek będzie spełniony dla $\delta\geq 1/\sqrt{2}>1/2$

W przypadku rzadkości zawieranych transakcji możliwość odwetu jest opóźniona i zachęca do bieżących obniżek cen. W prezentowanym modelu wielookresowej gry Bertranda jest to równoznaczne z obniżeniem poziomu współczynnika dyskontowego δ . Z wcześniejszych rozważań wiadomo, że dla $\delta\in(0,1/2)$ nie ma możliwości utrzymania zmowy.

Najbardziej popularny model pozwalający na analizę zmów kartelowych przy niedoskonałych możliwościach obserwowania zachowań konkurentów przedstawili Green i Porter (1984). W zaproponowanym modelu wykazano, że pomimo stosowania strategii zmowy, przedsiębiorstwa okresowo wchodzą w fazę ostrej konkurencji cenowej, gdy następuje nagłe załamanie popytu. Zatem niedostateczna obserwowalność cen rywala w połączeniu z niepewnością popytu prowadzi do pewnej fazowości w zachowaniach przedsiębiorstw. W okresach stosunkowo wysokiego popytu trwają one w fazie cichej zmowy, a po nagłym jego załamaniu przechodzą do fazy wojny cenowej (rozpadu zmowy), która ma jednak tylko przejściowy charakter. Wynik ten jest zasadniczo odmienny od przypadku doskonałej obserwowalności cen, w którym obawa przed wojną cenową skutecznie

powstrzymuje przedsiębiorstwa od oszukiwania partnerów zmowy. Jednak pomimo wojen cenowych, które pojawiają się od czasu do czasu w przypadku braku obserwowalności cen, przedsiębiorstwa stale dążą do utrzymania zmowy.

Niedoskonałe możliwości obserwowania cen rywali mogą być dodatkowo komplikowane trudnościami z zauważeniem nagłego załamania popytu na produkty konkurentów. Taką sytuację uwzględnili Harrington i Skrzypacz (2007), którzy założyli, że tylko udziały w rynku są ogólnie znane. Stosując strategie spustowe oparte na zmianach tych udziałów, uzasadnili oni, iż zmowy przedsiębiorstw mogą mieć miejsce, gdy stosowane będą asymetryczne strategie karania, np. w postaci umów typu „buy-in” lub „buy-back”, które poprzez transfery pieniężne pomiędzy firmami mają wyrównywać straty wywołane potencjalnymi odstępstwami od zawartego porozumienia kartelowego. W praktyce tego typu zachowania zauważono w kilku wykrytych kartelach, np. na rynkach kwasu cytrynowego, lizyny oraz witamin.

Rynki dóbr pośrednich

Większość analiz teoretycznych dotyczących karteli koncentruje się na dostawcach dóbr do ostatecznego odbiorcy. W praktyce okazuje się jednak, że najwięcej zachowań kartelowych obserwujemy na rynku dóbr pośrednich. Zatem istotną rolę w kartelizacji gałęzi może mieć charakter relacji zarówno poziomych, jak i pionowych pomiędzy poddostawcami oraz producentami dóbr finalnych.

Interesujący model w tym zakresie przedstawili Nocke i White (2007). Badali oni wpływ integracji pionowej na potencjalne możliwości zmowy poddostawców oferujących dobra pośrednie producentom dóbr finalnych. Udowodnili oni, że integracja pionowa sprzyja utworzeniu kartelu przez poddostawców. Mają tu miejsce dwa przeciwstawne efekty. Pierwszy z nich to redukcja zysków możliwych do osiągnięcia w wyniku oszukania partnerów zmowy kartelowej spowodowana brakiem odpowiedniego popytu ze strony zintegrowanych pionowo odbiorców dóbr pośrednich. Drugi efekt to zmniejszone straty oszukującego w fazie karania. Ponieważ wykazano, że pierwszy efekt jest dominujący, więc w branżach zintegrowanych pionowo istnieją silne bodźce do zmów kartelowych pomiędzy poddostawcami.

Oprócz integracji pionowej, również inne instrumenty kształtujące relacje pionowe mogą wspomagać powstawanie zmów wśród poddostawców. Przykładowo, Julien i Rey (2007) wykazali, że regulacja cen dóbr finalnych przez poddostawców (retail price maintenance - RPM) może przyczynić się do powstania zmowy hurtowników. Natomiast Rey

i Stiglitz (1995) udowodnili, iż ustanowienie wyłączności geograficznej dla detalistów umożliwia redukcję konkurencji i przyczynia się do tworzenia karteli wśród poddostawców.

Wpływ polityki ochrony konkurencji na kartelizację

Wśród czynników wpływających na powstawanie, bądź rozpad karteli istotny wpływ ma aktywna polityka ochrony konkurencji i zwalczania zmów rynkowych. Wśród najważniejszych narzędzi stosowanych przez urzędy antymonopolowe należy wymienić co najmniej dwa: 1) programy łagodzenia kar (leniency programs), oraz 2) niezapowiedziane kontrole (tzw. „najazdy o świcie” – „dawn raids”).

Programy łagodzenia kar pozwalają uczestnikom kartelu na uniknięcie bądź znaczne zmniejszenie wymiaru kary w zamian za przekazanie odpowiednim władzom bezpośrednich dowodów funkcjonowania zмовy oraz pomoc w postępowaniu przeciwko kartelowi. Chociaż w praktyce, programy łagodzenia kar charakteryzują się istotnymi różnicami instytucjonalnymi, to ich analiza teoretyczna koncentruje się na bodźcach do przyznania się do winy oraz na efektywności systemu egzekwowania prawa. Harrington (2008) wyciąga wniosek, że optymalna polityka łagodzenia kar polega, albo na całkowitym zwolnieniu z kary, albo na umiarkowanym poziomie jej redukcji.

W modelu Motta i Polo (2003), oprócz wpływu na wielkość redukcji kary, urząd antymonopolowy ma również możliwość wpływu na prawdopodobieństwo wykrycia zмовy poprzez decyzję o wielkości nakładów na obserwowanie rynku, a także na prawdopodobieństwo ukarania jej uczestników poprzez wybór odpowiednich nakładów na działania procesowe. Analiza modelowa wykazała, że całkowite zwolnienie od kary może być optymalną polityką tylko wówczas, gdy sprawia ono, iż w punkcie równowagi przedsiębiorstwa utworzą kartel, a następnie poinformują o tym urząd antymonopolowy.

Możliwości tworzenia karteli przez przedsiębiorstwa funkcjonujące jednocześnie na kilku rynkach geograficznych została przeanalizowana przez Choia i Gerlacha (2013). Pojawia się tu problem niejednakowej aktywności urzędów antymonopolowych zlokalizowanych w różnych krajach. W przypadku braku międzynarodowej koordynacji w zakresie ścigania karteli, jednoczesna konkurencja na kilku rynkach łagodzi bodźce do ujawnienia kartelu i w ten sposób umożliwia przedsiębiorstwom utrzymanie zмовy.

Ze względu na ograniczone możliwości pozyskania danych empirycznych, testowanie teorii zmów kartelowych jest znacznie utrudnione. Jednym ze sposobów rozwiązania tego problemu było podjęcie badań eksperymentalnych w tym zakresie.

Feinberg i Husted (1993) zbadali eksperymentalnie wpływ czynnika dyskontowego na zakres zμών w przypadku konkurencji typu Cournot z niskim i wysokim prawdopodobieństwem kontynuacji w czasie. Ich eksperymenty potwierdziły, że do zμών dochodzi jedynie w przypadku wysokiego prawdopodobieństwa kontynuacji.

Z kolei, wpływ liczby przedsiębiorstw na kartelizację oligopolu typu Cournot zbadali Huck, Normann i Oechssler (2004). Potwierdzono przypuszczenia, że zmony są możliwe tylko przy niewielkiej liczbie firm w gałęzi. Ich eksperymenty prowadzą do wniosku, że jedynie gałęzie złożone z nie więcej niż trzech przedsiębiorstw mogą zostać skartelizowane. Natomiast w przypadku gałęzi z liczbą firm większą niż trzy, eksperymenty nie doprowadziły do pojawienia się kartelu. Zatem uzyskane wyniki są jeszcze bardziej pesymistyczne z punktu widzenia możliwości kartelizacji niż teoria.

Mason, Phillips i Nowell (1992) skoncentrowali się na zbadaniu wpływu zróżnicowania kosztowego przedsiębiorstw na powstawanie zμών kartelowych. Stwierdzili oni, że symetria kosztowa działa wspomagająco na powstawanie karteli, natomiast jej brak znacznie utrudnia utrzymanie zmony. Natomiast Prokop (1999) w teoretycznym modelu z kartelem jako liderem cenowym w danej gałęzi udowodnił, że symetria kosztowa umożliwia utworzenie kartelu tylko w gałęziach złożonych z nie więcej niż pięciu przedsiębiorstw. Wówczas wszystkie one mają bodźce do utworzenia kartelu. Jednak, gdy liczba identycznych kosztowo uczestników rynku wzrasta powyżej pięciu, to stworzenie i utrzymanie stabilnego kartelu jest praktycznie niemożliwe ze względu na pojawiający się problem „pasażera na gapę”. Zatem dalsze badania w tym zakresie są konieczne.

Zakończenie

Przedstawione badania pokazują, że zagadnienie tworzenia i funkcjonowania karteli jest dość złożone. Wielość czynników oraz ich różnokierunkowe oddziaływanie sprawia, że trudno jednoznacznie określić ich ostateczny wpływ na stabilność karteli. Niemniej jednak dotychczasowe badania pozwalają już dość dobrze zrozumieć istotę problemów kartelizacji rynków i umożliwiają podjęcie działań sprzyjających ochronie konkurencji.

Bibliografia

Bos, I. i Harrington, Jr, J.E. (2010), Endogenous cartel formation with heterogeneous firms. *The RAND Journal of Economics*, 41: 92-117.

Compte, Olivier, Jenny, Frederic i Rey, Patrick. (2002). Capacity Constraints, Merger and Collusion. *European Economic Review* 46: 1-29.

- Bernheim, B. D. i Whinston, M. D. (1990). Multimarket Contact and Collusive Behavior. *The RAND Journal of Economics*, 21(1), 1–26.
- Choi, J.P. i Gerlach, H. (2013), Multi-Market Collusion. *J Ind Econ*, 61: 987-1022.
- Edwards, C.D. (1955) "Conglomerate Bigness as a Source of Power." In *Business Concentration and Price Policy*, NBER conference report, Princeton: Princeton University Press.
- Feinberg, Robert i Husted, Thomas, (1993), An Experimental Test of Discount-Rate Effects on Collusive Behaviour in Duopoly Markets, *Journal of Industrial Economics*, 41(2): 153-60
- Green, E. i Porter, R. (1984), "Noncooperative Collusion under Imperfect Price Information." *Econometrica*, Vol. 52, 87-100.
- Haltiwanger, John, i Harrington, Joseph E., (1991) "The Impact of Cyclical Demand Movements on Collusive Behavior." *The RAND Journal of Economics* 22(1): 89–106.
- Harrington, J. E., (2008), 'Optimal Corporate Leniency Programs,' *The Journal of Industrial Economics*, 56: 215–246.
- Harrington, J.E., Jr. and Skrzypacz, A. (2007), Collusion under monitoring of sales. *The RAND Journal of Economics*, 38: 314-331.
- Jullien, B. i Rey, P. (2007), "Resale price maintenance and collusion." *The RAND Journal of Economics*, 38: 983-1001.
- Huck, S., Normann, H.-T. i Oechssler, J. (2004). Two are few and four are many: Number effects in experimental oligopolies. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 53(4), 435–446.
- Mason, Charles, Phillips, Owen, R. i Nowell, Clifford, (1992), Duopoly Behavior in Asymmetric Markets: An Experimental Evaluation, *The Review of Economics and Statistics*, 74, issue 4, p. 662-70.
- Motta, Massimo i Polo, Michele, (2003), Leniency programs and cartel prosecution, *International Journal of Industrial Organization*, 21(3): 347-379,
- Nocke, Volker i White, Lucy, (2007), Do Vertical Mergers Facilitate Upstream Collusion?, *American Economic Review*, 97(4): 1321-1339.
- Prokop J., (1999), Process of Dominant-Cartel Formation, *International Journal of Industrial Organization*, vol. 17: 241-257.
- Prokop, Jacek (2011), „Powstawanie i stabilność karteli heterogenicznych”, *Gospodarka Narodowa*, Nr 10: 39-57.
- Rey, Patrick i Stiglitz, Joseph, (1995), The Role of Exclusive Territories in Producers' Competition, *RAND Journal of Economics*, 26(3): 431-451.
- Rotemberg, Julio J. i Garth Saloner, (1986) "A Supergame-Theoretic Model of Price Wars during Booms." *The American Economic Review* 76, no. 3: 390–407.
- Spagnolo, G., (1999), Social Relations and Cooperation in Organizations. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 38: 1-25.



UNIWERSYTET SZCZECIŃSKI

ISBN 978-83-968258-9-6



9 788396 825896

